

**ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ
АРХИВ, МЕДИЈИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
НОВИ САД, 29–30. ОКТОБАР 2015.**

Б И Б Л И О Т Е К А

Посебна издања

Главни и одговорни уредник

Бранимир Андрић, директор

Уредници

Мср Драгана Катић

Мср Мирослав Јаћимовић

Уређивачки одбор

Др Милан Мицић, др Душко Радослављевић, мрс Драгана Катић,

мср Мирослав Јаћимовић, Бранимир Андрић, Весна Башић

ISBN 978-86-80017-40-2

Организацију Конференције која је одржана 2015. године и штампање *Зборника радова* омогућили су Министарство културе и јавног информисања Републике Србије и Секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине.

© Copyright: Архив Војводине, 2015.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

СА МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

**АРХИВ, МЕДИЈИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

НОВИ САД, 29-30. ОКТОБАР 2015.

Нови Сад, 2016.

САДРЖАЈ/CONTENTS

Уводна реч/Foreword	9
Милан Мицић/Milan Micić	13
Добровољци у српској војсци у Првом светском рату између три идеологије и историјске стварности	13
Torn between three ideologies and historical reality: serbian army volunteers in the First world war	20
Слободан Бјелица/Slobodan Bjelica	22
Српски добровољци између руске револуције и контрареволуције.....	22
Serbian volunteers between the Russian revolution and counterrevolution ..	34
Душко Радосављевић/Duško Radosavljević	36
Šid u Prvom svetskom ratu	36
Šid during world war I	42
Павле Јовић/Pavle Jović	43
Словеначки добровољци у српској војсци 1912-1918	43
Slovenian volunteers in the Serbian army 1912 - 1918.....	52
Иван Балта/Ivan Balta	53
Сивилни живот и апровизација у Осijekу и Slavoniji у Првом светском рату....	53
Civilian life and aprovisation in Osijek and Slavonia in World War I.....	74
Мирослав Јаћимовић/Miroslav Jaćimović	76
Добровољци из Сремског (иришког) округа у Великом рату	76
Volunteers of Srem (Irig) county in the Great War.....	90
Маја Николова/Маја Nikolova	91
Ратни дневник добровољца Лазара Јованчића.....	91
War Diary of volunteer Lazar Jovančić	91
Саша Марковић/Saša Marković	108
Срби у Великом рату: национално између херојства и страдања.....	108
Serbs in The Great War: nationally between heroism and suffering.....	122

Золтан Месарош/Zoltan Mesaroš	123
Uloga mađarskog stanovništva u raspadu Ugarske	123
The role of the Hungarian population in the collapse of Hungary	129
Данко Перих/Danko Perić	130
Др Марија Илић - Агапова и њена историјска синеза о браниоцима Београда, међу којима су били и Срби из Далмације.....	130
“Phd Marija Ilić -Agapova and her historical synthesis on defenders of Belgrade, among whom were Serbs from Dalmatia”	137
Предраг М. Вајагић/Predrag M. Vajagić	139
Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918.	139
Austro-Hungarian war loans in Vojvodina 1914-1918.	160
Нада Петровић/Nada Petrović	162
Архивска грађа о добровољцима у фондовима и збиркама Архива Југославије и бази података	162
Archival material on volunteers in funds and collections of the Archives of Yugoslavia and the database “Inventory”	189
Роксанда Алексић, Александар Василић /Roksanda Aleksić, Aleksandar Vasilic	190
Албум сећања на наше претке из Првог светског рата – „Српски војник– кроз слику и речи“	190
Commemorative Album of our Ancestors from World War I – “Serbian soldier – through images and words“	200
Татјана Шарић, Данијела Марјанић /Tatjana Šarić, Danijela Marjanić	201
„Zagrebačke” postrojbe austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu statistički pregled uzorka poginulih na temelju vojnih matičnih knjiga umrlih	201
“Zagreb“ troops Austro-Hungarian army in World War I Statistical sample review of dead, based on military death certificates.....	226
Андреа Картени/Andrea Carteny	227
Добровољци из неутралне земље током Првог светског рата: случај са Шпанијом и од Каталонаца	227
Volunteers from a neutral country during World War I: the case of Spain and of Catalans	227
Зоран Вељановић/Zoran Veljanović	229
Настанак и нестанак војних гробаља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица	229
Origin and disappearance of the military cemeteries from World War One in Vojvodina – Subotica.....	245
Молнар Тибор/Molnar Tibor	246
Војничка гробља из Првог светског рата (1914-1918) у Војводини	246

First World War military cemeteries in Vojvodina (1914-1918).....	253
Ванда Војводић Мицова/Vanda Vojvodić Micova	256
Улога знаменитих личности средњег Баната у току Првог светског рата	256
The role of prominent personalities of central Banat	
during the World War I	268
Лела Вујошевић/Lela Vujošević	269
Улога Крагујевачких женских друштава У Првом светском рату	269
The role of women associations in Kragujevac in the World War I	284
Драган Теодосић/Dragan Teodosić	285
Добровольци Земуна и околине у Првом светском рату 1914–1918.	285
Volunteers from Zemun and county in the World War I 1914-1918.....	296
Исидора Стојановић/Isidora Stojanović	297
Др Никола Фугер, учесник и сведок Великог рата у Земуну.....	297
Dr Nikola Fugger, a participant and a witness of the Great War in Zemun...	305
Мара Шовљаков/Mara Šovljakov	306
Утицај српских добровољаца и глади у Босни и Херцеговини током	
Првог светског рата на решавање националног и социјалног питања....	306
Љиљана Дожић/Ljiljana Dožić	331
Ратни заробљеници у Првом светском рату	
– онлајн база података Међународног комитета Црвеног крста	331
War Prisoners of World War I	
– online database of the International Committee of the Red Cross	340
Владимир М. Каљевић/Vladimir M. Kaljević	342
Једна сеоска основна школа у време Великог рата	
(школа у старим шовама – Равно село)	342
A rural primary school at the time of the Great War (Ravno Selo)	353
Илија Петровић/Илија Petrović	355
Српски добровољци у Великом рату	355
Serbian volunteers in the Great War	370

УВОДНА РЕЧ

Први светски рат представља један од најдраматичнијих периода у хиљадугодишњој прошлости српског народа, те је као такав између два светска рата инспирисао значајна дела у којима су остала записана сећања на протекле догађаје и људе. На жалост, после Другог светског рата овај велики период српске историје био је занемариван. Стога је Архив Војводине, установа културе од националног значаја, свој рад значајно посветила овој теми и то склопу вишегодишњег пројекта „**ВРЕМЕ–СЕЋАЊЕ–ИДЕНТИТЕТ–АРХИВ**“ чији је циљ валоризација и улога архивске грађе у поимању ових догађаја од значаја за светску, европску, националну и регионалну историју.

Током 2014. године наша установа је уз подршку Министарства културе и информисања Владе Републике Србије организовала Први скуп по овој теми (*Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*) и тада смо окупили 27 учесника из више европских земаља. Министарство културе и информисања Владе Републике Србије подржао је и наш наредни скуп на тему: *Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, који је имао за циљ да у једном конкретном историјском тренутку сагледа улога добровољаца и цивилног становништва између 1914. и 1918, на различитим фронтима Првог светског рата, али и кроз свакодневни живот у Рату. Архив Војводине се дакле у оквиру ових активности, а у складу са својом улогом и могућностима, поново ангажовао у обележавању стогодишњице од почетка Првог светског рата и као такав био организатор Међународног саветовања и стручног скупа у Новом Саду од 29. до 30. октобра 2015. године. Дан, непосредно пред отварање скупа (28. октобра 2015), у нашој кући је захваљујући сарадњи Савеза Срба у Румунији и Архива Војводине презентовања још једна битна чињеница у оквиру обележавања годишњице Првог светског рата, и то изложба фотографија и докумената: *Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату*. Аутор изложбе је покојни члан Савеза Срба у Румунији, Љубомир Степанов.

Саветовање које је окупило 25 учесника претежно из Србије али и Хрватске и Италије, отворио је подсекретар Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање АП Војводине, Радослав Петковић. Учесници саветовања су презентовали своје стручне и прегледне радове, износећи своја истраживања и погледе на различите појаве током самог рата, а које су обухватале задату тему. Учесници саветовања били су: Милан Мицић, Душко Радосављевић, Предраг М. Вајагић, Владимир Каљевић, Исидора Стојановић, Љиљана Дожић, Мирослав Јаћимовић, Саша Марковић, Лела Вујошевић, Слободан Бјелица, Андреа Картени, Тибор Молнар, Зоран Вељановић, Данко Перић, Иван Балта, Золтан Месарош, Павле Јовић, Маја Николова, Нада Петровић, Татјана Шарић, Ванда Војводић Мицова, Драган Теодосић, Мара Шовљаков, Илија Петровић, Александар Василић.

Радови свих учесника Конференције који су достављени Уређивачком одбору у предвиђеном року, публиковани су у овом *зборнику радова*. Објављени радови резултат су рада и истраживања њихових аутора, који сами сnose одговорност за ставове и податке изнете у њима. У погледу терминолошке и лексичке недоследности (нпр. Аустроугарска и Аустро-Угарска, Српство и српство, итд.), као и неуједначености у стиловима цитирања у навођењу литературе, држали смо се Упутства ауторима да нам шаљу лекторисане радове, а стилове цитирања смо оставили онако, како су се аутори сами определили. У припреми рукописа за штампу смо исправили само грубе коректорске омашке. Сматрамо да је испуњен основни циљ публикавања да се текст учини доступним и разумљивим што већем броју корисника и читалаца.

Потребно је истаћи да Архив Војводине овим подухватима има за циљ откривање и објављивање изворних докумената и чињеница у њима. *Зборник* на тему, *учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату* који се презентује јавности, леп је пример како се проучавају, припремају и објављују истине које су сачуване у грађи.

Посебну захвалност Архив Војводине дугује Организационом одбору Међународног саветовања и Уређивачком одбору *Зборника радова* чији су чланови: Бранимир Андрић, Душко Радосављевић, Милан Мицић, Мирослав Јаћимовић, Драгана Катић и Весна Башић.

Министарство културе и информисања Владе Републике Србије је у потпуности подржало реализацију овог саветовања и публикавање **Зборника радова**, на чему се посебно захваљујемо.

Др.Милан Мицић¹

Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање, Нови Сад

ДОБРОВОЉЦИ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ИЗМЕЂУ ТРИ ИДЕОЛОГИЈЕ И ИСТОРИЈСКЕ СТВАРНОСТИ

Апстракт: Добровољство у српској војсци у Првом светском рату било је масовна појава. Добровољци су највећим делом били Срби аустроугарски држављани који су својим чином излагали не само себе већ и своје породице репресији аустроугарских власти. Извори добровољаца за српску и црногорску војску у Првом светском рату били су: Срби аустроугарски држављани ратни заробљеници у Русији, Србији и Италији, Срби из Аустроугарске на печалби у САД, Срби пребеглице у Србију и Црну Гору из Срема, Источне Босне, Источне Херцеговине и Црногорског приморја током 1914 године, као и изван број хрватских и словеначких интелектуалаца југословенске оријентације.

Добровољци у српској војсци током трајања рата нашли су се између три идеологије. Пошто су били аустроугарски држављани верност Хабсбуршком дому и Монархији негирана је била чином њиховог ступања у српску војску и из угла Аустроугарске представљала је „велеиздају“ која је кажњавана смрћу, интернирањем њихових породица и конфискацијом имовине. Срби из Аустроугарске ступали су у српску војску вођени српском националном идејом, тј. идејом окупљања свих Срба у један државни оквир. Српска влада Нишком декларацијом децембра 1914. године прокламовала је свој југословенски програм,

.....
¹ Др.Милан Мицић, Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање у Новом Саду; milan.micic@vojvodina.gov.rs

односно свој ратни циљ уједињења свих Јужних Словена у једну државу. Пред савезничким владама и њиховим јавним мњењем добровољачки покрет српској влади и Југословенском одбору служио је за легитимисање ратног циља Србије односно доказивање жеље Југословена у Монархији за уједињењем са Србијом иако су бројем и суштином у српском добровољачком покрету доминирали Срби из Аустроугарске који су у њега ступали вођени идејом српског уједињења.

Кључне речи: добровољци, Србија, Аустроугарска, југословенство, српска национална идеја, савезници

Почетком Првог светског рата у лето 1914. године и ратним сукобом Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе са Аустроугарском Срби у Хабсбуршкој монархији нашли су се у незавидној ситуацији. Милитаристички и клерикални кругови у Аустроугарској српски народ сматрали су колективно одговорним за чин Сарајевског атентата и објављујући рат Краљевини Србији у лето 1914. године објавили су рат и делу својих поданика српске националности третирајући их као „ политички сумњиве.“ У пропагандно- психолошким припремама маса за рат против Србије у лето 1914. године у аустроугарској штампи и српски народ у Аустроугарској, а нарочито у Босни и Херцеговини, обележен је као рушилац постојеће државе и стављен је ван сваког друштвеног реда и правног поретка. Тако је Хабсбуршка монархија у фази свог распада кршила основне принципе свог историјског постојања: њена способност да интегрише и хармонизује различите народе, вере и културе у свој културни и историјски модел утемељена у 18. столећу показала се на почетку 20. века историјски потрошеном.

Репресија над Србима унутар Монархије на почетку рата у лето 1914. године имала је различите облике. Најинтезивнија и најрадикалнија репресија аустроугарске државе над својим српским поданицима дешавала се у Босни и Херцеговини, али је захватила и друге крајеве Аустроугарске у којима су живели Срби. После серије хапшења атентатора и њихових помагача на простору Босне и Херцеговине крајем јула 1914. године када је објављен рат између Аустроугарске и Краљевина Србије и Црне Горе дошло је до масовне репресије над Србима у Аустроугарској. У Босни и Херцеговини војне власти које су преузеле управу хапсиле су све угледније Србе, затварале их, узимале као таоце, а било је појединачних убиства. Са првим ратним сукобима

у ратним зонама у Источној Херцеговини и Источној Босни дошло је до појачаног терора над српским становништвом, а јавна стрељања и вешања били су облик застрашивања српског становништва. Поред војних и полицијских власти носиоци терора над Србима у Босни и Херцеговини били су посебно организовани одреди тзв. "шуктори" састављени од дела муслиманског и католичког становништва. После уласка а затим повлачења српске и црногорске војске у деловима Босне и Херцеговине у јесен 1914. године дошло је до избеглиштва српског становништва ка Србији и Црној Гори и бруталне репресије над онима који су остали. Током рата ради коначног обрачуна са српском интелигенцијом у Босни и Херцеговини аустроугарске власти организовале су низ тзв. "Велеиздајничких процеса" од којих је највећи био онај бањалучки 1915-1916 године.

Репресијом војних аустроугарских власти били су погођени и Срби у Јужној Угарској јер су хапшења угледнијих Срба почела већ крајем јула 1914. године посебно у Јужном Банату Ухапшени Срби служили аустроугарским властима као таоци, а терор у Срему нагло је ојачао после уласка и повлачења српске војске септембра 1914. године када је убијено око 300 људи, а око 20.000 људи је привремено расељено. Велики део ухапшених аустроугарских Срба већ од 1914. године био је интерниран у логоре у дубину Аустроугарске од којих је најтежи био онај у Араду.

Забрана деловања српских друштава и организација, српских листова, имена и назива са српским предзнаком, забрана употребе ћирилице у Хрватској 1914.- 1915. године, као и у Босни и Херцеговини, били су атак аустроугарских клерикалних и милитаристичких кругова на српски национални идентитет и представљали део спектра мера предузиманих од старне аустроугарске државе против поданика својих српске националности.

Српска национална идеја, као континурана модерна национална идеја 19. века свој врхунац је досегла у Балканским и Првом светском рату (1912- 1918 год) а њена јасна препознатљивост био је снажан српски добровољачки покрет чија распрострањеност је била показатељ њеног утемељења међу Србима Хабсбуршке монархије. Основно људско ткиво српског добровољачког покрета чинили су тако у „ Великом рату“ Срби из Аустроугарске обликовани јасно у духу српске националне идеје. Став Аустроугарске на почетку ратног сукоба 1914. год. да стави ван сваког правног поретка и друштвеног реда српски народ у својој држави што је у неким крајевима довело до бруталне репресије над

њим (Босна и Херцеговина, Срем) радикализовао је став знатног дела аустроугарских Срба према њој јер победа Аустроугарске над Србијом у „ Великом рату“ значила је стављање српског народа у Монархији у стање историјске подређености са осећањем трагичног и трајног губитка историјског и националног идентитета.

Идеја југословенства уочи Првог светског рата била је идеја кратког и крхког трајања присутна и ограничена на део интелектуалне јавности код Срба, Хрвата и Словенаца у Аустроугарској, као и део интелектуалне јавности у Србији, али је то била идеја без упоришта у масама. Она је у пуном значењу формулисана и обнародована као чињеница историјског тренутка Нишком декларацијом српске владе од 7.децембра 1914. год. којом је идеја југословенског уједињења прокламована као српски ратни циљ, али пре свега као средство политичке субверзије према Аустроугарској што је требало да подстакне дезинтегративе процес међу Јужним Словенима Хабсбуршке монархије, али и да покрене јаз између аустроугарског државе и Јужних Словена који су се за ствар Аустрије 1914. год, па и у потоњим ратним годинама, здушно борили. Без обзира на мотив Нишка декларација била је национално - револуционарни акт јер се залагала за нестајање једне државе са јаким феудалним елементима и афирмисање принципа права народа као модерног историјског принципа. Историјски компромис децембра 1914. год. између Србије и српског народа са једне и Аустроугарске са друге стране није био могућ а међусобни рат могао се завршити само нестанком једне или друге државе. Зато се у основни мотив који је нагнао аустроугарске Србе, а то је жеља за уједињењем са Србијом, јер и њима је у Монархији био објављен рат до уништења, да се одреде за ратовање у „ Великом рату“ у српској униформи, уплела у контраверзан и сложен однос идеја југословенског уједињења, страна маси Срба- добровољаца поготово сељака из Босне, Херцеговине, Срема, Баната, Бачке, Барање, Славоније, Лике, Баније, Кордуна, Далмације и Боке Которске. Југословенство прокламовано као део ратне политике српске владе, његова стања, снага, карактер и дух најрељефније су се преламали на историји српског добровољачког покрета који како су ратне године пролазиле све више од стране српске владе и Југословенског одбора бивао преименован у југословенски добровољачки покрет. Српски добровољачки покрет налазио се сво време „ Великог рата“ у перманентном сукобу и прожимању двојства српства и југословенства, југословенства наметаног као политички пожељна слика која би легитимисала вољу хрватског и

словеначког народа да изађе из хабсбуршког државног оквира у уђе у процес уједињења са Србијом и Црном Гором .Зато се путем имена Југословенске дивизије на Солунском фронту 1918. год. српска суштина добровољачког покрета у „ Великом рату“ улила у њену југословенску појавност којом је пред савезницима и пред сопственим историјским бићем онај део хрватских и словеначких политичара пројугословенске оријентације доказивао жељу хрватског и словеначког народа, или њену историјску симулацију, да теже ка југословенској држави. Српска влада именом Југословенске дивизије показивала је да се српска политичка елита 1918. год. прихватила концепт „ великог уједињења“ који би обухватио и Јужне Словена Аустроугарске, као концепт потребе за што већом државом, уз препознавање историјског тренутка великог европског ратног лома у којем се трајно мењало друштво и појединац, нестајала стара царства и цртале се нове европске границе. Југословенско име добровољачког покрета покривало је његову српску суштину и српски број и садржавало је у својој суштини сву врсту промене или више тежњу ка њој која се у њему и око њега дешавала током динамичног ратног врења. Пробој Солунског фронта у јесен 1918. год. у којем је учествовала и Југословенска дивизија био је епилог и завршна фаза српског добровољачког покрета у светском рату. Српски добровољци стигли су тако као ослободиоци у своје крајеве у бившој аустроугарској држави као творци нове југословенске државе чије име , карактер и границе 1914. год. нису ни претпостављали.

Добровољци српске и црногорске војске у „ Великом рату“ 1914- 1918 године, Срби из Аустроугарске, тако су се сво време трајања рата нашли између три државне идеје које су трајале током рата . Идеја верности Хабсбуршком дому и Аустроугарској произилазила је из њихове обавезе као аустроугарских поданика. Као и сви други поданици Аустроугарске они су били обавезни на „ верно служење цару“, али њихова дужност према царској кући и Аустроугарској слабила је не само ратом Аустроугарске против Краљевина Србије и Црне Горе у којима је живео српски народ, већ и „ратом“ аустроугарских државних органа, посебно војних и полицијских, против дела сопствених поданика српске националности. Обележавањем целокупног српског народа, па и оног који је живео у њеним државним оквирима, као колективног кривца за Видовдански атентат и репресијама које је прима њима чинила аустроугарска држава је у моралном погледу своје поданике српске националности решавала поданичких обавеза према себи. Формално, иако изложени прогонима,

аустроугарски Срби имали су војну обавезу према држави у којој су живели а њихово дезертирање ка српским, руским или италијанским трупима а поготово чин пријављивања за добровољце у српској или црногорској војсци за аустроугарску државу био је чин велеиздаје који се кажњавао смрћу, интернацијом њихових породица у логоре и конфискацијом њихове имовине. Део Срба који су се предали руској, италијанској и српској војсци у време ратних операција из страха за своје породице остајао је у заробљеничким логорима, а њихов знатан део пријављивао се у српске добровољце ризикујући животе и егзистенцију својих породица. Аустрофилски расположени ратни заробљеници у заробљеничким логорима у Србији, Русији и Италији опомињали су оне заробљенике који су били спремни да се пријаве у српску војску на последице које ће у том случају сносити они и њихове породице и подсећали на обавезу верности дату царској кући. Аустроугарски агенти у Русији, аустроугарска конзуларна представништва у САД и Јужној Америци, новинари плаћани од стране аустроугарских агената такође су вршили пропаганду против уласка својих поданика у добровољце српске или црногорске војске и указивали им на обавезу заклетве Хабсбуршком дому и трајност Аустроугарске као државе. И српске власти 1914. године Србима аустроугарским држављанима који су се пријавили у добровољце у српску војску давали су на потпис документ којим су они изражавали пристајање на чин добровољства упркос очекиваним репресалијама од стране аустроугарске државе. У време крвавих борбе у Добруци у јесен 1916. године из немачких авиона бацани су леци на положаје 1. српске добровољачке дивизије у којима су они обавештавани о могућим репресалијама над њиховим породицама од стране аустроугарских власти. Сазнање обичног света, а не само политичке, привредне и интелектуалне елите Срба у Аустроугарској, да држава у којој су до тада живели није више повољан оквир за њих, потврђивана репресијом у условима рата, терала је обичног српског човека у добровољце српске и црногорске војске а њихов чин легитимисао је жељу српског народа из Аустроугарске за уједињење са Краљевином Србијом.

Међу аустроугарским Србима Србија, нарочито после победничких Балканских ратова (1912- 1913 год.) уживала је изузетно висок углед а њихово јављање у добровољце српске војске и борба за Србију, отаџбину о којој је већина њих слушала а коју до тада нису видели, чинили су од добровољаца српске војске људе опредељене за борбу у корист српске националне идеје, тј. идеје уједињења српског народа у једну

државну целину. Српска нација крајем 19. и почетком 20. века била је хомогенизована у погледу националне свести, културно- историјског бића, историјског и митског памћења. Она је sazрела током 19. столећа а српско национално осећање емотивно је било интензивирано у српским масама, без обзира на држане оквире у којима су живели, у годинама уочи „ Великог рата“, пре свега у време Анексионе кризе (1908 год.) и Балканских ратова (1912- 1913 год.) чијим резултатима Србија не само да је добила територијално проширење него је ојачала националну самосвест јер је у српској колектној свести „ освета и ослобођење Косова „ као митски темељ била у историјској стварности реализована Балканским ратовима. Балкански ратови представљали су улазак Срба у простор светске историје где се српски народ сада јављао као субјекат, а не више само као објекат светско-историјских процеса. Разбијање једног традиционалног царства попут Османског у Балканским ратовима подигло је у колективном тумачењу света српског покољења друге деценије 20. века самосвест о историјској улози Србије и Срба на простору Балкана и Подунавља. Из тог појачаног осећања историјске мисије унутар српског народа јавио се велики број Срба аустроугарских држављана добровољаца српске војске. Обичан српски свет из Аустроугарске који се јављао у добровољце српске или црногорске војске улазио је у њу вођен идејом српског националног уједињења јер та идеја у њима већ је била дубоко sazрела.

Зачетак идеје југословенског уједињења који је постојао код дела српске, хрватске и словеначке интелектуалне елите уочи и за време „ Великог рата“ српска влада формулисала је као свој ратни циљ Нишком декларацијом децембра 1914. године. Стање југословенске идеје у масама Срба, Хрвата и Словенаца у Првом светском рату на најрељефнији начин одсликао је добровољачки покрет. Део хрватске и словеначке интелектуалне елите који су су били резервни официри у аустроугарској војсци ступио је по заробљавању у добровољце српске војске у Русији вођен идејом југословенског уједињења. Међутим, масе ратних заробљеника Хрвата и Словенаца у Русији који су социјално припадали сељачком слоју биле су аустрофилски расположене и изражавале су верност Хабсбуршком дому. Њихова присилна мобилизација у 2. српску добровољачку дивизију октобра 1916. године којом се доказивала присутност југословенске идеје у масама Јужних Словена Аустроугарске показала је супротан ефекат од очекиване. Присилно мобилисани добровољци тзв. „ силовољци“ напуштали су јединице, бежали, и били

у стању непрекидног врења и повремених побуна . Примењено насиље над њима није доводило до резултата да они буду „ југословенскије „ расположени.Акција српске мисије у САД на прикупљању добровољаца за српску војску 1916- 1918 године на чијем челу је био Србин из Хрватске потпуковник српске војске Милан Прибићевић међу хрватским и словеначким печалбарима није дала резултате јер су они својом знатном већином осећали аустроугарску државу сигурнијим оквиром за себе,а сматрали су да је идеја стварања Југославије „ копрена за Велику Србију.“Ни пројугословеснки расположени далматински Хрвати на пацифичкој јужноамеричкој обали за време рата ,иако је потпуковник Милан Прибићевић на томе инсистирао, нису дали добровољце за српску војску.

Југословенска идеја у масама Хрвата, Словенаца и Срба за време трајања рата показала се крхком јер су постојеће националне и династичке идеје међу Јужним Словенима Аустроугарске већ биле изражено хомогене и јаке.

Summary
TORN BETWEEN THREE IDEOLOGIES
AND HISTORICAL REALITY:
SERBIAN ARMY VOLUNTEERS IN THE FIRST
WORLD WAR

During the First World War, volunteering for Serbian army became a mass phenomenon, especially among the Serbs living in Austro-Hungarian Monarchy and holding its citizenship. By joining the Serbian army, these volunteers exposed not only themselves, but their families as well to the oppression of Austro-Hungarian authorities. Serbian and Montenegrin army volunteers were recruited among Serbian prisoners of war in Russia, Serbia and Italy, Austro-Hungarian Serbs who worked in the United States, Serbian defects to Serbia and Montenegro originally from Srem, Eastern Bosnia, Eastern Herzegovina and Boka Kotorska during the 1914, as well as certain number of Yugoslav-oriented Croatian and Slovene intellectuals.

Serbian Army volunteers were torn apart between three different ideologies during the war. As they were Austro-Hungarian citizens who were led by their national sentiment to join the enemy's army, their loyalty to the Habsburg dynasty and Dual Monarchy was annulled by the very act of recruitment; such act was regarded by Austro-Hungary as high treason punishable by death, internation of the volunteer's family and confiscation of his property. In December 1914, Serbian government proclaimed the creation of Yugoslavia i. e. the idea of bringing all the Serbs together within a single state framework as ist war objective. In the eyes of the allied governments and public opinion of their countries, as well as in the eyes of the Yugoslav Committee, presence of the volunteers in Serbian army was supposed to legitimize Serbian war aims; it was also supposed to testify that South-Slavs in Austria-Hungary wished unification with Serbia, despite the fact that overwhelming majority of them were Serbs, who volunteered led by idea of Serbian, rather than Yugoslav unification.

Др Слободан Бјелица¹
Универзитет у Новом Саду,

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ ИЗМЕЂУ РУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И КОНТРАРЕВОЛУЦИЈЕ

Сажетак: Добровољачки покрет се међу Србима јавио од самог почетка Првог светског рата. Између осталог, био је изражен на Источном фронту, где су се аустроугарски војници српске и других словенских националности радо предавали Руској војсци. Временом, они су изражавали жељу да наставе борбу али у редовима српске војске, иако је то могло довести у питање статус њихових породица па и њих самих, као дезертера. Суочена са губицима у људству, српска влада их је радо прихватила и у сврху њиховог организовања послала више официра у Русију. Током 1916. године формиран је прво Српски добровољачки одред, па је он прерастао у Добровољачку дивизију, а када је формирана још једна, оне су заједно чиниле Српски добровољачки корпус. Те трупе су се сјајно истакле у ратовању на Добруци, али су ту претрпеле велике губитке и биле принуђене на повлачење. То је довело до знатног слабљења морала добровољаца и у таквом стању их је затекла прво Фебруарска, а потом и Октобарска револуција. Револуционарна и антиратна пропагандна знатно је проредила добровољачке редове, те је српска Врховна команда реаговала хитном евакуацијом добровољаца на Солунски фронт. Међутим, они добровољци који нису стигли да се евакуишу, уз оне који су као „дисиденти“ напустили редове Корпуса, нашли су се у вртлогу грађанског рата „црвених“ и „белих“, односно руске револуције и контрареволуције. Такође, преко добровољаца су се преламале супротности српске владе и Југословенског одбора око концепције очекиваног југословенског уједињења, а потом и новостворене

.....

¹ Др Слободан Бјелица, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

југословенске краљевине и њених моћних савезника. Иако је већина српских и југословенских добровољаца била незаинтересована за руски унутрашњи сукоб, један број се прикључио бољшевичким јединицама. Многи српски добровољци изградили су лепе официрске каријере у јединицама Црвене армије, нпр. Дундић, Агатоновић, Срдић. Ветерани Црвене армије су по повратку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца постајали расадници комунистичких идеја. Са друге стране, мањи број српских добровољаца борио се на страни белогардејаца и Антантине интервенционистичке војске и у Отаџбину се вратио тек по завршетку грађанског рата у Русији.

Кључне речи: добровољци, Југославија, Русија, Срби

Суочена са великим губицима у живој сили са једне стране, а са друге са одушевљењем за националну ствар међу аустроугарским војницима - Србима, које су они исказивали масовно се предајући руској војсци на Источном фронту, српска влада је крајем 1914. године приступила организовању превоза оних заробљеника који су сами изразили жељу да се боре у редовима српске војске. Из више разлога, овај процес је спровођен веома опрезно: опасност за одмазду над породицама добровољаца, могућност да Србија и Русија буду оптужене за кршење ратних конвенција, страх од јачања „Црне руке“... Ипак, током 1915. године, емисари српске владе прикупили су и Дунавом транспортовали преко 3.500 добровољаца из Русије. Напад Бугарске на Србију, у октобру 1915. године, пресекао је ову комуникацију а широм Русије остало је више хиљада заробљеника спремних да притекну у помоћ српској војсци.

У таквим условима, уз благослов и материјалну подршку самог цара Николаја, српска влада и врховна команда приступиле су формирању добровољачких јединица на територији Русије. Фебруара 1916. године у Одеси је формиран Први пук Српског добровољачког одреда, а током марта и Други и Трећи, да би у априлу био формиран и Четврти пук. Ове формације бројале су око 10 хиљада бивших заробљеника, махом Срба, којима су командовали углавном официри приспели са Крфа, укључујући и комаданта Одреда – пуковником Стеваном Хаџићем. Српско посланство у Петрограду, на челу са Мирославом Спалајковићем, активно је наставило да потпомаже процес скупљања добровољаца, у циљу даљег omasовљења преименоване Српске добровољачке дивизије. Маја 1916. године, када је српске добровољце обишао Никола Пашић, а

потом и генерал Брусилев и цар Николај, већ их је било око 13 хиљада. Уочи поласка на фронт, Одред је бројао преко 16 хиљада добровољаца – највише Срба и знатно мање Хрвата, Словенаца, Чеха и осталих Словена.

Након кратке обуке и материјалног опремања, Српски добровољачки одред је, септембра 1916. године, доживео „ватрено крштење“ у Добруци, где је послат као испомоћ руским и румунским јединицама које су ратовале против Бугара и Турака. Читав септембар и октобар Прва српска добровољачка дивизија храбро се борила и представљала најјачу карику фронта у Добруци, што јој је донело огромне губитке – преко половине војника било је избачено из строја у двомесечним операцијама. Међутим, због слабог држања румунских јединица, фронт је био пробијен па је и Прва српска добровољачка дивизија била принуђена да се, почетком новембра, повуче на леву обалу Дунава а потом и дубоко у територију Русије.

Док су трајале борбе у Добруци, текао је процес формирања Друге српске добровољачке дивизије у Одеси, која је са Првом чинила Српски добровољачки корпус, на челу са генералом Михајлом Живковићем. Међутим, како није било довољно пријављених добровољаца, приступило се мобилизацији ратних заробљеника, који су јој се врло нерадо одазивали (посебно Хрвати). Стога ни морал ових „добровољаца“ није био на нарочитој висини, а одушевљење за рат је спласло и у Првој дивизији – свакако под утицајем губитака и неуспеха у Добруци. Ситуацију је додатно отежала смена једног броја официра у Корпусу, која је извршена у склопу обрачуна са организацијом „Уједињење или смрт!“. У таквом стању 30 хиљада српских добровољаца дочекало је фебруарску револуцију у Русији 1917. године.

Револуција је изазвала велике преломе у читавом руском друштву, укључујући и војску, па се неминовно прелила и у српске јединице. Дошло је до тзв. „дисидентског покрета“, тј. напуштања Српског добровољачког корпуса. И међу преосталим добровољцима попустила је дисциплина, а по угледу на руске јединице, и у српским се формирају војнички совјети. Све више су биле изражене супротности између српских и несрпских добровољаца, посебно у официрском кадру. Да би се окончале националне међусобице, априла 1917. године Српски добровољачки корпус је преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Маја месеца команда Корпуса је дозволила напуштање јединица онима који су то желели, па се број добровољаца преполовио. Суочена са оваквим осипањем, и могућим поновним ангажовањем на фронту у Добруци,

команда Корпуса је затражила хитно пребацивање на Солунски фронт².

По добијању дозволе од руских власти, крајем августа и почетком септембра 1917. године, почео је покрет добровољачких јединица према Архангелску, одакле је вршена евакуација морским путем. На овом путу један број добровољаца затекла је Октобарска револуција и грађански рат који је уследио, те су се српски добровољци нашли у процепу између револуције и контрареволуције. Покушавајући да стигну до Солуна и да избегну опредељивање између две зараћене стране, они су прошли дуг и трновит пут, учествујући и сами у светскоисторијским догађајима који су били на сцени од Балтика до Сибира. Вољно или невољно, понекад су били у прилици и да гину у сукобу „црвених“ и „белих“. Сличну судбину имали су и многи од преко 200 хиљада Срба и других Јужних Словена, заробљених у аустроугарској униформи. У нашој и руској историографској литератури остали су забележени такви примери.

Тако је, још маја 1917. године, у околини Кијева од добровољаца – „дисидената“ организован Југословенски револуционарни батаљон, јачине 600 војника. На његовом челу је, у току јесени, дошао црнорукац пуковник Војислав Гојковић. Батаљон је у то време вршио задатке обезбеђења јавних зграда у Кијеву и био је изложен јакој бољшевичкој пропаганди. Међутим, пуковник Гојковић је успео да спута пробољшевичку струју у батаљону, предвођену Николом Груловићем. Почетком 1918. године, пред немачком офанзивом, батаљон је евакуисан у Самару на Волги. Тамо је такође вршио стражарску службу, сада под именом Српска стражарска јединица, а у њој је поред Срба, било и Чеха, Словака и Руса. Војници ове јединице нису били расположени да учествују у грађанском рату, што се не би могло рећи за још један одред који се у то време налазио у Самари. Ту је у мају пристигао, директно са фронта, стотињак Срба под командом потпоручника Владимира Радака, са циљем да од њих и просовјетски настројених припадника Гојковићевог одреда формира једну јачу јединицу. У пролеће 1918. године у Самару су пристигле још неке српске јединице – одред Николе Радаковића од седам стотина људи, који је учествовао у борбама против Немаца. Са линије ватре је у Самару, у исто време, стигло и пет стотина бораца из одреда Николе Чопа.

У борбама Црвене армије у Украјини против Немаца учествовао је и један мањи одред под командом Николе Груловића. Много значајнију

.....
² Милан Мицић, Српско добровољачко питање у Великом рату (1914-1918), Ново Милошево – Београд, 1914, 75-145.

улогу у рату против Немаца одиграо је Први српски совјетски револуционарни одред, састављен крајем 1917. године у Јекатеринославу од хиљаду Срба, Хрвата, Чеха, Словака и Мађара. На његовом челу се налазио Данило Срдић, који је то место препустио Светиславу Димитријевићу, по уједињењу са његовим одредом насталим у Ростову. И Груловићева и Димитријевићева јединица – Српски револуционарни батаљон и Српско-совјетски батаљон, окупиле су се у лето 1918. године у Царичину, одакле су полазиле у борбу са контрареволуционарима у Поволжју. Спајањем ове две јединице, септембра 1918. године, настао је Први југословенски комунистички пук интернационалне војске, на челу са Савом Лазићем, а потом Данилом Срдићем. Широм Русије дејствовале су, на страни „црвених“, мање јединице које су имале префикс „српски“ (Москва, Астрахан...), а још више Срба је учествовало у борбама унутарразличитих црвеноармијских формација. Међу њима је најславније име Алексе Дундића, српског добровољца, који је до своје погибије 1920. године важио за једног од најспособнијих коњичких официра у Буђонијевој армији. Коњичким бригадама Црвене армије су у грађанском рату командовали Боривоје Агатоновић и Алекса Дундић, такође српски добровољци³.

У мањој мери, али не ни сасвим безначајно, српски добровољци су се борили и на страни руских белогардејаца. У лето 1918. године, Самара је заузета од стране Чехословачког корпуса и у њој је ликвидирана совјетска власт. У заузимању Самаре учествовао је и одред Жарка Магарашевића, који је претходно служио бољшевицима. По заузимању Самаре, мањи број тамо присутних Срба се прикључио Чехословачком корпусу (у оквиру Југословенског батаљона), док је већина одбила да то учини. Три стотине Срба се у другој половини 1918. године налазило у саставу Првог југословенског пука „Матија Губец“ у Томску, састављеног од 2 хиљаде бивших ратних заробљеника под командом мајора Луке Сертића. Мали одзив Срба у ове јединице са југословенским предзнаком вероватно је долазио отуда што су српски дипломатски представници нерадо гледали на ову акцију, коју су водили углавном Хрвати и Словенци.

Но Срби су били основна снага једне друге јединице. Неевакуисани остатак Добровољачког корпуса, његов Допунски батаљон, револуција је затекла у Одеси, под командом црнорукца Александра Срба. Пуковник Срб је своје војнике упућивао да обезбеђују имућне одеске грађане, од

³ Никола Б. Поповић, Срби у грађанском рату у Русији 1918-1921, Београд, 2005, 40-64; 151-162.

чега је и сам имао материјалне користи. За то је имао благослов руских власти, а од болшевичког преузимања Одесе почетком 1918. године, и од њих. Међутим, Срб је у марту одбио наређење да свој батаљон изведе на фронт пред наступајуће Немце, планирајући да своје војнике повуче на Кавказ, где су се налазиле снаге „белих“ и изасланици Антанте (са којима је такође био у дослуху). Међутим, крајем априла, Срб је био ликвидиран од стране неколицине својих војника, које су потом болшевици стрељали. Команду над батаљоном преузео је мајор Матија Благоћић.

Под командом Благоћића, овај батаљон се придружио контра-револуционарним снагама и у августу 1918. године храбро борио код Казана, раме уз раме са Чехословацима. Том приликом мајор Благоћић је погинуо, а батаљон је отишао у Самару, где му се придружила још једна српска чета. Под окриљем српских дипломатских представника, деловала је и једна чета у Чељабинску. Намера српских дипломата и официра била је да ове јединице буду зачетак једне снажније војске у Сибиру, која би била попуњавана из редова ратних заробљеника. Идеји о снажнијем српском учешћу у „сређивању прилика у Русији“ био је склон и сам регент Александар. Наиме, у Београд је стигла информација да се од Урала до Владивостока 15 хиљада „Србо-Хрвата“ већ бори у различитим формацијама под командом адмирала Колчака, са чијом владом је Краљевина СХС успоставила дипломатске односе.

За почетак, од од 5 хиљада војника у Самари и Чељабинску формиран је пук који је понео име покојног мајора Благоћића, и који је фебруара 1919. године положио заклетву краљу Петру, те постао део регуларне војске Краљевине СХС. У Владивостоку је постојао српски одред од 200 људи, под командом капетана Маринковића. Српским одредом од 270 људи у Тјумену командовао је „дисидент“ наредник Перко. Капетан Ђурђилов командовао је српским одредом у Омску (260 војника), а наредник Магарашевић српско-чешким ескадроном у Бугуљми од 200 војника. Пругу од Тројицка до Оренбурга чувало је 100 Срба под командом „прапоршчика“ Мандића, а манџурску пругу чувао је одред од 300 Срба. Поручник Милошевић је водио ескадрон од 150 коњаника у оквиру козачких јединица атамана Аненкова, док се под атаманом Семјонова борио Српски коњички дивизион под командом потпуковника Драговића. Педесет Срба је било и у одреду атамана Калмикова, а српски војници под руском командом су вршили полицијску службу у Омску и Владивостоку.

Међутим, већина припадника па и старешина ових јединица више је била заинтересована за повратак у отаџбину него за борбу, на чему су инсистирали Колчак и представници Антанте. Јул 1919. године донео је велику офанзиву Црвене армије на Уралском фронту, којој се код Чељабинска супротставио пук „мајора Благогића“, под командом капетана Павковића. Пук је имао значајне губитке те се, уз дозволу Колчака, повукао далеко од фронта, у Краснојарск. У његов састав ушле су још неке мање јединице те је пук „мајора Благогића“ представљао једину регуларну јединицу југословенске државе у Сибиру. Иако повучен из борбе и задужен само стражарским дужностима, губици у борбама, нередовно снабдевање и бољшевичка пропаганда довели су до масовног дезертирања и свела га, у јесен 1919. године, на тек нешто више од хиљаду војника. Остали одреди (Жарка Магарашевића, војводе Владе „Воскара“ итд.) били су врло недисциплиновани и потпуно ван контроле посланства Краљевине СХС.

Након заузимања Омска и Томска, заробљавања и стрељања адмирала Колчака, јануара 1920. године, јасно је било да ће Црвена армија однети победу у Сибиру. На правцу наступања црвеноармејаца нашла су се оба југословенска пука – „Мајор Благогић“ и „Матија Губец“. Заробљено је око две трећине војника пука „Мајора Благогића“, док се једна трећина припадника пука „Матија Губец“ придружила бољшевицима. Остатак се, уз припаднике неколико мањих одреда, бројне бивше заробљенике и избеглице, нашао на руском Далеком истоку, а неки и у Кини. За њихову евакуацију била је задужена војна мисија и посланство Краљевине СХС у Владивостоку. До августа 1920. године, када су ови органи престали са радом, из Владивостока је евакуисано преко хиљаду поданика Краљевине СХС.

На сасвим другом крају света, на северозападу Русије, око Мурманска, од маја 1919. године налазио се Допунски батаљон потпуковника Маринковића. Он је тамо доспео из Самаре, уз одобрење и логистичку помоћ бољшевичке власти, како би отуда био евакуисан у Солун. Међутим, команда интервенционистичких снага у Мурманску није дозволила моменталну евакуацију, него је српским добровољцима наложила да учествују у борби против Црвене армије. После шест месеци мањих окршаја, Допунском батаљону је дозвољено да новембра 1919. године отплови за Француску, а одатле за Дубровник. Тако су српски добровољци своје војевање завршили пуних годину дана након завршетка Првог светског рата (односно скоро две, у случају оних из

Сибира).⁴

Дугогодишња одисеја српских добровољаца по пространој руској царевини дубоко се урезала у свест свим њеним учесницима. По повратку у отаџбину радо су своје успомене бележили у форми различитих аутобиографских списа, од којих су многи остали у њиховим породичним заоставштинама, а многа су и објављена као штампане публикације, или чешће на страницама међуратних новина. Све оне представљају значајан извор за историју српског добровољаштва, као једног феномена дугог трајања. Овом приликом представљамо један непотписан запис, објављен у новосадском листу Видовдан 1922. године, под насловом „Југослов. добровољци могли су спасити цара Николаја“:

„После великих страдања и патња, нарочито у Албанији, још преморена од огромних напора и тешких и крвавих борби, 72 наша официра, са нешто подофицира и редова, на челу са пуковником Стеваном Хацићем, добило је наређење да отиде у Русију, где су се, иницијативом Цара Николаја, изгледа, почели формирати добровољачки одреди из аустро-угарских заробљеника Југословена (касније и Чехословака). 1916, априла, кренули су наши храбри официри са Крфа за Русију. До Вел. Британије, преко Италије и Француске, путовали су у униформи, а преко Норвешке, Шведске, до Финске, са лажним пасошем. У Петрограду им је приређен веома срдчан дочек и, после кратког боравка, настављен је пут за Одесу. Пошто је, одмах после тога, охрабрена успесима офанзиве генерала Брусилова, и Румунија загазила на страни савезника у рат, формирање југословенских одреда се наставило са појачаном снагом.

Већ августа месеца је била формирана 1. Југословенска добровољачка дивизија. Комадант дивизије био је пуковник Стеван Хацић, који је, као што је познато, после Ослобођења, постао ђенерал и био министар војни (сада је први ађутант краљев). Комаданти бригада су били: 1. Бригаде пуковник Живан Митровић, а 2. Бригаде пуковник Ђура Јосиповић (сада први ађутант краљице).

Комаданти пукова су били: 1. Пука потпуковник Стојан Поповић (сада управник шећерне фабрике у Вел. Бечкерек); 2. Пука потпуковник Милорад Матић (који је погинуо јуначком смрћу у боју код Кокарце); 3. Пука потпуковник Сима Ценић (сада пензионисан пуковник); 4. Пука пуковник Велимир Требињац.

После пораза румунске војске код Тутракана, руска врховна команда је безодвлачно дириговала у Добручу једну коњичку и пешачку дивизију,

⁴ Н.Б.Поповић, наведено дело, 83-150.

и југословенску дивизију. Ове трупе су наступале убрзаним маршевима. Командант ове руске армије, генерал Зенчековски (командант корпуса је био генерал Павлов), имао је задаћу да се утврди на тадањој румунско-бугарској граници. Међутим, због пораза Румуна код Силистрије, армија генерала Зенчовског морала је да прими борбу још у наступању. Југословенска дивизија имала је најтежи положај: била је на крајњем десном крилу, и била је изложена жестокиим фронталним и, нарочито, због предаје Румуна код Тутракана, бочним нападајима. Међутим, она се храбро и лавовски борила. Нарочито успешна борба била је код Добрича (прва већа борба југословенске дивизије 25. августа). Крвава али успешна борба била је 5. и 6. септембра, код Кокарце. Наша дивизија је добила наређење да заузме село Кокарцу, и она је извршила наређење. Али је победа била скупо плаћена. Наша дивизија, која је била јака око 9000 људи, имала је, за време крвавих борби код Кокарце, око 3600 рањених, и око 500 мртвих. Међу мртвима налазио се и командант 2. Пука потпуковник Милорад Матић. Међу рањенима био је и пуковник Живан Митровић, командант 1. Бригаде, који је рањен од исте гранате која је убила и његовог храброг ађутанта, исмели потпуковник Божин Симић. Пуковник Хацић, за време борби у Добручи, стално је добијао сасвим крива и погрешна наређења, која, наравно, није слушао, јер је делао по сопственој иницијативи. Ипак, он је са успехом дириговао операцијама 1. Југословенске дивизије. Касније, он је постављен за нашег војног изасланика у румунском главном стану – где је био од користи нашој ствари, а за команданта југословенске дивизије наименован је гвоздени генерал Михајло Живковић.

После евакуације Добруце, југословенска дивизија одмарала се у херзонској губернији у Березовки и Натагајловки. У то је абдицирао и цар Николај (13.3.1917), и власт преузео Керјенски. Међутим, тада је дошло до многобројних иступања из добровољачког корпуса (у ствари је била само једна дивизија, јер је 2. Дивизија бројала једва 500 људи). Цео корпус је добио наређење да крене, преко Архангелска за Солунски фронт. Доиста, цео штаб корпуса, 1. бригада 1. дивизије и 2. дивизија кренула је, септембра месеца, из Архангелска за Солун. 2. бригада је кренула истим путем, месец дана касније, за Архангелск. Када је дошла до Вологде и Јарослава, большевици су, 7. новембра, преузели власт, и нису дозволили даље кретање према Архангелску. Међутим, касније, большевици су дозволили 2. бригади да може да настави пут. Пошто лука у Архангелску преко зиме замрзне, 2. бригада је наставила пут преко

Урала и Сибира на Харбин. Одатле, преко Индије и Суецког канала за Солунски фронт.

У Русији је тада остао само наш допунски батаљон, чији је командант био потпуковник Света Маринковић (сада пуковник на дужности у Главном Генералштабу), а његов помоћник мајор Стеван Боди (сада потпуковник и командант новосадског жандармеријског батаљона). У ствари, допунски батаљон је био у Вологди, а штаб батаљона у Одеси. Касније је и цео батаљон био у Одеси, нарочито за време борби између бољшевика, које је предводио пуковник Муравјев, и Украјинаца. Борбе око Одесе, 15., 16. и 17. јануара 1918., биле су жестоке. Бољшевици су бомбардовали Одесу с мора и са сува, и, најзад, после крвавих уличних борби, 17. јануара, заузели је. Наш допунски батаљон који је бројао око 150-180 људи, сачувао је за цело време најскрупознију неутралност. Одмах после склопљеног мира у Брест-Литовску, команди допунског батаљона почели су се јављати многи бивши добровољци (заробљеници), који су иступили из добровољачког корпуса, и који су се сада, пошто су Немци и Аустријанци продирали све дубље у Русију, бојали њихове освете. Фебруара месеца допунски батаљон је имао око 1000 људи. После склопљеног мира у Брест-Литовску, Русија је била неутрална, а не савезничка земља. Руси су се све мање пријатељски показивали према нашим трупам; с друге стране, опет, претила је опасност да ће наше трупе бити опкољене од Немаца и Аустријанаца, и даће им бити онемогућен долазак на Солунски фронт. Због тога је допунски батаљон добио наређење од војног аташеа пуковника Бранислава Лонткијевића (сада већ покојног) да што пре крене за Солунски фронт. Потпуковник Маринковић и мајор Боди затраже од господара Одесе, пуковника Муравјева, превозна средства. Муравјев је одбио условно: да се наше трупе боре против генерала Шчербачева, који је био остао у Румунији и није признавао бољшевице. После дужег преговарања и објашњавања, пуковник (у ствари жандармеријски капетан) Муравјев је најзад пристао да да превозна средства. Допунски батаљон је кренуо на пут подељен у 4 ешалона.

Циљ пута је у ствари била промена стана, јер је Одеса била и сувише угрожена. Требало је стићи у Тамбов или Саратов. Међутим, када је допунски батаљон стигао у Харков, добије наређење од војног изасланика, пуковника Лонткијевића, да одмах маршује у Самару (марта месеца). Ту је било око 3000 ослобођених заробљеника Мађара који су се, међутим, сасвим мирно понашали према нашим добровољцима.

Касније, опет, стигне наређење да се батаљон упути у Чељабинск. Дуж целог пута јављали су се све нови и нови добровољци, тако да је батаљон, врло брзо, бројао око 3200 људи (и око 200 официра). На путу су сретали ешалоне чехословачких легија, које су стојале под командом генерала Гајде (који је био наш војни лекар. Он је, у ствари, пре, био активан артилеријски официр у Аустрији, али је, касније, испунио и свршио медицински факултет. Сада је командант 12. Пешачке дивизије у Кошицама). Чехословачке легије су бројале око 60000 људи, а биле су распоређене дуж сибирске пруге, од Владивостока до Пензе, и налазиле су се на путу за западни фронт. (Скоро исти пут којим је ишла и 2. Бригада 1. Југословенске дивизије).

У то је дошла и дозвола од Троцкога, који је био министар војни, да наше трупе смеју ићи, преко Урала, ка Вологди, ради пребацивања код Мурмана или код Архангелска. Пошто је Урал велики нагиб, од досадања 4 ешалона образовано је 8 ешалона. Сваком ешалону био је додељен један бољшевички комесар. Троцки је био према нашим добровољцима, мора се признати, веома предусретљив. Чак је издао наређење да се нашим трупама има давати бесплатна храна.

Неколико наших ешалона, који су бројно били јаки око 1500 људи, добро наоружани и добро дисциплиновани, стигли су у Екатеринбург, где је тада био заробљен руски ексцар Николај са целом својом породицом, онда када је у Екатеринбург било свега 150 бољшевика који су чували царску породицу. Наши добровољци су били у Екатеринбург читава два дана и две ноћи. Бољшевици су их се бојали, и сакривали се. Било је и официра и војника који су се бавили мишљу да спасу цара, да га предаду Чехословацима, који би га пребацили у Сибир који је био цару веран и одан, и где би вероватно, планула контрареволуција, на челу са царем Николајем. Није невероватно да би та револуција, потпомогнута од Савезника, и руских контрареволуционарних трупа, била крунисана успехом, јер се бољшевици нису ни приближно још утврдили на власти. Сви су изгледи били да би та контрареволуција успела. Догађаји у Русији се сасвим другаче развијали, и вероватно је да гробари и злотвори Русије не би данас мучили и довели велику матушку на руб пропасти! Русија би била велика, слободна, демократска држава.

Допунски батаљон је боравио у Екатеринбург, и док су неки официри премишљали како ће спасти цара Николаја и његову породицу, стигла су у Екатеринбург два наша официра, потпуковник Војин Максимовић и мајор Жарко Мићић, који су донели цару Николају 50.000 рубаља у

злату, али и настрожије наређење нашег војног изасланика, пуковника Лонткијевића, да се наши не смеју апсолутно мешати у руске унутрашње ствари. Др Мирослав Спалајковић, наш посланик у Русији, у више махова је понављао енергично: ни у којем случају не мешати се у руске унутрашње ствари.

Наређење је било наређење, и наши војници и официри су га морали да слушају. Они су одустали од намере да спасу руску царску породицу и руског цара, али су хтели да спасу и поведу са собом принцезу Јелену, која је, такође, заједно са својим супругом, била интернирана у Екатеринбург. Командант батаљона, потпуковник Маринковић (брат др Воје и Паје Маринковића) отишао је принцези Јелени, и молио је да пође са његовим батаљоном у Домовину. Међутим, принцеза Јелена је одбила да пође због мужа. Потпуковник Маринковић је одговорио да ће мужа такође повести. Принцеза Јелена је и ово одбила, рекавши да мора да остане и због девера, и због цара, а највише због своје деце, која су онда била у Петрограду. Када је видео каква га судбина чека, кнез Иван Константиновић је, заједно са својом браћом, утекао у један манастир, и ту се сакривао као калуђер. Међутим, бољшевици су га препознали и стрељали.

Принцези Јелени су дозволили да се може, заједно са својом децом, вратити у Отаџбину.

Од наших добровољаца нико није био у посети код царске породице ни код цара Николаја. Кућа у којој је руска царска породица била затворена, била је ограђена једном високом преградом, тако да се ништа није видело шта се у кући догађа.

За време док су наши добровољци били у Екатеринбург, једна Францускиња, мадам Лоран, једна смела дама, успела је да продре до цара. Цар Николај је био веома радостан што је баш једна Францускиња била та која је имала толико смелости да дође до њега. Међутим, бољшевици су њу, кад су сазнали да је била код цара, одмах затворили, и тек касније пустили.

Пошто су провели два дана у Екатеринбург, наши добровољци су, у другој половини априла, наставили пут за Вологду, преко Вјатке и Перме, не ослободивши руску царску породицу из ропства. То дело имало би за последицу догађаје од епохалне важности.

Када су приспели у Вологду, били су свечано дочекани од страних амбасадора који су побегли из Петрограда. Нарочито их је примио француски амбасадор Нулан, који је изразио своје велико задовољство

што, у општем хаосу и дебаклу, види тако добро организоване југословенске одреде.

На даљем путовању, нашим добровољцима се прикључио принц Арсен. Тек тада је потпуковник Маринковић добио наређење да образује један батаљон који би имао да обезбеди маршовање наших добровољаца од болшевичких нападаја. Командант тога батаљона био је храбри мајор Стеван Боди, који је веома успешно извршио поверену задаћу.

Маја месеца 1918, наши добровољци су стигли на Мурман. Ту се наше трупе бориле прво под француском командом, а касније под енглеском. Један део наших добровољаца, заједно са нешто избеглица из Румуније, отишао је за Солун. Остали део добровољаца остао је на Мурману још те зиме, 1918-19., и тек 1919. у пролеће кренуо за већ ослобођену Отаџбину.

Добровољци су били изванредно дисциплиновани, морал је био изврстан, само је чежња за отаџбином и домом била огромна.

После лутања, страдања и патњи, они су дошли у њу када је већ била ослобођена и уједињена.“⁵

Summary:

SERBIAN VOLUNTEERS BETWEEN THE RUSSIAN REVOLUTION AND COUNTERREVOLUTION

From the beginning of the First World War, Serbian masses of war prisoners in the Russia were willing to put their military skills and activism in the service of Serbia and its army at war against the Dual Monarchy, from which the independent Serbian voluntary squad emerged. With the joint Serbian (commanding cadre) and Russian (material means, armament, maintenance) efforts, the Serbian voluntary squad was created, then 1st Serbian voluntary division, and Serbian voluntary corps. The Civil War in Russia created a completely new political situation in which the captive mass lost that status and found themselves in front of the difficult existential, political (ideological) and moral questions. They were subjects of brainwashing by the Bolsheviks, but by their fellow citizens of any ideological orientation

.....
⁵ Видовдан, Нови Сад, 9.11.1922.

as well. A few thousands of the former members of the Voluntary corps of the Serbs, Croats and Slovenes, came out to the historical stage and became the participants of the Civil war in Russia (1918-1921). Fighters with guns in their hands, on the side of revolution or contra-revolution, as well people who accepted Bolshevik ideas and became the members of Russian communist party (Bolsheviks) were mostly recruited from the above mentioned orders. On the other side, a few thousands of the Serbs, Croats and Slovenes appeared. They belonged to those who remained loyal to the national idea, the policy of Serbia, Yugoslav board in London, i.e. to the unification of the Serbs, Croats and Slovenes in one country, thus, loyal to the old Russia, embodied in Admiral Kolcak. The Bolshevik agitators – internationalists besieged their fellow citizens, wherever they had been, winning them over to joining the Red Army, for the Soviet authorities, the same as the Serbian, Yugoslav nationalists acted, since they also had formed their military units and political organizations of anti-Bolshevik orientation.

Prof. dr Duško Radosavljević¹

Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

ŠID U PRVOM SVETSKOM RATU

Apstrakt: Sudbina običnih ljudi u malom mestu u Sremu (Vojvodina), Šidu, u vreme „Velikog rata“, tema je ovoga rada. Da li činjenica da se živi palanačkim načinom života, u kraju udaljenom od centara svetske moći, može sačuvati stanovnike ovakvih mesta od namera i aktivnosti, pokrenutih daleko od njih? Pokušaćemo da odgovorimo na ovu dilemu.

Ključne reči: Šid, Prvi svetski rat, stanovništvo, provincija.

„Jan Majen i moj Srem“
(*Miloš Crnjanski*)

Uvod – opšte karakteristike

Šid je gradsko naselje koje se nalazi u Zapadnom Sremu, na međunarodnoj pruzi Beograd-Zagreb, 10 km udaljen od Auto-puta, nekada poznatog pod nazivom „*Bratstvo-jedinstvo*“. Na teritoriji opštine, a ko posledica ratova s kraja XX veka, nalazi se više međudržavnih graničnih prelaza. Tokom ratova vođenih krajem XX veka opština je pretrpela dosta štete². U opštinu Šid se

.....
¹ Prof. dr Duško Radosavljević, Redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad. Predsednik Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA).

² Sadašnje stanje treba uporediti sa stanjem navedenim u Maloj enciklopediji Prosvete 3 R-Š. 1978. Beograd, gde se za Šid kaže sledeće: „*Industrija mesnih proizvoda, klanica, predionica i tekstilna konfekcija, industrija boja i hemijskih proizvoda, stakla i plastične ambalaže, prehrambenih proizvoda, alkoholnih i bezalkoholnih pića, mlin, ciglana, štamparija, stolarsko preduzeće, poljoprivredno preduzeće, poljoprivredna mašinska industrija*“

doselilo više desetina hiljada izbeglih lica tokom i posle ratova vođenih na teritoriji bivše Jugoslavije.

Prvi podaci o Šidu potiču iz XVIII veka, kada je Šid bio u sastavu Podunavske vojne granice. Tako postoji podatak u knjizi Franje Vaničeka, „*Istorija vojničke krajine*“, da je u Šidu 1702. godine umro **Luka Natalis**, vikar apostolskog poslantva³. U Šidu se 1731. godine rodio **Simeon Piščević**⁴, austrijski oficir, koji će u Rusiji postati general i književnik. Njegovi glasoviti „*Memoari*“ su imali veliki uticaj na **Miloša Crnjanskog** prilikom pisanja Seoba. U naselju su većinom živeli Srbi, da bi se u XIX veku počeli doseljavati Rusini iz Ruskog Krstura i Kucure, kao i Slovaci iz Gložana i Pivnica. Početkom XX veka Šid se formira kao gradsko naselje. Rano se javlja radnički pokret, sa **Vitomiro** **Koraćem**⁵ na čelu. On pokreće osnivanje štamparije i pokreće časopis „*Pravo naroda*“, a kao prvi socijalista biva biran u Hrvatski sabor 1908. godine iz Šidskog kotara. U II svetskom ratu i u narodnooslobodilačkoj borbi, ovo je područje bilo aktivno u organizovanju borbi protiv neprijatelja svih boja i opredeljenja. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, u prvoj polovini 1945. godine, poznate kao Sremski front, vođene su u okolini Šida.

Šid u I svetskom ratu

Atentat u Sarajevu je bio povod za izbijanje I svetskog rata. Odmah je u K und K izvršena mobilizacija, od 21. do 40. godine starosti. Bivajući delom vojnog područja, u Šidu su uvedene vanredne mere, smenjena je civilna vlast, i počela su hapšenja viđenijih Srba. Oni su uzimani za taoce, gde je veća grupa odvedena u Arad⁶, dok je manja ostala zatvorena u stanu sveštenika **Dimitrija Zekovića**. Taoci u Šidu su bili zalog da u mestu neće biti neprijateljskih istupa protiv vojnika Austro-Ugarske armije. Taoci u Aradu su zadržani oko godinu dana, da bi potom bili poslani u gradove Hrvatske i Slavonije. Većina pravoslavnih sveštenika je bila uhapšena, nisu vršeni crkveni obredi, crkve

³ S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid, str. 19.

⁴ Otac mu je u Šidu bio komandir landmilicije Petrovaradinske pukovnije.

⁵ Socijalistički prvak (1877-1941), poslanik u Hrvatskom saboru, političar koji je doprineo ujedinjenju Južnih Slovena. Videti: Ž. Fajfrić. 2000. *Vitomir Korać u Šidu*, Šid.

⁶ Od 11. do 15. septembra 2014. godine. U Arad su odvedeni: dr Dragutin Grčić, dr Mladen Georgijević, Olga Kostić, dr Emil Kostić, Nikola Krsmanović, Milivoj Milošević, Kuzman Nedeljković, Maša Rakić, Sava Slavujević, dr Stevan Stojković, Đoka Spajić, Branko Šumanović, Dobra Šumanović, Jovan Šumanović, Stevan Šaloš i Sima Tubić. Vidi: S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid, str. 72-73.

su bile zatvorene. Školske godine 1914/15 u Šidu nije radila ni škola, jer su u školskj zgradi bili smešteni vojnici. Loš odnos prema Srbima se počeo popravljati krajem 1915. godine, kada su neki taoci pušteni kućama, otvorile se crkve i počelo vršenje crkvenih obreda.

Izbegavanje služenja vojnog roka u omraženoj vojsci je bio manir od samog početka rata, da bi vremenom uzimao sve više maha. Koristili su se razni načini, od zdravstvenih, gde su vojnicima naročito pomagali lekari češke nacionalnosti, samoranjavanja i sakaćenja, masovne predaje, posebno ruskoj vojsci, do klasičnog bežanja i stvaranja *“zelenog kadra”*.

Živeti u Šidu u vreme I svetskog rata je bilo izuzetno teško. Velik broj zemljoradnika je pozvan u vojsku, zemlja se oskudno obrađivala, nedostajalo je radnika z ate poslove. Otkup seljačkih proizvoda je prve dva godine bio dobrovoljan, zatim je država propisala količinu koju seljak mora predate, kao i cenu. Osećala se velika kriza, nemaština i oskudica, posebno hrane i ratnog materijala. Dešavalo se da se za proizvodnju ratnog materijala koriste i zvona sa crkava, koja su odnošena na topljenje. Beda je bivala sve veća, vojske zapele u kaljuzi rovovskih borbi, narodi širom Evrope dezorijentisani i sludeni. Činilo se da propasti nema kraja. Odlazak sa životne scene **Franje Josipa**, i dolazak na presto cara **Karla**, nije preokrenuo situaciju, jer, iako je imao određene predloge za promene u zemlji, posebno u vezi sa slovenskim narodima u državi, one su došle prekasno i bile nedovoljne za narode koji svoj život nisu videli u dvonoj monarhiji. Situacija je bila još teža kada su SAD ušle u rat, a pojavila se nova opasnost u Rusiji, pobjeda boljševika.

Oktobarska revolucija iz 1917. godine je dobroano uzdrimala sve učesnike ratnih sukoba. Pokazalo se da postoji alternative ratu, posebno ratu u kojem za interese krupnog kapitala, buržoazije, ratuju bezemljaši, proleter i seljaci, pripadnici podjarmljenih naroda. Vođa boljševika, **Vladimir Ilič Lenjin**, činio se gospodarima rata, imperijalistima svih boja i nacionalnosti, kao ovozemaljska reinkarnacija **Lucifera**, koja će ih razvlastiti, oteti im imovinu, ugroziti živote.

Stanje po ulasku SAD u rat je posebno bilo haotično u Austro-Ugarskoj, gde je u pozadini dolazilo da raspada vlasti, i otvorenih zahteva za okončanje rata. Uz to, tradicionalne pokrajine, nastanjene slovenskim stanovništvome počele su tražiti otepljenja i formiranje sopstvenih država. Slično je bilo i u Šidu, gde u drugoj polovini 1918. godine dolazi i do anarhističkih ispada, napada na trgovačke radnje i pljačkanja robe. Napadači su bili pripadnici *“zelenog kadra”*, praćeni gradskom sirotinjom, kojima su na meti bile radnje ratnih bogataša, koji su se izvukli od rata i bogatili se dok je većina muškog

stanovništva bila na ratištima širom Evrope.

U oktobru mesecu 1918. godine, Hrvatski sabor je doneo odluku o izlasku Hrvatske, Slavonije i Dalmacije iz Austro-Ugarske, a Narodno vijeće je postalo nosilac vlasti u državi. U svim mestima u zemlji se formiraju organi Narodnog vijeća, tako i u Šidu, koji preuzimaju vlast u lokalnu. U Šidu je predsednik vijeća postao **Jovan Šumanović**, a zapovednik straže je bio **Milan Stanić**. Straža nije dobro radila, usled lošeg sastava ljudstva, pa se dešavalo da se zaplenjena roba, iz vagona kojima su je Nemci hteli prebaciti u Nemačku, ne čuva, nego se na stanici pljačka. Počinjalo je pijano veselje zbog završetka rata, koje je praćeno odnošenjem većih količina brašna, šećera, rakije i stoke po kućama *snalazljivih* domaćina. Osećalo se da *domaća* vlast nije najbolje rešenje, pa je većina sa nestrpljenjem očekivala dolazak srpske vojske. Tako je i bilo – odred IV pešadijskog puka je ušao u Šid, red je uspostavljen, srpski vojnici su dočekani kao oslobodioci, ispunio se san srpskog stanovništva Srema da se prisajedine Srbiji. Mogla je da započne budućnost o kojoj se sanjalo, bar od Velike seobe pod **Arsenijem III Čarnojevićem**.

Miloš Crnjanski u Šidu

U nadahnutoj knjizi **Vladimira Bunjca**, “*Dnevnik o Crnjanskom*”, iz 1982. godine, nalazimo sledeći pasus: “*Bataljon koji je krenuo u ofanzivu na Srbiju zaglavio se u blatu, u sremskom selu Kukujevci⁷, zatim ga zahvati epidemija kolere i, bilo da je Crnjanski bolovao od te bolesti ili ne, posle bolničkog kreveta u Vukovaru, Crnjanski se opet u svom dezinfikovanom šinjelu nađe na Rijeci*”.⁸ Jedan deo svoje opake bolesti, veliki će pesnik provesti i u vagonima na šidskoj železničkoj stanici, očekujući smrt ili ozdravljenje. Da li je već tada imao u glavi planove o pisanju velikih književnih dela, ili je samo gledao da u toj ludosti sačuva glavu, ostaje kao motiv za nekog drugog (velikog?) pisca.

Šidani i Solunski front

Veliki broj vojnika Austro-Ugarske se predao ruskoj vojsci. Zbog toga se počelo sa formiranjem dobrovoljačkih jedinica sastavljenih od slovenskih vojnika, koji bi se priključili iznurenoj srpskoj vojsci na Solunskom frontu.

.....
⁷ Kukujevci, 10 kilometara udaljeni od Šida u pravcu Beograda. U ratovim s kraja XX veka, milom ili silom, ostali bez svoga domicilnog, hrvatskog stanovništva.

⁸ V. Bunjac. 1982. *Dnevnik o Crnjanskom*, Beograd, str. 28.

Ovakva akcija se vodila i u SAD. Među borcima-dobrovoljcima na Solunskom frontu je bilo i 29 Šidana⁹. Od njih, samo se trojica nisu vratili u Šid. Po povratku u Šid¹⁰, dobili su za svoje učešće zemlju veličine od 5 do 9 katastarskih jutara, u zavisnosti od vojničkog doprinosa.

Jedan deo Šidana je učestvovao i boju sa bugarskom i turskom vojskom na Dobrudži¹¹. Nakon okončanja borbi, umesto na Solunski front, vratili su se u Rusiju. Njihova ratna epopeja je bila neizvesna, a put kući veoma dugačak. U svakom slučaju, bilo da su se borili pod srpskom, ruskom (sovjetskom crvenom, ili kontra-zastavom, bele vojske), austrijskom ili inom zastavom, Šid u koji su se vratili izgledao je drugačije nego onaj iz koga su krenuli u rat. Počinjala je nova epoha. Ili, možda samo predah, do drugog poluvremena – II svetskog rata.

Umesto zaključka

“Kada slonovi vode ljubav,
strada trava.”
(*Indijska izreka*)

Kako god da se uzme, provincija je daleko od centra događanja! Odatle i nadanja, kada se neki turbulentni događaji dešavaju, da ona može biti pošteđena štetnih posledica. Međutim, događaju se kroz istoriju i takvi prevrti, koji se šire na velika prostranstva, od kojih ne mogu biti pošteđene ni male sredine. Prvi od takvih događaja je bio i Veliki rat, I svetski rat, koji je, iako uglavnom vođen u Evropi, ostavio posledice na čitav tadašnji svet. Ne samo da je promenjena karta Evrope, koja je ostala bez četiri carstva, pojavilo se i sijaset novih država, sa varljivom nadom i željom da će obezbediti bolji život

⁹ Šidani na Solunskom frontu: Barjaktarević Lazar, Blagojević dr Lazar, Bočvanski Mitar, Vlaški Jovan, Gegić Ilija, Gegić Milenko, Grčić Svetislav, Dražić Ljuban, Đorđević Lazar, Đukić Milan, Zeković Dušan, Kovinčić-Aralica Đoka, Koički Milan, Koički Stevan, Matić Petar, Merdanović Svetislav, Miličić Mitar, Momirović Milan, Mirković Rada, Pajić Marko, Parožanski Dragutin, Simić Slavko, Slavujević Vlada, Slavujević Dušan, Slavujević-Šandić Ljuba, Tiosavljević Miško, Tiosavljević Sima, Tubić Gavra, Ubavić Lazar. U: S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid, str. 78.

¹⁰ Poginuli na Solunskom frontu iz Šida: Vlaški Jovan, Slavujević Vlada i Svetislav Grčić. U: S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid, str. 78.

¹¹ bitke kod Dobrudže: Balin Dušan, Despinić Milan, Đurin Dušan, Mauković Vasa, Mauković Panta, Pajić Kosta, Kovinčić Lazar, Lazić Gavra, Stanisavljević Božidar, Stanković Stevan, Tešić Milivoj, Cvejić Vlajko, Šaloš Đoka. U: S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid, str. 79.

svojim narodima i građanima, nego što su ih imali u nekadašnjim imperijama.

Mali, obični ljudi, otrgnuti od svojih njiva, od svojih učmalih palanki i sela, prolazili su na hiljade kilometara u ratnim operacijama, upoznali drugačije ljude, jezike i običaje. Upoznali su se sa zahtevima Oktobarske revolucije, sa željama proletera za mir, za zemlju, za dostojanstvo čoveka. S druge strane, nacionalne inteligencije su zatražile i ostvarile nacionalne države, kao vekovne snove. Sve se uzburkalo, sve se pokrenulo. Obični ljudi su shvatili da je moguće da je i njihov "život samo tragična farsa koju ispisuju ljudi skoro isto toliko moćni kao bogovi". Kraj rata 1918. godine je samo privremeno prekinuo sve to. Na dvadeset godina. Toliko je trajalo poluvreme. Nemir izazvan I svetski ratom neće biti lako savladan. U stvari, tek okončanjem II svetskog rata, saniran je najveći deo pitanja ubog kojih se ratovalo u I svetskom ratu. A, provincija, i Šid u njoj, su osluškivali, strahovali i nadali se dobru. Koje će doći, a možda i neće.

Literatura:

1. V. Bunjac. 1982. *Dnevnik o Crnjanskom*, Beograd
2. R. Đurčić. 1984. *Opština Šid*, Novi Sad
3. Ž. Fajfrić. 2000a. *Tragovi vremena – Šid od nastanka do 1848*, Šid
4. 2000b. *Vitomir Korać u Šidu*, Šid
5. 2007. *Šid od 1914. do 1945. godine*, Šid
6. D. Lukić. 2002. *50 godina gimnazije u Šidu (1951-2001)*, Šid
7. *Mala enciklopedija Prosveta 3*, R-Š. 1978. Beograd
8. D. Radosavljević. 2013. *Pogled s leva*, Novi Sad
9. D. Radosavljević. 2014. Socijaldemokratske partije južnoslovenskih zemalja tokom I svetskog rata, u: Međunarodna konferencije Arhiv, mediji i kultura sećanja u Prvom svetskom ratu, Novi Sad
10. S. Tomović. 1973. *Monografija Šida*, Šid

Summary

ŠID DURING WORLD WAR I

Abstract: The theme of this paper is the fate of ordinary people in a small town in Srem (Vojvodina), Šid, during the “Great War”. Does the fact that a provincial way of life is being lived in a remote area away from the centers of world power, can save the residents of these places from intentions and activities, initiated far away from them? We will try to answer to this dilemma.

Keywords: Šid, World War I, population, province.

Павле Јовић

Универзитетска библиотека, Београд

СЛОВЕНАЧКИ ДОБРОВОЉЦИ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ 1912-1918

Сажетак: Нисмо скоро ништа знали о Словенцима, који су учествовали као добровољци у ослободилачким ратовима српског народа 1912 – 1918. Сврха овог рада била је да истражимо шта је до сада остало записано о словеначким добровољцима и о њиховој несебичној помоћи српском народу у ратовима 1912-1918. По завршетку Првог светског рата, Срби су 1926. године објавили прву монографију под насловом *Споменица прве српске добровољачке дивизије 1916-1926.*, у којој ћемо наћи скромне податке о словеначким добровољцима. После Другог светског рата заслуге словеначких добровољаца су заборављене и о њима дуго се није знало. Године 1936. три словеначка добровољца (Ернест Турк, Јосип Јерас и Рајко Паулин) су издала зборник под насловом *Dobrovoljci kladi-varji Jugoslavije*. Тек недавно, у словеначком часопису *Vojaška zgodovina* (2010) изашла је прва темељна студија о словеначким добровољцима. Поред живота које су даровали српској браћи, словеначки добровољци су нам оставили два ретка сведочанства о српској голготи 1915-1916. године. То су *Успомене југословенског добровољца 1914-1918* од Феодора Јеленца из 1922. године и *Планина смрти* из 1929. год. аутора Јосипа Јераса, у којој су описани драматични догађаји у току повлачења српске војске преко планина Албаније. Из *Словеначког биографског лексикона* (излазио 1925-1991. год.) је евидентно да велики број словеначких добровољаца, који су се борили на страни Срба уопште није поменут или њихово учешће у тим ратовима најчешће није наведено. Не смемо их заборавити јер су они први похитали да помогну српској војсци и народу у најтежим тренуцима њихове историје.

Кључне речи: добровољци, Словенци, српска војска, ослободилачки ратови Србије 1912 -1918

Увод

У току Првог светског рата снажно је дошла до изражаја солидарност југословенских народа у борби за ослобођење од туђинске власти и уједињење, кроз добровољачки покрет против аустроугарске и немачке агресије.¹ Словеначки добровољци у српским ослободилачким ратовима 1912–1918 су већ одавно заборављени. О њима се скоро ништа не зна у Србији, а веома мало у Словенији.

О словеначким добровољцима је први пут писано 1936. године, када је штампан зборник под насловом *Dobrovroljci kladivarji Jugoslavije 1912-1918*, који су уредили словеначки добровољци, који су учествовали у српским ослободилачким ратовима 1912 – 1918: Ернест Турк (1895-1979), Јосип Јерас (1891-1967) и Рајко Паулин².

Слика 1 Словеначки добровољци у српској војсци 1912 –1918.

¹ Turk Ernest, *Dobrovroljci proti Avstro-Ogrski med prvo svetovno vojno 1914-1918*. Ljubljana, 1978.

² Turk Ernest, Josip Jeras, Rajko Paulin: *Dobrovroljci kladivarji Jugoslavije 1912 – 1918*. Zbornik. Ljubljana, 1936.

У Енциклопедији Словеније о добровољцима налазимо само кратак, уопштен текст без иједног имена, а ауторка текста их је означила на следећи начин: Словенци, Хрвати и Срби, који су у току Првог светског рата, као аустро-угарски држављани ратовали у јединицама тадашње српске и савезничке војске за ослобођење и уједињење југословенских народа у заједничку државу³.

Сврха овог рада је била да истражимо шта је остало записано о словеначким добровољцима код Срба и Словенаца после завршетка Великог рата.

После Другог светског рата Словенци и Срби су потпуно заборавили на своје добровољце који су дали животе за велике идеале, а од 1947. године био је забрањен рад Савеза добровољаца ослободилачких ратова 1912 – 1918, који се старао да се обнови сећање на ратне добровољце, који су се борили за слободу Србије и уједињење у заједничку државу

Као извор биографија Словенаца, који су учествовали у српским ослободилачким ратовима 1912-1918 користили *Словенски биографски лексикон* (излазио 1925 - 1991) и портал на интернету: www.slovenska-biografija.si.

Тек недавно у словеначком војном часопису *Vojaška zgodovina (Војна историја)* објављен је студиозан рад на 40 страна под насловом : *Slovenski dobrovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah 1912-1918*. Аутор овог рада је српски генерал у пензији Милисав Секулић⁴. Рад је превео на словеначки језик генерал у пензији Маријан Крањц.

Добровољци су долазили из свих слојева тадашњег друштва, од припростих сељака и радника до образованих Словенаца. Млађи словеначки добровољци су већином били чланови идејног покрета *Препород*, а било их је и из редова организације *Сокол*⁵.

Чланови покрета *Препород* или препородовци били су окупљени

³ Grašič Miroslava, *Dobrovoljci*. U: Enciklopedija Slovenije, knjiga 2, Ljubljana, Mladinska knjiga, 1988, 279-280;

Павловић Момчило, *Забрана рада Савеза добровољаца ослободилачких ратова (1912-1918)* 1947. године. Зборник радова. Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца. Научни скуп у Кикинди 11 – 12. IV 1996., 395-405.

⁴ Sekulić Milisav, *Slovenski dobrovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah 1912-1918*. *Vojaška zgodovina* (Ljubljana) 2010; 11(1):7-55.

⁵ Turk Ernest, *Značilnosti prepородovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno*. V: Hauptmanov zbornik, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, 1966, 391-418.

око листа *Препород*, који је носио југословенско обележје и излазио од од 1. 12. 1912. године, а забрањен 1913. Сачињавали су га напредни словеначки ђаци и студенти пуни националног поноса, који су поставили као циљ своје политичке групе: уништење хабсбуршке монархије револуционарним путем. Сви су били за стварање једне југословенске државе, са културном аутономијом за Словенце. Већ у првом броју тог листа изашао је текст следеће садржине: *Пред нама је нов пут. Хоћемо да кажемо словеначкој омладини да је на југу њене домовине народ који мора да већ познајемо, јер је тај народ наш братски народ, од кога нас је време раздвојило па мора доћи и време када ћемо поново бити једно исто. Наша омладина мора да почне да учи српско-хрватски који се ионако не разликује много од словеначког језика. Сваки наш појединац мора знати да чита и пише ћирилицу. Морамо стићи до народног уједињења свих Југословена.* У претпоследњем, петом броју Препорода за 1913. годину, на почетку листа појавила се песма српског књижевника Вељка Петровића (1884 - 1967) под насловом: *Верујмо прво.*

Веома оскудни подаци о учешћу Словенаца на страни Срба у ослободилачким ратовима 1912 – 1918. могу се наћи у *Споменици прве српске добровољачке дивизије 1916-1926.*, чији су аутори Војин Максимовић (1876 – 1942), војни историчар и Анте Ковач (1897-1972), писац и политичар⁶. Године 1928. почео је да излази месечни лист Савеза ратних добровољаца Југославије под насловом *Добровољачки гласник* (излазио од 1928 до 1941. године).

Тек седам деценија од Великог рата (1987) у часопису *Интервју* почео је да излази фељтон о словеначким добровољцима испод пера новинара Драгослава Симића⁷, који је успео да разговара и са неким Словенцима, добровољцима, који су већ били у поодмаклим годинама. Године 2005. у 25. броју *Добровољачког гласника* изашао је чланак Милисава Секулића и Маријана Крањца под насловом: *Словеначка крв и знање за српску браћу*⁸.

.....
⁶ Максимовић Војин, *Споменица прве српске добровољачке дивизије 1916.-1926.*, Београд, *Просвета*, 1926.

⁷ Simić Dragoslav, *Slovenački borci iz 1914: Jugoslavija ili smrt*. Intervju 1987, broj 170, 16-18.

⁸ Секулић Милисав, Маријан Крањц: *Словеначка крв и знање за српску браћу*. Добровољачки гласник 2005; 15(25): 91-97.

Учешће словеначких добровољаца на почетку рата 1914-1915

Словеначки добровољци из Балканских ратова (који су остали у српској војсци или у Србији) били су и први добровољци, који су по ултимативном нападу Аустро-Угарске на страдалну Србију поново прискочили у помоћ братском народу⁹. Августа 1914 је било у српској војсци 18 словеначких добровољаца, сви су учествовали у Церској бици. Годину дана касније било их је 25. У Колубарској бици су им се придружила још 10 Словенаца. Код повлачења кроз Албанију је било 19 Словенаца, на Крф је пристигло 17 Словенаца, на Солунском фронту се борило 10 Словенаца у добровољачком одреду војводе Вука¹⁰.

На почетку Великог рата, августа 1914. године, у Церској бици погинули су: млади Словенац Август Јенко (1894 - 1914), један од оснивача тајне револуционарне организације препородоваца. На Церу је погинуо и активни официр аустро-угарске војске Мартин Јаворник, који дезертирао и прешао у српску војску. Његов пример је следила његова нећакиња Антонија Јаворник, која је учествовала у оба Балканска рата и у Великом рату. О поменутих првим жртвама Великог рата нема помена у словеначком биографском лексикону, као да нису ни постојали.

Слика 2 Август Јенко

Слика 3 Владислав Рибникар

⁹ Плeтeрски Јанко, Словeнци и Србија у првим годинама рата. Научни скуп Србија 1915. године. Зборник радова. Београд, *Привредни преглед*, 1986, 25 – 38.

¹⁰ Sekulić Milisav, *Slovemski dobrovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah 1912-1918*. Vojaška zgodovina (Ljubljana) 2010; 11(1): 52.

Међу херојским жртвама Првог светског рата, већ 1914. године, дан за даном, погинула су два брата оснивачи Политике: Владислав и Даворин (Дарко) Рибникар, обојица као официри у чину капетана српске војске и као прекаљени борци из оба Балканска рата¹¹.

Словеначки лекари међу првим добровољцима у српској војсци

Словеначки лекари су међу првима похитали да помогну српској браћи у најтежим годинама српске историје. Као добровољци на почетку Балканских ратова 1912. године у Србију су се најпре упутили мариборски соколи, а међу њима студент медицине Бруно Вајксл и др медицине Иван Оражен. Ускоро, њима су се придружили др Едо Шлајмер и др Мирко Чернич, који је радио као лекар у Нишу. Члан Соколске организације био је и лекар Адолф Кристл, који је погинуо као први словеначки добровољац и лекар српске војске.

Слика 4 Словеначки лекари са српским војницима

¹¹ Пантић Мирослав, *Владислав Рибникар*. Научни скуп. Деспотовац, 20. август 2004, 117-125.

После завршетка Великог рата неки по поменутих лекара постали су угледни професори на новооснованом медицинском факултету у Љубљани.

Др Оражен је 1913. године објавио књижицу с насловом *Међу рањеном српском браћом*. У ослободилачким ратовима српске војске 1912 – 1918 учествовала су: 42 лекара (12). Међутим, у публикацији од националног значаја за државу Словенију, у Словеначком биографском лексикону могу се наћи подаци само о осморици. То су Јуст Бачар, Мирко Чернич, Јернеј Дамшар, Маврициј Рус, Иван Оражен, Јосип Стојц, Јосип Тичар и Едо Шлајмер.

У ослободилачким ратовима на страни Срба поред словеначких лекара учествовало је 9 правника, 2 књижевника, 2 инжењера, 5 професора. Међу њима било је 25 препородоваца и 11 сокола¹².

Словеначки добровољци у српском добровољачком корпусу у Русији

Српски добровољачки корпус у Русији је био састављен из прве и друге српске добровољачке дивизије. У тим јединицама идентификовано је 249 словеначких добровољаца. Од 210 словеначких добровољаца у саставу добровољачког корпуса у Русији на солунски фронт је приспело само 50 словеначких добровољаца.

Када је пред јавност ступио Југословенски одбор, основан 30. априла 1915. године у Лондону, српска влада је као циљ на прво место ставила идеју југословенског уједињења, а тек на друго место српски ослободилачки рат. Предвиђање српске владе и Југословенског одбора да ће идеја о југословенском уједињењу довести до масовног прелазу аустро-угарских војника на руску и српску страну није се потпуно остварила. Следио је масовни прелаз на руску, а не на српску страну. У прилог томе говори следећи пример: после српске победе у Церској и Колубарској бици, када је било заробљено 566 официра и 56. 000 војника аустро-угарске војске, међу њима је било такође приближно 10. 000 Хрвата, од којих су се само 22 добровољно пријавила у српску војску.

Као светле примере оданости српској војсци за време ослободилачких ратова 1912 - 1918 можемо да наведемо бројне Словенце, али овде износимо два: Јанко Стибиљ Вукасовић (1851-1923), је био пуковник српске војске и Антонија Јаворник гимназијалка из Марибора. Јанко .....

¹² Vrišer Sergej, Mariborski sokolski prapori. Kronika 2003; 51 (3): 307 – 312.

Стибиљ се родио 1851. године у Вртовини код Ајдовшчине. Завршио је гимназију поморску школу и једно време служио у аустро-угарској морнарици. Најпре је учествовао у Српско-турском рату, па је због храбрости и војног талента убрзо ступио у регуларну српску војску, где је брзо напредовао до чина попоручника и добио више одликовања, између осталих и Таковски крст. Учествовао је и у Балканским ратовима и у Првом светском рату. Умро је 1923. године. О Јанку Стибиљу и храброј и неустрашивој девојци Антонији Јаворник (1893 - 1974) и њеном стрицу Мартину Јаворнику, који је погинуо на почетку Великог рата уопште нема података у *Slovenskom biografskom leksikonu*, али ни у *Српском биографском речнику*, као да никад нису ни постојали. Антонија Јаворник је била борац и болничарка и у трагичном повлачењу српске војске кроз Албанију, као и у победоносном пробоју солунског фронта. Учествовала у оба Балканска рата и у Великом рату, дванаест пута је била рањена и носилац је многих одликовања: Карађорђевог звезде, Албанске споменице, француског ордена Легије части и других.

Слика 5 Јанко Стибиљ

Слика 6 Антонија Јаворник

У *Словеначком биографском лексикону* је евидентно да велики број словеначких добровољаца, који су се борили на страни Срба у ослободилачким ратовима 1912 – 1918 уопште није поменути или њихово учешће у тим ратовима најчешће није наведено.

Поред својих живота, које су нам даровали, Словенци су нам дали и веродостојно сведочанство о трагичним данима српске војске приликом повлачења кроз Албанију, међу првима су објавили књиге о страдању српског народа: Витомир Феодор Јеленц објавио је књигу *Spomini ju-*

*goslovanskega dobrovoljca*¹³, а Јосип Јерас (1895-1979) је аутор дела *Планина смрти* (1929.)¹⁴. Сведочанства српских аутора о српској голгооти 1915 – 1916 су доста скромна.

Овај рад о словеначким добровољцима у ослободилачким ратовима 1912- 1918 могли би да завршимо са мислима словеначког добровољца и касније историчара, др Ернеста Турка (1895-1979), аутора прве монографије о словеначким добровољцима, који је написао следеће: *Ако су све наше борбе биле само борбе речи и пера, акција добровољаца је кулминација свести о борби у којој се не жали сопствена крв. То је управо онај највиши идеал који човек има за тако узвишену ствар.*

Одужили смо се Словенцима бар демично с великодушним пријемом словеначких избеглица 1941. године, као и жртвама српских партизана у задњим ратовима за слободу Југославије. Словеначке добровољце смо дужни да сачувамо у трајном сећању, јер су управо они први

Закључак

Сврха овог рада је била да утврдимо колико је после једног века од Великог рата, остало сачувано записа о словеначким добровољцима, који су се борили за слободу Србије и уједињење у заједничку државу. У публикацији од националног значаја за државу Словенију, у *Словеначком биографском лексикону*, велики број словеначких добровољаца уопште није поменут, а у биографијама многих значајних Словенаца учествовање у ослободилачким ратовима Србије није наведено. Од 42 лекара, колико их је учествовало у ослободилачким ратовима Србије 1912 – 1918. у поменутом лексикону можемо наћи податке само о осморици.

.....
¹³ Jelenc V. Feodor, Spomini jugoslovanskega dobrovoljca: 1914 – 1918. Ljubljana, Učiteljska tiskarna, 1922.

¹⁴ Jeras Josip, Planina smrti: dobrovoljčevi spomini na srbski umik čez Albanijo leta 1915. Ljubljana, Učiteljska tiskarna, 1929.

SLOVENIAN VOLUNTEERS IN THE SERBIAN ARMY 1912 - 1918

We knew practically nothing about Slovenians that participated as volunteers in the Serbian liberation wars 1912 - 1918. The purpose of this paper was to study what has written about Slovenian volunteers serving in the Serbian army in 1912 – 1918. After the World War I, the first monograph was published by Serbs in 1926 titled *Memorials on 1st Serbian Volunteer Division 1916*, and there we found a modest data about Slovenian volunteers. After the World War II, the contribution of Slovenian volunteers to Serbian army during World War I have forgotten for a long time. In 1936, an extensive publication was edited by Slovenian volunteers with title *Yougoslav volunteers 1912 -1918*. Only recently (2010), the first serious study about Slovenian volunteers was written in the Slovenian journal under the title *Vojaška zgodovina* (Military history). In addition to his life Slovenian volunteers, donated two books that bear witness to the tragic suffering of the Serbian people 1915 - 1916. There are: *Memories of a volunteer* by Feodor Jelenc od Ernesta Turka (1922) and *Mountain death* by Josip Jeras (1929). From *Slovenian Biographical lexicon* (edited since 1925 to 1991) is evident that a large number of Slovenian volunteers, who fought on the side of the Serbs is not mentioned or their participation during Serbian Liberation Wars 1912 – 1918 is usually not indicated. We must preserve a lasting memory of Slovenian volunteers, for it was them who were the first to help the Serbian Army and the Serbian nation in the most difficult times in their history.

prof. dr. sc. Ivan Balta¹,
Osijek, Hrvatska

CIVILNI ŽIVOT I APROVIZACIJA U OSIJEKU I SLAVONIJI U PRVOM SVETSKOM RATU

Sažetak: Prema arhivskim i historiografskim izvorima, počevši još za vreme trajanja Balkanskih ratova, u pograničnim delovima Austro-Ugarske, posebno u Osijeku i Slavoniji, započele su pripreme civilnog stanovništva za nove uslove, ali i vojno obučavanje regruta, menjajući svakodnevni život. Patnje vojnika na frontovima nisu bile ništa manje od patnje civilnog stanovništva. Brigom za organizovanjem prehrane i novim uslovima života stanovništva, nazvanim aprovizacija, bili su obuhvaćeni gotovo svi, a koje su trajanjem rata dovodili celokupno stanovništvo u nestašicu i bedu. Kako je moral naroda opadao, izbegavale su se zakonski određene norme ponašanja, a represije nad civilnim stanovništvom su se pojačale sve do organizovanja i prekih sudova. Uz siromaštvo i nedostatak higijene i gladi, često su se događale epidemije raznih bolesti, desetkujući civilno stanovništvo. Kako su se Osijek i Slavonija nalazili u pograničnim delovima Austro-Ugarske, snosili su velike terete smeštaja i prehrane vojnih jedinica, terete smeštaja ranjenika u organizovanim bolnicama i bolničkim improvizovanim prihvatilištima. Sva saobraćajna infrastruktura namenjena razvoju privrede, preuzela je vojska za svoje potrebe, tako da je privreda stala i nije bila dostatna ni za pokrivanje potreba prehrane tako velikog broja ljudi. U Slavoniji i Osijeku vršene su višemesečne pripreme regruta za slanje na ratišta, opet na teret civilnoga stanovništva. Zbog ratnih uslova u Osijek i Slavoniju doseljen je veliki broj dece-siročadi, a uz njih je i veliki broj ratnih zarobljenika raspoređen na istom

.....
¹ **prof. dr. sc. Ivan Balta**, naučni savetnik / redovni profesor u trajnom zvanju; Osijek 31000, Hrvatska

prostoru. Nove potrebe civilnog stanovništva, nisu mogle „pokriti“ ni razne dobrotvorne udruge i pomoći, od Crvenog krsta do privatnih i javnih udruga za pomoć. Nije pomoglo ni raspisivanje stalnih ratnih državnih zajmova kako bi barem donekle pokrile budžetske troškove. U spašavanju sirotinje, bede i gladi stanovništva, bolesnih i osakaćenih civila i vojnika, sve do kraja trajanja rata, istakli su se i pojedinci, udruge, žene, porodice, neki vlastelini i dobrotvori, koji su donekle ublažili ratne nedaće. Neposredno u pozadini ili daleko od frontova i tamošnjih žestokih borbi i stradanja na svim frontovima, opet na teret ljudi koji su bili i iz Osijeka i Slavonije.

Na kraju rata, izmoredni preostali vojnici iz Slavonije vratili su se u svoj rodni kraj, nalazeći novu državu i nove okolnosti uzrokovani egzodusom rata i poraća te nalazeći zatečeno izmoredno civilno stanovništvo.

Ključne reči: aprovizacija, civilni život, Osijek i Slavonija, Prvi svetski rat

Već ranijim pripremama, počevši još za vreme trajanja Balkanskih ratova, u pograničnim delovima Austro-Ugarske, posebno u Slavoniji i Sremu, započele su pripreme civilnog stanovništva, posebno u vojnom ustrojstvu² te novoj ulozi bana³ i saborskih poslanika.⁴

O promicanju trgovine i obrta u Osijeku i Slavoniji bila je zadužena Trgovačko-obrtnička komora sa svojim predsednikom Oszkarom Weismayerom koja je stalno poticala inovacije, komunicirajući stalno sa banom i sve češće se žalenci na pogranični promet sa Srbijom.⁵ Uzroci pograničnih komplikacija bile su užurbane pripreme Srbije za novi rat, što svedoče izveštaji o stalnim vojnim manevrima i promenama u vojnom štabu.⁶

U to vreme Slavonija je bila nacionalno kompleksna, a i geografski se delila na slavonski i sremski deo. Nacionalna struktura 1914. u slavonskom delu bila je: Hrvata 322.250, Srba 116.000, Slovaka i Malorusa 5.120, Nemaca 64.000 i Mađara 70.800.⁷ Hrvatske narodne stranke bile su nezadovoljne politikom vlade u Zagrebu i Pešti, smatrajući da mađarski interesi

² Novi vlasnici pukovnika, *Narodna obrana*, br. 2., Osijek, 2. I. 1914., str. 2.

³ Položaj hrvatskoga bana, *Narodna obrana*, br. 3., Osijek, 3. I. 1914., str. 1.

⁴ Hrvatski delegati na zajedničkom saboru, *Narodna obrana*, br. 5., Osijek, 7. I. 1914., str. 1.

⁵ Predsjedništvo trg.-obrtnice kod bana, *Narodna obrana*, br. 15., Osijek, 20. I. 1914., str. 3.

⁶ Novi srpski ratni ministar, *Narodna obrana*, br. 16., Osijek, 21. I. 1914., str. 2.

⁷ Očuvajmo Slavoniju, *Narodna obrana*, br. 37., Osijek, 14. II. 1914., str. 2. u sremskom delu: Hrvata 45.300, Srba 163.100, Slovaka i Malorusa 8.000, Nemaca 55.078 i Mađara 26.325

prevladavaju u Hrvatskoj, posebno u Rijeci i delu Hrvatske, kako to *Narodna obrana* opisuje “...ako tako dalje podje, ako naši ljudi i naše oblasti budu kao dosele postupale, gubit ćemo teren, kao što ga gubimo u Slavoniji...”⁸ Nezadovoljne su i pangermanskim politikom u Osijeku, gde prema pisanju novina *Narodne obrane* postoji pangermanska organizacija “...koju je organizovao inženir g. Josip Mattesi činovnik u Laubnerovoj štampariji g. Goedecke. Ovaj pokret, koji se inače tajno organizuje, podupiru i druge neke ličnosti... u koje uključuju srednješkolsku mladež... a među kojima ima i mladića kojima imena završavaju na -ić...”⁹

Gradsko zastupstvo Osijeka razrešavalo je uobičajena tekuća pitanja, kao pitanja gradske rasvete, gasa, prometa, uređenja dravske obale, odvoz smeća, pitanja saniteta, o pučkim i uboškim kuhinjama za siromašne itd.¹⁰ I nadalje su političke veze između Beča i Slavonije bile izražene pa i preko ličnih poznanstava, kao što je bilo prijateljstvo prestolonaslednika Franje Ferdinanda i grofa Ladislava Majlatha u Donjem Miholjcu.¹¹ Unatoč predstojećem ratu sportski i kulturni život Osijeka 1914. godine bio je buran, jer u Osijeku deluje hrvatsko i nemačko pozorište, a sportski klub “*Slavonija*” Osijek imala je zapažene uspehe.¹²

Osječke novine “*Narodna obrana*” branile su se u člancima protiv napada zagrebačkih novina, posebno zagrebačkih “*Malih novina*”, koje su Osijeku poricale svako hrvatstvo.¹³ U prilog tome kako Osijek nije nemački grad, navodi se da pangermanski sastanak “*Bund der Deutschen*” nije održan 1914. godine u Osijeku nego u Vinkovcima.¹⁴ Nadalje, table sa mađarskim natpisima u Osijeku skinute su sredinom 1914. godine, kao natpis gornjogradske železničke stanice “*Osijek - Alsó város*” ili osječki most “*Osijek - Drávahíd*”.¹⁵

Novine “*Narodna obrana*” predviđale su u napisima sumorni rasplet budućih vremena na Balkanu, opisujući pre svega odnose Grčke i Turske ali

.....
⁸ Naše pomorsko pitanje i opća politička situacija, *Narodna obrana*, br. 52., Osijek, 5. III. 1914., str. 1.

⁹ Dižu glave, *Narodna obrana*, br. 52., Osijek, 6. III. 1914., str. 3.

¹⁰ Sjednica gradskog zastupstva, *Narodna obrana*, br. 56., Osijek, 10. III. 1914., str. 3. preuzeto iz Državnog arhiva Osijek, fond: *Zapisnik gradskog zastupstva, 1914.*

¹¹ Prijestolonasljednik u Donjem Miholjcu, *Narodna obrana*, br. 58., Osijek, 12. III. 1914., str. 2.

¹² Zanimljiva nogometna utakmica, *Narodna obrana*, br. 129., Osijek, 9. VI. 1914., str. 3.

¹³ O hrvatstvu Osijeka, *Narodna obrana*, br. 133., Osijek, 15. VI. 1914., str. 3.

¹⁴ Pangermansko petljanje, *Narodna obrana*, br. 133., Osijek, 15. VI. 1914., str. 2.

¹⁵ Osijek - also varos skinut, *Narodna obrana*, br. 141., Osijek, 24. VI. 1914., str. 3.

i moguće dalekosežne posledice za sve narode na Balkanu.¹⁶

Donosi se vest kako je prestolonaslednik nadvojvoda Franjo Ferdinand stigao u Bosnu i Hercegovinu, odnosno u Mostar a potom otputovao u Ilidžu (Sarajevo) zajedno sa suprugom nadvojvotkinjom Hohenberg i šefom vojnog štaba baronom Konrad-Hötzendorfom.¹⁷ Ali ubrzo stigla je i osmrtnica na prvoj strani novina “*Narodnih novina*” Franje Ferdinanda i Sofije Hohenberške.¹⁸ Potom su iste novine bile pune napisa o atentatu, koje su se ponovile u napisima i 30. juna 1914. godine. Sledela su otkrića o pripremanom atentatu iz Srbije kao i učestali protusrpski izgedi u Sarajevu.¹⁹ Usledele su protusrpske demonstracije u Osijeku, Zagrebu i Đakovu.²⁰

Osječke novine “*Die Drau*” opširno u posebnom izdanju u dva broja donose vesti o atentatu u Sarajevu²¹ te kako je vest o atentatu doživljena u Osijeku.²² Vrlo brzo iz Beča je u Osijek stigla naredba o mobilizaciji.²³ U Osijeku su se u demonstracijama izvikivale “*abcug koalicija! abcug izdajice*”, a bilo je nekoliko napada na srpske trgovine prilikom antisrpskih demonstracija.²⁴ U Osijeku je gradsko poglavarstvo promenilo usled rata nazive mnogim ulicama, kao naprimer ulica Zmaj Jovana Jovanovića, dobila je novi naziv Franje Ferdinanda...²⁵

Frankovci i Seljačka stranka su u Osijeku i Zagrebu osudili politiku koalicije, čiji je povod bio i atentat u Sarajevu.²⁶ Sumnja se u srpske skupštinare u gradskom zastupstvu i županijskoj skupštini.²⁷

Sledela su hapšenja sumnjivih Srba, posebno u Bosni.²⁸ Austro-Ugarska je uputila ultimatum Srbiji koja se trebala izjasniti zbog atentata u Saraje-

¹⁶ Oblaci nad Balkanom, *Narodna obrana*, br. 135., Osijek, 17. VI. 1914., str. 1.

¹⁷ Prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand u Bosni i Hercegovini, *Narodna obrana*, br. 143., Osijek, 26. VI. 1914., str. 3.

¹⁸ Nasljednik prijestolja nadv. F. Ferdinand i S. vojv. Hohenb., *Narodna obrana*, br. 145., Osijek, 29. VI. 1914., str. 1.

¹⁹ Veliki protusrpski izgedi u Sarajevu, *Narodna obrana*, br. 146., Osijek, 30. VI. 1914., str. 4.

²⁰ Demonstracije u Zagrebu, (Đakovu, Osijeku), *Narodna obrana*, br. 145., 146., Osijek, 29. VI., 30. VI. 1914., str. 3. 5.

²¹ Das attentat in Sarajevo, *Die Drau*, nr. 145., Essegg, 29. 06. 1914.

²² Die Trauer in Osijek (Tuga u Osijeku), *Die Drau*, nr. 149., Essegg, 03. 07. 1914.

²³ (redakciji “Der Drau”), nr. 168., Essegg, 26. 07. 1914., S. 1. i 2.

²⁴ Demonstracije, *Narodna obrana*, br. 149, Osijek, 3. VII. 1914., S. 3.

²⁵ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zast.*, br.-, Osijek, 11. II. 1914.

²⁶ Manifest frankovaca i seljaka, *Narodna obrana*, br. 150., Osijek, 11. VII. 1914., str. 6.

²⁷ Zagrebačka “Hrvatska” o osječkim prilikama, *Narodna obrana*, br. 158., Osijek, 14. VII. 1914., str. 3.

²⁸ Otpremljeni uhapšeni Srbi u Travnik, *Narodna obrana*, br. 164., Osijek, 22. VII. 1914., str. 2.

vu.²⁹ Kako Srbija nije pristala na ultimatum, u Austro-Ugarskoj je pokrenuta mobilizacija.³⁰ U Osijeku je toga dana na ulicama o ponoći zaszvirala vojnička muzika te se klicalo “*živeo*” kralj, vojsci, hrvatskoj domovini i klicanju “*Lijepoj našoj*”.³¹ Sledele su u Osijeku upute oglasima za lica, koje su na temelju zak. čl. LXVIII. od 1912. za vršenje ratnih podavanja obavezane, šta je podrazumevalo davanje pokretne i nepokretne imovine u službu vojske.³² Uvodi se u Osijeku i preki sud,³³ izdaju naredbe o uredovanju javnih ustanova, lokala i vojnim obavezniciima. Cene su u Osijeku naglo porasle, posebno živežnih namirnica, uvode se iskaznice za kretanje građanstva, zabranjeni su neki časopisi,³⁴ unapređuju se oficiri.³⁵ Počele su “*akcije u Osijeku za sabiranje priloga za Crveni križ i za pomoć porodice pričuvnika i pučkih ustaša pozvanih u boj*”.³⁶ Regruti na Gajevom trgu u Osijeku svečano polažu domobransku zakletvu pred oficirskim zborom, pre nego što krenu u rat.³⁷ U Osijeku grofica Althman zajedno sa gradskim poglavarstvom na čelu sa načelnikom Pinterovićem otvara prvu pučku kuhinju.³⁸ Železnički saobraćaj je ograničen za civilne potrebe jer je prioritet postalo vojno snabdevanje vojnika na frontu.³⁹

Novine donose vesti o uspešnim operacijama austro-ugarske vojske gde učestvuju i domobrani regrutovani u Slavoniji.⁴⁰ Stižu i prve vesti o ranjenicima sa fronta koji se dopremaju u osječku bolnicu a za pripreme su zaduženi

²⁹ Demarša u Beogradu - Rok ultimatumu sutra u 6 sati u večer-, *Narodna obrana*, br. 167., Osijek, 24. VII. 1914., str. 1.

³⁰ Diplomatski odnosi sa Srbijom prekinuti. Mobilizacija Previšnjom odlukom određena., *Narodna obrana*, br. 169., Osijek, 26. VII. 1914., str. 1.

³¹ Manifestacija u Osijeku, *Narodna obrana*, br. 169., Osijek, 26. VII. 1914., str. 1.

³² Ratna podavanja, *Narodna obrana*, br. 170., Osijek, 27. VII. 1914., str. 3.

³³ Proglašenje prijekog suda, *Narodna obrana*, br. 171., Osijek, 28. VII. 1914., str. 3.

³⁴ Naše novinstvo i ratno stanje, *Narodna obrana*, br. 171., Osijek, 30. VII. 1914., str. 2. ...obustavljeni su časopisi u Osijeku “*Volksreich*” kao socijalističke novine, “*Svetlost*” u Vinkovcima kao naprednjačke novine, “*Hrvatski Branik*” u Mitrovici kao pravaške radikalne novine, “*Pravo Naroda*” u Šidu kao socijalističke novine te neke srpske novine ...

³⁵ Pukovnik Soppe - brigadir, *Narodna obrana*, br. 172., Osijek, 29. VII. 1914., str. 4.

³⁶ Rat sa Srbijom, *Narodna obrana*, br. 175., Osijek, 3. VIII. 1914., str. 1.

³⁷ Svečano polaganje prisega domobranaca, *Narodna obrana*, br. 176., Osijek, 4. VIII. 1914., str. 1.

³⁸ Odbor za sabiranje priloga za Crveni krst i za porodice zaostale iza vojnika u boju, *Narodna obrana*, br. 177., Osijek, 5. VIII. 1914., str.1.-2.

³⁹ Obustava, odnosno ograničenje civilnoga prometa na državnim željeznicama, *Narodna obrana*, br. 178., Osijek, 6. VIII. 1914., str. 1.

⁴⁰ Ratne operacije Austro-Ugarske, *Narodna obrana*, br. 183., Osijek, 11. VIII. 1914., str. 1.

grof Marko Pejačević i načelnik Ante Pinterović,⁴¹ koji je čestitao na vojnim uspjesima na severnom ratištu generalu Auffenbergeru, nekada zapovedniku osječke 78. pešačke pukovnije.⁴²

U Osijeku su osnovani dobrotvorni odbori za podvorbu ranjenika i dolazećih vojnika.⁴³ Mnoge vojske prolaze kroz Osijek na putu prema frontu ili u povratku sa fronte, tako je u julu kroz Osijek prolazila Segedinska pešačka pukovnja.⁴⁴

Međutim po selima Slavonije se proširuju obaveze seljaka za vojnike, posebno za hranu a vremenom broj ranjenika sa fronta biva sve veći, stoga se u Osijeku uređuje i bivši bioskop Urania u bolnicu.⁴⁵

Na zahtev uprave kralj. kasarne 28. domobranske pešačke pukovnije u Osijeku daju se dve školske zgrade na raspolaganju u najam.⁴⁶ Na izlazima iz grada Osijeka postavljaju se mitnice (npr. mitnica na putu prema Tenji, mitnica na željezničkom kolodvoru...) radi suzbijanja bolesti kolere i drugih bolesti.⁴⁷ Novine *Die Drau* izveštavaju o ratu u Srbiji i vojnicima iz Osijeka pod naslovom članka "Naš kućni bataljun u ratu".⁴⁸

Tokom Prvoga svetskoga rata se u Osijeku po školama otvaraju pomoćne vojne bolnice. Jedna takva bolnica Crvenog križa bila je u pučkoj školi u Jägerovoj ulici, otvorena 21. avgusta 1914., koja je imala 200 kreveta. Prihvatno odeljenje te bolnice kao "*Prihvatna bolnica*", postavljena je na Gutmannovu kolodvoru. Osnovan je i odbor za podvorbu vojnika na proputovanju. Prestalo je sa radom prihvatno odeljenje 1915. zbog kolere, a 1917. napuštena je bolnica u Jägerovoj ulici. No podružnica Crvenog križa u Osijeku i dalje učestvuje u pripomoći ranjenicima i njihovim familijama raznim dobrotvornim priredbama, lutrijama i prodajnim izložbama.⁴⁹ Škola u Jägerovoj je postala komorska bolnica u vojne svrhe, kao i mnoge druge osječke škole.⁵⁰ Izveštaj podnosi Gradsko poglavarstvo, da se morao jedan deo gradske ubožnice i to onaj, što je podignut od zaklade Mije Cheha,

⁴¹ Otprema ranjenih u bolnicu, *Narodna obrana*, br. 183., Osijek, 11. VIII. 1914., str. 2.

⁴² Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 336., 4. IX. 1914., str. 2.

⁴³ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 337., 4. IX. 1914.

⁴⁴ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 335., srpanj 1914.

⁴⁵ Bolnica Urania-Kina, *Narodna obrana*, br. 202., Osijek, 29. VIII. 1904., str. 3.

⁴⁶ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 368., 4. IX. 1914.

⁴⁷ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, 14. XII. 1914.

⁴⁸ Unser Hausregiment im Kriege, *Die Drau*, 206., Essegg, 12. 09. 1914., S. 1.

⁴⁹ Grupa autora (urednik Ive Mažuran), *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad HAZU, Osijek, 1996., str. 215.

⁵⁰ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 369., 368., 384., avgust 1914.

upotrebiti za bolnicu za epidemijske bolesti, a gradski ubožničari, koji su u tom delu obitavali, smešteni su u dvorani gradskog vrta.⁵¹

Veliki broj osječkih domobrana 1915. se sa srpskog fronta prebacuje u Galiciju na ruski front, dok su srpski zarobljenici dopremljeni u Osijek.⁵² Radi održavanja javnog reda i mira u Osijeku se osniva građanska garda,⁵³ dok su po osječkim garnizonima izvršena "hapšenja" nelojalnih vojnika.⁵⁴ Radi moralne podrške domobranima na frontovima organizovane su po slavonskim mestima patriotske manifestacije, kao u Slatini⁵⁵ a slavonski velikaši, kao obitelj Normann, davali su izdašnu pomoć za opskrbu siromašnih familija čiji su se sinovi i muževi nalazili na frontu.⁵⁶

Nisu za velikašima zaostajali u pomoći i seoski odbori,⁵⁷ no uskoro su gradski porezni uredi razrezali i stalnu obavezu davanja za pomoć vojsci.⁵⁸ Novine su pretvorene u vojne novine sa nekoliko stranica koje su izveštavale stanje na frontovima te obaveze stanovnika i pohvale onima koji su obaveze revno izvršavali. Da je pomoć u Osijeku bila potrebna svake vrste, svedoči i traženje baronice Lüttgendorf od građana i jastuke za ranjenike.⁵⁹ U tzv. pozadinskoj bolnici u Osijeku dovoze se ranjenici sa frontova iz raznih pukovnija a mnogi su bili posle smrti pokopani⁶⁰ u osječkom tvrđavskom groblju.⁶¹ Sve je veći broj ranjenika, tako da je u Osijek 11. septembra 1914. dovezeno sa fronta dve stotine ranjenika na osječki železnički kolodvor, a iz bolnice su preneseni lakši bolesnici-ranjenici na lađe na Dravi.⁶²

Kako sve više nedostaju vojnici na frontovima, tako su stalna regrutova-

⁵¹ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 50., 11. II. 1915., str. 19.

⁵² Serbische Kriegsgefangene im Osijek, *Die Drau*, nr. 206 a, Essegg, 13. 09. 1914., S. 2.

⁵³ Einer Bürgergarde in Osijek, *Die Drau*, nr. 208., Essegg, 15. 09. 1914., S. 3.

⁵⁴ Veshaftung von Osijek im Osijeker Bezirke, *Die Drau*, nr. 210., Essegg, 17. 09. 1914., S. 3.

⁵⁵ Patriotske manifestacije u Slatini, *Narodna obrana*, br. 207., Osijek, 2. IX. 1914., str. 2.

⁵⁶ Grof Rudolf i grofica Julija Normann za obitelji rezervista i za crveni križ, *Narodna obrana*, br. 207., Osijek, 2. IX. 1914., str. 2.

⁵⁷ Odbor za predvorbu vojnika na putovanju, *Narodna obrana*, br. 208., Osijek, 3. IX. 1914., str. 2.

⁵⁸ Trebivarina IV. razreda za god. 1914., *Narodna obrana*, br. 208., Osijek, 3. IX. 1914., str. 2.

⁵⁹ Podajte jastuke za naše ranjenike i rubenine, *Narodna obrana*, br. 208., Osijek, 3. IX. 1914., str. 4.

⁶⁰ Pokop naših junaka, *Narodna obrana*, br. 215., Osijek, 11. IX. 1914., str. 2.

⁶¹ Smrt junaka, *Narodna obrana*, br. 211., Osijek, 7. IX. 1914., str. 3.

⁶² Dolazak ranjenika, *Narodna obrana*, br. 215., Osijek, 11. IX. 1914., str. 2.

nja u Osijeku.⁶³ U Osijeku dolaze svi regruti iz svih tri slavonskih županija (Virovitičke, Sremske i Požeške) te je tako regrutovano od 1912. do 1914. godine 7.000 regruta, od kojih 3.000 odlaze na ratište, a 4.000 će imati obuku u Osijeku.⁶⁴ Regrutacije i ratna privreda izazivaju goleme probleme u Slavoniji zbog čestih inflacija.⁶⁵

Kako ne bi Osijek ostao bez hrane izdane su vojne naredbe, kako se stoka mora dopremati u osječke klanice iz tri slavonske i jedne (Baranjske) ugarske županije. Ogroman broj ranjenika koji sa frontova u Osijek pristižu svaki dan stvaraju velike probleme prehrane.⁶⁶ Za potrebe vojske veoma važne su bile konjušnice u gradu, posebno u osječkom gradskom vrtu.⁶⁷

Ratni stradalnici tražili su pomoć od gradskog poglavarstva i zastupstva. Zbog rata određene su obaveze i cene mesa, hleba, brašna... Obaveze su bile uslovljavane, kao naprimer; *“ako Ziga Wokaun bude morao pod pušku imadu se obustaviti beriva njegovoj supruzi i od njegove plate isplatiti jednu polovicu... ako Franjo Ittlinger bude morao pod pušku, njegovoj materi se ima isplaćivati 1/3 od plaće...”*⁶⁸

Gradsko zastupstvo se krajem 1914. bavi pitanjima budžeta za narednu godinu, pitanjima podele stipendije i raznim oblicima dotacija.⁶⁹

Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zagrebu je posegnula u opštoj nestašici za raspisivanjem narodnog zajma, a koji je potreban za namirenje ratnih troškova.⁷⁰ Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju apeluju na trgovce i zanatlje za upisivanje ratnog zajma.⁷¹ Osnovane su u osječkoj okolici i nove bolnice Crvenog križa u Valpovu⁷² i Našicama.⁷³ Ban dr. Ivan barun Skerlec je obišao posle Osijeka, odnosno posadne bolnice u svratištu

.....
⁶³ Pod oružje pozvana godišta 1892., 1893., i 1893., *Hrvatska obrana* (bivša *Narodna obrana*), br. 253., Osijek, 23. X. 1914., str. 2.

⁶⁴ Dolazak pučkih ustaša, *Hrvatska obrana*, br. 255., Osijek, 26. X. 1914., str. 2.

⁶⁵ Skupoća u Osijeku, *Hrvatska obrana*, br. 256., Osijek, 28. X. 1914., str. 3.

⁶⁶ Dolazak ranjenika, *Hrvatska obrana*, br. 259., Osijek, 30. X. 1914., str. 2.

⁶⁷ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 367., kolovoz 1914

⁶⁸ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 341., 4. IX. 1914.

⁶⁹ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br.-, 14. XII. 1914.

⁷⁰ Narodni zajam za ratne svrhe, *Hrvatska obrana*, br. 269., Osijek, 11. XI. 1914., str. 1.

⁷¹ Trgovcima i obrtnicima slob. i kr. grada Osijeka i komorskog okružja Slavonije, *Hrvatska obrana*, br. 272., Osijek, 15. XI. 1914., str. 2.

⁷² Bolnica Crvenog križa u Valpovu, *Hrvatska obrana*, br. 272., Osijek, 15. XI. 1914., str. 2.

⁷³ Bolnica Crvenog križa u Našicama, *Hrvatska obrana*, br. 270., Osijek, 19. XI. 1914., str. 2-3.

Royal i bolnice u Vinkovcima (u gimnaziji sa 160 kreveta) i Vukovaru (u županijskoj zgradi sa 80 kreveta i okolnim zgradama) te posadne bolnice u Sremu u mestu Morović, ... U Vukovaru je bilo dnevno krajem 1914. godine 800-1.000 bolesnika, u Vinkovcima 150-160, a u Moroviću 100-120. U okviru biskupskog semeništa organizovana je bolnica Crvenog križa u Đakovu, koja je bila na brizi biskupije.⁷⁴

Međutim, ni nakratko trenutni uspesi na frontovima nisu mogli zaustaviti stalni porast cena živežnih namirnica, stoga je izdana banska naredba o cenama živeža.⁷⁵

U Slavoniji, odnosno u Sremu, uz ratne nedaće zahvata i kolera od čega oboleva najveći broj vojničkih, a manje civilnih lica. U Mitrovici je obolelo 180 (umrlo 53), u Iloku 167 (71), Šid 10 (10) i u drugim mestima.⁷⁶ Kako je javljala osječka "Die Drau" 15. januara 1915. u Osijeku je umrlo više ljudi od kolere.⁷⁷ Bolesni vojnici od kolere bili su otpremljeni u vojnu bolnicu za koleru koja se nalazila u tvrđavi, dok su civilna bolesna lica (51 bolesnik) bili stavljeni pod oblasnu karantenu.⁷⁸ Bili su zabranjeni pristupi civila kasarnama i bolnicama u cilju sprečavanja širenja zaraznih bolesti, a niti vojnici smeju izlaziti iz kasarna.⁷⁹

U gradu Osijeku je uvedena aprovizacija zbog nabave većih količina brašna, mesa, krompira i petrijola, a u istu svrhu su odobreni krediti.⁸⁰ Verovatno je u Osijeku aprovizacija dobro rešena jer su usledele posete drugih gradova, kao načelnika i podnačelnika grada Tuzle (Osman Vilović i Ante Banović), kako bi stekli iskustva i rešenja aprovizacije.⁸¹ Kralj. zemaljska vlada upućuje 13. januara 1915. osječkom gradskom zastupstvu dopis kako više ne može doznačivati troškove za 15 provizornih gradskih stražara.⁸² U gradu su česte provalne krađe usled nestašica i gladi, stoga preki sudovi stalno izriču kazne.⁸³ Unatoč ratu redovita su zasedanja skupštine i upravnih

.....
⁷⁴ Zahvala crvenom križu u Djakovu, *Hrvatska obrana*, br. 296., Osijek, 12. XII. 1914., str. 3.

⁷⁵ Banske naredbe o cijenama živeža, *Hrvatska obrana*, br. 290., Osijek, 4. XII. 1914., str. 2.

⁷⁶ Kolera u Hrvatskoj, *Hrvatska obrana*, br. 7., Osijek, 11. I. 1915., str. 2.

⁷⁷ Kolera u Osijeku, *Obzor*, br. 49., Zagreb, 18. II. 1915., str. 2.

⁷⁸ Kolera u Osijeku, *Obzor*, br. 45., Zagreb, 25. II. 1915., str. 2.

⁷⁹ Pristup u vojarne i vojne bolnice, *Hrvatska obrana*, br. 30., Osijek, 8. II. 1915., str. 2.

⁸⁰ Aprovizacija grada, *Hrvatska obrana*, br. 31., Osijek, 9. II. 1915., str. 2.

⁸¹ Izaslanstvo grada Tuzle u Osijeku, *Hrvatska obrana*, br. 56., Osijek, 10. III. 1914., str. 3.

⁸² Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 4., Osijek, 11. II. 1915., str. 2.

⁸³ Preslušavanje provalnika Ivana Račana, *Hrvatski obrana*, br. 38., Osijek, 17. II. 1915., str. 3.

odbora slavonskih županija, a i škole iako neredovito ipak rade.

Vojnici na ratištima su trebali dobivati redovna dnevna sledovanja ...700 grama hleba ili dvopeka, 400 grama mesa...,⁸⁴ ali zbog ratnih opasnosti i neredovite opskrbe vojnici su bili često zakinuti hranom. Rastao je broj vojnih invalida, koji su dopremljeni delimično i u Osijek na zbrinjavanje.⁸⁵

U Osijeku unatoč aprovizaciji česte su nestašice živežnih namirnica, posebno mesa, jer potrebe vojske su velike i prioritete.⁸⁶ I mleko je poskupelo iako je na čuđenje osječana početkom proleća mleko uvek pojeftinilo.⁸⁷ Aprovizacija grada Osijeka za vreme rata je odigrala značajnu ulogu. Kod gradske aprovizacije bilo je drugačije, ona dobiva svoj kontingentirani deo potreba uz maksimalnu - faktično minimalnu - cenu, jer predaje robu pučanstvu uz malenu zaradu, ali usled velikog prometa ima priličnu zaradu. Tom se zaradom izgladuje razlika, što nastaje kod nabave robe, koja se ne može autoritetom oblasti i naredaba dobiti uz maksimalnu cenu, a pučanstvu se ipak mora nabavljati.

Osječka gradska aprovizacija svoje je prve dućane otvorila u Kapucinskoj ulici (poslovođa Dragutin Brückler počeo je raditi sa 10 nameštenika). Do 1918. ista aprovizacija narasla je na dva ravnatelja sa 120 nameštenika te imala svoj centralni ured, jednu glavnu prodavaonicu sa četiri velike podružnice u svim delovima grada, jedno glavno i dva druga velika skladišta. Nadalje imala je veliku mesnicu gde se kolju svinje i rogata marva sa vlastitim oborima gde se tove svinje. Aprovizacija ima znatne zalihe, ima svoj vlastiti drvljanik sa kojeg se opskrbljuje pučanstvo ogrevom uz razmerno jeftinu cenu. Za vlastite potrebe aprovizacija ima zaprege od šest pari konja.⁸⁸

Dotadna opterećenja su raspisani zajmovi, tako je u Osijeku, kao i čitavoj Hrvatskoj raspisan i drugi ratni zajam, koji je trebao omogućiti daljnje vođenje rata.⁸⁹

Zbog ratnih okolnosti pozivaju iz Bosne i Hercegovine "Hrvatska narod. zajednica", kulturno društvo "Napredak", "Hrvatski klub", pevačko društvo "Trebevič" i "Sokol" na gostoljubivost Slavonaca prema doseljenim ljudima iz Bosne i Hercegovine.⁹⁰

⁸⁴ Dnevni obroci naših vojnika, *Hrvatski obrana*, br. 57., Osijek, 11. III. 1915., str. 2.

⁸⁵ Invalidenfürsorge, *Die Drau*, nr. 167., Esseg, 23. 07. 1915., S. 5.

⁸⁶ Osijek bez mesa, *Hrvatski obrana*, br. 90., Osijek, 21. IV. 1915., str. 2.

⁸⁷ Mlijeko poskupilo, *Hrvatski obrana*, br. 99., Osijek, 1. V. 1915., str. 3.

⁸⁸ Aprovizacija grada Osijeka za vrijeme rata, *Jug*, br. 115., 25. VII. 1918., str. 5-6.

⁸⁹ Proglas hrvatskog bana, *Hrvatski obrana*, br. 125., Osijek, 29. V. 1915., str. 1.

⁹⁰ Žrtva svoga zvanja, *Hrvatski obrana*, 156., Osijek, 3. VII. 1915., str. 3.

U Osijeku je organizovan stalni Aprovizacioni odbor, koji su imali stalne sednice te određivali vrstu i količinu aprovizacije građanima.⁹¹

Nedeljni sajmovi u gradu Osijeku su otežani jer su se u gradu pojavile boginje.⁹² No i druge bolesti, osobito spolne, šire se gradom i čitavom Slavonijom. U Osijeku je prvi puta o spolnim bolestima napisano u novinama u oktobru 1915. u bolnici u zgradi realne gimnazije, mada je bolest bila prisutna i ranije.⁹³ Nemoral po opisu novina je stalno prisutan u Osijeku, posebno u kućama koje za to nemaju dozvole.⁹⁴ Kolera se širila Slavonijom i zahvatila veći broj gradova u septembru 1915. godine.⁹⁵

Kako su se bolesti u Osijek uglavnom prenosile sa periferije, zdravstveni odbor predložio je da se postavi još jedan lekar u gradu za pošasne bolesti; lečenje koleraša i boginjavih, nadalje da se nabavi još jedan furgon za prevoz kužnih mrtvacu, da se sagradi jedna kužna bolnica, da se podigne šatorski logor van grada Osijeka za vojnu posadu i u njima izgraditi provizorne zahode koje valja redovito čistiti i raskužiti, da redarstvo na kolodvorima vodi kontrolu nad putnicima koji dolaze iz okuženih mesta sa obaveznim pregledom lekara.⁹⁶ Društvo Crvenog križa otvorilo je svoju bolnicu u Osijeku i u zgradi pučke škole u Jägerovoj ulici.⁹⁷ Gradski fizikat ima puno posla jer je gradu rat donio koleru i crne boginje. Do kraja 1915. u gradu je bilo 40 slučajaja kolere od čega je 70% umrlo, dok je boginja bilo 70 slučajaja koje se sve više i dalje širi.⁹⁸ Uboški odbor u gradskom zastupstvu podnosi izveštaj o izdržavanju iz gradskog proračuna 38 ubogara koji primaju mesečnu potporu od 4 do 6 Kruna.⁹⁹

U gradu vlada velika nestašica brašna te je zemaljska vlada dozvolila paromlinu "Union" da stavi u promet 50% ječmenog i 50% kukuruznog

⁹¹ Sjednica aprovizacionoga odbora, *Hrvatski obrana*, br. 156., 3. VII. 1915., str. 4.

⁹² Boginje, *Hrvatski obrana*, br. 161., Osijek, 9. VII. 1915., str. 2.

⁹³ Sumnjivo je oboljela, *Hrvatski obrana*, br. 23, Osijek, 8. X. 1915., str. 2. ...jedna osoba u zgradi realne gimnazije te je više osoba koje su došle sa ovom u dodir, predano na motrenje...u zgradi je vojnička bolnica

⁹⁴ Škandalozan nemoral, *Hrvatski obrana*, br. 242., Osijek, 14. X. 1915., str. 2. ...u Ružinoj ulici 21 kod J. K. službujući redar je zatekao osam ženskih osoba, koje se bave nemoralom. Dve od njih našao je sa vojnicima in flagranti. Jedna je od njih bolesna. U tom je zatečen i internirani M. R. pri vucarenju sa ženskima i zato bio pritvoren...

⁹⁵ Kolera u Hrvatskoj, *Hrvatski obrana*, br. 211., Osijek, 6. IX. 1915., str. 3.

⁹⁶ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 134., 27. V. 1915., str. 7.

⁹⁷ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 141., 27. V. 1915., str. 10-11.

⁹⁸ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br.- (zapisnik), 2. XII. 1915., str. 1-8.

⁹⁹ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 202., 13. VII. 1915., str. 5-6.

brašna.¹⁰⁰ Velika nestašica brašna u gradu izaziva nezadovoljstvo građana unatoč aprovizacijama.¹⁰¹

Česta su krijumčarenja mlekom iz Retfale u Osijek, a za koje se kasnije ustanovljava da su zaražene slinavkom i šapom.¹⁰² Kako je u letnim mesecima trebalo ovršiti u Slavoniji žitarice, Ministarstvo rata je stavilo na raspolaganje Ministarstvu poljoprivrede 120 cisterni benzina i preporučilo da ih mešaju sa žestom te će tako imati veće količine.¹⁰³ Nadalje, vladin poverenik upozorava kako se poljsko radništvo ne drži propisa te da je radno vreme od 5 sati ujutro do 7 sati naveče.¹⁰⁴

U Slavoniji je dopremljen veliki broj ruskih zarobljenika koji su raspoređeni za fizičke radove, posebno u poljoprivredi.¹⁰⁵ Na imanjima đakovačkog biskupa radilo je 1.200 ruskih zarobljenika.¹⁰⁶

Najtragičnije prolaze vojnici koji se ranjeni i osakaćeni trajno vraćaju kući, a za koje novine ne nalaze dovoljno reči utehe.¹⁰⁷ Česti su napisi za pomoć siročadima palih vojnika grada Osijeka,¹⁰⁸ kao i napisi u novinama o prevarama, o pečenju hleba i žemički, koje su umesto 50 grama imale 30 grama.¹⁰⁹ Cene, odnosno poskuplennja su bila učestala, tako je 100 kg kukuruza u klipu bio u septembru 1914. bio 14 Kruna, a u maju 1915. godine 20 Kruna.¹¹⁰ Upravni odbor Virirovitičke županije je na sednici u Osijeku 22. septembra 1915. konstatovao da su gubici županijskog fiska usled ratnih okolnosti veliki. Česta su i hapšenja po Osijeku, posebno zbog verbalnog delikta i iskaza protiv vojske u čemu su prednjačili neoprezni srpski građani.¹¹¹

¹⁰⁰ Nestašica brašna, *Hrvatski obrana*, br. 162., Osijek, 10. VII. 1915., str. 3.

¹⁰¹ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br.-, (zapisnik), 3. XII. 1915., str. 1-17

¹⁰² Krijumčarenje nevaljala mlijeka, *Hrvatska obrana*, br. 181., Osijek, 2. VIII. 1915., str. 3.

¹⁰³ Benzin, *Hrvatska obrana*, br. 169., Osijek, 19. VII. 1915., str. 2.

¹⁰⁴ Upozorenje poljodjelskim radnicima u Osijeku i okolici, *Hrvatska obrana*, br. 170., Osijek, 20. VII. 1915., str. 2.

¹⁰⁵ Ruski zarobljenici u Hravtskoj, *Hrvatska obrana*, br. 176., Osijek, 27. VII. 1915., str. 2.

¹⁰⁶ Ruski zarobljenici na dobru Đakovačkog vlastelinstva, *Jutarnji list*, Zagreb, 7. VIII. 1915. i *Hrvatska obrana*, br. 187., Osijek, 7. VIII. 1915., str. 3.

¹⁰⁷ I vratiše se u domovinu iz smrtnog boja, *Hrvatska obrana*, br. 180., Osijek, 31. VII. 1915., str. 4.

¹⁰⁸ Za siročad palih vojnika grada Osijeka, *Hrvatska obrana*, br. 241., Osijek, 12. X. 1915., str. 2.

¹⁰⁹ Premale žemičke, *Hrvatska obrana*, br. 189., Osijek, 10. VIII. 1915., str. 2.

¹¹⁰ Prodja kukuruza, *Hrvatska obrana*, br. 225., Osijek, 23. IX. 1915., str. 2.

¹¹¹ Brbljavi brico, *Hrvatska obrana*, br. 223., Osijek, 21. IX. 1915., str. 2. ...Gjoko Nikolić,

Usled ratnih nedaća u Hrvatskoj i Slavoniji je uveden i treći ratni zajam,¹¹² kojeg je uz 5,5% kamata uvela i *Hrvatska Zemaljska Banka d.d.* u Osijeku.¹¹³ Nestašice u Osijeku, naročito brašna¹¹⁴ i mleka¹¹⁵ su česte što izaziva velike nevolje u prehrani stanovnika. No, Osječani i dalje daju pomoć u hrani i novcu za potrebe zbrinjavanja ranjenika i ratne svrhe.¹¹⁶

Posebni problem bili su u Prvom svetskom ratu izbeglice, posebno hrvatske izbeglice, koji su ponajviše izbegle u Austriju te ih je najveći broj, oko 16.000, završio u logoru u austrijskom Gmüdenu, gde su se našli od početka rata zajedno sa svojim porodicama.¹¹⁷ Zarobljenici, ponajviše iz Slavonije bili su internisani u tabore u Sibiru u mestu Čiti (Čita, Berezovka, Trockovsk, Ur),¹¹⁸ ali i u Srbiji je ostalo zarobljeno oko 25.000 austro-ugarskih vojnika, među njima bili su i iz Slavonije.¹¹⁹

Ograničeno je kretanje građana izdavanjem iskaznica od strane redarstva za putovanja van grada.¹²⁰

Gradsko poglavarstvo sve više gubi kontrolu u gradu u čuvanju reda i mira,¹²¹ kao i opskrbi grada prehrambenim proizvodima, posebno mesom.¹²² Na propalim imanjima preko novina pozivaju na rasprodaju pokretne imovine i stoke, kao pustare Lipine kod Našica čiji vlasnik rasprodaje imovinu.¹²³ Kako je bilo objavljeno u tadašnjim novinama 1916., grad Osijek ne može po broju niti jednu osminu svoga ostaloga žiteljstva opskrbiti domaćim prirodom pšenice.¹²⁴

---

brijač iz Gaboša izjavio kako je svaki lud ko služi vojsku za 18 krajcara te zapevao pesmu: Fruška gora srpska biti mora”...

¹¹² Treći ratni zajam, *Hrvatska obrana*, br. 248., Osijek, 20. X. 1915., str. 1.

¹¹³ Novi ratni zajam, *Hrvatska obrana* br. 251., Osijek, 24. X. 1915., str. 8.

¹¹⁴ Nestašica brašna u Osijeku, *Hrvatska obrana* br. 282., Osijek, 30. XI. 1915., str. 2-3.

¹¹⁵ Zašto nema mlijeka?, *Hrvatska obrana* br. 285., Osijek, 3. XII. 1915., str. 3.

¹¹⁶ Das goldene Herz der Osijeker (Zlatno srce Osječana), *Die Drau*, nr. 19., Essegg, 25. 01. 1916., S. 5.

¹¹⁷ U taboru interniranih u Gmündu, Hrvati, Slovenci i Ukrajinci (16.000 Hrvata, 12.000 Ukrajinaca, 6.000 Slovenaca i 600 Italijana iz Istre), *Hrvatska obrana* 277., 24. XI. 1915., str. 2.

¹¹⁸ Položaj naših ratnih zarobljenika u Sibiriji, *Hrvatska obrana*, br. 150., Osijek, 7. VII. 1916., str. 2.

¹¹⁹ Zarobljenici u Srbiji, *Hrvatska obrana*, br. 24., Osijek, 30. I. 1916., str. 3.

¹²⁰ Putne iskaznice, *Hrvatska obrana* br. 234., Osijek, 14. VI. 1916., str. 4

¹²¹ Uhapšeno, *Hrvatska obrana*, br. 137., Osijek, 16. VI. 1916., str. 4.

¹²² U gradskoj klaonici, *Hrvatska obrana*, br. 137., Osijek, 16. VI. 1916., str. 4.

¹²³ Napuštenje zakupa, *Hrvatska obrana* 154., Osijek, 10. VII. 1916., (čitulja)

¹²⁴ Opskrba grada Osijeka kruhom, *Hrvatska obrana* br. 169., Osijek, 29. VII. 1916., str. 4.

Sve su češće molbe građana Osijeka “za oprost od vojne službe”,¹²⁵ iako su u vojsku pozivani tek svršeni srednjoškolci. U Osijeku se svakim danom povećava broj sirotinje i ubogara, kojem gradsko poglavarstvo svojom jednokratnom pomoći ne može dovoljno pomoći.¹²⁶

Osječko gradsko zastupstvo je predvidelo u 1916. i posebni deo novčanih sredstava za “darove u ratno-pripomoćne svrhe”.¹²⁷ Bezbednost građana u gradu sve više opada te je “gradski kapetan Hrzić odredio policijsku raciju proti vojnih begunaca, varalica, kartaša, pijanica, kradljivaca i devica...”¹²⁸

Povratnici bolesni vojnici sa fronta, pretežito od bolesti spolnih organa, bili su smešteni u “pošasnu” bolnicu u Bršadinu i Boboti.¹²⁹ Aprovizacija je bila česta i vrlo teška za građansko ne samo u Osijeku nego i Vukovaru i drugim mestima Slavonije.¹³⁰

Opskrba grada Osijeka došla je u kritičnu fazu: “Ozbiljna je situacija u pogledu opskrbe brašnom i hlebom. Za opskrbljivanje gradskoga pučanstva treba naime prema sadašnjim normama 510 vagona pšenice. Gradska je aprovizacija primila do 150 vagona a potrošila 60, ostala zaliha može pokriti potrebu još za 6 nedelja”.¹³¹ Aprovizacija u gradu je stalno izazivala nezadovoljstva građana, posebno sa raspodelom hrane, odnosno kukuruza.¹³² Vrlo važnu ulogu u pomoći stanovništvu imao je osječki Crveni križ.¹³³

Usled velikih nestašica uzrokovane ratom bio je početkom maja 1916. raspisan četvrti ratni zajam te su zainteresovanim podeljene obaveznice uz delimično oslobađanje poreznih obaveza.¹³⁴ Čitavo vreme rata deluje u Osijeku *Srpska štedionica d. d.* na čelu sa predsednikom narodnim poslanikom Vasom Mučavićem, koja učestvuje i u upisivanju ratnog zajma.¹³⁵

.....
¹²⁵ Podnašanje molba za oprost od vojničke službe, *Hrvatska obrana*, br.-, Osijek, 22. VI. 1916., str. 4.

¹²⁶ Za gradske siromahe i ubogare, *Hrvatska obrana*, br. 150., Osijek, 6. VII. 1916., str. 4.

¹²⁷ Novčana sredstva za darove, *Hrvatski obrana*, br. 19., Osijek, 25. I. 1916., str. 3.

¹²⁸ Racije u gradu Osijeku, *Hrvatski obrana*, br. 23., Osijek, 29. I. 1916., str. 4.

¹²⁹ Ubio vojnika, da obrani čast svoje sestre, *Hrvatski list*, br. 85., Osijek, 18. VIII. 1916., str. 4.

¹³⁰ Aprovizacija i činovništvo, *Hrvatski list*, br. 175., Osijek, 4. VIII. 1916., str. 3.

¹³¹ Loši izgledi za opskrbu kruhom, *Hrvatski list*, br. 216., Osijek, 23. IX. 1916., str. 5.

¹³² Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*., br. 273., 24. VII. 1916., str. 2.

¹³³ Nova predsjednica osječkog “Crvenog križa”, *Hrvatska obrana*, br. 31., Osijek, 9. II. 1916., str. 3.

¹³⁴ Poziv na potpisivanje (Četvrti ratni zajam), *Hrvatska obrana*, br. 100., Osijek, 2. V. 1916., str. 1-2.

¹³⁵ Srpska štedionica d.d., *Hrvatska obrana*, br. 34., Osijek, 12. II. 1916., str. 3.

Ban je iz Zagreba često železnicom posećivao Osijek, posebno zbog pitanja aprovizacije,¹³⁶ a sa istim namerama ban je posetio i Vukovar.¹³⁷ Pohvaljeni su posebno baronica Terezija Adamović i supruga načelnika gdja Anka Pinterović radi brige oko osječke pučke kuhinje te posebno grof Gustav Normann Ehrenfelški, najveći donator pučke kuhinje.¹³⁸ Nisu zaostajali i drugi velikaši, posebno Pejačevići u Retfali, pa čak i posle smrti Ladislava grofa Pejačevića, kada je dvorac i imanje u Retfali nasleđstvom 1916. dobio grof Clary-Aldringen, koji se iz Graca doselio u Retfalu.¹³⁹ Početak 1917. osječki gradski budžet je zabeležio deficit koji se godinama rata stalno povećavao. Po iskazu potreba i pokrića gradskog budžeta manjak je stalno rastao iz godine u godinu (veličine su izražene u Krunama), a uzrok tome su aprovizacije i ratne okolnosti:¹⁴⁰

Godina	Potreba;	Pokriće:	Manjak:
1913.	1.319.805	935.506	384.299
1914.	1.566.124	1.060.658	405.466
1915.	1.506.030	1.041.120	464.910
1916.	1.656.515	1.099.647	556.868
1917.	1.874.788	1.126.944	747.844
1918.	2.031.993	1.205.523	826.420

Sve su češća dezertstva i izbegavanje vojničke obaveze, tako je u aprilu uhapšena A. G. jer je dozvolila dezertoru D. R. iz 28. pešačke domobranske pukovnije, da u njezinu stanu svuče vojničko a obuče civilno (“građansko”) odelo te time lakše izbegne hapšenje.¹⁴¹ Da je red u gradu popustio upozorava se preko novina, da se “*bezuslovno zatvaraju kapije u 7 sati uveče*”. Kako je zabeleženo, “*Racija na sumnjiva lica bila je u subotu naveče u sva četiri dela grada, te je uhapšeno 30 lica*”. Nadalje, “*uhapšeno je prekjuche i juče 40* .....

¹³⁶ Preuzvišeni gospodin ban u Osijeku, *Hrvatski list*, br. 254., Osijek, 7. XI. 1916., str. 3.

¹³⁷ Ban u Vukovaru, *Hrvatski list*, br. 257., 10. XI. 1916., str. 3.

¹³⁸ Za pučku kuhinju, *Hrvatski list*, br. 268., Osijek, 23. XI. 1916., str. 5.

¹³⁹ Novi gospodar u retfalskom dvoru, *Hrvatska obrana*, br. 225., Osijek, 31. V. 1916., str. 4.

¹⁴⁰ Državni arhiv Osijek, fond: *Zapisnik grad. zastupstva*, br. 351., 9. XI. 1917., str. 17.

¹⁴¹ Pripomoć zločinu, *Hrvatska obrana*, br. 88., Osijek, 16. IV. 1917., str. 3.

osoba i to radi zločina kradje 1, reverzije 3, nemorala 9, besposlenosti 25.”¹⁴²

Opskrba stanovništva hranom je 1917. slaba, na raspolaganju je samo kukuruzno brašno, a za mleko koje nedostaje gradski aprovizacijski odbor donosi zaključak “*da se na teritoriju grada ne sme proizvodjati maslac za javni potrošak.*”¹⁴³ Kada je gradska aprovizacija dobila nekoliko vagona krompira, objavila je kako se krompir sme koristiti samo za ljudsku hranu, a ne za hranu svinjama.¹⁴⁴

Ratne nedaće na frontovima rezultirale su povećanjem broja ratne siročadi, posebno iz Hercegovine. Tako je “*izaslanik Središnjeg zemaljskog odbora otputovao već u Slavoniju, gde će se takodje porazmestiti veći broj dece u razne tamošnje krajeve. Prema tome bi do Božića bilo porazmešteno po Hrvatskoj i Slavoniji oko 4.000 ratne siročadi.*”¹⁴⁵

Kako je bilo teško stanje potvrđuje i činjenica da je u junu 1917. pokrenut u Hrvatskoj i Slavoniji šesti ratni zajam a radi ratne okolnosti, bede i neimaštine.¹⁴⁶ Ali vrlo brzo nakon šestog, raspisan je sedmi ratni zajam usled ratnih nedaća.¹⁴⁷

Osječka “*Hrvatska obrana*” piše 25. oktobra 1917., navodeći “*Times*” kao izvor, da javljaju iz Odese da je u Rusiji metež sve veći: “*Iz Kijeva, Astrahana, Rostova, Krima iz Besarabije dolaze nove vesti o nemirima i razbojstvima, što ih izvode naoružane bande, vojnici i seljaci, a Sovjet rabočih i soldatskih deputatov obelodanjuje proglas, kojim on te zločine najstrože osudjuje.*”¹⁴⁸

Teško stanje 1917. i nemogućnost dolaženja do novčanih sredstava, gradski samoupravni odbor na čelu sa gradskim načelnikom Pinterovićem izglasalo je “*povišenjem gradskih daća za 100% za vreme dok traju ove iznimne prilike.*”¹⁴⁹

Vojni zarobljenici bili su raspoređeni po zanatskim radnjama, na selima, ali je vojna oblast stalno upozoravala da poslodavci zbog izbegavanja poreza ne prijavljuju zarobljenike te ako to budu dalje činili, ratni zarobljenici će

¹⁴² Zatvaranje kapija, *Hrvatska obrana*, br. 46., Osijek, 26. II. 1917., str. 4.

¹⁴³ Iz gradske aprovizacije, *Hrvatska obrana*, br. 57., Osijek, 9. III. 1917., str. 3.

¹⁴⁴ Krumpir, *Hrvatska obrana*, br. 66., Osijek, 20. III. 1917., str. 3.

¹⁴⁵ Hercegovačka djeca u Hrvatskoj, *Obzor*, br. 337., Zagreb, 11. XII. 1917., str. 3.

¹⁴⁶ Potpisujte 6.ratni zajam., *Hrvatska obrana*, br. 137., Osijek, 16. VI. 1917., str. 2.

¹⁴⁷ Poziv na potpisivanje (Sedmi ratni zajam), *Hrvatska obrana*, br. 259., Osijek, 13. XI. 1917., str. 1.

¹⁴⁸ Anarhija u Rusiji, *Hrvatska obrana*, br. 244., Osijek, 25. X. 1917., str. 1.

¹⁴⁹ Iz sjednice gradskog samoupravnog odbora, *Hrvatska obrana*, br. 274., Osijek, 30. XI. 1917., str. 2-3.

im se oduzeti.¹⁵⁰ Poglavarstvo grada Osijeka izdalo je *“Poziv za predaju u ratne svrhe upotrebljenih predmeta”*. Nabrojani su bili koji su to gotovo svi predmeti, a koji će poslužiti za ratne svrhe (pretopiti za izradu artiljerijskog oruđa).¹⁵¹

Crveni križ je 1917. bila organizacija koja je najviše pripomogla da se nedaće rata ublaže, a u njoj bijahu dobrotvori koji su svojim radom i novčanim prilozima pomogli. Za svoj rad dobivali su pripadnici Crvenog križa odlikovanja.¹⁵²

U gradu Osijeku 1918. uveden je redarstveni sat koji se odnosio na restorane, kafane i gostione, koje mogu biti otvorene do jedanaest sati u noći. Ne dozvoljava se jednostrano dizanje cena voznih karata, kao šta je to učinilo ravnateljstvo osječkog konjskog tramvaja.¹⁵³ *“Kako je Osijek pun i prepun stranaca kako neprestano iz sela dolazi svet u grad, zaista neima nigde stanova, a kako stranci kupuju kuće, a iz ovih kreću domaće pučanstvo, bit će doskora i više takvih slučajeva, da će se naći obitelji na ulici.”*¹⁵⁴ *“Brojni zarobljenici vraćaju se sa istočne fronte te stigoše do Budimpešte te ih ima na hiljade. Ima medju njima i Hrvata. Svi su odeveni u rusko vojničko odelo, neki sa kozačkim kapama. Na upit od kuda su poticali. Čuju se poklici: iz Rusije - iz Sibirije - Azije.”*¹⁵⁵

Aprovizacijski odbor u Osijeku je radio pod teškim uslovima, često puta napadan od tadašnjih medija, stoga se predsednik odbora Dragutin Eisner odlučio na ostavku, koja nije prihvaćena od strane zastupstva i gradskog načelnika. Redovna delatnost 1918. aprovizacijskog odbora bila je: opskrba pučanstva mašću i mesom, opskrba brašnom i hlebom, o dućanima u gradu, briga za ratnu siročad i tako dalje.¹⁵⁶

No aprovizacija nije bila dovoljna, stoga su česte rekvizicije žita i ostale hrane u Slavoniji. *“Tako je u Čepinu kotarski oficijalni izaslanik uz asistenciju vojske oduzimao od stanovnika žito, šta su ga dobili za prehranu na temelju oblasnih odredaba.”*¹⁵⁷

¹⁵⁰ Prijava zarobljenika, *Hrvatska obrana*, br. 290., Osijek, 20. XII. 1917., str. 3.

¹⁵¹ Poziv za predaju u ratne svrhe upotrebljenih predmeta, *Hrvatska obrana*, posebni broj prilog 22137 / 20., Osijek, 31. XII. 1917., str. 7-8.

¹⁵² Odlikovanja kod “Crvenog križa u pokrajini”, *Obzor*, br. 286., Zagreb, 20. X. 1917., str. 3.

¹⁵³ Iz gradskog poreznog ureda. Redarstvena ura, *Hrvatska obrana*, br. 2., Osijek, 3. I. 1918., str. 2-3.

¹⁵⁴ Nove brige za gradsko poglavarstvo, *Hrvatska obrana*, br. 3., Osijek, 4. I. 1918., str. 3.

¹⁵⁵ Vraćaju se zarobljenici, *Hrvatska obrana*, br. 51., Osijek, 2. III. 1918., str. 5.

¹⁵⁶ Gradski aprovizacioni odbor, *Hrvatska obrana*, br. 57., Osijek, 9. III. 1918., str. 5.

¹⁵⁷ Rekvizicija žita u Čepinu, *Hrvatska obrana*, br. 69., Osijek, 23. III. 1918., str. 3.

Ratna siročad bila je dovožena u Slavoniju i Osijek tokom čitavog rata i raspodjeljena po porodicama. Ali nisu decu uzimale sve porodice, stoga lokalne novine vrlo oštro presuđuju o tome.¹⁵⁸ U Osijeku je oformljen i Odbor za zaštitu bosanske i hercegovačke dece krajem marta 1918. te se napominje kako se u Osijeku nalazi 82 katoličke i 50 pravoslavne dece, ponajviše iz kotara Gacko, Ljubuški, Nevesinje i Mostar. No kroz Osijek je do tada prošlo 1.200 dece koja su se smestila u slavonske i južnougarske županije. Odbor je u početku raspolagao sa skromnih 4.500 Kruna, što nije bilo dostatno za smeštaj i brigu hercegovačke dece.¹⁵⁹

Dezerterstva su učestala te je preki sud uveden za “*zločin begunstva*” (zakon proglašen 9. marta 1918. i regulisan člankom 183.), gde se napominje da će svi oni koji učine “*zločin bjegunstva*” biti od prekog suda kažnjeni smrću “*ustreljenjem*”.¹⁶⁰

Određeni su posebni rigorozni postupci prema onim vojnicima koji su zarobljeni na frontovima i vraćaju se kući a tretirani su od ratnog ministarstva kao veleizdajnici. Lokalne vlasti su trebale preuzeti iste “*veleizdajnike*” i podvrći ih kaznenom postupku i kažnjavanju.¹⁶¹ Osječka građanska garda zbog učestalih vojnih dezerterstva i čestih krađa građana, ima puno posla u održavanju javnog reda i mira u gradu.¹⁶²

Novine često napominju kako ne tako davno, kao i danas, da je u Slavoniji bilo mnogo razbojnika, kao Udmanić, Rozsa Sandor, Bubreg, Brkanić, Sobri Jozsi, Romanić i drugi, koji su po “*drumovima*” pljačkali i provodili dane u šumi te zemunicama ili kod svojih jataka. Osim ovih hajduka, postojali su i “*lihvari živježnim namirnicama i svim životnim potrebštinama i razni zakutni trgovci i špekulanti iza kulisa*”.¹⁶³

Iako je sklopljen sa Rusijom sklopljen mir, ruski zarobljenici u Hrvatskoj i Slavoniji nisu oslobođeni, jer kako se napominje “*haška konvencija ne zahteva da se ratni zarobljenici kod sklopljena mira puste na slobodu, nego samo da se po mogućnosti što pre otprave kući. Do tada ratni zarobljenici moraju raditi kod zatečenog poslodavca, dok županijsko poverenstvo za zaro-*

¹⁵⁸ Ružna pojava, *Hrvatska obrana*, br. 72., Osijek, 28. III. 1918., str. 3. .

¹⁵⁹ Odbor za zaštitu bosanske i hercegovačke djece, *Hrvatska obrana*, br. 74., Osijek, 30. III. 1918., str. 4.

¹⁶⁰ Prijeki sud, *Hrvatska obrana*, br. 86., Osijek, 16. IV. 1918., str. 2.

¹⁶¹ Postupak sa veleizdajnicima, kad se vrte iz zarobljeništva, *Hrvatska obrana*, br. 104., Osijek, 7. V. 1918., str. 2.

¹⁶² Osječka gradjanska garda, *Hrvatska obrana*, br. 112., Osijek, 16. V. 1918., str. 3

¹⁶³ Razbojnici, *Hrvatska obrana*, br. 116., Osijek, 23.V. 1918., str. 1.

bljenike ne odluči drugačije”.¹⁶⁴

Glad stanovništva i nezbrinuta deca, bili su razlogom raznih društvenih aktivnosti koje preduzimaju razne udruge. Tako izdaju proglas upozorenja i zamolbu da se nešto preduzme zbog gladi i nezbrinute dece, u tome su aktivne: *Družbe sv. Ćirila i Metoda, Odbor Slovenskih, Hrvatskih i Srpskih žena za siročad, Akademsko omladina*, itd.¹⁶⁵

Osječka sirotišta prihvataju koliko mogu siromašnu decu bez roditelja, kao što je osječko *Huttler-Kohlhoffer-Monsperger sirotište* u julu 1918. primilo, odnosno popunilo četrnaest muških i dvanaest ženskih pitomačkih mesta.¹⁶⁶

Bile su organizovane i krađe u koje su bili uključeni i službenici, kao što je bio sudski slučaj “*Našičke železničke tatske družbe*”, u kojoj su bili umešani uglavnom mađarski našički i osječki železničarski službenici u pljačkanju kukuruza, brašna, masti, šećera i otalih živežnih namirnica, a koje su se transportovali železnicom.¹⁶⁷ Napokon je raspisan i osmi ratni zajam u Monarhiji radi ublažavanja ratnih uslova.¹⁶⁸

Zbog nestašica mesa, “*Narodne novine*” su sredinom avgusta preneli bansku naredbu, kojom se zabranjuje u utorak i petak stavljati meso u promet, a za petak ustanovljena zabrana masti prenaša se i na četvrtak.¹⁶⁹

Na sednici gradskog aprovizacijskog odbora 26. avgusta 1918. odobrena je nabava divljači sa vlastelinstva Gustava Normana, zatraženo je od zemaljske vlade da odredi rekviziciju pasulja i krompira. Zatim da se hitno regulišu cene povrća te da se uzmu uzorci od mlevenja žita (brašna) jer su česte pritužbe građana na njihovu kvalitetu. Odbijena je molba gradskih mesara za povišenjem cena govedine i teletine.¹⁷⁰

U Virovitičkoj županiji usled nestašica, nakupci i prekupci odvlače stoku iz istih područja. Naime, “*Petrić i drugovi su dobili dozvolu, da mogu svaki mesec u Austriju za Beč izvesti 1.000 komada poluutovljenih svinja. Sada su Petrićevi nakupci preplavili Slavoniju te plaćaju seljacima i posednicima pravo poredne cene, samo da od njih svinje izmame. Tako čujemo plaćaju*

.....
¹⁶⁴ Novi propisi za ruske zarobljenike, *Hrvatska obrana*, br. 89., Osijek, 18. IV. 1918., str. 2.

¹⁶⁵ Slovenci, Hrvati i Srbi!, *Hrvatska obrana*, br. 141., Osijek, 22. VI. 1918., str. 1.

¹⁶⁶ Osječka sirotišta, *Hrvatska obrana*, br. 170., Osijek, 30. VII. 1918., str. 3.

¹⁶⁷ Iz sudnice, *Hrvatska obrana*, br. 155., Osijek, 12. VII. 1918., str. 3.

¹⁶⁸ Upisi za VIII.ratni zajam, *Hrvatska obrana*, br. 133., Osijek, 13. VI. 1918., str. 5.

¹⁶⁹ Besmesni dani, *Hrvatska obrana*, br. 190., Osijek, 24. VIII. 1918., str. 3.

¹⁷⁰ Iz aprovizacije, *Hrvatska obrana*, br. 192., Osijek, 28. VIII. 1918., str. 3.

poprečno 20 K, a i do 31 K za živu vagu.”¹⁷¹ I osječki sveštenici (osječkog dekanata) prihvatili su na sastanku u Dalju 19. septembra 1918., temeljne misli Bečke deklaracije južnoslovenskoga kluba na Carevinskom veću.¹⁷² Uskoro je u Zagrebu 19. oktobra Narodno veće Slovenaca, Hrvata i Srba izdalo Objavu, kojom se tražilo ujedinjenje celokupnog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba u novoj, jedinstvenoj i potpuno suverenoj državi. Tada je donešen i Pravilnik “Narodnog veća SHS.”¹⁷³

Isti dan osječke novine “*Hrvatska obrana*” se ne izjašnjava o Objavi SHS, već donosi napise o problemima ukonačivanja vojske u osječkim kasarnama, o problemu španske groznice koja već mesec dana “*potresa*” Osijek.¹⁷⁴

Tek sutra pod naslovom “*Dojam objave Narodnog veća i Wilsonova odgovora*”, u Osijeku kako se pisalo u novinama, “*nalaze živa odziva u našem gradu*”. Kako je Wilsonovo priznanje južnim Slovenima na slobodu i samoopredeljenje bila velika patriotska zadovoljština. U samom Osijeku izvešene hrvatske zastave po kućama, na zgradi trgovačke i obrtničke komore, Hrvatske zemaljske banke, Prve hrvatske deoničke štamparije, hotela Royal i Central, Hrvatske građanske čitaonice.¹⁷⁵

Prenet je banov stav o najnovijim događajima, a u kojem ban Mihalovich smatra da narod treba sačuvati disciplinu i javni red i mir, da on shvata patriotske osećaje ali da se državnopravni odnošaji ne mogu rešiti na prečac.¹⁷⁶

U Osijeku 22. oktobar 1918., prema pisanju “*Hrvatske obrane*” protekao je mirno. Tek naveče istoga dana skupila se povorka koja je ponela dve manje hrvatske i jednu veliku srpsku zastavu, pevajući rodoljubne pesme i kličući jugoslovenskoj državi, Wilsonu Narodnom veću, pohodili su najznačajnije ulice, a pred domobranskim kasarnom gornjega grada pridružila su im delimično i vojska te do pozorišta i Donjeg grada.¹⁷⁷ Održana je u Osijeku i svečana sednica gradskog zastupstva, a gornjogradski trg je bio pun ljudi, novine pišu o 8.000 ljudi. Pred 27 većnika gradski načelnik dr.Pinterović je

¹⁷¹ Silan porast cijena za svinje, *Hrvatska obrana*, br. 197., Osijek, 3. IX. 1918., str. 3.

¹⁷² Izjava svećenstva osječkoga dekanata, *Hrvatska obrana*, br. 213., Osijek, 20. IX. 1918., str. 1

¹⁷³ Objava Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, *Hrvatska obrana*, br. 239., Osijek, 21. X. 1918., str. 1-2.

¹⁷⁴ Gradske vijesti, *Hrvatska obrana*, br. 239., Osijek, 21. X. 1918., str. 4.

¹⁷⁵ Dojam objave Narodnog Vijeća i Wilsonova odgovora u Osijeku, *Hrvatska obrana*, br. 249., Osijek, 22. X. 1918., str.3.

¹⁷⁶ Banova odredba o manifestacijama, *Hrvatska obrana*, br. 241., Osijek, 23. X. 1918., str. 3.

¹⁷⁷ Sinoćnje manifestacije, *Hrvatska obrana*, br. 241., Osijek, 23. X. 1918., str. 3.

u jedanaest sati otvorio sednicu te u svečanoj tišini održao govor.¹⁷⁸

Narodno Veće imenovalo je velikog župana Ivana Adamovića povernikom za Virovitičku županiju, koji ima i civilnu i vojnu vlast u županiji. Sekretarom je postao Mladen Hengl. Od sudbenog stola sastavljen je preki sud u Osijeku sa predsednikom Zvonimirom Vinkovićem i petoricom članova. No zeleni kader je postao prava pretnja miru, posebno u valpovačkom i osječkom kraju.

U Osijeku su se početkom novembra na ulicama mogli videti najviše oružani članovi “*Narodne straže*” sa narodnim, odnosno crvenim znacima. Od 6. novembra 1918. “*Narodna straža*” je dobila nove bele vrpce i na sa napisima narodne straže. Na ulicama ima dosta sveta preko dana, a onda se svi povuku kućama. Trgovine i gostione su bile, osim retkih, zatvorene. Pozorišne predstave bile su jedino sabiralište opštinstva, no ni tamo se mnogi nisu usudili predveče poći.¹⁷⁹

Vojni begunci, posebno iz Našica i Orahovice, uništili su i popalili nekoliko pustara valpovačkog vlastelinstva, a koji su naoružani i dejstvuju u grupama 18-20 ljudi. Mnogi su od njih maskirani, a u Valpovo je došlo vlakom sa raznih strana oko 80 vojnika, sve članovi bivšeg zelenog kadera, opljačkali mesto i okolicu i nestali u šumi.¹⁸⁰ Petrijevčani proglasiše 7. novembra “*republiku*”, što “*Hrvatska obrana*” ismejara napisom o novoj republici San Marino u Slavoniji te nastavlja, kako su neki Petrijevčani provalili u Normannov dvor Jelengrad, obukli grofovska odela te su zajahali grofove konje i njegovim puškama tukli visoku divljač po Jelengradskoj šumici. Iste novine završavaju komentarom: Oh krasne li mi slobode! Iste novine 15. novembra 1918. donose vest kako je “*republika Petrijevci kapitulirala*” zajedno sa njegovim predsednikom Kormanjušom.¹⁸¹

Srpska konjica (50 vojnika) je 12. novembra je iz pravca Dalja u Osijek stigla železnicom. A sutradan je došlo još 550 vojnika, 10 oficira i 150 konja, a na kolodvoru su ih dočekali članovi Mesnog odbora N. V. na čelu sa Vasom Muačevićem.¹⁸² Veliki župan je u sporazumu sa Narodnim Većem i komandom kraljevskih srpskih četa u Osijeku odredio: Da svako ima u roku od 24 sata predati vojničko oružje najbližem kotarskom odboru. Prema istoj

¹⁷⁸ Velike manifestacije u Osijeku, Svečana sjednica gradskog zastupstva, *Hrvatska obrana*, br. 242., Osijek, 24. X. 1918., str. 1-3.

¹⁷⁹ Gradske vijesti, *Hrvatska obrana*, br. 254., Osijek, 5. XI. 1918., str. 4.

¹⁸⁰ Gradske vijesti, *Hrvatska obrana*, br. 253./254., Osijek, 7./8. XI. 1918., str. 4.

¹⁸¹ Republika Petrijevci, *Hrvatska obrana*, br. 254., Osijek, 8. XI. 1918., str. 2.

¹⁸² Srpska konjica u Osijeku, *Hrvatska obrana*, br. 262./263., Osijek, 13./14. XI. 1918., str. 2.

odredbi raspuštena je u Osijeku i “Crvena” i “Bela” garda, pa imade nade, da će puškaranje u gradu valjda prestati, jer su upravo neki od tih “gardista” igrajući se oružjem i u po bela dana puškarali...¹⁸³ Tako je završio Prvi svjetski rat, razbijanjem Austro-Ugarske i stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u kojem se našla Slavonija i grad Osijek.

Summary

CIVILIAN LIFE AND APROVISATION IN OSIJEK AND SLAVONIA IN WORLD WAR I.

According to historiographical and archived sources, preparations for new condition, training of military recruits and overall change of daily life began during the era of Balkan wars. Specifically in the border regions of Austria-Hungary and particularly in Osijek and Slavonia.

All the suffering of soldiers on the battlefields were nothing less than the suffering of the civilian population. During that time, taking care of nutritional foods and new conditions in the area was called aprovisation. Almost entire population was covered by aprovisation, and during the war it brought the entire population to shortages of supply and misery.

As the morale of the people declined, they also avoided the legally prescribed norms of behavior and laws. As a response, the repression against the civilian population grew towards quick vicious trials and organizational changes. In addition to poverty, lack of hygiene and hunger, there were also epidemics of various diseases taking place, decimating the civilian population.

Because Osijek and Slavonia were located on the border areas of the Austro-Hungarian Empire, they carried the burden of housing, shelter and food for military units. All transport infrastructure belong to military units at that point, so the economy could not recovered and was not sufficient to even cover the food needs of so many people.

In Slavonia and Osijek, training for new army recruits was also taking place which usually lasted few months. The training and sending of new recruits to the battlefields was also the burden on the civilians.

.....
¹⁸³ Raspust narodnih gardi, *Hrvatska obrana*, br. 266., Osijek, 17. XI. 1918., str. 4. Raspuštanje narodnih straža, *Jug*, br. 216., 17. XI. 1918., str. 4.

Because of the war conditions in Osijek and Slavonia, there was also a large number of orphaned children as well as large number of prisoners of war assigned in the same area. Due to all new needs of the civilian population, Red Cross and other charities could not “cover” even the basic of aids. It also did not help re-announcing a permanent state of war to receive loans to cover budgeted expenses.

Poverty, misery and starvation of both civilians and soldiers, was aided by individuals, associations, women, family, some noblemen and benefactors, who were slightly mitigated war troubles. At the end of the war, tired remaining soldiers from Slavonia returned to their homes. They returned and found a new country setting with new circumstances caused by the war and post-war period of all exhausted civilian population.

Мср Мирослав Јаћимовић
Архив Војводине, Нови Сад

ДОБРОВОЉЦИ ИЗ СРЕМСКОГ (ИРИШКОГ) ОКРУГА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: Добровољачко питање у стогодишњици обележавања сећања на Први светски рат је посебно актуелно. Данашња територија АП Војводине и места по Војводини су дали велики број добровољаца за српску војску. Такође велики број словенског живља био је мобилисан на фронту широм европе за потребе аустроугарске оружане силе. Општина Ириг је са својих 12 места колико сада чини општину (укључујући и само место Ириг) и 5 насеља, сада у другим општина (у време после Првог светског рата у саставу општине Ириг) је по подацима који су ми били доступни дала близу две стотине добровољаца за српску војску, што бораца, што небораца. Сам Ириг је по именима и мени доступним подацима дао најмање 54 српска добровољца за српску војску и за овај страшни рат у који је била увучена и Србија. Табеларни списак је урађен на основу података из фонда 99. Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Вуковар 1919-1941 (1919-1941) Архива Војводине у Новом Саду.

Кључне речи: Добровољци, Срем, општина Ириг, табеле, Први светски рат, архивска грађа, историја, Војводина, Србија, Аустро-Угарска.

Српски добровољац је имао веома значајну улогу током Великог рата. Томе у прилог сведочи и чињеница да је након повлачења српске војске преко Албаније, у зиму 1915. године, и по успостављању *Солунског фронта* једини могући начин попуне јединица био је на добровољној

основи и то од емиграната, исељеника, лица на школовању и студената, као и припадника јужнословенских народа нарочито оних са територија некадашње Аустроугарске. Долазак добровољаца у српску војску је био веома важан мотивациони елемент јер се тада у јединицама српске војске почео још израженије да доминира патриотизам, борба за слободу и сл.

Прва појава добровољаца је била путем пребега Срба и јужнословенских народа из Срема, Баната, Бачке, Барање, Далмације и Босне, углавном Срба из тих крајева, евидентан је већ од јула 1914. године. Међутим, нису искључиво Југословени или Јужни Словени помагали српски напор на почетку и током Првог светског рата. Одличан пример је група од 22 добровољаца, која је августа 1914. из Солуна допутовала у Србију, а у којој је било 5 Руса, један Литванац, док су остали већином били Бокелџи.¹ Као у Србији, слична ситуација била је и у Црној Гори која је постала стециште избеглог народа из Херцеговине, Далмације и Лике, од којих су многи постали добровољци.² Међу заробљеним аустро-угарским војницима, којих је већ након Церске битке (од 15. до 19. августа 1914) било 4.500, јавила се жеља за добровољно ступање у редове српске краљевске војске.³

Начелник српске Врховне команде војвода Радомир Путник такође је истакао потребу организовања добровољаца у борбене јединице. Проблем заробљеника решен је одлуком Владе Краљевине Србије од 21. октобра 1914, у којем је она разрадила званичан став:

„Ти ратни заробљеници и војнички бегунци могу се употребити за ратне операције:

- ако добровољно изјаве да то хоће;
- ако им се предочи да ће од часа када ступе у редове српске војске сматрани бити као издајце ако их ухвате аустријске трупе и да губе од дана ступања у наше редове својство ратних заробљеника“.⁴

Што се тиче територија Срема, прва јасна појава сремских добровољаца везује се за оне који су прешли у Србију после повлачења Прве српске армије преко Саве, септембра 1914. Тада је формиран Сремски добровољачки одред, под командом поручника Игњата

.....
¹ Лица настањена у Боки, Црној Гори.

² Војна историја, Војноиздавачки завод, Београд, 1977, 125-6.

³ Владимир Баровић, Добровољно учешће у оружаним снагама Краљевине Србије као могући модел професионализације оружаних снага Републике Србије, Војно дело, број 2, Београд, 348-350.

⁴ Исто, 351.

Кирхнера, који се у каснијим операцијама истакао дисциплином, борбеном иницијативом и великом храброшћу. У борбама при одбрани Београда октобра 1915. године скоро сав борачки састав изгинуо док је поручник Кирхнер том приликом тешко рањен.⁵ Родио се у Банату, од оца Немца и мајке Српкиње. У време анексије Босне и Херцеговине, 1908. године, Кирхнер је био поручник у аустроугарској војсци, али је искористио прву прилику и пребегао у Србију са целим водом својих војника. По избијању Првог светског рата Кирхнер се пријавио у добровољачки одред. Српска команда дала му је исти чин који је имао у аустроугарској армији (био је поручник) и поверила му команду над Сремским добровољачким одредом. Кирхнер је окупљао младиће из Срема и Баната. У почетку је одред имао 15 људи, али је убрзо бројао око 400 војника. Нажалост, живот је изгубио на Ускрс 1944. године приликом савезничког бомбардовања Београда. У добровољачким формацијама српске војске налазио се и одређени број жена добровољаца, па се поред нама свима познате Милунке Савић, у сремском добровољачком одреду налазила једна хероина: Наредник Софија Јовановић – добровољка у Сремском добровољачком у одреду поручника Кирхнера Игњата. Носилац је више српских и савезничких одликовања.⁶

Кад је реч о добровољцима Иришке области, треба истаћи да се општина Ириг и варошица Ириг налазе у централном делу Срема (АП Војводина, Република Србија), на јужним обронцима планине Фрушка Гора. Тренутно општину Ириг поред истоименог места сачињавају насеља: Врдник, Нерадин, Гргетег, Крушедол Прњавор, Крушедол село, Велика Ремета, Шатринци, Добродол, Ривица, Јазак и Мала Ремета. Након Првог светског рата, срез (општину) су чиниле још пет места, села у непосредној близини а то су: Марадик, Сремска Каменица, Бешеново, Раковац и Павловци.⁷

⁵ Војна историја, 204.

⁶ Антоније Ђурић, Жене солунци говоре, Светигора, Цетиње 1998, 138.

⁷ Територија општине Ириг налази се на главној прометници магистралног пута М-21 и саобраћајно је добро повезана са околним емитивним центрима, првенствено Новим Садом и Београдом. Подручје општине смештено је између пет општина: Рума, Сремска Митровица, Беочин, Сремски Карловци и Инђија. Ириг налази се на највећој надморској висини од свих општинских центара у Војводини. Први пут у документима Ириг се спомиње 1225. године. Све до краја XV века прошлост Ирига мало је позната. Крајем XV и почетком XVI века подижу се бројни манастири који представљају највећи драгуљ иришке општине. Ириг је на својеврстан начин био престоница фрушкогорских манастира. Од укупно шеснаест манастира, половина се налази на територији иришке општине. Око манастира настала су скоро сва насеља данашње општине Ириг. Раде

По избијању Великог рата, становништво ове општине и места у околини Ирига, погодиле су све недеће које прати рат. Свакако у најтежем положају било је словенско, пре свега српско становништво јер се убрзо нашло у немилости Царске власти. Забрањен је рад српских друштава (било да су просветни, културни, политички) по Војводини а српски листови (“Браник“, „Српство“, „Панчевачки гласник“, „Вршачки весник“, „Слобода“, „Садашњост“ и „Застава“) убрзо су по ратној прокламацији прекинули свој даљи рад. Исто су урадиле и српске политичке партије, о чему је извештен и сам председник угарске владе, гроф Иштван Тиса.⁸ У непосредној близини Ирига, Аустро-Угарска монархија је сместила *Шести* пешадијски пук са седиштем у Новом Саду и *Седамдесети* пешадијски пук са седиштем у Петроварадину. До августа 1914. мобилисано је близу 1.300.000 људи у царској војсци. У мирнодобској ситуацији војску је чинило око 450.000 људи. Велики проблем по државу и њену војску представљао је разнолики састав војника, јер су велики део чинили управо војници словенског порекла, и то Чеси, Словаци, Пољаци, јужнословенски народи, Румуни, па је проблем неразумевања немачког и мађарског језика био превелики. Доминирале су и културне разлике међу самим војницима.⁹

Иришки срез (општина) био је место којом су неколико пута пролазили војници Царске војске. Наиме, становништво округа је међу првима осетило последице рата који надлази, јер се ово место налазило на траси пута који је водио од Новог Сада и Петроварадина преко Венца до Руме па даље у Србију, на правац ка Шапцу. У неколико дана су се у месту константно слушале понтонирске и артиљеријске јединице аустро-угарске војске, које су туда пролазиле. Непосредно после првих ратних дејстава и борби, Ирижани су били сведоци звукова са мачванског ратишта јер су се често чули тутњи топова и других ратних оруђа. Становништво је било и директан сведок страдања на Мачковом камену, Церу, Сави и Дрини јер је непосредна близина бојишта и места била јако мала.¹⁰ Такође у Иригу је била смештена и болница где су довођени

Давидовић, Љупче Миљковић, Општина Ириг: географска монографија, Нови Сад 1995, 10-20.

⁸ Листови и удружења су били забрањени или су обустављени. Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској (1791–1914)*, Нови Сад 1980, 286–300.

⁹ Мирослав Јаћимовић, *Зборник радова са међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом св. рату*, Нови Сад 2014, 165.

¹⁰ Милутин Станишић Вуксанов, *Олујно доба, Хроника Ирига и околине*, Нови Сад 1981, 98.

рањени са поменутих бојишта у Србији. У месту је тада лечен велик број рањених или болесних војника.

После краткотрајног продора српске војске током јесени 1914. године у Срем, ухапшен је велики број Срба са подручја Срема. Већина њих је интернирана у Петроварадин и смештена у већ припремљене логоре. У логору је било преко 2.000 лица. Неки су оптужени за велеиздају и изведени пред војни суд. Део лица је био осуђен на смрт и стрељан на Петроварадинској тврђави током септембра и октобра 1914. Године. Преки судови су иначе били страх и трепет по српско становништво у Монархији.¹¹ Овај догађај је у директној вези са битком на Легету, где су се на територији јужног Срема сукобиле српска и аустроугарска војска почетком септембра 1914. године. Након овог пораза српске војске, села и места са већинским српским становништвом била су на мети аустроугарске одмазде: Купиново, Шашинци, Вогањ, Јарак, Бешка, Ашања, Брестач, Буђановци, Голубинци, Земун, Инђија, Ириг, Пећинци, Попинци, Прогар, Прхово, Стари Бановци, Стара Пазова, Суботиште, Шимановци.

Многа од ових села задесио је терор у коме су паљене куће, па и читава насеља. Становништво је пљачкано, интернирано или одведено у логоре по Срему или оне злогласне у Плетерници, Вировитици, Вараждину, Белишћу, Осијеку, Араду, Трпињи, Борову и Нежидеру у Мађарској.¹² Ни Ирижани нису били поштеђени, сумњива лица по аустро-угарску војску су хапшена већ по почетку рата а посебно после битке на Легету. Тај чин је појачао интернацију, посебно јер је установљено да је српско становништво у Срему помагало српску војску. По причању Ирижана кроз место је тада прошла и колона са 2.000 заробљених српских војника са ратишта којима су кришом дотурали храну и воду а касније и многа интернирана лица из јужних делова Срема које су аустро-угарске власти одводиле у логоре. Од српских заробљених војника су и сазнали исходе ранијих борби и догађаје везане за битке.¹³

Места везана за ову општину нису директно ратно била погођена, те и нису претрпела неку материјалну штету, јер нису била место директног сукоба две војске. Манастири су углавном сви били поштеђени, сем

¹¹ Било је случајева да су Срби стрељани само зато што нису хтели да се подвргну регрутацији у царску армију.

¹² Мирослав Јаћимовић, Зборник радова са међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом св. рату, Нови Сад 2014, 166..

¹³ Милутин Станишић Вуксанов, Олујно доба, Хроника Ирига и околине, Нови Сад 1981, 98.

неколицине црквених лица која су била интернирана у логоре. Са тим у вези, изузетак у сваком смислу је био манастир Крушедол пошто је у њему сахрањен српски краљ Милан Обреновић. Цар Фрања Јосиф у знак добрих односа које су имали ова два владара обезбедио да војска посебно овај манастир заштити од било каквог угрожавања, лоповлука и сличних ствари.

Судбоносан догађај задесило је Ириг 16. септембра 1914. године када су аустро-угарске снаге спроводиле ухапшене сељаке из Доњег Товарника (насеље у општини Пећинци у Срему) у Петроварадин. Међу ухапшеним био је и један сеоски свештеник¹⁴ који је од силне изнемоглости прво пао, а затим је и био ликвидиран на самом путу од Руме. У Иригу је осуђено и стрељано и 6 сељака из Шашинаца и Јарка под теретом издаје, јер су наводно указивали помоћ српској војсци. Ратни суд је заседао у згради иришке жандармеријске станице. Свештеник Дане Мишић, тог дана је био присутан кад су шесторица Срба лишени својих живота. Успео је да их исповеди и причести непосредно пред смрт а потом и да запише њихова имена. Страдали су: Георгије Ђоке Јовановић, Живан Шестановић и Душан Капетановић из Јарка, и Георгије Ђоке Марел, Обрад Радосављевић и Лазар Обровачки из Шашинаца.¹⁵

Све наведено али и многи други разлози, пре свега нежелећи да ратују против својих српских сународника и то у туђинској аустро-угарској униформи, је био повод да се велик број Ирижана пријави у редове српске војске. Званично формирање српских добровољачких јединица отпочело је у Русији новембра 1915. године. И пре настанка добровољачких јединица, Русија је помагала све оне јужне Словене који су желели да добровољно ступе у српску војску. Због тога је јула 1915. српска влада упутила у Русију делегацију да организује пребацивање јужнословенских ратних заробљеника који су изразили жељу да се у редовима српске војске боре против заједничког непријатеља.¹⁶

Списак дела добровољаца који су приступили српској војсци, за места садашње иришке општине, урађен је по подацима из регистра добровољаца којима је додељена аграрна земља на подручју комисије Вуковар (за Срем), а подаци су извучени из фонда бр 99, Архива

¹⁴ У питању је био Стеван Јовановић.

¹⁵ Милутин Станишић Вуксанов, Олујно доба, Хроника Ирига и околине, Нови Сад 1981, 99.

¹⁶ Први добровољци у српској војсци су били и они Словени заробљени у Србији током кампање 1914. године. Исто тако је већ тада и велики број Срба стигао у редове српске војске из данашње Војводине, Лике, Кордуна, Далмације, Босне и Херцеговине.

Војводине. Сви подаци су формирани на основу места рођења добровољца са статусом борац/неборац.¹⁷

Ириг (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Бабић	Стевана	Стево	борац
2	Банковачки	Нестора	Илија	борац
3	Белић	Стевана	Ђорђе	борац
4	Барковић	Николе	Драгомир	борац
5	Гољевачки	Љубомира	Ђорђе	борац
6	Гудурић	Ђуре	Никола	борац
7	Гудурић	Ђорђа	Милош	неборац
8	Глушић	Павла	Дамјан	неборац
9	Гудурић	Кузмана	Марко	борац
10	Дамјановић	Васе	Дамјан	борац
11	Дамјановић	Јована	Стеван	борац
12	Ђурић	П.	Стеван	борац
13	Живковић	Љубомира	Светозар	борац
14	Зарић	Живана	Душан	борац
15	Казимироваћ	Милана	Стеван	борац
16	Козарев	Александра	Никола	борац
17	Касапски	Јована	Димитрије	борац
18	Милић	Митра	Бошко	Борац
19	Милутиновић	Петра	Ђока	борац
20	Милутиновић	Петра	Јован	борац
21	Марић	Аце	Петар	борац
22	Марић	Александра	Ђока	борац
23	Марић	Александра	Ђорђе	борац
24	Марић	/	Ђока мл.	неборац

¹⁷ Фонд 99. Комисија за ликвидацију аграрне реформе-Вуковар (1919–1941) Архив Војводине, Нови Сад.

¹⁸ Добровољци од броја 50 до броја 54 у месту Ириг се налазе у регистру добровољаца који су факултативно откупили земљу (1939.) из фонда 99. Архив Војводине.

25	Марић	Мише	Стеван	борац
26	Марић	Ђоке	Славко	неборац
27	Мијатовић	Саве	Михајло	борац
28	Мићашевић	Илије	Ђока	борац
29	Милинковић	Бранислава	Алекса	борац
30	Мирковић	Митра	Душан	борац
31	Мишкићевић	Косте	Лазар	борац
32	Мишљановић	Нилоле	Дамјан	борац
33	Мутибарић	Стевана	Светозар	борац
34	Недељковић	Ђоке	Ђорђе	борац
35	Обреновић	Ђорђа	Стеван	борац
36	Пантић	Љубомира	Петар	неборац
37	Поповић	Тоше	Стеван	борац
38	Радашевић	Јована	Петар	борац
39	Радивојевић	Тодора	Васа	борац
40	Радивојевић	Кузмана	Љубомир	борац
41	Рогулић	/	Никола	неборац
42	Радосевић	Николе	Крста	неборац
43	Савковић	Ђорђа	Јосим	борац
44	Секулић	Кузмана	Урош	борац
45	Станојевић	Симе	Ђорђе	борац
46	Станојевић	Митра	Јован ¹⁹	неборац
47	Хорватовић	Стевана	Душан	борац
48	Шућин	Петра	Никола	борац
49	Шућин	Петра	Панта	борац
50	Зарић	Лазара	Јован	борац
51	Јанковић	Милана	Филип	неборац
52	Клевернић	Љубомира	Марко	без уписа
53	Савковић	Ђорђа	Јосим	неборац
54	Тодоровић	Николе	Васа	борац

Бивши председник новосадске подружнице удружења потомака и поштовалаца ратних добровољаца ослободилачких ратова Србије и Црне горе од 1912-1918. Године, Михајло Стојаковић (1923-1997) чији

се лични фонд налази у Архиву Војводине, под бројем Ф.496. Михајло је саставио списак српских ратних добровољаца из Срема који су били у саставу *Прве српске добровољачке дивизије* али и других. Он у свом истраживању наводи и један списак погинулих лица на Добруцанском фронту. Напомињен да ови подаци нису званични подаци али се по великом труду који је уложио Михајло Стојаковић могу сматрати веома поузданим и релевантним.

Из Ирига се наводе:

1. Бабић Петар (Ириг), погинуо током 1916. године у Спапунару.¹⁹
2. Ђурић Стеван (Ириг) погинуо 5.09.1916. године у Кокарци.²⁰
3. Јанковић Лазар (Ириг), погинуо 20.10.1916. у Амзачу.²¹

Подаци које износи покојни Михајло Стојаковић, наводе укупно 56 лица са списка погинулих на Добруцанском ратишту. Са територије иришког среза су укупно девет особа, а из самом места ириг је наведених троје горе.²² Колико је крвав био тај фронт, говоре и подаци које сам пронашао о губицима Прве српске добровољачке дивизије. За пример навешћу неколико места: Каракасин, 33 официра и 1360 војника, Хардали 11 официра и 694 војника, Кокарца 116 официра и 4234 војника итд. Међу погинулим, највише је било Срба, али и одређен број Хрвата, Словенаца и Чеха.²³

У делу *Олујно доба хроника Ирига и околине*, Милутин Станишић Вуксанов наводи да су многи Срби из Војводине, нарочито Срема одмах постали војници храбре балканске земље, Србије. Да су прошли Албанију, све до коначног ослобођења. Тако именом и презименом наводи: Митра Касапског, Марка и Милоша Гудурића, Николу и Драга Барковића. Такође аутор наводи и да је шездесет Ирижана ступило у српску војску након предаје Русима на Карпатима, док су служили у аустро-угарској униформи. Многа имена се поклапају са списком који сам лично табеларно у раду представио.²⁴

¹⁹ Није наведен на табеларном списку, а тачан датум погибије је начитак.

²⁰ На табеларном списку је наведен.

²¹ Није наведен на табеларном списку, Ф.496, Архива Војводине, Нови Сад (Лични фонд Михајла Стојаковића), АК 2.

²² По мојој скромној статистици се може извући закључак да је више од 5 % бораца изгубило живот из овог среза.

²³ Aleksandar S. Nedok, Sanitet dobrovoljačkog pokreta Južnih Slovena u Rusiji (1914–1919) –Vojnosanit Pregled 2013, 96.

²⁴ Подаци које користи Милутин Станишић Вуксанов, су вероватно преузети од Милана П. Костића, Иришког добротвора.

У наставку рада презентујем остала места иришке општине са списковима добровољаца и статусом који су носили (борац/неборац):

Велика Ремета (место), добровољац:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Милутиновић	Стевана	Тодор	борац

Врдник (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Аврамовић	Гавре	Јован	борац
2	Анђелић	Ђире	Миленко	борац
3	Илкић	Васе	Никола	борац
4	Крстић	Васе	Нестор	неборац
5	Крстић	Милоша	Стеван	неборац
6	Крстић	Мите	Стеван	неборац
7	Мирковић	Бранислава	Јован	борац
8	Недељковић	Ђоке	Јован	борац
9	Николић	Васе	Стеван	неборац
10	Обрадовић	Јоце	Живко	борац
11	Поповић	Ђоке	Сима	неборац
12	Сретић	Ђоке	Душан	борац
13	Сувајџић	Милоша	Митар	борац

Гргетег (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Милутиновић	Михајла	Стеван	борац
2	Павловић	Тоше	Игњат	борац
3	Пушић	Ђоке	Милан	неборац

Добродол – нема података

.....
²⁵ Наводи се његова удова Зорка.

Јазак (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Вукашиновић	Петра	Божидар	борац
2	Гавриловић	Тодора	Дамјан	борац
3	Грковић	Милана	Радован	борац
4	Јовановић	Младена	Миливој	борац
5	Јовановић	Живана	Ђока	неборац
6	Јовановић	Аркадија	Јован	неборац
7	Јовановић	Живана	Васа	борац
8	Јовановић	Дамјана	Живан	борац
9	Ковачевић	Саве	Лазар	борац
10	Михајловић	Стевана	Кузман	неборац
11	Михајловић	Стевана	Бранко	борац
12	Миличевић	Бошка	Никола	неборац
13	Мићашевић	Тодора	Стеван	борац
14	Мирковић	Кузмана	Милан	борац
15	Мирковић	Кузмана	Мирко	неборац
16	Мирковић	Кузмана	Павле	борац
17	Мајсторчић	Јефте	Миленко	борац
18	Нешковић	Петра	Петар	борац
19	Недић	Ђорђа	Милан	борац
20	Недић	/	Лазар?	непознато
21	Пагаковић	Ђоке	Живко	борац
22	Поповић	Лазара	Паја	борац
23	Радојчић	Јована	Миливој	борац
24	Стричевић	/	Светозар ²⁶	борац
25	Цвејановић	Живана	Дако ²⁷	борац

Крушедол (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Вукмировић	Петра	Душан	борац

²⁶ Вероватно Дарко.

2	Васић	Кузмана	Јован	борац
3	Гајић	Павла	Илија	борац
4	Гавриловић	Милана	Панта	борац
5	Јовичић	Стевана	Богољуб	борац
6	Јовичић	Веселина	Јефта	борац
7	Јанковић	Глише	Марко	неборац
8	Келијашевић	Васе	Гавра	борац
9	Којић	Боже	Лука	борац
10	Марковић	/	Данило ²⁸	борац
11	Мисиркић	Недељко	Сава	борац
12	Радиновић	Богдана	Кузман	борац
13	Стојковић	Лазара	Алекса	борац
14	Суботић	Влајка	Здравко	борац
15	Трифуновић	Милорада	Жарко	борац
16	Шпадијер	Јована	Стојан	борац

Крушедол Прњавор (место), списак добровољаца:²⁸

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Ђурђевић	Уроша	Недељко	борац
2	Летић	Танасија	Алекс.	борац
3	Леонтијевић	Кузмана Илија	Арон	борац
4	Милин	Јована	Лазар	борац
5	Рудић	Ђуре	Стеван	борац

Мала Ремета (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Бањац	Илије	Дамјан	борац
2	Јовановић	Светозара	Димитрије	неборац
3	Кирјаковић	Павла	Ђорђе	борац
4	Радосављевић	Стевана	Миша	неборац
5	Степановић	Велимира	Милорад	борац

²⁷ Наследник кћи Катица

²⁸ Истражујући фонд 99, подаци о добровољцима за Крушедол и Крушедол Прњавор су помешани, тако да је могуће да су појединци грешком записани у суседном месту. Ово је случај код нпр: Јанковић Глише Марка.

6	Степановић	Живана	Димитрије	борац
7	Теодоровић	Милана	Веселин	неборац

Нерадин (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Аврамовић	Алиmpiја	Тоша	борац
2	Дивљаковић	Стевана	Лука	борац
3	Живковић	Стевана	Дамјан	борац
4	Јанковић	Каре	Божа	борац
5	Јанковић	Душана	Жика	борац
6	Јосимовић	Јоце	Петар	борац
7	Јанковић	Милана	Панта	неборац
8	Каралић	Стевана	Лазар	борац
9	Косанић	Саве	Никола	борац
10	Рашковић	Ђоке	Сава	борац
11	Суботић	Јоце	Живан	борац

Ривица (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Анђелић	Милоша	Лазар	неборац
2	Дакић	Добривоја	Јеремија	неборац
3	Ердељац	Ђоке	Милош	борац
4	Макленовић	Стевана	Петар	неборац
5	Машић	Петра	Бошко	борац
6	Нешковић	Петра	Ђока	борац
7	Пузић	Лазара	Стеван	борац
8	Петричевић	Васе	Божидар	борац
9	Смиљанић	Ђоке	Светозар	борац
10	Ђирић	Ђоке	Стеван	неборац

Шатринци (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1	Бранковић	Живана	Ђока	неборац

2	Вуковић	Персе	Јован	борац
3	Станковић	Саве	Лазар	борац

Законом о добровољцима сачињеним након Првог светског рата било је предвиђено да ови људи за учешће и допринос који су дали у рату буду награђени материјално, углавном земљом (касније су у обзир долазиле и обвезнице). По закону (из новембра 1928. године) делило им се неколико јутара земље, најчешће 6 или 8 али било је случајева да су добијали по 1,2,3,4 јутара. За то је пример манастир Гргетег, тј. његов посед по ком су Нерадинци и Гргетежани добијали као добровољци ову пољопривредну земљу. Било је случајева да имућне особе нису могли добити земљу, иако су били добровољци у рату. Наиме, постоји премер добровољца Милана Јовановића, погинулог у рату а који није добио земљу јер му је отац био имућан. Примери Паје Аврамовића и других говоре о великом броју оних који су морали да доказују да су им синови погинули у рату, односно да су били припадници српске добровољачке јединице, у противном били су онемогућени да добију земљу.²⁹

Резиме: Добровољачко питање у стогодишњици обележавања почетка Првог светског рата је посебно актуелно. Данашња територија АП Војводине и места по Војводини су дали велики број добровољаца за српску војску. Такође велики број словенског живља је био мобилисан на фронту широм европе за потребе Аустроугарске оружане силе. Поједини заробљеници, па и дезертери из те војске чинили су прве добровољце српске армије. Што се тиче територија Срема, прва јасна појава сремских добровољаца везује се за оне који су прешли у Србију после повлачења Прве српске армије преко Саве, септембра 1914. Тада је формиран Сремски добровољачки одред, под командом поручника Игњата Кирхнера. Општина Ириг је са својих 12 места колико је сада чини општину (укључујући и Ириг) је по подацима које су мени биле доступне дала 154 добровољца, што бораца, што небораца. Сам Ириг је по именима који су мени били достуни дао најмање 54 српска добровољца за српску војску. Списак је урађен на основу података из Фонда 99. Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Вуковар 1919-1941 (1919-1941) Архива Војводине у Новом Саду.

²⁹ За пет места (Бешеново, Марадик и Сремска Каменица, Раковац, Павловци) које су некада чиниле општину (срез) Ириг сам такође урадио табеларни приказ и списак добровољаца али ће они бити накнадно објављени у једном од научних радова које припремам у будућности. Архив Војводине, Фонд 99, АК 35-41.

**Summary:
VOLUNTEERS OF SREM (IRIG) COUNTY
IN THE GREAT WAR.**

Volunteer question in the centenary celebration of the beginning of First World War is particularly topical. Territory of the Autonomous Province of Vojvodina and places in Vojvodina have given a large number of war volunteers for a Serbian army. Also a large number of Slovenian population (Slavs) was mobilized to the front across Europe for the purposes of the Austro-Hungarian armed forces. Some prisoners, including deserters from this army made the first volunteers of the Serbian army. The first clear appearance of volunteers in Srem especially for those who have crossed into Serbia after the withdrawal of the First Serbian Army over the Sava River, in September 1914. Soon after, it was created Srem volunteer unit, under the command of Lieutenant Ignjat Kirhner. Township Irig with 12 places which form the municipality (including Irig) according to the data that have been available to us, gave 154 volunteers, as combatants, as non-combatants. Town Irig by the names that were available for our work, given at least 54 Serbian volunteers for the Serbian army. The list was made based on data from the Fund 99, The Commission for the liquidation of the agrarian reform - Vukovar 1919–1941 (1919–1941) Archive of Vojvodina in Novi Sad.

мр Маја Николова
Педагошки музеј, Београд

РАТНИ ДНЕВНИК ДОБРОВОЉЦА ЛАЗАРА ЈОВАНЧИЋА

Увод

Међу институцијама у којима се чувају школска документација и релевантни подаци у вези са историјом школства налази се и Педагошки музеј у Београду, једна од најстаријих установа те врсте у Србији. Основан је 1896. године на иницијативу Учитељског удружења, а ради сакупљања и чувања наставних средстава и свега онога што има педагошку и историјску вредност за основне школе и учитеље. Током више од једног века постојања у њему су сабране и сачуване десетине хиљада уџбеника, учила, фотографија и докумената који сведоче о раду српских школа од почетка XIX века до данас.

У Збирци докумената у Педагошком музеју чува се велики број архивалија које се односе на историју школства и просвете у Србији, али и у другим земљама у којима су живели Срби, пре свега у Аустроугарској монархији и Турској царевини. У богатој збирци заоставштине просветних радника или личности које су живот везале за развој просвете и културе налази се и Фонд др Лазара Јованчића, професора и писца стручних публикација из области биолошких наука. Архивску грађу тог фонда, добијену на поклон седамдесетих година XX века, чине документи о његовом школовању и кретању у служби, лична и службена преписка, као и фотографије из времена службовања. Поред остале писане заоставштине, ту се чувају и његови дневници вођени у време Првог и Другог светског рата.

Прву групу чине дневници – пет бележница – у којима су сачувана сећања Лазара Јованчића на ратне дане од јуна 1916, када се налазио

у Галицији, до 1919, када се нашао у Греноблу. Ово је прилика да се упознамо с првим дневником, који је Лазар Јованчић водио од 8. јуна, као аустроугарски поданик, до 5. октобра 1916, када је, као добровољац у руској војсци, био у болници у Москви. Вођење дневника омогућавало му је да у тим тешким тренуцима да посебан смисао и емотивно значење свом животу, а нашој генерацији то пружа прилику да још једном сагледа чињенице и околности под којима се одвијао живот српских добровољаца, као и да донесе личне и научне ставове о тим временима и личностима.

Дневник о којем је реч јесте бележница мањег формата, с папиром на квадратиће, исписана читким рукописом, најчешће мастиљавом оловком. У њему се налазе и три листа са записаним датумима и догађајима– нека врста подсетника. Бележница има меке корице и обухвата 189 страна. Дневник је у наше време дигитализован.

О љубави и рату

Лазар Јованчић вођење дневника започиње 5. јуном 1916. када се као ђак војник налазио у мађарској војсци. Он описује догађаје у вези са стањем на фронту, руску офанзиву, топовску ватру, говори о стотину граната које су падале око њега. Описује и страх војника који, неиспавани, разговарају о ватри, док српски војници траже спас у молитвама. Њега самог су у почетку гранате, топовска ватра и фијукање метака чинили нервозним, али већ после неколико дана потпуно је мирно посматрао развој догађаја. Размишљао је о пролазности живота и случајности која прати живот војника, о првом сусрету с борбом, с куглама које фијучу око главе: *... нека врста нервозе када чује како кугла фијуче: ... и слушам: зуји кугла, сикће као да је жељна крви па све ближе и ближе... Необично загонетно те осећање обузме лежећи тако на земљи и слушајући куглу, која све ближе долази. Чудно је замислити да си у једном секунду жив, здрав, читав, мислиш, осећаш, у идућем пак ако код тебе случајно падне, наједаред те нема, као да те никад није ни било...*¹

Јованчић је с писањем дневника наставио 6. јуна увече. Због руске офанзиве помишљало се на покрет, на време путовања, на борбу, живот који је био предодређен свим војницима. Јованчић је био забринут, али не због одласка на фронт, већ због своје девојке Данице. Размишљао је .....

¹ Дневник Лазара Јованчића, 38.

о ономе што ће остати после њега ако погине, о свом дневнику, који је наменио Даници и који је, уколико погине, имао да чува његов ратни друг. Мислио је на девојку која је вероватно била у Сомбору и која се забављала с руским или српским војницима, али која је, будући одана, умела да чува своју љубав само за њега: *Увек мислим на тебе. Ти си сада ваљда негде у Сомбору, забављаш се са каквим нашим или руским официрима али ја ипак не очајавам јер верујем да ти ипак умеш чувати своју љубав. Грлим те.*²

Дневник наставља да пише 20. јуна у Одеси, али под тим датумом бележи и догађаје који су се збили од 6. до 12. јуна. 1916. године. Са искреним чуђењем наводи све оно што му се десило током претходне три-четири недеље, закључујући да је тада било много више догађаја него током осам месеци које је као војник провео на фронту. Бурни догађаји отпочели су одмах по кретању с положаја 6. јуна. Наредног дана војска је била у великој неизвесности, све је било у неком нервозном питању око тога да ли се иде даље или се остаје на положају, али су сви предосећали да ће се десити нешто важно. Осмог јуна, после вежбе с бајонетима, напада руске крстарице, ручка и кратког командантовог говора о храбрости и дезертерству, након осам месеци *досаде* војска је кренула у непознато: *... радовао сам се, јер забога досада која ме је 8 месеци мучила, почела је ишчезавати. На место ње долази буран живот.*³ После целог дана хода по врућини, скривања од руских крстарица по брдима и долинама, око седам сати увече, цела 310. регимента стигла је у неки луг. Били су то пријатни тренуци за уморну војску – младићи су лежали на земљи, пили врућу кафу и читали пошту. Јованчић је био изненађен – добио је две разгледнице и дугачко писмо од Данице. Одговор је послао већ сутрадан.

Следеће вечери, 9. јуна, војска је пошла даље и после неколико сати хода стигла је у село Катка,⁴ где су војници преноћили на голој земљи. У том селу, сасвим обичном, остали су само један дан. Сутрадан су кренули у непознатом правцу. Да их Руси не би приметили, крили су се по шанчевима. Али то није било довољно. Руси су их засипали *смртоносним колачима*, што је војнике, који су збацили са себе сав терет, натерало у бег. Зато су се уз пут могли видети покровац, нове чизме, корпе с магарца. Бежећи од Руса, ишли су равницом, преко жита,

.....
² Исто, 29.

³ Исто, 40.

⁴ Катка је место у Белорусији.

угара и стрњика, по великој врућини. У подне 10. јуна стигли су у неку долину, где их је, под шаторима, чекао заслужени одмор, а увече, око седам сати, стигла је и кујна с лошим ручком из конзерве. Помисао на скори сусрет с барутом код Јованчића је појачавала чежњу за Даницом – размишљајући о њој, утонуо је у сан.

Када су осванули Духови, 11. јуна, стигло је наређење за покрет. Из торби су избациване све непотребне ствари, а Јованчић је *нове-новцате летње лаке ципеле дао бацити у жито*.⁵ Комплетна 310. регимента кренула је долином. У ваздуху се осећало узбуђење због неминовне борбе, а тишину је реметило само ударање чизама о земљу. И опет су Јованчићу кроз главу пролазиле мисли о пролазности и постојаности људског живота; бојао се да ће нека *глупа кугла* у тренутку уништити сва његова надања, све његове жеље и тежње.

Војници су по плъуску ушли у једно село – ту се говорило само о експлозијама и ужасним биткама. Наставили су уз пругу и поток; чули су руске топове, видели покидане телефонске жице, немачку војску која је цео дан марширала, њихову извидницу, коњанике, телефонисте, мноштво људи – сви они били су у *неком необичном збуњеном стању*.⁶ Предосећајући непосредну опасност, Јованчић се кретао с неколицином Срба. По фијуку метака и граната знао је да се приближава борби: *У један мах чујем ја над нашим главама нешто како пишти: шиу-шиу-шиу! Море, Букићу, шта је то?, запитам ја једнога од њих. „То су оне – дете им њино.“ Шта, кугле?! – Да! Ау мајку му, зар су Руси тако близу? Јест, богоми, што ми више одмичемо напред, све се чеиће чује пиштање; већ се и сагиба, окреће, трза глава да не ошине која*.⁷ Док се небо над брежуљком црнело од граната, 11. јуна пре подне, негде око пола десет, стигла је и наредба да се војска развије у стрељачки строј, а Јованчић је записао: *Море, није ово шала. Ја се заиста налазим у боју*.⁸

Наставио је с писањем 28. августа, као добровољац у Првој српској добровољачкој дивизији, формираној у Одеси 1916. године. Чинило му се да се после десет месеци навикао на ратно стање и на страх од умирања; размишљао је о рату као о некој прљавој игри у којој побеђује онај јачи и вештији: *Почиње рат да ме занима баш као и игра шах. Страх пред смрћу прошао ме је и сад почињем да посматрам рат с*

⁵ Дневник, 41.

⁶ Исто, 43.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

његове праве стране. Ништа он није друго до једна страшна игра, коју добија онај ко је јачи и вештији...⁹

Док су наредног дана чекали непријатеља, војници су се одмарали. Тако је било и 30. августа, онога дана када је Јованчић сазнао да му је најбољи друг Петар погинуо: *Та замисли, жалостан ја, данас сам чуо ужасну вест, да сам изгубио друга, изгубио брата, изгубио непријатеља! Наиме, у оној битци пре неколико дана погинуо ми је Петар, мој Петар.*¹⁰ Стрепео је и од сопствене смрти, али се није бојао да дâ живот за васкрсење Србије и напаћено Српство.

Следећег дана, 31. августа, док је лежао под ведрим небом, на киши, осећао је близину Бугара. Знало се – тог дана иду у окршај.

На почетку месеца, 1. септембра, војска се налазила у ватри. Праћен музиком *најстрашнијом на свету*, Јованчић је јео само хлеб и лук. У хаосу звукова и тамних боја размишљао је о људској саможивости и свирепости: *Замисли XX век а људи убијају један другог на најгрознији начин, ал' шта ћеш, кад то захтева ђеф неколицине људи, а маса је глупа, па се даје заводити. Зар се све размирице међународне нису могле људским разлозима решити?!¹¹*

Често му се враћала мисао о томе да је он ту, у борби, да би погинуо, а страх од смрти стално се појављивао – тада се осећао *празноверно, сентиментално и загуљено*. Било је и оних тренутака у којима се, у страху од нестанка, повлачио у себе, док је утеху тражио у читању Шопенхауера. И док је чекао неки крај, бојао се смрти, прижељкивао рањавање и сећао се времена проведеног с Даницом. Притиснут неизвесношћу поновног сусрета с њом, размишљао је о Вршцу и Избишту и бојао се судбине која га је чекала.

Изгледа да је 2. септембра стање остало непромењено, па Јованчић није ништа записао у дневник. Наредног дана, 3. септембра, слабо се осећао – био је уморан од рата и мокар од септембарских киша.

Иако је добровољачка војска приморала Бугаре на повлачење, морала је да напусти положај. Жедни и гладни, војници су кренули по месечини – ишли су кроз воћњаке и поља и успут халапљиво јели зреле плодове јесени. Пролазили су кроз села пуна војске и народа, одмарали

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, 44. Иако је Јованчић мислио да је Петар само рањен у ногу, он је у Добруци погинуо. Резервни потпоручник Петар Јаншевић погинуо је 25. августа 1916. код места Кара Синан. Уп. Р. Ристић, *Добруџанска епонеја*, Београд 2006, 151.

¹¹ Дневник, 45.

се на голој земљи или под шаторима, лежали су на јутарњој роси. Као и претходних дана, писац дневника бојао се да неће остати жив: *Наравно да је ово опасно место, али шта ја марим. Ако погинем, погинем, шта ћу. Више је него сигурно да жив из ове ватре нећу, у најбољем случају рањен. Их, ала сам уморан. Грлим те, тужна моја Данице.*¹²

После лоше проспаване ноћи, 4. септембра ујутру, Јованчић је накратко преузео команду над водом. Задивљен сопственом храброшћу и одлучношћу, размишљао је о вести коју је чуо претходног дана. Вест да су Срби заузели Битољ, заробили Бугаре и домогли се оружја дизала је морал међу добровољцима. Били су сигурни у то да уз помоћ Руса и Румуна могу да задрже Бугаре, да их приморају на повлачење. Око једанаест увече добили су вечеру – хлеб, шећер и сланину – па су легли да спавају. Пред спавање је Јованчић размишљао о себи, о томе како је прљав, неиспаван, вашљив, гладан, како дане и ноћи проводи у благу, како лоше изгледа, али и како је ипак јак и здрав: *Иначе, као што већ једном рекох, ово ти је живот да Бог сачува. Неумивен, необријан, непресвучен, вашљив, прљавиштина, неуредно јело, неуредно спавање, хладноћа, врућина итд. Замисли, пада киша а ти мораш да лежиш у отвореној рупи – ужас; па ипак, враг га узео. Не изгледам рђаво, нисам толико опао као што бих услед таквог начина живота требао опати. Нема болести нит слабости. На свашта се, брате, човек навикне. Е, здраво!*¹³ Мислио је и на Даницу, која се надала његовом повратку из заробљеништва.

И 5. септембра Бугари су им били сасвим близу, а Руси су се дивили српској храбрости и издржљивости. Војници су кренули даље. Док су Бугари пуцали из топова, бацали шрапнеле, док су летеле смртоносне кугле, кренули су ка селу из којег су долазили Руси, а успут су срели и Румуне. Пошто су стално били у покрету, а и Бугари су слабо гађали, готово да и није било мртвих, већ само рањених. Било је, међутим, сасвим извесно да је војска почела да бежи, па је одређено повлачење, а Јованчић је закључио: *Немаш појма како је рат једна ужасна комедија.*¹⁴ Бојао се да не буде рањен и да не падне Бугарима у руке, а није знао ни куда да се креће. Био је изгубљен, као и већина војника. После дугог и хаотичног трчања нашли су се на некој пољани, нашли су своје батаљоне

¹² Исто, 46.

¹³ Даница је вероватно завршавала Препарандију, то јест школу за учитељице, и није била обавештена о томе да је Јованчић из заробљеништва прешао у добровољце.

¹⁴ Дневник, 50.

и чете. Али је и даље владао неред – неко је ишао лево, неко десно, а Јованчић је са својом четом остао ту, на пољани поред кукуруза, да се одмори.

Дневник је наставио да пише 10. септембра, када је лежао на санитарној лађи укотвљеној на Дунаву код вароши Рени.¹⁵ Лежао је, рањен у леву руку, и чекао да, с другим рањеницима, буде смештен у возове који су ишли за Русију. Тако лежећи, сећао се свега што је преживео од 5. септембра, од оног тренутка кад је са својом четом, Румунима и Русима кренуо у напад на бугарске положаје. Сећао се говора потпуковника који је у свитање храбрио војску – било је потребно да Срби осветлају свој образ, а кукавичлук и бежање нису долазили у обзир: *Коме је суђено, тај ће погинути, а коме није – тај ће остати ма где био!*¹⁶

Стално су тада били у покрету, пролазили су кроз кукурузе, кроз поља црних јагода и посматрали у даљини Румуне који ратују. А онда су мало застали да би прикупили снагу. Док је лежао и слушао Босанце како причају вице, ватрена кугла погодила је његову торбу: *Лежим тако потрбушке и не мислим ништа, само слушам, како кугле пиште и како моји Босанци добаце по који виц. Одједном нешто лупи у моју торбу. Ја не узимам ништа на ум, ал' после ми паде на памет: да није кугла? Изврнем торбу на једну страну и погледам, кад тамо, заиста рупа, на другу страну нисам имао кад да погледам.*¹⁷ Био је то први озбиљан сусрет са смрћу, с куглом која му је одредила живот.

Кренули су онда даље. Иако нису били на првој линији фронта, негде око једанаест сати пре подне, кренули су у јуриш. После извесног времена заузели су положај – у близини поља кукуруза легли су на влажну и хладну земљу и чекали. Тада је Јованчић морао да скине шињел јер је био превише тежак за јуриш. Од хладне земље и стомак га је заболоо.

Недалеко од њега лежао је неки храбар дечко, поручник с митраљезом. Убрзо је, међутим, због куршума у руци морао да напусти положај, па је војска остала сама: *Остадосмо ми сами. Нигде, брате, да видиш једног официра. Велимо ми: официри, напред! Нема њих ни од корова. Ужас!*¹⁸

.....
¹⁵ Рени у Украјини, који је био руски град, окупирали су 1917. Румуни. Године 1940. ушао је у састав Совјетског Савеза.

¹⁶ *Дневник*, 50.

¹⁷ *Исто*, 51.

¹⁸ *Исто*, 53.

С десне Јованчићеве стране неки Благоје плакао је од болова – био је рањен у ногу. Другови су му превили ногу, а он се, пузећи, склонио у кукуруз. Јованчић му је завидео. Могао је и он да буде рањен, па да као рањеник оде у Румунију или Русију, да се окупа, ослободи ваши, да легне у мекан кревет и да га нежне медицинске сестре негују. А овако се бојао страшне смрти и бугарског заробљеништва и лежећи је чекао своју судбину.

Почело је да се спушта вече, мрак се хватао, постало је хладније, па се Јованчић покрио шињелом. Одједном се кроз ваздух проломило: *Напред, напред, браћо! Уз узвик ура!*, сви су појурили напред. Кренуо је и он, мада је осећао смртну опасност. Чуо се фијук смртоносних кугли, *церекање* митраљеца, звук топовских граната, било је и мртвих и рањених. Војска је јуришала без вођа. Пошто су дошли до врха неког брега, војници су почели да се повлаче, али се убрзо затим небом проломио громки глас: *Напред, браћо! Не бежите! Наши су напред, Бугари беже! Овамо је фронт!* То је био глас официра, неког Словенца. Идући у сусрет смрти, Јованчић је пошао за њим. Није мислио на опасност у којој се налазио, али је жалио да узалуд погине. Време је пролазило у кретњи, јуришу, у фијукању метака: *Држао сам за извесно да идем у сигурну смрт. Та се ватра, драга моја Данице, не да описати. Ноћ се проламала од пушчане, митраљеске и топовске пуцњаве. У ваздуху си видео како се засветли експлозија шрапенла или гранате или дум-дум патроне. Ужас!*¹⁹ У једном тренутку официр је застао – стао је и Јованчић. Одједном је осетио како га је нешто ударило у леву руку тако снажно да је одмах испустио пушку. Испрва му није било јасно шта се догодило, али је убрзо схватио – био је рањен. Почео је да бежи, бежао је кроз ноћ и није знао у ком се правцу креће. Био је сам и бојао се. У том магновењу наишао је на Терзића, момка из своје десетине, који му је, док су смртоносне кугле фијукале, превео рану. Заједно су пошли даље, али је то кратко трајало. Терзић је убрзо пао, а Јованчић је наставио. Због тога га је мучила савест, а оправдање је налазио у сопственој немоћи: *Да се вратим натраг, шта му ја с једном руком могу помоћи. Тако ја мало трчим, мало корачам напред, али никако ми не излази из главе тај мој несретни друг. Ето сад он погибе можда због мене. Али шта ћу? Ваљда му је тако суђено. С тим мислима ишао сам по помрчини онако насумице. Идем па шта бог да.*²⁰ Док је тако ишао, из дубине мрака зачуо

¹⁹ Исто, 56.

²⁰ Исто, 56.

је шапутање *наших*. Наишао је на санитарце, али и на живог Терзића и на још једну дилему у том великом рату. Наиме, његов несрећни друг и није био рањен – кренуо је за њим да се не би враћао у ватру – а није ни погинуо, већ се само спотакао, па је наставио да бежи. Јованчић је тихо јецао од болова – знао је да му је те ноћи био потребан неко на кога је могао да се ослони, па је Терзићу *прогледао кроз прсте*. Иако нису знали да ли иду у добром правцу, кренули су заједно кроз кукуруз. После дугог пешачења наишли су на неки пут на којем је било мртвих и рањених, али и здравих. Наишли су и на коњицу, на комору, а затим су се путем упутили у село у којем се налазила дивизијска амбуланта. Мислећи на Бога, Јованчић је закључио да га је неки *чаробни штит* сачувао од смрти.

После рањавања, после 11. септембра, Јованчић се у дневнику враћа догађајима од 16. јула, када се као ђак војник налазио у добровољачкој војсци, у којој су *Србијанци* учили добровољце основним војничким командама. Војска се спрема за рат, а говорило се да ће 25. јула кренути у борбу, на Јужни фронт, на место на којем ће Бугарима онемогућити удар на Румунију.

За дане 17. и 18. јул нема никаквих бележака, али се из текста сазнаје да су војници 18. јула путовали и да су застали у неком селу у Бугарској, на граници с Румунијом.

Деветнаестогјула кренули су возом даље. Јованчић је кроз прозор гледао баште и девојке које су се шетале пољима. Сетио се своје Данице. Сећао се свих срећних дана из детињства и младости, Данициних слатких и тајних погледа, свађа и праштања, њених брига и стрепњи. И био је свестан ужасне стварности: *Сећао сам се твога неодређенога плача, сећао сам се твојих безазлених радости, сећао сам се твојих слатких и тајних погледа, сећао сам се наших праштања на 3-4 месеца, сећао сам се твојих писама, сећао се твојих стрепњи за мнош, сећао се свега и свачега, и све то упоређивао са садашњошћу... Ужас!*²¹

Знао је да се приближавају бојном пољу, али се осећао другачије него онда када је као аустроугарски војник ишао да се бори *против непријатеља у корист непријатеља*. Знао је да ће му Даница остати верна и да ће његов брат Јоца бити поносан што је он погинуо ослобађајући Србе од непријатеља. Лежећи на тврдим железничким даскама, слушајући грају Босанаца и посматрајући *тајанствену ноћ* која се спуштала на дивне воћњаке, мислио је о смрти, коју је тада доживљавао као искупљење од .....

²¹ Исто, 59.

самога себе, као искупљење због сопствених недостатака. Можда је баш у томе налазио оправдање за ситуацију у којој се налазио.

После путовања возом и марша војска је застала да се одмори у неком бугарском селу. Уморни и жедни, војници су се окупили око чесме, а они нервозни почели су да се међусобно обрачунавају позивајући се на оружје. Јованчић је на то брзо реаговао: *Поднаредниче! У име Српства, у име српског образа, позивам те да оставиш бајонет, да нас не срамотиш пред странцима, па још Бугарима.*²² Опомена је деловала, а Јованчић је још једном био задовољан собом – спасао је српство. Дан је завршио у процветалом парку, пишући Даници – писао јој је о љубави и српству јер га се то једино и тицало.

Следећег дана, 20. јула, с канцеларијским колегом Петром потражио је смештај за канцеларију. Нашли су га у кући у којој је живела мајка са четири ћерке, од којих је најмлађа личила на Даницу, на Даницу девојчицу од петнаест година, која секао вила шетала по башти. Пошто капетан није хтео да плати смештај војне администрације, убрзо су морали да напусте кућу, а Лазар се због неспоразума с Петром вратио у чету.

Двадесет првог јула Лазар је поново мислио на Даницу, али не само то – сањао је како је дошла да га посети. Тог дана постао је свестан још једне чињенице. Свађа с Петром навела га је на закључак да спољашност не одаје карактер, већ да се он упознаје у једноставним али обавезујућим ситуацијама: *Од тог случаја имам бар толико користи што сам стекао још једно уверење, наиме да упознаш карактер једног човека, потребно је да с њим хлеба једеш.*²³

Мирно вече 22. јула провео је с једним Вршчанином у парку пуном зеленила и мирне воде. Желео је да се нажива те лепоте пре него што крене у бој: *... у бој за народ свој, за себе, за своју слободу, за свој језик и културу, где неће смети бити више избегавања и склањања, већ где треба свакога момента бити спреман живот жртвовати и из кога боја, према томе, слабо има наде да ћу остати жив.*²⁴ У њему је горела жеља за ослобођењем – желео је да цело Српство буде слободно, да Срби који живе у Аустроугарској стекну истинско право на свој језик и веру. То су биле исте оне жеље које су га почетком рата одвеле у затвор у Темишвару.

Стално су га опседала размишљања о животу или љубави и о смрти. Од времена када је осетио да је мушкарац није имао много девојака јер

.....
²² Исто, 61.

²³ Исто, 63.

²⁴ Исто, 63.

се бојао да ће тако отуђити Даницу од себе. Али је осећао је да је то погрешно јер присуство девојака није подразумевало и њихову љубав.

Оно што чини живот, сматрао је, јесте и новац. Чим је допао руског ропства, одмах је осетио његову несташницу. А новац му је био потребан само за оно најједноставније – да се опере, да понекад купи млеко, воће, цигарете и новине. Желео је и да се слика и да покаже Даници како изгледа. Иако је смрт стално била ту, закључио је да новац – који треба зарадити – има одлучујућу улогу у животу човековом. Прижељкујући Велику Србију, обећао је себи да ће бити професор: *... јер држим, да ћу до звања брзо и лако доћи, јер ће Велику Србију, која ће се протезати од Солуна до Оршаве, од Оршаве до изнад Темшваре, на прелази Тису, изнад Баје се спушта к Драви, захватајући Барању, на онда право Дравом на Истрију, узимајући Словенце у себе, на ће се онда спуштати Јадрану додиривајући се с Италијом (с којом ће бити кубуре), на далматинском обалом поред Албаније опет до Солуна, јер ће, рекох, тој Великој Србији требати врло много оваквих људи, а биће их врло мало.*²⁵

Размишљања о животу преплитала су се с могућношћу блиске смрти. Знао је да је преживео ону прву ватру зато што су у питању били *благ* Руси, али су га очекивали *бесни* Бугари, па је стрепео над својим животом. Мислио је на своје слабости и неодлучности и поново му се смрт чинила као једини излаз. Размишљао је и о Даници, која ће га можда напустити и удати се или ће поћи за њим у смрт. Али је изнад свега желео да погине као храбар српски добровољац и да и својима и Бугарима својим животом објасни смисао борбе.

На крају тог дана забележио је да ће следећи пут с Даницом разговарати о нечем веома важном – о рату и љубави.

Дана 27. јула записао је да се од 23. јула ништа посебно није догодило. Обилазио је варош и посматрао Бугарке, које су, без обзира на сиромаштво, биле лепо, скупо, елегантно и модерно одевене. Често су биле у друштву српских официра који су им нудили љубав *само за један дан*.

Оно што је обележило 28. јул било је размишљање о моралу у српској војсци, о будућој Југославији и новцу. У редовима добровољаца већ су се осећали егоизам и брига о личној користи, а већина официра мислила је једино на сопствену егзистенцију. Патриотизам је био изражен само код српских сељака, оних из Босне, Срема, Баната или Бачке. Посматрајући догађаје, Јованчић је дошао до закључка да ће, без обзира на српску

²⁵ Исто, 66.

пожртвованост, предстојеће стварање Југославије Србима представљати *горчину* због Хрвата, који, по његовом мишљењу, нису пријатељски расположени. У исто време дивео се Чесима, који су, као бивши руски заробљеници, несебично гинули у борбама са Аустријом.

Оно што је, поред рата и љубави, мучило Јованчића био је и недостатак новца. Он га није имао, а није имао ни пријатеља од којих би га могао позајмити. Размишљао је: да је на време изашао из затвора у Темишвару, могао је да заврши официрску школу, па би у руско заробљеништво ушао као официр, а они су имали обезбеђена месечна примања. Али није. Зато је исте вечери у официрској трпезарији нашао Николу, који је пио и певао, и од њега је позајмио извесну суму. Био је задовољан – могао је да купи парче белог хлеба и лубеницу. Писање је прекинуо одласком на ручак, завршавајући речима: *Грлим те, срце моје несретно.*²⁶

Наредног дана, 29. јула, одржана је смотре руских заробљеника, односно добровољаца – њих 8.000 – који су били под оружјем и који су се борили за слободу народа. Била је то јединствена скупина. Док је гледао импозантну параду одлучних бораца, Јованчић је размишљао о сигурној смрти и осећању чисте и идеалне љубави према Даници.

Оно што се десило 30. јула, 31. јула и 1. августа описано је под 2. августом 1916. године. Тридесетог јула писац дневника купао се у реци, следећег дана ишао је у посластичарницу, а 1. августа, у један сат ноћу, војска је кренула за Рени. Слика је била дирљива – војници целог пука стајали су у мраку, с капама у руци, у једном сокаку и изговарали Оченаш. Већ наредног дана, 2. августа, војска је парадним маршем ушла у Рени, град на Дунаву, истој оној реци која протиче поред Новог Сада, Београда, Земуна и Крчедина. С друге стране је град Галац, у којем су се уздизали фабрички димњаци и осветљене зграде, а његово становништво још није познавало ужасе рата. Јованчић се ту сусрео и с Петром, с којим се договорио да се заједно боре у првом пуку. Војска је на некој ливади разапела шаторе.

Трећег августа зарадио је нешто новца – помагао је официрима у састављању чета и батаљона, а 4. августа, у недељу, нашао се с Петром и Бранком, који је у руско заробљеништво дошао са италијанског фронта. Исте вечери с Петром је у парку водио филозофске разговоре и закључио да имају исте погледе на живот и свет.

Шестог августа наставио је разговор с Петром – говорили су о спокојној прошлости и неизвесној будућности, а 7. августа војска се

²⁶ Исто, 68.

већ налазила на железничкој прузи поред Дунава.

Кишног 11. августа поново је био с Петром, али је Петар тада исказао животне ставове другачије од његових. За Јованчићевог пријатеља љубав није имала никаквог посебног смисла, док је Јованчићева љубав према Даници сваким даном постајала све јача и чистија. Био је сигуран у то да је физичка привлачност само неважан део љубави – то је спајање на основу телесних карактеристика, на основу пуних груди, облина, лепе косе и очију код девојака, а висине и снаге мишића код мушкарца. За њега су, међутим, *душевне одлике* имале одлучујућу улогу.

Дванаестог августа није ништа забележено, а следећег дана писац дневника уживао је у погледу на Дунав, на румунске лађе с војницима, на усхићене борце, уживао је у слушању војне музике, српске, руске и румунске.

Четрнаестог августа с Петром и Бранком поново је разговарао о Избишту и Даници. Био је миран и спокојан јер су сви увиђали његову искрену заљубљеност. Тог дана, на Велику Госпојину по старом календару, после готово две недеље, добровољци су напустили Рени и отишли у руски градић Прут, прекопута Румуније. И даље је размишљао о односима између мушкарца и жене, размишљао је о идеалној љубави. Сматрао је да је тај однос заснован на полном нагону, на страстима које се брзо задовоље. Зато је потребно да се та физичка љубав оплемени осећањима и да се уздигне до небеских висина. Искрена љубав, која је једина сврха живота, рађа се у заједничком савладавању животних циљева – у стицању знања, проучавању живота и откривању тајни у природи: *Сврха човечијег живота не може ништа друго бити до стицање знања, проучавање живота, откривање тајина природе. Као што је лакше радити и најпростију ствар кад имаш кога да ти помогне, тако је то и у оном послу. Дакле, човеку треба помагач. А куд ћеш бољег помагача за ту ствар од женске. Јер, брате, женско није оно исто што и мушко. И мушко и женско је човек, али нису исте природе. Друкчијим оком гледа једну ствар женско, а другачије мушко. На тај начин мушко и женско би у проучавању живота једно друго недопуњавали.*²⁷ У таквим односима нема места за љубомору, али ни за пород. Своје размишљање о односима између мушкарца и жене завршио је закључком да полно спајање, љубомора и деца спадају у грубу физичку љубав, а данадилажење тих *ситница* доводи до идеалне љубави. На крају дана забележио је и обећање да ће следећи пут говорити само о својој љубави.

.....
²⁷ Исто, 72.

После готово десет дана, 22. августа, наставио је с писањем дневника. Под тим датумом забележио је све оно што му се у међувремену догодило. Наиме, 17. августа, док се купао у реци, био је сведок изненадне смрти – војници су покушали да спасу једног дечака, али је брза река била јача. Осамнаестог августа војска је поново кренула у Румунију, која је објавила рат Аустрији. Лађа је била пуна војника, владала је велика врућина, а током ноћи још је један човек нестао као *парче хлеба, као да га никада није ни било*.²⁸ Деветнаестог августа војници су се искрцали код града Черна Вода, а наредног јутра кренули су на дуг марш. Негде око поднева у некој равници разапели су шаторе и ручали. После подне је пала велика киша, па су ноћ провели у мокрим шаторима. За Јованчића је то била непроспавана ноћ; једину сигурност давало му је нешто сасвим обично – дуксер из Вршца: *Спавао сам као зец, јер сам се бојао да нам ветар не развали шатор, а и због тога што сам био сав мокар. Много ми је помогао те ноћи дуксер који сам у Вршцу купио, који још увек чувам*.²⁹ Двадесет првог августа војници су стигли у румунски град Мецидију, где су били пелцовани против богиња, а наредног дана, после краћег одмора, уморни, жедни и гладни, кренули су даље.

Вероватно се 23. августа ништа значајно није десило, а 24. августа, док је уморан марширао, Јованчић је поново размишљао о Даници: *Наравно да си за време маршевања предност мојих мисли ти, злато моје. Мислим већ је септембар месец. Шта ли је с тобом? Јеси ли што положила? јеси л' добила место? Ах! Каква би то срећа за мене била кад бих у овом српском војничком оделу искрснуо пред тебе у оном месту где ти евентуално већ имаш место*.³⁰

Следећег дана, 25. августа, око десет сати већ су били у ватри. Док је лежао на покошеној пшеници и док су топовске гранате падале око њега, у руци је држао Даничину слику и дневник. Размишљао је о рату и смрти – није му било жао да погине за оно што га је одушевљавало, за Српство: *Не жалим ако морам погинути. Пао сам за ону ствар, за коју сам се толико одушевљавао, за Српство, мада сам већ давно дошао до закључка, да је рат велика глупост и дивљаштво*.³¹ Пре поласка у јуриш потпуковник их је одлучно и сурово упозорио – од војника се захтевало да остану на својим местима, а онај који то не учини – тога *више није*.

.....
²⁸ Исто, 73.

²⁹ Исто, 75.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 76.

И наредна два дана, 26. и 27. августа, војска је била у покрету. Владао је неред – неко је наређивао да се крене напред, а неко је говорио о повлачењу. Жедни и уморни, војници су целог дана марширали и чекали борбу с Бугарима, а Јованчић је био окупиран мислима о пролазности живота – у тим тренуцима чинило му се да је човек као мрав кога свако може згазити.

Двадесет осмог августа постављени су шатори и ископани ровови, па се војска након тога одмарала. Пошто је био гладан, Јованчић је отишао у село по хлеб, али га тамо није нашао. Село је било пусто и разрушено, а малобројни становници у страху су се крили по подрумима. После ручка је с једним војником поново обишао село. Овога пута имали су среће – наишли су на групу сељака који су месили хлеб. Тог поподнева Јованчић је први пут у животу својим рукама замесио и испекао хлеб – и више нису били гладни.

Под 28. августом писац дневника вратио се догађајима из септембра, када је био рањен. Крајем августа војска се кретала кроз села пуна свакојаке војске – Срба, Румуна и Руса – као и кола, коња и волова, а већ 7. септембра Јованчић је, с превијеном руком, лежао у српској амбуланти. Дан је био пун непријатности – његов национализам био је пољуљан. Неки од српских добровољаца смештених у војну болницу сами су себи пуцали у руке како би избегли одлазак на фронт. Због тога је неколико њих већ било стрељано. Истог дана неко је покушао да му украде торбу с Даничиним писмима, али је та ствар убрзо била сређена. После дугог пута рањеници су касно увече стигли у румунску варош Мецидију, где су од Руса добили храну, воду и цигарете и где су, уз помоћ Руса и Румуна, смештени у железничке вагоне. Наредног јутра дошли су у велики румунски град Галац, а 8. септембра увече укрцани су на лађу која је пошла заварош Рени. Поново се сетио свог великог пријатеља Петра, као и Бранка, који су погинули, и било му је жао, али се чини да се помирио са судбином: *Али шта ћеш! Ту се, брате, ништа не да помоћи.*³² После дугог чекања ушли су 9. септембра, око поднева, у руске вагоне и кренули за Одесу. У тим вагонима било је више места, лепо су се сместили, а ни храна није била лоша. Јованчића су мучиле вашке, па је решио да се пресвуче. Са себе је, после три недеље, скинуо и доњи веш, на којем су биле три рупе од залуталог метка. Размишљао је о томе како је имао среће – моћи ће да има породицу.

У хаосу рата време је било неважно, па је датуме често заборављао,

.....
³² Исто, 78.

али је био сигуран да су после два дана пута стигли у Одесу, на обалу Црног мора. Јованчић се ту први пут срео са зеленоплавом водом мора, први пут је чуо таласе који ударају о морску обалу и први пут је осетио људско ништавило пред неизмерном вечношћу природе. Ту су их сачекали и српски официри, налицкани и лицемерни, мислио је Јованчић.

Убрзо је опет био у вагону, на путу за велики руски град Екатеринослав, где су рањеници неколико дана провели у добро опремљеној болници. Затим су наставили пут за Ростов на Дону. У вагону се зближио с Васом Поморишцем из Модоша (Јаша Томић), студентом сликарске академије у Минхену. Он је био занимљив, темпераментан и интелигентан младић, сушта супротност Јованчићу, како је писац дневника мислио. На путу ка Москви прошли су и Ростов, необично лепу, типичну руску варош, а Јованчић је морао да прода и покварен сребрни сат да би имао новца за храну – рањеници су куповали хлеб, јаја, млеко и цигарете. После дугог пута стигли су 23. септембра у Москву, у лазарет Дворјанског клуба. Четвртог октобра Јованчић се добро осећао и чекао је на операцију ране. Време је проводио са сликарем у шетњи по Москви – видели су Наполеонове топове и највеће звоно на свету. Поново га је мучио недостатак новца – тражио је позајмицу од тамошњег српског архимандрита, а послао је и писмо брату Лали, који се налазио на Крфу.

Петог октобра Лазар је и даље ишчекивао – и љубав, и смрт.

Уместо закључка

Лазар Јованчић је био један од многих момака, српских јунака, који су у Великом рату доживели и проживели младост. Ратне околности, немаштина, глад, неизвесност, страх од смрти, ране, фијук граната, физичка исцрпљеност, љубав према отаџбини и интимно осећање љубави чинили су основ њиховог постојања.

Љубав и рат били су оно што је Јованчића фасцинирало, али се иза тога крије комплексна личност, крију се мисли о свакодневним проблемима, о свему оном обичном што он примећује у маршу, борби, током транспорта или док лежи у рову. Јованчић бележи размишљања и о пољима кукуруза, ливадама под пшеницом, о воћу и бостану, небу, парковима, Дунаву, Црном мору, врелини сунца, пролетњим плушковима, о војној и цивилнојодећи.

Недељама је он развијао свест о сопственој личности и покушавао

да култивише јаке емоције. *Спасавео је време* мислећи о себи, љубави, рату и смрти. Иако је тада већ био преживео бурне догађаје, он још није знао шта од себе може да очекује – сматрао је да је кукавица, неодлучан, незграпан, да није окретан у друштву, да су му способности ограничене, а образовање недовољно, док су га неизвесност и стрепња чиниле ћутљивим и хладним. Осећао је грижу савести због тога што је напустио ратног друга и за то је кривио свој карактер, који је стално избацивао нове црте уместо да се *пречишћава*.

Злато моје – срце моје – то је било оно што га је држало у животу. Мислио је да је љубав уображење. Осећао је – када се нешто судбоносно свали на груди, човек се заљуби. Затим се јавља искрена љубав, која се, као једина сврха постојања, рађа у заједничком савладавању животних циљева. Али чистој и идеалној љубави сметају страст, љубомора и породица, па се Јованчић тога одрицао, макар у мислима. Иако није знао да ли је Даница жива, ишчекивао је њена писма и бележио догађаје у дневник. О њој је будан сањао, сећао се ње и њеног изгледа, дугачких писама и тужних опраштања, која су за собом остављала нешто тешко и празно у грудима. Ипак, у ратном вихору Јованчић је био миран и спокојан јер је био сигуран у своју љубав према Даници.

Друга врста љубави била је она према Српству, према српском народу, који је годинама патио, осећао зиму и глад, који је био у боју и гинуо. Јованчић се борио за велику Србију, за равноправност вере и језика свих Срба, осећај поверења и припадности нацији.

Рат је у њему будио *празноверна* осећања, понекад свирепост и саможивост, а понекад храброст и издржљивост. Читајући Шопенхауера, размишљао је о ништавности, о пролазности и постојаности људског живота. Бојао се смрти, али ју је у исто време доживљавао и као загонетно осећање и питање случаја; смрт је у њему будила неку чудну неизвесност, збуњеност, нервозу. У неким тренуцима прижељкивао је да погине, да га више нема, а смрт је представљала искупљење због сопствених недостатака. Интуитивно је осећао опасност и од ње се клонио. Та размишљања трајала су и кратко и дуго, прекидала их је глад или изненадан позив, а онда су се јављали нагон за животом, борба и ишчекивање, надање и жеље. Знао је да није све готово, морао је да планира, да мисли на будућност, која је због рата била тамна и магловита. Сећао се спокојне прошлости и бојао неизвесне будућности.

То је био Лазар Јованчић, који је у рату сазнао шта је то љубав, а шта смрт.

Саша Марковић,

Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору,

СРБИ У ВЕЛИКОМ РАТУ: НАЦИОНАЛНО ИЗМЕЂУ ХЕРОЈСТВА И СТРАДАЊА

Апстракт: У покушају да се приближимо расветљавању догађаја из периода “Великог рата” најчешће смо били и јесмо заокупљени војно-политичким догађајима који у замаху придатог им значаја указују на преломне тренутке у политичким становиштима и подсећају на грандиозни епилог великих војних операција. Прича о оном ко је омогућио савремене позитивне осврте на “грандиозне” и “херојске” тренутке из овог времена и уткао трајну нит у карактер идентитета је заправо прича о обичном војнику, дојучерашњем домаћину који је одговорио на изазове времена како је знао и умео. С обзиром на тадашњу полицентричност српског народа и живот у различитим културним и цивилизацијским миљејима, изазови њиховог односа према националној идеји били су различити, оригинални и јединствени. Бројни и безимени и њихове животне приче нису били дилувијалан конструкт брзозаборавне фабуле, већ захтевни колорит који треба откривати. Калокагатија на делу у најтежим условима.

Кључне речи: рат, идеја, вредност, живот.

У сусрет рату

Национални положај Срба, непосредно уочи “Великог рата” био је вишеструко условљен. Осим у Краљевини Србији, Срби су били

бројно заступљени и у Аустро-Угарској монархији.¹ У околностима дискриминативне политике и националистичке доминације Немаца и Мађара, а упуштајући се одлучно у дијалог са новим друштвеним идејама, Срби су манифестовали своју националну идеју кроз прихватљив вид. Он није био уопште занемарљив, штавише, најчешће је штампана реч кроз дневне новине и периодично часописа и књига, чак и у условима очигледне цензуре омогућила најпре културно-просветни напредак националне идеје. Монархија је, уздајући се у вишевековно искуство успешне владавине у вишенационалним околностима тежила да благонаклоност коју је показивала према културним и уметничким изразима народне еманципације мањина буде заправо стимуланс за њихову инкорпорацију у средњеевропску цивилизацију. Тиме је контролисани израз националне идеје, који је одлучно санкционисан уколико је ескалирао требао да буде максимални домет друштвеног израза мањина које уважавају и потребе израза националних идеја других. Ипак, у околностима када је Аустро-Угарском нагодбом национално питање монархије постављено на дуалистичком етнoгoизму, културно-просветна аутономија других народа сводила се на неизбежни конформизам, а не на слободну одлуку.

Самостална Краљевина Србија, са релативно успешном националном политиком у предвечерје “Великог рата”, била је узор који је разоткривао свако пактирање демонстрирано верношћу. Космополитизам тзв. “аустријске идеје”² тешко да је био остварив. У предвечерје рата

¹ “Државни пописи становништва (редовно спровођени од 1869. сваке десете године) тек су од 1880. бележили националну припадност. На основу упоређења пописа из 1851. (који је такође бележио националну припадност), може се закључити да је број Мађара у Мађарској (без Хрватске) у односу на укупно становништво од 11.609.000 био око 40%, док је њихов проценат по попису из 1880. износио 46,7% (од свеукупног становништва од 13.749.603), док је њихов проценат 1900. по попису износио 51,4% (од 16.838.255), а 1910. по последњем попису пред Први светски рат удео Мађара у целокупном становништву Мађарске, износио је 54,5% (18.264.533)...У посматраном раздобљу (1880-1910) број Мађара је порастао за око 34%, док је припадника народности у просеку порастао за 17%...” Број Срба, у односу на целокупно становништво износио је 3,1%.; *Magyarország története, VI, 1148-1152; Magyarország története, VII, 414; Magyarország története, VII/1, 414.* Цитирано према: Тибор, Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903-1914*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2010, стр.79 и 80.

² “Австријска идеја – утврђење правде среди различитих међузависних и међузависних народа. Ни једно друго велико државство не јављају носителом ове идеје, ни једно друго државство, осим Австрије, не може бити идеалом међународне правде.”; Karlik R. *Der Beruf Österreichs*, Wien, 1915, 31; Цитирано према: О. И. Величко, *Национални проблем у австријској*

ситуација у вези са националним идентитетом Срба у Аустро-Угарској била је врло лабилна, недоречена, на моменте безидејна и безизгледна.³ Ту ситуацију није могао да побољша нити успех војске Краљевине Србије у балканским ратовима чак и упркос томе што је о њему писано врло помно и обимно у српској штампи у Монархији.⁴ Пораз нарастајућег српског национализма, тумачен је у Бечу и Пешти као начин обрачуна са реметилачким фактором који директно угрожава интегритет дунавске монархије. Ову намеру Аустро-Угарске монархије није могла да поколеба ни уочена идеја словенске узајамности која се ослањала на Царску Русију која, полемички истичући није дословно подржавала национализме малих словенских народа.⁵

Процеп између националне солидарности са сународницима у Краљевини Србији и ригидног притиска на лојалност према држави у којој живе, а који је злоупотребљавао осећај одговорности грађанина српске националности и који је овековечен и у уметничком стваралаштву, утицао је на осећај безизгледности који је прерастао у националну летаргију која се осећала и током наступајућих ратних година. Срби, полицентрично орјентисани⁶ имали су диференцирану слику о вредностима, а национална идеја захтевала је хомогенизацију.

общественно-политической мысли (1914-1920), Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012, стр. 63.

³ Марковић Саша, *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*, Истраживања, број 23, 2012, стр. 415-432.

⁴ Ближе види и: Саша Марковић, *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, 2013, бр. 43-1, стр. 389-410.

⁵ «Заиста да ли је вредело да Русија страда и бори се хиљаду година, да постане хришћанска са Светим Владимиром и европска са Петром Великим, непрестано при том заузимајући нарочито место између Истока и Запада, да ли је вредело да све то учини само да би у последњем обрачуну постала оруђе “великој идеји” српској или “великој идеји” бугарској. “; Владимир Соловјов, *Светлост са истока*, Логос, Београд, 2006, стр. 106.

⁶ “Чудне су наше српске судбине. Ко може довести у склад наше животе са народним задатком, кад смо растурени на седам страна. Што добро урадим, од тога је добро цару који нас храни. А што рђаво урадим, од тога срамота народу чија смо деда. А како да будем добар и на једну и на другу страну.”; Исидора Секулић, *Шумановићи, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 271.

Ратни вихор

Јулска криза, која се односи на период између атентата у Сарајеву и објаве рата у Краљевини Србији може се окарактерисати најпре као неочекиван проблем, а потом и као непревазиђен инцидент упркос спремности за најшире уступке. У Аустро-Угарској монархији дошло је до стимулисане манифестације србофобије. „Као што су за време балканске кризе Срби по варошима и селима хапшени и осуђивани услед денунцијација разних мрачних типова, тако то бива и сада после грозног атентата у Сарајеву. Престонички листови час-по па јаве како је овде или онде ухапшен по који Србин због ‘уздицања сарајевског атентата.’⁷ Иако српска грађанска јавност није прећутала погром⁸ Срба, Монархија је мало шта урадила да би га спречила правдајући се флоскулом да не може да контролише патриотске емоције својих поданика. Најочитије хајка на Србе је прибележена у вези са изливима антисрпства код јавности у Хрватској, па и у самом заступничком телу – Сабору⁹ и у аустријским часописима који су подржавали милитантну клику војске. Ту се речи нису бирале. „Ви пси сте знали да би вас Фрања Фердинанд научио поштовати Аустрију.”¹⁰ Упркос еуфоричности која је жудила за масовношћу и била експонирана речником осветољубивости, хистерична антисрпства била је подложна и промишљеној критици. „Франковци бесне на нас што заједно са њима нећемо да све Србе прогласимо за убојице.”¹¹

Ситуација у Краљевини Србији током месец дана јулске кризе била је врло напета. Земља се налазила усред изборне кампање која, због често емотивног приступа гласању је била оптерећена бројним међусобним оптужбама које су се односиле на издају националних

⁷ *Браник*, Вести из места и народа, број 137, 13 (26) јул 1914.

⁸ „Ми Срби...се згражавамо када помислимо на погром Срба у Сарајеву и Босни и Херцеговини и одлучно протестујемо против демонстрација франковаца у Загребу.” *Браник*, После атентата и погрома, број 122, 22. јун (5. јул) 1914.

⁹ „Настаје кратка тишина и напетост. Наједанпут почну франковци викати: ‘Доље београдски плаћеници. Доље Срби. Доље убојице. Ми не дамо да овдје говори Србин. Ово је хрватски сабор!’“; *Браник*, Седница жалости хрватског сабора, број 120, 20. јун (3. јул) 1914.

¹⁰ *Браник*, Провокација српског народа, преузето из *Danzer's armee-zeitung*, број 123, 24. Јун (7. Јул) 1914.

¹¹ *Хрватски покрет*, Франковци и Срби, преузето из *Браник*, После атентата и погрома, број 122, 22. Јун (5. Јул) 1914.

интереса, политиканство и корупцију.¹²

Грађани су били у неспокоју и недоумици осећајући аустријски империјални цинизам и са упртим погледом наде према Русији цара Николаја. „Свет се не бави толико распитивањем шта нота садржи... Главни интерес грађанства упућен је...држању Русије.“¹³ Овом приликом Русија је подржала напоре Србије за смиривање напете ситуације, а неприхватање стајалишта Србије од стране Аустро-Угарске довео је до подозрења Русије у став Монархије о неопходности предузимања одлучних мера против Краљевине Србије. „Један сраман рат објављен је једном слабом народу. Гнушање је велико у Русији, а и ја учествујем у њему. Ја предвиђам да ускоро нећу више моћи одолевати притисцима који се на мене врше, и да ћу бити принуђен да предузем мере које ће довести до рата.“¹⁴

Иако је у Србији остварено јединство одлучног погледа у вези са тумачењем одредбама аустријског ултиматума, политички живот у Краљевини Србији, и у тим тренуцима је био проткан позивањима на одговорност због унутар-политичких поступака који су довели до такве ситуације. „Нису та господа из тзв. Народне одбране и око Одбране и из Црне руке и око Руке извршили само атентат на Франца Фердинанда, извршили су они један много црњи и страшнији атентат на српски народ који сада има да испашта за њихово безумље!“¹⁵

Отпочињањем ратних дејстава августа 1914. године и иначе национално неуравнотежена и искључива политика Аустро-Угарске монархије попримила је размере легислативне дискриминације немачког и немађарског становништва. У Угарској је ступио на снагу

¹² Ближе види и: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1914.

¹³ *Новости*, Утисак у Београду, број 190, 12. Јул 1914.

¹⁴ Телеграм Николе II, Вилхелму II, од 16/29 јула 1914, *Српско-Аустријски и Европски рат, дипломатски и други документи, Немачка бела књига*, Ниш, 1914, стр. 56

¹⁵ *Радничке новине*, Резултати шовинистичке политике, број 163, 14. Јул 1914. Овај политички наратив био је наставак критике упућене српској влади коју је лидер Српске социјал-демократске странке износио и током балканских ратова критикујући неодговорну и експанзивну националистичку политику. „И чим је солдатска (односи се на војску Краљевине Србије – примедба С.М.) остављена самој себи, солдатска иза које се политички управљачи нису видели, дошла у додир са арбанашким становништвом, она је починила такву пустош која је арбанашки народ гурнуо у очајну борбу за одржање. Тако је отворена серија колонијалних борби...којима се краја још нигде не види.“; Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија*, Култура, Београд, Загреб, 1946, стр. 106.

Закон о ванредним мерама, који је као последицу имао замирање свих националних активности како у вези са страначким радом, тако и на културном и уметничком пољу.¹⁶ У Босни и Херцеговини је супсендован Земаљски устав из 1910. и уведена војна регулатива по којој су грађани били подложни *Наредби* која је постала важећа док је земља била у ратном стању. „Политичке и војне власти имају право да забране или посве ограниче промет...да појединим лицима, без обзира на њихово звање и држављанство, ограниче или посве одузму слободу кретања.“¹⁷

Срби из Монархије су били мобилисани, али су и многи истакнути јавни и културни радници били конфирнирани и интернирани. “На почетку Првог светског рата и ја сам, са већим бројем српских јавних радника Војводине био ухапшен и депортиран у арадске казамате као политички сумњив”¹⁸ Завладао је страх и атмосфера неизвесног ишчекивања вести о исходу војних операција на фронтovima. “Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи.”¹⁹ У складу са тим Мађари и немађари, пре свих Срби доживљавали су позитивна или негативна национална осећања. “Што је српска војска боље напредовала у Босни, што је она снажније одбијала нападаје на Црни Врх и линију Дрине, тиме су Мађари постајали мекши и приступачнији. А чим је српска војска код Романије сузбијена, чим су Руси изгнани из Карпата приликом првог упада њиховог и опет се појављује охолост њихова, те ево данас када се очекује пад Ваљева и опет нас плаше неким покољем. Необорива је истина дакле, да је наша срећа и наш напредак тесно спојен са срећом и напредком наше браће Срба у Србији. Што је њима боље и нама је лакше, што они боље напредују и наше стање се

.....
¹⁶ “Тако је замро скоро сваки политички живот...”; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад, стр. 124.

¹⁷ *Сарајевски лист*, Наредба, број 155, 26.(13.) јул, 1914.

¹⁸ Никола Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 18453. “Тихомир Остојић је 21. септембра 1914. године конфиниран у Бају, затим у Стони Београд, а млађи чиновници су мобилисани.”; Живан Милисавец, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 131. “Васа Стајић ће свој рад да настави на робији у Араду и Сегедину или у Илави...”; Арпад Лебл, *Политички лик Васа Стајића*, Нови Сад, 1963, стр. 287.

¹⁹ Трива Милитар, *Бележница*, (РОМС), М 14606; “За време трајања првог светског рата био је забрањен рад и новосадском српском народном позоришту и свим српским културним установама у Аустро-Угарској”, Трива Милитар, *Догађаји и људи из прошлости Новог Сада и Војводине*, РОМС, М 14618;.

побољшава, а што је њима горе и теже и нама је горе и теже.²⁰

Еуфоричност победе или сакривена потиштеност, истовремено инспирисане идентичним догађајем на фронту, била су осећања која су сведочила о континуитету једне неуспешне политике. Национална доминација и политичка нивелација народности, као оличење предратне идеологије Монархије, у новонасталим ратним околностима, упркос појединачним упозорењима²¹, није изгубила на свом континуитету. Шта више она је од тријумфалног исхода ратних операција очекивала и свој тријумфалан исход, не базирајући се на још продорнији антагонизам националног питања, већ, уздајући се у силу и одлучан државни апарат, неговала је своју политичку постојаност. Без обзира на повремене самокритичне тонове и веома тешке ситуације сажете у изразу: ‘да није коже, душа да излети’²², лојалност словенске популације Војводине све до пред краја рата била је остварена како у сегментну војне регулативе тако и у административном контексту. ‘Први дани рата су били, вероватно, одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској.’²³

Савремена перспектива националног погледа, укључујући прошлост у образац свог смисла постојања често је или заобилазила или прећутала тренутке самокритике који су били последица специфичне ситуације у којој су Срби „пречани“ живели. „Каже се да човек на сваком месту може да буде човек. Није истина!...Ето Славко и Богдан. Један српски, а други аустриски војник...Који од њих је на правом путу? Од чега то зависи? И ко је од њих прави син свога народа, и који од њих бегунац? Који од њих је прави мој син, и коме од њих ја чиним криво?”²⁴ Код других појединаца и њихових породица није постојала дилема и патриотизам је надјачао лојалност, али је лична трагедија била велика. „Велику личну

²⁰ *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549

²¹ Ближе види: Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996; Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914; Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912

²² Исидора Секулић, *Марица, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 300.

²³ Васа Стајић, *Учешће српског друштва у мојој судбини*, РОМС, М 8.756. ‘Ми смо кукавице којима је српство само на језику, а када би требало делом, па и главом и крвљу посведочити то – онда се одричемо и имена свог.’; *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549.

²⁴ Исидора Секулић, *Шумановићи, Записи о моме народу*, Вук Караџић, Београд, 1985, стр. 271.

трагедију у то време доживео је карловачки адвокат Коста Николић. Николић је имао три сина: ‘Сина му Ђоку убију Маџари код Обрежа. Ђока је био 33 године стар. Живео је на имању породичном у селу Попинцима. Други му се син звао Богдан. Он је био правник. Било му је 23 године. Овога су убили 1914. у Петроварадину. Трећу му је био син Васа. Он је имао 15 година. Осуђен је на 15 година робије зато што је у Попинцима српској војсци дао хлеба и кафе...После годину и по дана робије пуне Васу кући, али он, тешко болестан умре 1917. године.’²⁵

Краљевина Србија била је ратно попреште. Није постојало разграничење између фронта и позадине. Србин је био непријатељ, без обзира на пол и узраст, а истовремено је свету предочена слика о непоштовању ратних конвенција од стране Краљевине Србије. Убрзо је, захваљујући озбиљно спроведеној истрази сасвим друга слика угледала стварност, а контекст наводних злочина Срба раскринкан. ‘Само неодређене и мутне оптужбе. Нигде имена, нити места где су се десила инкриминисана факта, нигде ниједно јасно означавање...Вршећи своју анкету у Шапцу видео сам да је то заплашено становништво потпуно мирно...и да није сигурно узимало учешћа у никавој ратној акцији.’²⁶

Ратне операција, са модерном војном техником показале су сву своју снагу разарања.²⁷ Страдало се али то није био избор народа. Жртва је постала обавеза – проклета али неизбежна. ‘Ретки су они којима трогодишњи рат није узео неког драгог члана породице. Има чак и потпуно угашених породица: пре неки дан видео сам једног несрећног старца који је од октобра 1912. године сахранио седморицу својих синова, четири зета (ожењени његовим сестрама) и двојицу зетова који су били ожењени његовим ћеркама. Али, душа српског сељака је неуништива: ову часну старину несреће нису дотукле. Он наставља да обрађује свој комадић земље, без роптања. То не значи да не жали за својом децом. Он их жали у себи, да нико не види.’²⁸ Подржавајући владу Краљевине Србије и уочавајући неминовност великих жртава, чини нам се, да

²⁵ Тоша Искуљевић, *Распеће српског народа у Срему 1914. и Маџари*, Нови Сад, 1936, стр. 170.

²⁶ Арчибалд Рајс, *Одговори на Аустро-Угарске оптужбе против Срба*, Државна штампарија, Крф, 1918, стр. 6.

²⁷ ‘До избијања рата 1914. године проналасци у области производње експлозивних мешавина ређали су се великом брзином.’; Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање, Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд, 2015, стр. 28.

²⁸ Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014, стр. 112.

је Рајс нехотице изрекао и једну врло незахвалну констатацију која и данас утиче на контроверзе али и предрасуде националне политике.²⁹ „На сву срећу, у Србији има пуно деце, тако да ће за неколико година ови малишани заменити они који су пали на Јадру, Церу, Мачковом камену, Гучеву, Руднику или на Колубари.“³⁰

Упркос успесима током 1914, који су пропраћени и свежим успоменама на бројна храбра војничка дела, места за било какав оптимизам није било. „Поносит и без страха, остао је и даље у стојећем ставу и без заклона...Непријатељ је силно трпео, али у једном тренутку комешање и пометња претвори се у панику и бежање...После неколико пребачајних и подбачајних зрна, једно је пало у резерву нашег пука и избацило из строја 14 војника...Један стаховит тресак, јаук, стуб земље и дима – а затим мучно јаукање недотучених. Једном приђе брат, прекрсти се, пољуби га у чело – па се врати на своје место, без речи, блед и миран.“³¹ Епидемија пегавог тифуса³², а потом и удружени напад непријатеља од октобра 1915.³³ довели су до нових бројних жртава. „Одједном чујем на улици кукање. Некако страховито, пуно мистике кукање. Шта је то? То није женско кукање. Један болничар, млад сељак иде улицом и гласно кука...Њих седморица браће било, шесторица погинула, само он један остао. – ‘И ја хоћу да идем у ров да погинем. Како ћу мајци да кажем да су сви изгинули? Ја не могу да јој кажем! Кад погинем и ја, нека јој други кажу.“³⁴

Кулминација погибелби био је прелазак преко Албаније зимских

.....
²⁹ ‘Српска национална и државотворна идеја толико је била усађена у свест српског народа да је он био спреман на масовне жртве у бескромпомисној крвавој борби, чак по цену самоуништења у условима у којима је непријатељ био вишеструко надмоћнији.’; Војислав Шешељ, *Идеологија српског национализма*, Српска радикална странка, Београд, 2002, стр. 976.

³⁰ Арчибал Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014, стр. 113.

³¹ Светли записи, *Ратни записи, илустровани књижевни часопис*, Београд, 10. мај 1915, број 20, стр. 8.

³² „Месо је с њих отпадало док им гангрена не би захватила срце и мозак, а онда би дошла смрт у страшној агонији.“; Жак Тарди, Жан Пјерн-Верне, *Проклети рат, 1914 – 1916*, Суботица, 2013, стр. 69.

³³ „Ситуација је на бојном пољу озбиљна, због велике бројне надмоћности непријатеља, који, у јачини од неколико стотина хиљада напада и са севера и са истока.“ Извештај врховне команде, *Ратни дневник*, Крагујевац, број 440, 9.октобар 1915.

³⁴ Милица Јанковић, *Жртве, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књига 73, 15. јун 1915, Ниш, 1915, стр. 56.

месеци 1915/1916. Околности су захтевале нова подвижништва и трпљење. Страдање је било беспримерно. „Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак једини су још трагови њихова детињства, јер угашени поглед, оборене главе и тешак бол исписан на лицу даје им изглед старца од седамдесет година.“³⁵ О суочавању са новонасталом ситуацијом у којој су бројни војници, због ратних рана постајали трајни инвалиди сведоче и владине брошуре које су храбриле осакаћене војнике да имају веру у живот и да покажу вољу у превазилажењу тешке ситуације. „Избаците, дакле сви одреда сваку мисао из главе о неспособности. Још како сте ви способни! И ако само будете на свом месту, ви ћете многим двоножним људима у будуће предњачити примером и бићете у свему напреднији од њих који не буду на свом месту.“³⁶

У окупираној Србији ситуација је била веома тешка. Ратна логика наметала је атмосферу потпуне неповерљивости без обзира на покушаје да се успостави ред и оживи свакодневни живот. „Ових дана су похапшени сви Срби лекари београдске варошке болнице са свим особљем болничким, што су примили у болницу и лечили неког комиту!“³⁷ У бугарској окупационој зони, уколико је то читаоцу појмљиво, окупација је попримила драстичније облике најпре кроз асимилацију³⁸, а потом и кроз обрачун са становништвом нарочито током и после тзв. Топличког устанка³⁹ под вођством Косте Војновића Косовца. „Антисрпска политика бугарске владе извођена је од њених подручних органа са једном бестијалном бруталношћу и са једним рафинираним

³⁵ Бранислав Нушић, *Четрдесет хиљада мученика*, Девестопетнаеста, Ратна мемоарска и дневничка проза, Београд, 1921, стр. 106.

³⁶ *Разговори са инвалидима*, Инвалидска библиотека, Крф, 1917, стр. 14.

³⁷ Јован Миодраговић, *Трагични дани Србије: белешке из злогласне трогодишње владавине аустриске у Србији : 1915-1918*, Београд, 1921, стр. 101.

³⁸ „За време своје окупације Србије, Бугари су силом власти стално покушавали да наметну своја народна обележја целом становништву. Они су пошли од те поставке да на целој територији коју су заузели, станује чист бугарски народ и да, стога власт има право да гони сваког оног ко се не би хтео понашати као Бугарин...Прво је био забрањен српски језик...Као што је прогоњен српски језик тако су прогоњене и српске књиге.“; *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918*, Београд, 1919, стр. 10.

³⁹ Види ближе: Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Словољубве, Београд, 1971; *Топлички устанак 1917, Збирка докумената*, приредила Божица Младеновић, Историјски институт САНУ, Београд, 2007.

зверством које граничи садизмом.⁴⁰

Трпљењем су војници и цивили истрајавали у суочавању са искушењима која су им наметана. Такав став није остао непримећен, шта више изазивао је поштовање и код најодмеренијих војника – официра високог ранга који су, током рата наилазили на разуралерну људску стварност. ‘‘Сада при крају четврте године овог рата шаљем своје дивљење и поштовање вашој сјајној нацији коју ми поносно сматрамо за верне савезнике и која је највише од свију патила у овом рату.⁴¹ Истовремено демонстрирана је и одлучност у амбицији за повратак на територију сопствене земље уз одмереност и педантност у припреми војничких планова за остварење тог циља, без обзира на усхићење које је остављало утисак непромишљености и недовољно припремљене идеје која је нестајала у еуфорији. ‘‘*„The Whole Serbian nation is united today in its determination to win back its lost country and to set free its brethren from the rule of Austria-Hungary, or to die to the last man in the attempt.”*⁴²

Према закуључку

Сто година касније, ми се окрећемо према прошлости у намери да је избегнемо у будућности. Нити једна различитост није толико недостижна да би рат постао њена солуција решења. Обичан човек, коме смо овом приликом и били посвећени знао је да процени шта доноси рат. Он није био његов идолопоклоник, већ његов недраговољни спроводник. Људи су пуцали, али су се надали да ће то престати. Разарали су, али су и тада желели да обнављају. Сусрет са таквим сликама из рата јесте јединствена вредност, заправо једина вредност која остаје за будуће генерације.

---

⁴⁰ *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918*, Београд, 1919, стр. 10.

⁴¹ Џон Милн, *Писмо војводи Живојину Мишићу*, 13. Јул 1918; преузето са <http://www.europeana.eu/portal/>.

⁴² Robert Seton-Watson, *Serbia, Yesterday, Today and Tomorrow*, The Kosovo day Committee, London, 1916, p. 23.

Извори и Литература:

Необјављени извори:

Историјски архив Сомбор.
Рукописно одељење Матице српске (РОМС).

Објављени извори:

Српско-Аустријски и Европски рат, дипломатски и други документи, Немачка бела књига, Ниш, 1914.

Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918, Београд, 1919.

Топлички устанак 1917, Збирка докумената, приредила Божица Младеновић, Историјски институт САНУ, Београд, 2007

Литература:

1. Екмецић, Милорад, *Стварање Југославије, 1790 – 1918*, књига 2, Просвета, Београд, 1989.

2. Bridge, F.R, *The British Declalration of War on Austria-Hungary in 1914*; Slavonic&East European Review, London, vol 47, 401 – 422, 1969.

3. Ђерђ, Гал, *Јавно мњење Угарске о југословенском питању у току Првог светског рата*, Зброник Матице српске за историју, бр. 39, Нови Сад, 1989.

4. Искруљев, Тоша, *Распеће српског народа у Срему 1914. и Маџари*, Нови Сад, 1936.

5. Кириловић, Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935.

6. Лебл, Арпад, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад, 1979.

7. Лебл, Арпад, *Политички лик Васе Стајића, изабрани политички и идеолошки списи*, Прогрес, Нови Сад, 1963.

8. Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996.

9. Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914.
10. Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912.
11. Марковић, Саша, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор, 2011.
12. Марковић Саша, *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*, Истраживања, број 23, стр. 415-432, 2012.
13. Марковић, Саша, *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, 2013, бр. 43-1, стр. 389-410, 2013.
14. Микавица, Дејан, *Михајло Полит.Десанчић*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.
15. Миодраговић, Јован, *Трагични дани Србије: белешке из злогласне трогодишње владавине аустриске у Србији: 1915-1918*, Београд, 1921.
16. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014.
17. Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012.
18. Нушић, Бранислав, *Четрдесет хиљада мученика*, Девестопетнаеста, Ратна мемоарска и дневничка проза, Београд, 1921.
19. Пал, Тибор, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903-1914*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.
20. Петровић, Велько, *Изданци из опалена грма, дванаест ратних и поратних приповедака*, Београд, 1932.
21. Перовић, Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Словољубве, Београд, 1971.
22. Радојевић, Мира, Димић, Љубодграт, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014..
23. Ракић, Лазар, *Грађанске политичке странке у Војводини до Првог светског рата*, Годишњак друштва историчара САП Војводине, 1976, 97-105.
24. Рајс, Арчибалд, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014.

25. *Разговори са инвалидима*, Инвалидска библиотека, Крф, 1917.
26. Секулић, Исидора, *Културни национализам*, Нови Србин, јануар-јуни 1913, Сомбор.
27. Секулић, Исидора, *Записи о моме народу*, Београд, 1985.
28. Соловјов, Владимир, *Светлост са истока*, Логос, Београд, 2006.
29. Seton-Watson, Robert, *Serbia, Yesterday, Today and Tomorrow*, The Kosovo day Kommittee, London, 1916.
30. Гарди, Жак, Жан Пјерн-Верне, *Проклети рат, 1914 – 1916*, Суботица, 2013.
31. Туцовић, Димитрије, *Србија и Арбанија*, Култура, Београд, Загреб, 1946.
32. Храбак, Богумил, *Дезертерство, зелени кадар и правратна анархија у југословенским земљама 1914 – 1918*, Нови Сад, 1990.
33. Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање, Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд, 2015.
34. Шешељ, Војислав, *Идеологија српског национализма*, Српска радикална странка, Београд, 2002.

Штампа:

- Браник*, Нови Сад, 1914.
Сарајевски лист, Сарајево, 1914.
Новости, Београд, 1914.
Радничке новине, Београд, 1914.
Ратни дневник, Крагујевац, 1915.
Ратни записи, Београд, 1915.
Дело, Ниш, 1915.

Линк:

<http://www.europeana.eu/portal/>

SERBS IN THE GREAT WAR: NATIONALLY BETWEEN HEROISM AND SUFFERING

Abstract: In the attempt to approach to the enlightenment of the actions from the period of the Great War in most cases we were and still are occupied by military-political events that in the sweep of the importance they were given to point to the breaking moments in the political attitudes and remind to the grand epilogue of major military operations. The story about the person who provided contemporary insights to “grand” and “heroic” moments from this time and made the permanent thread within the character of the identity is actually the story about the regular soldier yesterday’s householder who answered to the challenges of time, as well as he could and knew it. Regarding Serbian peoples’ polycentricism in those days and life in different cultural and civilization surroundings, challenges of their relationship towards the national idea were different, original and unique. Numerous nameless and their life stories were not diluvial construction of the fast-forgetting story, but demanding colouring that needs to be revealed. Calocagatia in action under the most difficult terms.

Keywords: war, ideas, values , life

Dr. Zoltan Mesaroš
Istorijski Arhiv Subotica

ULOGA MAĐARSKOG STANOVNIŠTVA U RASPADU UGARSKE

Sažetak: Stanovništvo Ugarske je bilo šaroliko, i pojedini delovi tog stanovništva su gravitirali ka zemljama maticama. Takođe je politička elita Ugarske na razne načine imala udela u raspadu Ugarske, ipak jedan od glavnih činioca tog rapada je bilo raspoloženje mađarskih masa. Ugarska je imala probleme, koje se nisu rešavala desetinama godina, i zbog kojih dolazi do revolucionarnog raspoloženja u društvu, kja je bila šokirana i ratnim gubicima. Najveći broj mađara su želeli mir, i kraj ratnoj nemaštini.

Ključne reči: raspad Ugarske, uloga mađarskog naroda, kraj Prvog svet-skog rata

Uvod

Ovaj tekst je napisan radi toga da imamo jasniju sliku u ulozi mađarskog stanovništva pri stvaranju nove političke podeljenosti u centralnoj Evropi, a između ostalog i u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Obično se naglašava uloga manjina u raspadanju Istorijske Mađarske/Ugarske, međutim zaboravlja se, da je i mađarsko stanovništvo bilo nezadaovoljno vladom i državnom upravom, i da je započinjala proteste, pa čak i ustanak protiv centralne vlasti, i to pre od nacionalnih manjina u Ugarskoj. Time je, doduše ne ciljano, ali doprinelo dešavanjima koji će slediti.

Kraj prvog svetskog rata

Pobeda u prvom svetskom ratu nije prvobitno izvojevana na ratištima nego na polju ekonomskog učinka.¹ Centralne sile su imale manje zalihe, tako da odmicanjem veremena dok je rat trajao, svoje trupe su sve manje mogli adekvatno da opslužuju hranom, borbenim materijalom. U isto vreme životni standard u zemljama centralnih sila je toliko opalo, da je stanovništvo bilo na granici opstanka. Stanovništvo čitave imperije je iskusilo oskudicu u namirnicama, inflaciju, a u velikim gradovima se puno oskudevalo, a desilo se i da su se kupci čekavši svoj red potukli ispred mesara.

Kao što je u svojoj slavnoj knjizi “Od Padove do Trijanona” Maria Ormoš dokazala, razgraničenja nakon prvog svetskog rata su bila dogovorena još za vreme rata, delimično javnim i delimično tajnim ugovorima.² Ipak ti ugovori bi ostali mrtvo slovo na papiru, da nije bilo vojnih sila koje su ostvarile te ugovore, a takođe je za to bilo potrebno i podrška stanovništva. Manjak podrške stanovništva je postao osnovni problem centralnih sila.³ A sile pobednice nisu imale takav problem, šta više aktivno su vodile politiku u Parizu da bi postigle još bolje uslove.⁴

Odnos austrijske i mađarske polovine Austro-ugarske monarhije je već decenijama bio ambivalentan.⁵ Sa jedne strane politička elita Ugarske je shvatala, da sama bez Austrije nije sposobna da održi svoj položaj, ali sa druge strane, u narodu popularni Košut je bio žestoki protivnik austro-ugarske nagodbe. Takođe, u Austriji je postojalo mišljenje da ne bi trebali da budu u savezu sa mađarima, već sa nemicima.⁶ Prema tome iako je Austro-Ugarska nagodba bila u pravnom smislu dobro formulisana heterogenost Austro-Ugarske se nije smanjivala, zbog toga je ona bila ranjivija.⁷

¹ To su već savremenici prepoznali. Siklós András: A Habsburg-birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 66-67. str.

² Ormos Mária: Pádovától Trianonig (1918-1920). Kossuth Könyvkiadó, 1983. str. 14.

³ Andrej Mitrović takodenaglašava ulogu pobunjene Mađarske, kao činioca u uspesima Antante. Mitović, Andrej: Srbija u prvom svetskom ratu. Službeni glasnik, Beograd, 2014. 486. str.

⁴ Margaret Makmilan: Mirotvorci (Šest meseci koji su promenili svet). Klub Plus, Beograd, 2009. Srpska/Jugoslovenska diplomatija je (119-132 str), takođe i Rumunska (133-142 str) je pokušala do kraja ostvariti svoje interese. No trijanonski mirovni akt, je za Ugarsku bio povoljniji nego stanje na terenu. Velike sile su odredile, da se i češka i rumunska i srpska vojska povuče na pre određene granice.

⁵ Galántai József: A Habsburg monarchia alkonya. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 155. str.

⁶ Galántai József: A Habsburg monarchia alkonya. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 150-151. str.

⁷ Galántai József: A Habsburg monarchia alkonya. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 220. str.

Stanje u vojsci je postalo sve lošije. U početku se to ispojilo tako, što je oprema i oružje postalo sve više zastarelo i istrošeno, a novog nije bilo. Od proleća 1918 godine nasataje kaos u vojsci. Zbog loše ishrane vojnici su silom otimali hranu, i tako zlostavljali civilno stanovništvo, takođe je bilo sve više odbijanja izvršavanja naredbi.⁸ Kao sledeći korak, vojnici su postali antirežimski nastrojeni.⁹ I postojala je bojazan, da će se ponoviti ono što se u Rusiji dogodilo 1917. godine.¹⁰

Srbija je na početku rata Niškom deklaracijom jasno odredila svoje ratne ciljeve, tokom svetskog rata je imala sve više i sve jače saveznike jer se koncepcija srpske spoljne politike uklapala u interese velikih sila (sila antante). Posle stupanja SAD u rat, i Wilsonovog govora, tačnije rečeno njegove desete tačke¹¹ imala je i ideologiju na koju se mogla oslanjati. Takođe Srbija je na kraju rata imala dobro obučenu motivisanu vojsku.

Za razliku od toga stanovništvu, a i vojnicima iz Ugarske nije bilo jasno zbog kakvih ratnih ciljeva se ratuje (tajni pregovori i razmišljanja su postojala sa saveznicima). Na početku rata se i sam premijer Ištvan Tisa zalagao za to da se ne započinje rat,¹² ni danas se ne zna zbog čega je popustio, pošto nije želeo ni teritorijalno proširenje. Zapravo je dugo postojala uticajna antiratna politika i u Austrijskom delu carstva pod vodstvom Erentala, rukovodioca spoljnih poslova. Sarajevski atentat je njegovu politiku diskreditivao, i uticaj ratne strane povećao. Ratni ciljevi Ugarske su formulisani čak 1917. godine, a to su bili, da se promeni vladajuća porodica u Srbiji, i da se garantuje integritet Austro-Ugarske Monarhije. Pored toga u Ugarskoj je postojao nacionalni naboj između vlade i raznih manjina koje su živele u njoj, međutim često se zaboravlja, da ni mađarsko stanovništvo nije bilo zadovoljno, tj. postojalo je ogromna socijalna napetost između nje i vladajućeg sloja. Na selima je postojalo duboko siromaštvo, san seljaka je bilo da dobiju zemlju, nisu razmišljali o državnoj politici, a pogotovo nisu mogli smisliti šta će se desiti Ugarskoj na kraju rata. U gradovima je socijalno stanje radnika isto bilo očajno. Nije čudo što su se pojavili intelektualci koji su zagovarali socijalizam, hrišćanski socijalizam, socijal demokratiju, pa čak i komunizam. Ratno stanje je doprinelo da položaj širokih masa postane još gori, a samim

⁸ Siklós András: A Habsburg-birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 86-87.

⁹ ibid. 95.

¹⁰ ibid. 139.

¹¹ Ceo govor objavljen: Margaret Makmilan: Mirotvorci (Čest meseci koji su promenuli svet). Klub Plus, Beograd, 2009. 487. str.

¹² Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. str. 102.

tim se i napetost u društvu povećavala i na kraju eksplodirala u vidu revolucija (revolucija jesenjih ruža, i pokušaj stvaranja Sovjetske republike Mađarske).

Pored toga što stanovništvu, bilo da se radi o većinskom mađarskom stanovništvu, ili o manjinskim stanovnicima, nisu bile jasni ciljevi ratovanja mađarska nije imala toliko jakih saveznika kao Srbija, Rumunija, niti je imala intelektualce sa jakim vezama kao što je Masarik i Beneš. Takođe se od 1848. godine se o Mađarima izgradio na zapadu loš imidž, koji je takođe doprineo nadolazećoj katasrofi. Mađarsko stanovništvo nije bilo oduševljeno politikom Beča, iako su Franju Josipa prihvatili vremenom, međutim ratne poteškoće su ojačale zamisli, koje su još od 1848. godine bile aktualne, da se putevi Ugarske i Austrije razidu.

Ugarska nije imala ni ideologiju, ni akcioni plan kako bi mogla sačuvati državu, naprotiv Vilsonov govor je nagovestio moguću katastrofu. Politička elita nije znala šta da radi, kakvu propagandu da vodi, i kako da podnese sve izvesniji poraz.

Konačno, najznačajniji činioc u raspadu Ugarske je bio, da je ona na kraju rata ostala bez vojske. Posle ekonomskog i upravnog kolapsa i stanovništvo i vojska je jedva očekivala kraj rata, želeli su mir po svaku cenu, vojnici su se radovali pošto su razdužili svoje puške i opremu. Ni stanovništvo ni vojska nisu bili svesni koliko velika može da bude cena "mira po svaku cenu".

Uzburkano društvo pri kraju Prvog svetskog rata i stanje u Ugarskoj (Revolucije i protivrevolucije)

Austro-Ugarska je na početku rata, u prvim mesecima pretrpela više od milion žrtava¹³ A sama Ugarska je na kraju imala više od pola miliona žrtava, 1.4 miliona ranjenika, i 833 hiljadu zarobljenika.

Rat koji je za razliku od očekivanja trajao drugo, polako je podrivao ekonomiju i društvo. Poizvodnja u poljoprivredi i industriji je opadala. Pojavila se inflacija, koja je učinila da stanovništvo postane sve siromašnije, crna ekonomija je počela da cveta. Već od 1915 počinje pesimizam, beznađe, a od 1917 godine se na razne načine pokušava izbeći vojna služba (dezertiranje, odbijanje naredbi, pobune i samosakaćenje radi izbegavanja voje službe), a na selima je bilo demonstracija zbog gladi.¹⁴ U gradovima su počeli sve veći

.....
¹³ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 103. str.

¹⁴ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 105. str.

štrajkovi. U mađarskom parlamentu se do 1916 godine nije raspravljalo o ratu, jer je postojao neformalan dogovor o tome, ali posle velikih gubitaka i nemira iskristalisalo se više opcija, među kojima je bila i radikalna opozicija, koja se zalagala za obustavu rata i stanja pre rata. Njen program je bio vezan i za socijalnu tematiku (podela oranica) tako da je i time bila atraktivna mađarskim masama, dok vlada skoro ništa nije nudila.

Početak haosa u Ugarskoj

Oktoobra 1918. godine Ugarska je naglo ušla u fazu haosa. Na italijanskom frontu ja započeo jak napad, dan pre toga je vlada dala ostavku. Pre toga je Karlo III. obznanio da će Austro-Ugarska biti savezna država, ali je Vilson već 18. oktobra stao na stranu samoopredeljenja naroda Austro-Ugarske Monarhije. Na ratištu se vojska bunila, i želela je da je odvezu kući (To je bio inače slučaj i sa bugarskom vojskom pre proboja solunskog fronta),¹⁵ a radikalna opozicija je krenula sa programom osnivanja Mađarskih Nacionalnih Veća. Građanska demokratska revolucija je izbila 28. oktobra 1918. godine. Narod je veličao grofa Mihalja Karoljija kome je deo vojske prisutan u glavnom gradu položio zakletvu, i koji je 31. oktobra postao premijer. To je odobrio i vladar Austro-ugarske, znači njegov položaj je bio legalan, ipak, sledećeg dana objavljuje da Mađarska postaje republika, čime je raskinula legalni kontinuitet, sa Austro-ugarskom. Karolji nije imao politička iskustva, do tada je uvek bio u opoziciji i mislio je da će rešiti probleme ako saraduje sa silama antante. U međuvremenu je Ištvan Tisa ubijen od strane nekoliko naoružanih lica. Sigmund Frojd je tada napisao svom učeniku Šandoru Ferenciju, da je čudno što se dovodi na vlast najgluplji grof, a ubija se najpametniji.¹⁶ I van Budimpešte su bili strajkovi i demonstracije zbog gladi i nemaštine. Tada su te demonstracije bile socijalnog karaktera, bez nacionalnih

¹⁵ Dimitar Popov, Ivan Božilov, Cvetana Georgijeva, Konstantin KOsev, Andrej Pantev i Iskra Baeva: Istorija Bugarske. Clio, 2008. 297. str. (Vojska Bugarske je, zbog neadekvatnog snabdevanja, bila u teškom položaju, a zbog neposlušnosti vojnika, do 1918 godine je čak 450 smrtnih presuda izrečeno. A na političkoj sceni de dešavalo ono što će se desiti i u Mađarskoj, simpatizer Antante dobija premijerski položaj od kralja)

¹⁶ <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre62/eros.htm> “*Szeretnék nagy rokonszenvet érezni a magyarok iránt, de ez nem sikerül nekem. Nem tudok mit kezdeni e tanulatlan nép vadságával és éretlenségével.*” Majd - távolról sem a magyar progresszió iránti rokonszenvtől vezérelve - hozzátesszi: “*Sohasem voltam az ancien régime feltétlen híve, de kérdéses számomra, hogy a politikai bölcsesség jelének tekinthető-e, hogy a sok gróf közül a legokosabbikat [Tisza István] meggyilkolják, a legbutábbikat [Károlyi Mihályt] pedig megteszik miniszterelnöknek.*” (Lettre, 2006, ősz)

i manjinskih težnji.¹⁷

Tako je Ugarska dospela u potpunu dezorganizovanost, a novi premijer je bio prisiljen silom prilika da potpisuje dokumente sa sve lošijim uslovima. Ni to nije smanjio napetost mađarskih masa, da je premijer potpisao februara 1919. godine dekret o podeli zemlje. Ubrzo su komunisti došli na vlast (21. marta). Što je dovelo do vojnih intervencija.¹⁸

Ali do tada je već sudbina Ugarske bila rešena, nju su odredili velike sile, i to što je dospela u totalni haos. Uloga stanovništva u svemu tome je bila, da nije više mogla da podnosi ratnu situaciju, zbog koje se bunila. Pri tome se nije mogla organizovati odbrana zemlje, tako je nezadovoljno mađarsko stanovništvo i samo doprinelo stvaranju mirovnog poretka koji se kasnije smatrao kao velika nepravda nanešena državi a i narodu.

Zaključak

Mirovni sistem posle rata je prvobitno bio određen dogovorima velikih sila, i njihovim strateškim interesima, zatim interesima manjih saveznika velesila, njihovim vojnim potencijalom, ali i stanjem društva u pojedinim zemljama.

Srbija, iako je pretrpela ogromne gubitke tokom rata, imala je čvrsto rukovodstvo i vojsku koja je bila sposobna, da izvede naredbe. To je pogotovo bilo lako što se tiče Ugarske, gde nije bilo otpora (Ali što se tiče Italijana bilo je teže). Veliki narodni miting u Novom Sadu se desio već pod režijom novog suverena (16. novembra su se dogovorili pozvani srpski delagati iz vojvođanskih gradova da pripreme veliki narodni miting 25. novembra). Narod je bio tamo, da bi potvrdio ono što su velesile odlučile, i srpska vojska ostvarila.

Položaj stanovništva poraženih zemalja je dakle na više načina "pomagao" zemlje pobednice. Sa jedne strane stvarala se tenzija i nemiri su se dešavali, što je za vojsku na frontu bilo obashrabljujuće, sa druge strane doveli su nove političare na vlast. Na kraju, dezorganizovana društva pobednih zemalja nisu mogla da brane svoje interese ni diplomatski, ni vojno (jedino se Turska uspešno opirala mirovnom ugovoru koji joj je ponuđen), tako da su morale prihvatiti ono što im se nudilo/nametalo od strane pobedničkih velikih sila.

.....
¹⁷ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 112. str.

¹⁸ Srbija je smatrala da treba iskoristiti nemire u Ugarskoj. Mira Radojević, Ljubodrag Dimić: Srbija u velikom ratu 1914-1918 (Kratka istorija). Srpska književna zadruga, Beograd, 2014. 271. str.

Mađarska je mirovni ugovor potpisala u Trijanonu bez mogućnosti da bitno utiče na njen sadržaj, jer su je okolnosti, među njima i pobuna mađarskog stanovništva doveli u stanje nemoći. Nemoć je bila toliko velika, da je rumunska vojska čak i Budimpeštu zauzela (4. avgusta 1919. godine). Velike sile su susedima Mađararske na kraju ipak dodelile od prilike te teritorije koje su još za vreme rata planirale.

Summary

The role of the Hungarian population in the collapse of Hungary

Abstract: The author shows the role of the Hungarian population during the collapse of Austro-Hungarian Empire. The Hungarian population was extremely dissatisfied with the government. There were revolutions in the country and therefore the government became disintegrated and it became impossible to govern. Simultaneously the army fell apart and Hungary became a vulnerable country. The agony ended with the Trianon peace treaty. It was extremely unfavorable, but representatives of Hungary had to sign it because they were in a very poor negotiating position and they could not influence the text of the agreement.

Litertura:

1. Dimitar Popov, Ivan Božilov, Cvetana Georgijeva, Konstantin Kosev, Andrej Pantev i Iskra Baeva: *Istorija Bugarske*. Clio, 2008.
2. Galántai József: *A Habsburg monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
3. Margaret Makmilan: *Mirotvorci (Šest meseci koji su promenuli svet)*. Klub Plus, Beograd, 2009.
4. Mira Radojević, Ljubodrag Dimić: *Srbija u velikom ratu 1914-1918 (Kratka istorija)*. Srpska književna zadruga, Beograd, 2014.
5. Mitović, Andrej: *Srbija u prvom svetskom ratu*. Službeni glasnik, Beograd, 2014.
6. Ormos Mária: *Pádovától Trianonig (1918-1920)*. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
7. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
8. Siklós András: *A Habsburg-birodalom felbomlása*. Kossuth Könyvkiadó, 1987.

Данко Перић, публициста,
Београд

ДР МАРИЈА ИЛИЋ - АГАПОВА И ЊЕНА ИСТОРИЈСКА СИНЕЗА О БРАНИОЦИМА БЕОГРАДА, МЕЂУ КОЈИМА СУ БИЛИ И СРБИ ИЗ ДАЛМАЦИЈЕ

Резиме: Др Марија Илић - Агапова (Пађене код Книна, 1895-Београд, 1984), архивар, преводилац, библиотекарка (њеним именом су названи награда Библиотека града Београда, као и једна од градских библиотека) објавила је више новинарских текстова о Београду у Првом свјетском рату. Написала, је, такође, неколико текстова о том важном историјском периоду у њеној родној Далмацији, тада једној од покрајина Аустроугарске монархије. У догађајима у Далмацији била је и учесник, као гимназијалка у Сплиту. У једном тексту као новинар репортер свједочи о родним Пађенима у тренутку када се сазнало да је Београд пао у руке Аустроугара.

Највише је објављивала о сликарима, учесницима рата: Надежди Петровић (нпр. “Знаменита Београђанка Надежда Петровић као као национални радник”, “Општинске новине” Београд), Бети Вукановић и њеном супругу Ристи Вукановићу, и другима.

Сегменти тих текстова или интегрални новинарски текстови о ратном Београду, као и они о Сплиту и осталим дијеловима Далмације, ушли су касније у “Илустровану историју Београда” (Београд 1933; друго издање Београд, 2002), “Одабране радове” (Београд, 2002) и у сами наслов њеног романа „Син браниоца Београда“ (Београд, 2003).

У уводнику обновљеног издања “Илустроване историје Београда” др Предраг Ј. Марковић пише да та књига “...показује да је могуће написати

елегантну, тачну и популарну историјску синтезу”.

У тој и другим “популарним историјским синтезама” Марије Илић - Агапове за мјесто су се “изборили” и њени земљаци далматински Срби. Они су у тим текстовима, за разлику од осталих актера, углавном остали безимени, стога је било потребно обавити истраживање о којим људима је ријеч. Тако је, без навођења имена, писала и о судбини своје породице у Првом свјетском рату, о мајци (Марија Илић) која је грешком добила телеграм команде једне српске војне јединице да је погинуо њен син (Вељко). Вељко Илић је брат Марије Илић - Агапове, а у њеним текстовима је и један од најмлађих бранилаца Београда.

Прије него је постао Београђанин, Вељко је, као и ауторка Марија Илић, похађао сплитску гимназију, одакле је протјеран због исмијавања аустроугарског цара Фрања Јосифа, чија је слика била у излогу продавнице. Вељко Илић је послје Првог свјетског рата отишао на школовање у Француску, потом се вратио у Краљевину СХС гдје је постао државни службеник, а тим податком и завршавају доступни биографски подаци о њему.

Кључне ријечи: Марија Илић-Агапова, библиотекар, Илустрована историја Београда, браниоци Београда, добровољци.

Када је 2001. године, на основу приједлога књижевника Јована Радуловића, тадашњег директора Библиотеке града Београда, установљено да награда за најбоље библиотекаре у главном граду, понесе име Марије Илић-Агапове, вјероватно је мало ко, изузев предлагача знао нешто више о тој значајној личности српске културе. Изузетак су били Љубомир Дурковић-Јакшић („Марија Илић Агапова, први управник Библиотеке и Музеја општине Београд, Годишњак града Београда, XXXI, 1984) и биографско-библиографски подаци у *Лексикону писаца Југославије*, Нови Сад, 1972, али у том тексту је ријеч о њој само као као књижевном преводиоцу.

У идуће двије – три године је детаљније обрађен њен рад у новинарству, историографски, као и књижевно-теоријски рад.¹

Марија Илић је рођена у селу Пађене код Книна, 1895. године, у породици Лазара и Марије Илић, рођене Опачић из села Плавна. Лазар

.....
¹ Рад Илић-Агапове би требало истражити културолошки, социолошки, а на архиварима је да опишу њен допринос архивистици.

Илић се и данас у том крају памти као винар.²

Данас су њеним именом названи награда Библиотека града Београда, једна од градских библиотека (одјелење у Новом Београду) и улица у приградском насељу Падинска Скела.

Илић Агапова је објавила више новинарских текстова о београдским сликарима, учесницима Првог свјетског рата: Надежди Петровић (нпр. “Знаменита Београђанка Надежда Петровић као као национални радник”, “Општинске новине” Београд), о Бети Вукановић, њеном супругу Ристи Вукановићу... Могло би се рећи да су текстови о браниоцима Београда, једна од њених омиљених новинарских тема.³

У уводнику обновљеног издања *Илустроване историје Београда*, др Предраг Ј. Марковић пише да та књига “...показује да је могуће написати елегантну, тачну и популарну историјску синтезу”. А у тој историјској синтези, ауторка пише и о члановима своје породице и другим далматинским Србима, али не наводећи имена.

Између осталог, у тој књизи су и текстови који говоре о њеним земљацима- далматинским Србима, као и о њеној породици у Првом свјетском рату. У једном од текстова ријеч је о њеном брату Вељку (иако не наводи његово име, као и о њиховој мајци Марији Илић, рођеној Опачић).

Вељко Илић (Пађене, Книн, 1899-Београд,?), ученик сплитске гимназије (коју је и Марија Илић похађала у исто вријеме као њен брат) је (1913. или 1914. године) вербално напао колегу гимназијалца који је застао пред излогом неке бакалнице са фото-журналом посвећеним Фрањи Јосифу. У Мирковој (непотпуној) биографији⁴ наводи се да је због тога у затвору провео три мјесеца, забрањено му је да се даље школује у Краљевини Аустрогарској. Илић је, упркос неприликама својственим ратном стању (Други балкански рат), успио да се домогне Београда гдје је наставио школовање, али је убрзо дошао Велики рат, у којем је он постао један од бранилаца Београда. Касније је студирао

² У Книнској крајини урбана легенда казује да су вино из Илићевог подрума пили сватови „два краља“ (наводно када су се женили црногорски књаз Никола Петровић (каснији краљ), и његов рођак југословенски краљ Александар Карађорђевић, примједба Д.П).

³ Неколико текстова прештампано је у: Марија Илић-Агапова „Одабрани радови“, Београд, 2002.

⁴ Видјети: Јован С. Радојчић, *Срби, Српска крајина, Далмација, Славонија, Хрватска. Биографски лексикон*, Београд, 1944, 233 (биографије Мирка Илића и Марије Илић-Агапов).

право у Бордоу, Француска и био државни службеник у Краљевини СХС. Преминуо је у Београду (није наведена година), а „загубљени“ су и други биографски подаци о њему.

О том младом добровољцу, којем, дакле, не наводи име, пише симболизујући њиме цијелу предратну генерацију. Марија Илић-Агапова свједочи: „Борба Србије у Светском рату представљала је у исто време и борбу Словена, који су стењали под аустријским ропством. На Србију су биле упрте очи свих Срба, Хрвата и Словенаца, који су живели у земљама под Аустријом. Као што су у добровољце ступали одрасли Срби, Хрвати и словенци, које је рат затекао у Београду, тако су у редове најмлађих бранилаца Београда ступили и дечаци из осталих крајева, које је рат затекао у Београду.

Један од таквих дечака, чију ћу историју овде испричати, нашао се стицајем прилика у Београду у доба светског рата. Пре рата био је ђак Државне реалке у Сплиту (...) У Београду је био смештен код једне угледне породице у којој је остао до почетка рата. Кад је рат започео, породица је одвела собом и малог дечака у унутрашњост. Ту су настале душевне муке дечака. Иако су сви чланови породице били пажљиви према њему као и према својој деци, он је патио. Осећао је моралну дужност, да се уклони из породице, која се и сама борила с невољама избегличког живота. Приближавала се јесен 1915. године. Дечак је створио одлуку да се врати у престоницу, која га је 1913. тако пријатељски примила. Иако му је било жао мајке, одлучио је да ступи у добровољце. Био је здрав и добро развијен. Слагао је да има више година него што му је стварно било и тако су и њега примили у славни Сремски одред Воје Танкосића... Био је тешко рањен у борбама на Ади Циганлијио. После много месеци проведених по разним болницама, оздравио је и спасио се очигледне смрти благодарећи пожртвованости лекара. Његова мајка међутим је добила жуту поштанску карту на којој је писало, да је дечак погинуо. Дуго је окретала карту у мршавим рукама. То јој је било најмање дете... Уморна и скрхана болом, села је дечакова мајка на свој кревет, својим је рукама запалила и задела у кољиво четири свеће. Једну за најмлађег, а друге три за тројицу старијих синова. Тако је провела читаву ноћ све док се свеће нису угасиле...“⁵

О браниоцима Београда, Илић-Агапова је писала и у приказу књиге *Fragmenta tragoedia belli* Мирка Голубовића: „Ништа на свету није .....

⁵ Марија Илић Агапова, *Илустрована историја Београда*, Београд 2002, 385-386.

могло наелектрисати васколику нашу предратну омладину до те мере, у једном великом колективном замаху, као вест о борбама под Београдом. Школа, књиге, школске клупе, то је све овој омладини изгледало као бескрајно сићушна мизерија према овоме. „Вихор“ што га је некад уздизао Владимир Черина ⁶ захватио их је све, и, да су могли, сви би дошли овамо да бране београдске зидине, као што су и дошли сви они који су могли. То је био занос сличан заносу омладине из 48. године прошлог века. Кога није хтела војска ишао је у комите. Голобради, сви деца, петнаест, шеснаест година, разапињали су се ови млади ратници, мрштали, само да би изгледали старији... У књизи „Фрагмента трагедиа белли“ ти млади јунаци добили су свој колективни споменик, јер је ова књига врло књижеван, дубоко дирљив, историјски веран исечак борбе под Београдом 1915, како је видео, доживео и преживео један од тих младих јунака из сремског добровољачког одреда, написана обзиром на колективну психологију свих учесника“.⁷

Она је и на Радио Београду читала, између осталог, и неколико текстова о том важном историјском периоду. У тексту – свједочаносту о њеној родној Далмацији, тада једној од покрајина Аустроугарске монархије, говори и о родним Пађенима у тренутку када се сазнало да је Београд пао у руке Аустроугара, 1915. године: „...Сачували су: и веру, и обичаје и језик, и поштење. Познавала сам их све по имену. То су били: сердари, капетани, чауши наших околних села. Сваки за себе – сила. Још се понеком низ плећа обесио перчин украшен иликама... ‘Пао је Београд’. Реч је пала неком из уста, а свима као да је пао чекић на главу. Гледам их и осећам да ми је лице влажно. Од њих нитко да је трено. Полако се почело говорити о Београду, а из њихова говора провејавала је једна огромна, велика љубав. Најстарији капетан сагао главу. Тамо у бојевима на Дрини погинуо му је унук, Петру је погинуо син, чаушев је пребегао у Србију већ први дан... Ватра је искрила, осветлила строга,

⁶ Владимир Черина (1891-1932), хрватски и југословенски пјесник. Рођен је у Сплиту од 1911, уређивао је два омладинска часописа *Вал*, који полиција након неколико бројева забрањује а од 1913. *Вихор*. Активан у омладинском покрету који се борио за рушење Аустро-Угарске и уједињење Јужних Словена. Био је умјешан у покушај атентата на бана Марка Цуваја 8. јуна 1912. Часопис *Вихор* који је покренуо 1913, излазио је до почетка Првог свјетског рата. На Крфу, у *Српским новинама* објавио је неколико есеја. Због симптома параноје, 1922. је смјештен у шибенску болницу за душевне болести. У болници је преминуо десет година касније.

⁷ Марија Илић Агапова, *Одабрани радови*, Београд 2002, стр. 222-223.

горштакча лица. По крајевима је био мрак. Ни даљина, ни туђа власт нису прекинули везе, било је исто осећање свагде. Тридесет старих далматинских горштака, проседили су ову ноћ спомињући Београд“.

Да ли је и данас, када јој је посвећена библиотекарска награда, назив једног библиотекарског одјељења у Београду, и улице, познато довољно података о овој личности?

Зна се да је била историчар, архивар, преводилац, врсан познавалац више свјетских и других језика, писац књига за дјецу, аутор стручних радова из области библиотекарства, новинар. Неколико година бавила се адвокатуром и заштитом права жена. Од 1908. до 1913. полазила је „Институт царице Марије“ при црногорском двору на Цетињу (на руском језику). Правни факултет у Загребу уписала је 1918, када је имала већ 23 године, а на том факултету 1923. је дипломирањем одбранила и „средњоевропски“ докторат. Адвокатуром се бавила од 1926, послѣје положеног адвокатског испита. Постављена је 1932, за првог директора градске библиотеке у Београду, основане почетком претходне, 1931. године, отада се звала Општинска библиотека Београда.

Библиотеком је руководила 13 година, а од 1941. и градским Музејем. Материјал чије прикупљање је организовала био је основ и за формирање Историјског архива града Београда. Комунистичке власти под оптужбом да је радила и у вријеме рата, избациле су је непосредно послѣје ослобођења Београда из службе, а 1947. је донијета одлика о њеном пензионисању. Међутим, и послѣје тога објављивани су јој преводи са руског (углавном дјела соцреалистичке књижевности) и италијанског. Хонорарно је држала наставу страних језика у Високој дипломатско-новинарској школи, што представља и неку врсту њене политичке рехабилитације, а била је и предавач на курсевима архивистике.

Недавно је“обновљен“ и податак да је била прва жена полицијски официр у данашњој Србији, односно једна од првих у Југославији (Ljubinka Katić, Војана Miljković – Katić, DR MARIJA ILIĆ AGAPOVA FIRST FEMALE POLICE OFFICER IN SERBIA, У: МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „DANI ARČIBALDA RAJSA“ ZBORNIK RADOVA, Београд, 2011, 181-190).

Илић Агапова је написала више радове о правима жена и о борби против малољетничке деликвенције.

Била је изузетно успјешна у библиотекарству („поетеса библиотекарства“ - пише за њу Светлана Јанчић), а у музеологији је била од 1929. као референт Општинске библиотеке у Београду. Повјерени

су јој многи важни послови – припрема оснивања музеја са галеријом слика и архива, организација конкурса за нови грб Београда (избор је водио проф. Станоје Станојевић, а грб - рјешење Ђорђа Андрејевића Куна из 1931, остало и данас) и други. Одборници града наручили су 1931, поводом 125. годишњице ослобођења Београда од Турака, да за дјецу напише дјело у причама о историји града, па је тако настала *Илустрована историја Београда*, 1933. године.

Извори:

Светлана Јанчић, Поетеса библиотекарства Марија Илић – Агапова, текст на интернет сајту Библиотеке града Београда

(Ljubinka Katić, Vojana Miljković – Katić, Dr MARIJA ILIĆ AGAPOVA FIRST FEMALE POLICE OFFICER IN SERBIA, у: Међународни научни скуп „Дани Арчибалда Рајса“, Зборник радова, Београд, 2011, 181-190)

Литература:

1. Енциклопедија српске историографије, Београд, 1997, 397-398 (биографија)

2. Радојчић, Јован С, Срби, Српска крајина, Далмација, Славонија, Хрватска. Биографски лексикон, Београд, 1944, 233 (биографија Марије Илић-Агапове)

3. Др Предраг Ј. Марковић, Велика књига о великом граду, предговор репринт издању Илустроване историје Београда, Београд, 2002, 9-15

4. Лексикон писаца Југославије, Нови Сад, 1972-1997, II, 455 (биографија)

5. Љубомир Дурковић – Јакшић, Марија Илић – Агапова, Годишњак града Београда, књ. 31, Београд 1984, 197-203.

Библиографија:

Илустрована историја Београда, Београд 1933 (репринт Београд, 2002)

Јавне библиотеке, Београд 1934.

Син браниоца Београда, Београд 1939 (репринт „Син браниоца Београда – Догађај из историје Београда“, Београд 2003)

Преводи с руског

- Б. Гаљин, У Донбасу, Београд 1946.
А. Шишко, Алпи, Београд 1946.
Ш. Љиф, Осиромашење пролетеријата у условима опште кризе капитализма, Београд 1948.
Г. Мединскиј, Марија, Београд 1948.
Ј. Горелик, Завод са три ордена, Београд 1949.
З. Ј. Израељсон, Хигијена рада, Београд 1949.
В. Орлов, Проналазашева тајна, Београд 1949.
М. Шагињан, Путевина петолетке, Београд 1950.

Преводи с италијанског

- А. Моравија, Римљанка, Суботица 1956, Сарајево 1967.
И. Уголини, Роман о Ханибалу, Суботица 1962.
Д. Буцати, Једна љубав, Суботица 1965.

“PHD MARIJA ILIĆ -AGAPOVA AND HER HISTORICAL SYNTHESIS ON DEFENDERS OF BELGRADE, AMONG WHOM WERE SERBS FROM DALMATIA”

Resume: PhD Marija Ilić - Agapova (Padjene near Knin 1895 - Belgrade, 1984), Archivist, translator, librarian (prize of Belgrade City Library and also one of the city libraries in Belgrade is named after her) published several journalistic articles on Belgrade in the First World War. Also, she wrote a few articles about this important historical period in her native Dalmatia, a province of the Austro-Hungarian monarchy in that period. As a high school student in Split, she was a participant in the events in Dalmatia. As a journalist reporter, in one article she testified about her native Padjene, in time when Belgrade fell to the Austro-Hungarians arms.

She was publishing the most about painters, participants of the war: Nadežda Petrović (e.g. “The famous citizen of Belgrade Nadežda Petrović as

a national worker”, “Municipal newspaper” Belgrade), about Beti Vukanović and her husband Risto Vukanović, and others. Segments of the texts or integral journalistic texts about wartime Belgrade, as well as those of Split and other parts of Dalmatia, entered later in the “Illustrated History of Belgrade” (Belgrade, 1933; second edition Belgrade, 2002), “Selected Works” (Belgrade, 2002) and in the title of her novel “The son of the defender of Belgrade” (Belgrade, 2003).

In an editorial for the updated edition of “Illustrated History of Belgrade” PhD Predrag J. Marković said that the book “... shows that it is possible to write elegant, accurate and popular historical synthesis”. In this and other “popular historical syntheses” of Marija Ilić- Agapova her countrymen, Dalmatian Serbs have “fought” for a place. Unlike other actors, her countrymen are in this text but they remained without names, so it was necessary to research about which the people in question. Without mentioning names, she was writing about the fate of her family in the First World War, about her mother (Marija Ilić) who mistakenly received a telegram command of a Serbian military unit that killed her son (Veljko). Veljko Ilić was brother of Marija Ilic Agapova, and in her articles he was one of the youngest defenders of Belgrade.

Before became a citizen of Belgrade, Veljko, like the author Marija Ilić, was attended high school in Split, from where he was expelled for mocking the Austro-Hungarian Emperor Franz Joseph, whose image was in a store window. Veljko Ilić after the First World War, went to school in France, then returned to the Kingdom of SHS, where he became a civil servant, and that information is the end of available biographical information about him.

др Предраг М. Вајагић¹

Друштво наставника историје Бачка Паланка

РАТНИ ЗАЈМОВИ АУСТРОУГАРСКЕ НА ПРОСТОРУ ВОЈВОДИНЕ 1914–1918.

Сажетак: Када је крајем 1914. године постало очигледно да се рат неће брзо завршити, Аустроугарска монархија се суочила са проблемом недостатка финансија за његово даље вођење. Потреба да се дође до новца, натерала је власти да позову становништво на упис обвезница ратног зајма. Упис зајма био је пропраћен снажном пропагандном акцијом на простору целе Аустроугарске преко плаката, новинских огласа, јавних манифестација, памфлета и летака. Током Великог рата у Аустроугарској монархији било је расписано осам ратних зајмова, а новац прикупљен на такав начин је у великој мери омогућио вођење рата. Како се приближавао крај рата у коме се називао пораз Централних сила, становништво се у све мањој мери одазивало на позиве власти за упис зајма. Поред узимања новчаних средстава аустроугарске власти су водиле и акције прикупљања метала од становништва, у почетку на бази добровољног давања, а касније организованим реквизицијама. Од тих реквизиција нису биле поштеђене ни верске заједнице. Територија Војводине је током Великог рата била под управном влашћу Краљевине Угарске (Бачка и Банат) и Банске Хрватске (Срем). Становништво Војводине је делило ратну судбину осталих становника монархије, узимајући учешћа у упису аустроугарских ратних зајмова. У раду намеравамо да са посебном пажњом прикажемо положај српског народа у ратним напорима Аустроугарске монархије. Срби су се налазили у

.....
¹ Др Предраг М. Вајагић, Друштво наставника историје Бачка Паланка, Република Србија; pedja1975@gmail.com

изузетно специфичном и тешком положају будући да су били проглашени кривцима за избијање рата.

Кључне речи: ратни зајам, пропаганда, реквизиције, цивилно становништво

Први светски рат или Велки рат у дотадашњој историји људског друштва био је највећи ратни сукоб, он је понео и назив „*Тотални рат*“ јер се водио на копну, мору и ваздуху свих континената, осим Северне Америке и Аустралије. Простор Војводине који се током Првог светског рата налазио у оквирима Аустроугарске монархије био је поштеђен ратних разарања. Историографија до данас није дала свеобухватну анализу дешавања у Војводини за време Првог светског рата.² Историјска сазнања о том значајном периоду на простору Војводине су била врло оскудна, тек од 2014. године и обележавања стогодишњице од почетка Првог светског рата, историографија ову тему поставља у центар својих интересовања.³ Савремена историографија је значајно проширила термин „*историјских извора*“, предмети анализе и проучавања су постали војнички предмети, уметничка дела, пропагандни постери, поштанске марке, војничке новине, писма и разгледнице. Такође и уметност, у свим својим облицима из периода од 1914. до 1920. године, нарочито се показала као значајна историјска грађа. Већина од актуелизованих тема не би могла да буде проблематизована да се историја није ослонила на друге друштвене науке попут антропологије, социологије, психологије, па чак и археологије. Међугранска дисциплина „*култура сећања*“

.....
² Др Никола Петровић научни сарадник Историјског института Српске академије наука и уметности је у периоду 1977–1982. године био руководиоца пројекта *Војводина у Првом светском рату*. У извештају поднетом Самоуправној интересној заједници за научни рад Војводине 11. марта 1981. године он је навео да је као резултат његових обимних архивских истраживања створен фонд од преко 20.000 микрофилмова. Истраживањем су били обухваћени архиви у Мађарској и Аустрији. Прикупљена документа су била похрањена у Архиву Војводине који се тада налазио у Сремским Карловцима. На задњој страници извештаја написано је да је рукопис готов и да га треба припремити за штампу. Запис је датиран на 1982. годину, али до данас рукопис није објављен. Извештај о пројекту *Војводина у I светском рату* се чува у Библиотеци Матице српске (сигнатура НИП 582).

³ До 2014. године историја Војводине у Првом светском рату обрађена је у посебним поглављима синтеза Василија Крестића, *Срби у Угарској: 1790–1918* и Миленка Палића, *Срби у Мађарко–Угарској до 1918*. До тада Први светски рат се посматрао искључиво у контексту дешавања везаних за уједињење Војводине са Краљевином Србијом.

такође је блиско повезана са истраживањима Првог светског рата. Овакви приступи практикују се на читавом низу института, факултета и унутар приватних истраживачких група. Имајући све ово у виду, може се рећи да је историја Првог светског рата једна од историографских грана која се најбрже развија и остварује веома важне резултате.⁴ У склопу тога треба посматрати и тему овога рада која се односи на ратне зајмове Аустроугарске монархије током Првог светског рата на простору Војводине.

Вођење „Тоталног рата“ подразумевало је мобилизацију свих ресурса нације: материјалних, моралних и психолошких. Због таквог приступа потребно је мобилизацију посматрати у много ширем смислу него што је уобичајено у историјској анализи Првог светског рата. Примарни процес мобилизације јесте војни, који је масовно подизао војне обвезнике из популације, а затим их је пребацивао на ратиште у оквирима војних једница. Секундарни процес је подразумевао економску мобилизацију, која се брзо показала као не мање значајна на исход рата у индустријским друштвима која су је генерисала и посветила јој добар део пажње. Мобилизација моралних и психолошких ресурса захтева истраживање о ангажовању различитих колективних представа и веровања у вредност система, која су се одвијала организовано кроз државу и цивилно друштво. Природа националне мобилизације је била тако дефинисана да је у појединим манифестацијама била условљена развојем политичког и културног живота предратних друштава. Због тога националну мобилизацију суштински можемо посматрати као политички и културни процес. На почетку сукоба августа 1914. године на рат се гледало као рационалан инструмент за постизање политичког циља, он је био „*нужно зло*“, па чак и користан за културни развој. Дотадашње ратно искуство навело је командне зараћених страна да у првим месецима трајања сукоба у пропаганди истакну борбе „*прса у прса*“ и херојске подвиге. Развој ратних дејстава је пред владајуће кругове као ургентан проблем поставио решавање многобројних проблема везаних за регрутовање добровољаца, попуну буџета подизањем ратних зајмова, организовање бриге за рањенике, обезбеђивање исхране становништва, обезбеђивање социјалног мира и низ других значајаних питања.⁵

.....
⁴ Олга Манојловић–Пинтар, Данило Шаренац, „Први светски рат–узроци и последице“, у: *Ка развијеној демократији*, (уредници Ирена Јаворски, Милош Живановић), едиција ТонБ, књига 8, Беотон, Београд, 2013. стр. 116-124.

⁵ Предраг М. Вајагић, „Мобилизација нације–пропаганда у Великом рату“, у: *Архив*,

Са избијањем Првог светског рата 1914. године дошло је до заустављања глобалног економског развоја и интеграција, а регионалну сарадња су замениле ратне операције, миграције становништва и прекрајање граница. Глобална економија је постала подељена на националне јединице које су самостално егзистирале, утемељене на законској регулативи донесеној од стране државе, док су тржишни механизми били замењени управом државних чиновника. Занимљиво је да у почетку, избијање непријатељстава није имала непосредан утицај на структуре европске економије. Упркос мобилизацији великог контингента регрута и престанка спољне трговине између зараћених држава, већина европских економија наставила да ради као раније, прилагодивши се условима рата. Владе су прошириле своја законска овлашћења, али осим неколико хитних мера, већина државних органа је показивала како нема намеру да омета економске токове. Овакав став био је последица многобројних размишљања, присутних подједнако код државника и обичних грађана, да ће се рат завршити за два до три месеца, а најкасније до Божића 1914. године.⁶

Економска мобилизација европских народа током Првог светског рата могла је бити успешна само уз услов да су била савладана четири велика проблема. Први и најхитнији економски проблем који се морао решити односио се на производњу оружја и муниције. У раном периоду рата, готово све европске армије су доживеле катастрофални недостатак муниције, или тзв. „*shell crisis*“. У наредним месецима, потражња за оружјем и муницијом наставила је да вртоглаво расте. Власти су морале да предузимају ванредне мере за организовање производње муниције великих размера. Други проблем је био како набавити потребне сировине за производњу оружја и муниције, раст производње ратне индустрије пропорционално је подизао потражњу за сировинама. У неким земљама где је то било могуће произвођачи су се ослањали на домаће ресурсе, док су други производњу заснивали на сировинама које су стизале из увоза. Произвођачи и власти су морали да обезбеде несметано снабдевање

медији и култура сећања у Првом светском рату, (тематски зборник уредници Мирослав Јаћимовић, Драгана Тирјаковић), Архив Војводине, Нова мисао, Нови Сад, 2014, стр. 37-38.

⁶ Blum, Matthias, Eloranta, Jari, Osinsky, Pavel: Organization of War Economies, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2015. Dostupno na adresi: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/organization_of_war_economies (pristupljeno 20. oktobra 2015.)

ратним сировинама што није био ни мало лако. Трећи проблем се појавио по питању ангажовања људске радне снаге за индустријску производњу, пошто је већина радника била мобилисана и послата на фронт у борбу. Пошто су тржишни механизми постали неефикасни, власти су морале да прибегавају административним методама расподеле радне снаге. Четврти проблем се тицао решавања расподеле хране, јер се испоставило да је обезбеђивање хране за војску и градско становништво био највећи изазов за готово све владе. Дуготрајан рат је довео до тога да су биле потрошене готово све залихе хране, а нове количине је било тешко набавити на другим тржиштима. Као решење власти су прибегавале централизованом дистрибуцији хране, односно спроводиле су реквизицију и рационализацију потрошње основних животних намирница.⁷

Ратни зајмови су представљали најчешћи алтернативни начин финансирања ратних трошкова, који је користила Аустроугарска монархија. Обвезнице ратних зајмова су емитоване у осам наврата током рата истовремено у Аустрији и Мађарској. Обвезнице првог зајма су издаване у периоду од 16 до 24. новембра 1914. године. Уписивање првог ратног зајма протекло је са великим успехом, премашивши сва очекивања, аустријски трезор је уписао 2,2 милијарде круна, док је у угарски трезор уписао 1,2 милијарду круна. Неочекиван успех првог ратног зајма је имао много разлога. Желећи да повећају одазив за упис, власти су издавале обвезнице под далеко повољнијим условима него што је то била уобичајна пракса. Поред тога што се упис ратног зајма сматрао дужношћу, добит је била ослобођена пореза, а како би се привукли сви слојеви становништва обвезнице су издаване у малим апоенима.⁸

Пословима уписа ратног зајма руководиле су Канцеларије за ратни зајам формиране у Бечу и Будимпешти. Банке као и многе финансијске установе давале су повољне кредите за упис обвезница, а све са циљем повећања укупне суме која је требала бити прикупљена. Власти су намеравале да створе нови облик инвестиције, који ће бити подједнако привлачан за мале и велике инвеститоре, као и за оне који су имали негативан став према државним обвезницама пре рата. Аустроугарске власти су биле свесне неопходности широке друштвене подршке за .....

⁷ Исто

⁸ Pogány, Ágnes: War Finance (Austria-Hungary), in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2014. Dostupno na adresi: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary (pristupljeno 20. oktobra 2015.)

акцију уписа ратног зајма, а она се једино могла постићи ефикасним пропагандним деловањем. У циљу што успешније мобилизације нације приступило се стварању институција са задатком организације пропагандних активности. Овакве институције постојале су у свим државама које су учествовале у рату, а разликовале су се по томе да ли су биле под цивилном или војном контролом. Разноврсна визуелна пропаганда током Првог светског рата користила се сликама које су имале за циљ да пренесе идеје широј јавности. Широки спектар пропагандног изражавања путем слика коришћен је код израде плаката, карикатура, разгледница и илустрација. Аустроугарска монархија је слично осталим зараћеним силама креирала пропагандне плакате, који су се између себе разликовали по утицају, али суштински обухватили су исте мотиве. За то су се користила визуелна средства која су била доступна широким масама становништва.⁹

Пропагандни плакати за упис Аустроугарског ратног зајма¹⁰

⁹ Предраг М. Вајагић, *н.д.*

¹⁰ Слике пропагандних плаката за упис ратног зајма Аустроугарске монархије преузети су из Дигиталне библиотеке Беча (Wienbibliothek Digital). <http://www.digital.wienbibliothek.at/nav/classification/499538> (приступљено 11. октобра 2015.)

Поред пропагандних плаката позиве становништву за упис ратног зајма преносиле су дневне новине и часописи. Прву обвезницу ратног зајма уписивао је цар, а његов пример имала је да следи целокупна јавност, а од уписа нису били поштеђени ни војници на фронту. Како је рат одмицао, расположење и ентузијазам становништва за упис ратних обвезница је опадао. Укупне суме које су биле прикупљене у ратним зајмовима последње две године рата биле су обезвређене растућом инфлацијом. Пад интересовања се могао видети и по све дужим временским роковима у којима се зајам сакупљао. Упис првог ратног зајма је трајао само осам дана, да би затим рок за упис био месец дана, а на крају четрдесет и шест дана. Реална вредност уписаних износа ратног зајма је опадала као последица све веће инфлације, тако је последњи зајам из 1918. године у Аустрији износио тек четвртину вредности новца 1913. године. Са друге стране у Угарској висина прикупљеног новца је варирала од зајма до зајма.¹¹

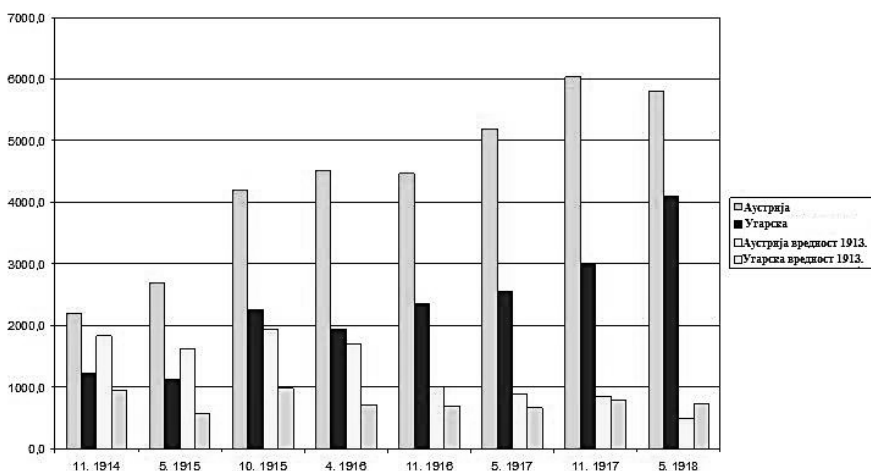

График прикупљеног новца ратним зајмовима
у Аустрији и Угарској 1914–1918. године (у милионима круна)¹²

Вест о Сарајевском атентату и смрти престолонаследника надвојводе Франца Фердинада и његове супруге Софије Хотек, изазвала је велики страх код војвођанских Срба. Слутећи велико зло и несрећу, они су на

¹¹ Ágnes Pogány, *n.d.*

¹² Исто

све начине покушавали да ублаже последице атентата. У циљу тога Срби су готово у свим местима Војводине давали изјаве лојалности и привржености Аустроугарској монархији и династији Хабзбурговаца. У првим данима рата ове манифестиције поданичке лојалности су се наставиле, а у њима су се нарочито истицали Срби у Банату.¹³ Своје новчане прилоге Срби из Бачке су првих месеци рата предавали Црвеном крсту, а на то их је позивао својим апелом и епископ бачки Митрофан Шевић.¹⁴ Срби из Великог Бечкереча су за потребе Црвеног Крста прикупили суму од 1.228 круна, док је значајан прилог у износу од 2.000 круна дала пивара Лазара Дунђерског.¹⁵

Поступци српског народа широм Бачке и Баната наишли су на похвале власти, међутим Србима се није веровало. То неповерење је нарочито било изражено у пограничним областима Срема и јужног Баната. Како би избегли евентуалне непријатности и изненађења, војне власти су у првим месецима рата завеле строг режим према Србима. Најистакнутије политичке и јавне личности су биле похапшене и интерниране у логоре. По местима широм Војводине дешавали су се изливи шовинизма према Србима од стране Мађара и Немаца. Ти испади су били праћени обавезном пљачком и уништавањем имовине српског становништва. Спровођење ових мера, праћених невиђеним насиљем у великој мери је паралисало свакодневни живот, а последице су се највише осетиле у виду опадања економске моћи Срба.¹⁶

За рат који је лета 1914. године започела Аустроугарска монархија

¹³ Делегација Срба из Панчева обавестила је великог жупана Торонталске жупаније да су они „*верни трону отаџбине*“, за коју су спремни да дају „*крв, живот и материјална добра*“. Управник српске школе у Арадцу организовао је манифестацију у којој су учествовали ученици и мештани села, на којој су ношене државне заставе и слика цара Фрање Јосифа, а певала се и мађарска химна. Василије Крстић, *Срби у Угарској: 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 477.

¹⁴ У свом допису упућеном свим православним свештеницима, црквеним општинама и манастирима на територији епископије Бачке, он је позивао православно становништво да приступи давању новчаних прилога за Црвени крст. Епископ је указивао на „*преозбиљне часове*“ у којима је потребно показати грађанску свест и пожртвованост, преко примера давања прилога. Архив Православне црквене општине Бачка Паланка (Даље: АПЦОБП), 82/1914 Свему преч. православ. срп. свештенству и црквеним општинама епархије Бачке (окружница), Нови Сад, 30. јул 1914.

¹⁵ В.Крстић, *н.д.*, стр. 477; Филип Крчмар, Аранка Балинт, *Почетак Првог светског рата у светлу Великобечкеречке штампе*, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин, 2014, стр. 362.

¹⁶ Миленко Палић, *Срби у Мађарко–Угарској до 1918*, Футура публикације, Нови Сад, 1995, стр. 381–382.

није била спремна, годинама уназад она је улагала знатно мање новца у војну индустрију за разлику од Немачке. Обим ратних операција, борбе на више фронтова, као и трајање рата проузроковали су огромне проблеме у функционисању привреде у монархији. На самом почетку рата влада је апсолутно подредила целокупну привредну производњу ратним потребама. Индустрија је повећала капацитете за производњу неопходног оружја, муниције и војне опреме, док је пољопривредна производња прво морала да намири потребе војске на линијама фронта. Становништво Војводине је преко новинских текстова било упућено у економске проблеме који су се тицали финансирања рата. Великобечкеречки лист *Gross-Becskereker Wochenblatt* у августу 1914. године доноси текст под насловом *Колико кошта један европски рат*.¹⁷ Према његовој процени рат који би захватио територију целе Европе мобилисао би скоро 20 милиона војника, од чега би преко 10 милиона било у сваком моменту на линијама фронта. Овакав број мобилисаних војника захтевао је свакодневне издатке који би у великим оружаним силама досезали „вртоглаве висине“. Дневна сума новца која је била потребна за вођење оваквог рата била је процењена на 216,5 милиона круна, а до цифре се долазило следећом рачуницом: „[...] исхрана трупа (под условом да цене животних намерница не поскупе одмах) – 50 милиона круна, збрињавање коња – 4 милиона круна, дневнице војника – 17 милиона круна, плате радника у арсеналима и лукама (4 круне дневно) – 4 милиона круна, мобилизација – 8 милиона круна, транспорт животних намирница, опреме и оружја – 16 милиона круна, муниција за пешадију (10 кутија пуњења по човеку на дан) – 16 милиона круна, муниција за артиљерију (10 ђулади по топу на дан) – 5 милиона круна, бродска артиљерија (2 ђулета по топу на дан) – 1,5 милиона круна, опремање војске на сваких 10 дана – 16 милиона круна, санитарска служба (500.000 рањених или болесних, по 4 круне сваки дан) – 2 милиона круна, кретање бродовља (6 часова вожње дневно) – 2 милиона, мањи порези (25%) – 40 милиона круна и 35 милиона круна за помоћ онима без средстава, реквизиција, штете у градовима и селима, на мостовима итд. Додуше, код ове рачунице није узет у обзир никакав раст цена приликом избијања непријатељстава. Ако се надаље узме, да се у периоду од 30 дана уништи

.....
¹⁷ Текст преноси делове расправе коју је написао Шарл Рише (fr. Charles Richet 1850-1935), француски психолог, писац и добитник Нобелове награде за медицину 1913. године. Своју економску расправу објавио је у међународном научном часопису *Dokumente des Fortschritts* (Документи о напретку).

трећина ратног материјала у војсци и флоти, то би ваљало додати још 20 до 30 милиона круна дневних губитака; [...]“ . На крају текста се изводи закључак да ће процена од 250 милиона круна дневно за вођење рата вероватно бити надмашена.¹⁸

Повећање обима индустријске производње у монархији захтевало је додатни капитал, што је био основни разлог за расписивање ратног зајма. У нади да ће се рат завршити брзом победом Аустроугарска монархија расписује први ратни зајам новембра 1914. године. Камате на издате обвезнице ратног зајма кретале су у висини 5–6% што је било веома повољно за то време. Новац који се прикупљао током првог ратног зајма представљао је неку врсту показатеља лојалности грађана на одређеном простору и њихову веру у коначну победу.¹⁹ Пропаганда која је вршена на простору Војводине за упис првог ратног зајма је према мађарском и немачком становништву ишла преко новина, плаката и јавних прогласа. Са друге стране српски народ је остао без својих средстава информисања, пошто су сви листови „*својевољно*“ престали да излазе из штампе.²⁰ У ситуацији када су политички прваци били интернирани у логоре, а средства информисања угашена, позив за упис првог ратног зајма српском народу у Војводини упутили су епископи Српске православне цркве. Како би се зауставио даљи програм српског народа, Српска православна црква је у име православних поданика исказала лојалност према аустроугарским властима. Својим учешћем у многим акцијама које су биле предузимане и спровођење током Првог светског рата за потребе државе и у војне сврхе, Српска православна црква и њени верници су дали велики допринос ратним напорима Аустроугарске монархије. Православно свештенство и учитељи српских народних школа се непосредно ангажовало у општој акцији прикупљања прилога и уписивања свих осам ратних зајмова.²¹ Овакав став Српске

¹⁸ Ф. Крчмар, А. Балинт, *н.д.*; стр. 472-473.

¹⁹ Војислав Мартинов, „Обрис ствари које долазе–позадинска збивања на простору Војводине“, у: *Невидљиви фронтови: Први светски рат и Војводина* (каталог изложбе), Музеј Војводине, Нови Сад, 2014, стр. 34.

²⁰ У својим сећањима политички првак Срба из Војводине Михаило Полит–Десанчић (1833–1920) истиче да су власти перфидним притисцима натерале редакције српских новинских гласила да обуставе штампање својих листова. Михаило Полит–Десанчић, *Како сам свој век провео*, Задруга штампарских радника Родољуб, Београд, 1925, стр. 65.

²¹ Данило Кецић, „Реквирирање звона српских православних храмова Темишварске епархије 1916–1917.“, *Зборник Матице српске за историју*, 59/60 (1999), Нови Сад, стр. 177.

правосавне цркве не може се окарактерисати као „сарадња са режимом“, већ као изнуђен потез тешком ситуацијом у којој се нашао српски народ на простору Аустроугарске монархије, када му је приписана колективна кривица за Сарајевски атентат.²²

Непосредно пред расписивање првог ратног зајма министар финансија угарске владе Јанош Телески²³ је дописом од 8. новембра 1914. године обавестио епископа бачког Митрофана Шевића о законским основама на којима је зајам био утемељен. Такође епископ је био замољен да обавести становништво о предстојећем ратном зајму. У складу са овим дописом угарског министра финансија епископ бачки Митрофан Шевић²⁴ се 11. новембра 1914. године окружницом обратио свом парохијском свештенству и црквеним општинама. Они су обавештени да ће се упис ратног зајма вршити у периоду 16–23. новембра, а да би било „целисходно“ да се верници на богослужењу 15. новембра са предикаонице или на неки други начин од својих свештеника „побуде на што јаче и обилније учешће“. Такође свештенство је требало да упозна народ са условима и начином уписивања, са предностима које ће имати од уписа ратног зајма, као и да укаже да тиме чине „домољубиву дужност“. У пропагандном смислу окружница обавештава народ о следећем: „[...] Стање новчане пијаце повољно је, услови зајма пробитачни су, и тако су установљени, да у овом зајму, од малога до великога, сваки може учествовати. Услови материјалног успеха дакле постоје. [...]“. Даље се указује да „[...] кад своју готовину новца чувану на дому – уз камату – ставили буду домовини на расположење у сврху обезбеђења повољног

.....
²² У својој синтези историчар Миленко Палић износи став да је „Врх Српске православне цркве такође остао доследан својој сарадњи са режимом /упркос помињаним насиљима/ и изражавао своју приврженост режиму и настојао да то пренесе и на Србе у Угарској“. Овакав став брани чињеницом да је приликом смрти цара Фрање Јосифа, Синод Карловачке митрополије упутио Посланицу српском народу у којој га је позвао на поданичку верност новом цару Карлу I. Упућивање Посланице верницима приликом ступања на престо новог владара биле је уобичјна ствар за све верске заједнице у готово свим европским монархијама. Миленко Палић, *Срби у Мађарско–Угарској до 1918. године*, Футура публикације, Нови Сад, 1995, стр. 384.

²³ Јанош Телеки (мађ. János Teleszky 1868–1939) мађарски политичар, министар финансија у угарској влади у периоду од 1912 до 1917. године. Члан Мађарске академије наука.

²⁴ Митрофан Шевић (1854–1916) епископ бачки 1899–1918; његовом заслугом у Новом Саду је подигнут велелепни владичански двор по пројекту архитекте Владимира Николића, а Саборна црква је приликом унутрашње обнове добила иконостас који је изradio сликар Паја Јовановић.

ратног исхода, и кад би се обавестили, да ће тиме и своје рођене интерес боље очувати него задржавањем новца на дому, јер и нашем новцу исто тако као и државним обвезницама дају управо вредност моћ државе; углед и солвентност њезина, а у случају нужде, и државне обвезнице могу се у свако доба у новац претворити [...]“.²⁵ Ова окружница је допуњена после три дана када је црквеним општинама дата дозвола да на име зајма упишу средства из новчаних фондова заклада и завештања којима су управљале.²⁶

У оваквим околностима српски народ одазвао позиву аустроугарских власти, уписавши зајам у таквом износу да се није разликовао од других народа у монархији. Многобројни појединци, подједнако из сиромашнијих и богатијих слојева, земљопоседници, индустријалци и велике банке улагали су свој новац у куповину обвезница. Акцији уписа ратног зајма прикључили су се градови и општине, делом мотивисани патриотским разлозима, али и због притиска од стране државе.²⁷ Акција коју је водила Темишварска епархија резултовала је уписом 316.650 круна на име првог ратног зајма.²⁸ У општини Стара Паланка²⁹ српско становништво је уписало укупно 17.900 круна, од чега је Православна српска црквена општина из Светосавске закладе и задужбинског фонда уписала 5.000 круна, Прва и Друга српска земљорадничка задруга 1.000 круна, паланачки Срби 11.900 круна.³⁰

Међу градовима се истицао Вршац који је издвојио 150.000 круна из градског буџета ради уписа зајма.³¹ Великобечкеречки *Gross-Becskereker Wochenblatt* 21. новембра 1914. године у рубрици локалне вести доноси извештај о упису ратног зајма. Уз констатацију да је упис зајма пропраћен општим задовољством и патриотским одушевљењем,

²⁵ АПЦОБП, 140/1914 Свима преч. управама манастира, преч. парох. свештенству и славним црквеним општинама Епархије Бачке (окружница), Нови Сад, 11. новембар 1914.

²⁶ АПЦОБП, 143/1914 Славним срп. прав. црквеним општинама Епархије Бачке (допуна окружница), Нови Сад, 14. новембар 1914.

²⁷ В. Мартинов, *н.д.* стр. 34.

²⁸ Д. Кецић, *н.д.*; стр. 177.

²⁹ У Угарској варош Паланка се састојала од три општине Стара Паланка са већинским српским становништвом, док су у општинама Нова и Немачка Паланка већина били Мађари и Немци. Општине ће после завршетка рата бити административно спојене у Бачку Паланку. Предраг Вајагић, „Историјат развоја грба Бачке Паланке“, *Сунчаник*, год.10, бр.30/32, 2010/2011, стр. 16–19.

³⁰ АПЦОБП, 29/1915 Извештај о упису Првог ратног зајма у Старој Паланци.

³¹ Никола Гаћеша, *Историја банкарства у Војводини*, Матица српска, Војвођанска банка, Нови Сад, 2001, стр. 209–210.

сваком грађанину се указивало на сопствени интерес, јер је то био „*најбољи улог капитала при најбољој камати*“. Наредбом школског инспектора целокупан наставнички кадар је био у обавези да пропагира уписивање ратног зајма. Укупна сума првог ратног зајма која је уписана у жупанијској муниципији Велики Бечкерек прешла је износ од милион круна.³² У следећем броју 28. новембра Великобечкеречки недељник у чланку насловљеном *Успех мађарског зајма* истиче да су се позиву отаџбине одазвали сви и да је становништво Угарске уписало ратни зајам у висини од око милијарду круна, док је на подручију Торонталске жупаније било уписано 25 милиона круна.³³

Супротно томе Новосадски магистрат је 16. новембра 1914. године на терет градске сирочадске благајне за ратни зајам уписао 250.000 круна, с тим да се дефицит буџета покрије општинским прирезом од 72%. Због овакве одлуке Магистрат ће касније бити принуђен да подигне зајам у банци ради исхране сиромашног становништва.³⁴ Слично су поступале и многобројне општинске Скупштине које су на својим седницама доносиле одлуке да из буџета којим су располагале одвоје део новца за упис ратног зајма.³⁵ Културно–просветним институцијама Срба у Војводини сва имовина је била заплењена и усмерена на упис обвезница ратног зајма. Између осталих Матици српској власти су одузеле новчану

.....
³² Први ратни зајам у Великом Бечкереку је уписиван у следећим финансијским институцијама: Торонталска банка за штедњу и кредит 307.900 круна, Торонталска централна кредитна задруга 82.600 круна, Великобечкеречка штедионица 93.650 круна, Великобечкеречка пучка банка 78.300 круна, Народно привредна банка 34.800 круна, Занатско–трговачка банка А.Д. 11.150 круна, Аустроугарска банка 51.100 круна, Торонталско аграрна банка А.Д. 106.750 круна, Поштанска штедионица 8.000 круна, Краљевско пореско звање 12.450 круна. Највеће износе су уписали Великобечкеречко погребно друштво 50.000 круна, Великобечкеречко друштво „1.000 круна“ 50.000 круна, Великобечкеречко ватрогасно друштво 5.000 круна, Реформаторска црквена општина 20.000 круна. Ф. Крчмар, А. Балинт, *н.д*; стр. 416-417.

³³ Износ уписан на име првог ратног зајма у Угарској премашио је сва очекивања, што се у штампи тумачило као знак „*непоколебљиве вере у коначну победу*“. Истицало се да у ратним временима када је новац имао већу вредност и када га је обичан човек скривао на тајна места да се не пронађе, био довољан само једаан позив како би се прикупила свота од преко милијарду круна. Овакав одзив имао је војницима на фронту да покаже да народ верује у њих, те да им та вера улије жељу за победом. *Исто*, стр. 419-420.

³⁴ Алимпије Поповић, „Велике промене у граду и нова искушења“, *Свеске за историју Новог Сада*, год. VIII, бр. 10, Нови Сад, стр. 7-8.

³⁵ Такву одлуку је више пута доносила општинска Скупштина у Ковину. Тибор Галамбош, *Ковин у Првом светском рату*, Ковин, 1998, стр. 47.

имовину у висини од милион круна, уписавши је у целости на име ратног зајма.³⁶

Расписивање другог ратног зајма се поклопило са уласком Италије у рат на страни блока Велике Антанте. За потребе пропагандне на територији Лужне Угарске штампан је ћирилични плакат са прогласом Иштвана Тисе³⁷, председника угарске владе. Мотив штампања ћириличног прогласа можемо потражити у продужетку рока за упис ратног зајма који се није одвијао планираном динамиком. Проглас на српском језику започиње освртом на издају Италије која је била савезница Аустроугарске тридесет три године, захваљујући чему је као држава напредовала у материјалном и духовном свету. Објава рата од стране Италије се сматрала као нож у леђима Аустроугарске која се борила са „руским горостатом“ који је угрожавао слободу целе Европе. Даље у прогласу Србима и осталим народима у монархији се поручивало:

„[...] Рат захтева не само проливање крви, већ и материјална средства. Морамо се јако напрегнути и на привредном пољу, да осигурамо победу. Потпун успех и потпуна слава може само оном народу пасти у део, који и на привредном пољу учини све.

Народ је показао то пожртвовање и ту одлучност и досада у току овог рата. Мирне душе сносио је неприлике; међусобно помагајући се старао се, да врши посао и оних који су отишли у бој. Народ је дао светао доказ своје великодушности и свога човекољубног пожртвовања, те је беспримерни успех првог ратног зајма задивио цео свет.

Баш сада, неколико дана пре талијанског издајства, обратила се влада народу са другим ратним зајмом. Досадашњи успех је нов доказ народног самопоуздања, народне привредне снаге и пожртвовања. Но сада, у виду новог непријатеља, нове у опасности нужни су поновни, већи напори. Зато је влада продужила раније установљени потписни рок ратног зајма, те позива народ на што је многобројније потписивање тога зајма.

Народ треба и у том погледу да докаже своју непоколебљиву одлучност.

Учешће у ратном зајму је часна дужност свакога, који располаже нужним новчаним средствима. Рат је ставио у промет велике капитале.

.....
³⁶ М. Палић, *н.д.*; стр. 383.

³⁷ Иштван Тиса (мађ. István Tisza 1861–1918) мађарски политичар, вођа Либералне странке (од 1905. године Националне странке), председник угарске краљевске владе у два периода 1903–1905. и 1913–1917. године.

Милиони грађана претворили су у новац своја материјална добра (пољопривредне продукте, домаћу стоку и т.д.) Један део тога новца нека сваки употреби за ратни зајам. Многобројно потписивање тога зајма је такво народно дело, што моћно повећава материјалну и моралну снагу народне борбе на живот ии смрт³⁸.

Епархија Бачка је и приликом расписивања другог ратног зајма позвала православне вернике да се у што већем броју одазову на упис. Код уписа зајма могли су се искористити улози који су од 1. августа 1914. године били замрзнути мораторијумом од стране власти, при чему је износ за упис био ограничен на 25% од укупне своте. Такође уписани износ зајма се могао уплатити на четири једнаке рате. Свештенство је позвано да услиши жељу угарске владе и позив за упис ратног зајма прочита на Светој литургији за Спасовдан.³⁹ На име другог ратног зајма Срби из Старе Паланке су уписали 15.800 круна, што је био нешто мањи износ од оног уписаног у првом зајму.⁴⁰

Због утицаја на јавно мњење међу Србима, као због ширења своје ратне пропаганде, али на један прикривен начин угарске власти су наставиле да издају „*ратарски лист*“ *Њиву* који је штампан у Будимпешти. Лист је био недељник и излазио је још од 1898. године на мађарском, немачком, словеначком, русинском и српском језику. Финансиран је у потпуности из државне касе, годишња претплата је износила 3 круне, а све са циљем да оствари што већи утицај у јавном мњењу, ради ширења владине пропаганде. Основни текстови су се припремали на једном месту, а затим би се преводили у посебним редакцијама за сваки од народа. Уредници посебних издања имали су малу слободу да додају понеку причу или песму из националне књижевности, као и мале белешке у виду вести из средина у којима је дотични народ био већина. Та „*слобода*“ била је строго контролисана, са циљем да „*тобожњим народним духом*“, који је био присутан у сваком од бројева *Њиве*, превари читаоце стварајући илузију да је то њихов лист. Уредник српског издања био је Стеван

.....
³⁸ Проглас је издат у Будимпешти 27. маја 1915. године. Музеј Војводине, Одељење савремене историје, Збирка плаката, инв. бр. 12

³⁹ АПЦОБП, 57/1915 Преч. управама манастира, преч. Срп. правосл. парохијским звањима и сл. Прав. срп. црквеним општинама Епархије бачке, Нови Сад, 10. маја 1915.

⁴⁰ Православна српска црквена општина Стара Паланка је из Светосавске закладе уписала 2.000 круна, I српска земљорадничка задруга 500 круна, док су остали Срби уписали 13.300 круна.

АПЦОБП, 29/1915 Извештај о упису Другог ратног зајма у Старој Паланци

В. Поповић.⁴¹ За време трајања рата *Њива* је била недељни лист који се више бавио политиком него што је саветовао ратаре. Читав лист је био осмишљен да велича „*доброг краља*“ и „*праведне ствари*“ за које су народи монархије крварили, односно да доследном демагогијом објашњава ратне мере које је предузимала влада. Сваког понедељка сви уредници били су обавезни да присуствују састанку где су им биле преношене инструкције надлежних министарства угарске владе. Сличан лист се на пет језика штампао за потребе аустроугарске војске, а било је допуштено и издавање српских календара који су такође коришћени за спровођење ратне пропаганде.⁴²

Тако је у сврху најаве трећег ратног зајма на насловној страни *Њиве* од 13. октобра 1915. године изашао текст *Рат новца*. Српски читаоци су тако могли да се подсети како су се некад ратови решавали у судару две војске који је трајао неколико сати, после чега се знао победик. И код таквих ратова поред ратне мудрости требало је имати новца, али он није био пресудан фактор за победу у битци, јер су важније биле величина и јачина војске. У модерним временима ствари су се промениле и новац је преузео главну улогу, јер је од њега завислио колико дуго једна од зараћених страна може да издржи ратне напоре. Као пример се наводио Руско–јапански рат, када су Јапанци после низа победа остали без новца и нису могли да заврше свој победоносни поход, за чега су биле криве банке из Сједињених Америчких Држава и Енглеске које су одбиле да им да ју нове кредите. То је био главни разлог зашто су морали да склапају неповољан мир, иако су победили на бојном пољу. Овај пример је дат јер је Аустроугарска у рату напредовала, због чега „*ваља да сложимо на гомилу силесију круна*“ за трећи ратни зајам. Пошто држава више није имала новца, од народа се захтевало да приложи свој новац који био потребан за наставак рата, док се не буду створили повољни услови за склапање мира. Све је илустровано вестима да је Немачко царство на последњем ратном зајму уписало преко 13 милијарди марака (45 милијарди круна).⁴³

Као и код претходних ратних зајмова Епархија бачка се активно

⁴¹ Стеван В. Поповић – Чика Степа (1845–1918) књижевник и политичар, школски надзорник, посланик у хрватском и угарском сабору. Од 1882. године па до своје смрти био је управник Текелијанума. Почасни члан Српске краљевске академије од 1892. године.

⁴² Душан Попов, „Српска штампа у Угарској у време Првог светског рата“, *Зборник за историју*, бр. 26 (1982), Нови Сад, стр. 157-158.

⁴³ *Њива*, бр. 41, 10. октобар 1915.

укључила у акцију уписивања преносећи апел угарског министра вера и просвете. Изражавала се нада да ће трећи зајам поновити успех претходна два, посебно су се истицали ратни успеси аустроугарске војске на фронтима као гарант сигурне победе у будућности. Од свештенства се захтевало да вернике упознају са условима и начином уписа зајма, са материјалним предностима које су се добијале са његовим уписивањем. Такође приликом недељне службе верницима је требало скренути пажњу на обавезу испуњавања родољубиве дужности према отаџбини.⁴⁴ Од српских професора и учитеља се нарочито захтевало да узму учешћа у пропагандним активностима везаним за упис ратног зајма. Они су својим ученицима морали да укажу на њихову обавезу да своју уштеђевину упишу као зајам, јер су само тако могли постати активни учесници „велике борбе“. Како је у окружници наведено „[...] искрена реч учитеља и професора, позваних ових васпитача младежи, за цело погодити пут к племенитом срцу младежи, која се за идеале загрева [...]“.⁴⁵

Територија Срема улазила је у састав Банске Хрватске, која је била под влашћу угарске круне, тако да је његово становништво зајам уписивало код угарске владе. Упис зајма у Срему се као и на територији Банске Хрватске вршио код великих банака, које су се улагале много труда у оглашавање и популаризацију ратног зајма. Саме банке су уплаћивале велике суме зајма из својих новчаних средстава, при чему разлог није била чиста економска добит, већ због тога што су овакве уплате код становништва отклањале сумњу у сигурност улога. Пропаганда је свуда истицала да не постоји бољи и сигурнији начин од уписивања ратног зајма како би се помогло војницима на фронту. Поред истицања родољубља и сигурне финансије добити, наглашавало се како је одрицање од новца најкраћи пут до победе у рату. Ради што већег уписа зајма хрватски бан Иван Шкрлец Ломнички је 5. јуна 1917. године посебном окружницом установио Дан ратног зајма, током ког су у свим већим местима биле организоване разноврсне јавне манифестације и догађаји како би се становништво подстакло на што масовнији упис зајма.⁴⁶ Како би се

⁴⁴ АЦОБП, 115/1915 Свим пречасним управама манастира, парохијским звањима, Црквеним општинама и славном учитељству у Епрахији бачкој, (окружница), Нови Сад, 13. октобра 1915.

⁴⁵ АЦОБП, 116/1915 Славној управи Православне српске Велике гимназије Ујвидечке и свима славним месним школским одборима Епархије бачке, (окружница), Нови Сад, 13. октобра 1915.

⁴⁶ Бранко Остмајер, „Уписи ратног зајма у Ђакову и Ђаковштини 1914–1918.“, Зборник Музеја Ђаковштине, 11(2013), стр. 87-98.

становништву доказало да је зајам сигурна инвестиција Осигуравајуће друштво Анкер је нудило могућност осигурања уложеног ратног зајма.⁴⁷

Пропагандни плакат за осигурање уписаног зајма⁴⁸

Обвезница трећег ратног зајма у вредности сто круна⁴⁹

Срби у Срему су се одазивали позивима за упис свих осам ратних зајмова, а највише новца је прикупљено преко Управе српских црквено–народних фондова и добара у Сремским Карловцима. Тако је за трећи ратни зајам 1915. године уложено 500.000 круна, за четврти 1916. године 300.000 круна, а за шести ратни зајам 1917. године сума од 3.248.050 круна.⁵⁰

⁴⁷ Осигуравајуће друштво Анкер било је основано 1858. године од стране угледних личности Хабзбуршке монархије.

⁴⁸ Слика пропагандног плаката за осигурање ратног зајма преузет је из Дигиталне библиотеке Беча (Wienbibliothek Digital). <http://www.digital.wienbibliothek.at/nav/classification/499538> (приступљено 11. октобра 2015.)

⁴⁹ Слика обвезнице ратног зајма преузета је из Дигиталне библиотеке Беча (Wienbibliothek Digital). <http://www.digital.wienbibliothek.at/nav/classification/499538> (приступљено 11. октобра 2015.)

⁵⁰ Српски митрополијски гласник, бр. 4, 28. децембар 1915, стр. 61; бр. 8, 15. август

Општа акција прикупљања метала за потребе аустроугарске војске започела је фебруара 1915. године наредбом председника угарске краљевске владе грофа Иштвана Тисе. Према тој наредби која је објављена широм Војводине сваки власник одређених метала био је дужан да властима пријави све залихе метала којима је располагао, а које су биле теже од 20 кг, као и да их преда до краја априла 1915. године.⁵¹ Метал се предавао посебним Одборима који су даље премеравали сакупљене количине и вршили процену вредности, а затим су пошиљке слали у Будимпешту или Пожун.⁵² Недостатак довољне количине сировина потребних за израду оружја, натерао је аустроугарске власти да крену и са реквизицијом црквених звона. Један од преко потребних метала била је бронза, без које се нису могле лити топовске цеви, а она је била материјал од ког су била израђена црквена звона.

Реквизиција звона са Цркве Светог Јована Крститеља у Старој Паланци⁵³

Реквизиција црквених звона, као и бакра којим су били покривени црквени и манастирски торњеви, односно кровови одвијала се у неколико таласа током 1916 и 1917. године. Од реквизиције није била поштеђена ни једна верска конфесија у Војводини, а за однета звона црквене општине су биле обештећене са 4 круне по килограму. Добијеним новцем за однета звона цркве нису могле располагати, он је био уложен на рачуне

1916, стр. 105; бр. 11, 28. јун 1917, стр. 140-141.

⁵¹ Д. Кецић, *н.д.*; стр. 178.

⁵² АЦОБП, 94/1915 Свима преч. управама манастира и слав. Црквеним општинама Епархије Бачке (Упутство о слању прикупљеног метала), Нови Сад, 24. август 1915.

⁵³ Збирка фотографија Православне Црквене општине Бачка Паланка

финансијских институција, али под мораторијумом за трошење све до краја рата.⁵⁴ Под таквим околностима новац бележен на име одштете за реквирирана звона је делом или у целини уписиван за неке од ратних зајмова који су били расписани до 1918. године.⁵⁵

Реквизиција звона са Римокатоличке црква Светог Ивана Непомука у Великом Бечкерекy⁵⁶

Како се ближио крај рата код становништва Војводине било је све мање расположења за упис ратног зајма. Све више је пружан отпор неодазивањем, нарочито код Срба, упркос притисцима и агресивној пропаганди аустроугарских власти. После акција реквизиције метала, кренуло се са апровизијама хране. Према сведочанствима савременика тих дана у народу се веровало да се ближи крај рата. Почетком 1917. године Аустроугарска монархија је отворила нови унутрашњи фронт, на коме се борила против све већег броја дезертера и одметника од власти, познатих под именом „зелени кадар“. Стална несташница хране и других производа широке потрошње проузроковала је незапамћен раст цена, којим су нарочито били погођени најсиромашнији слојеви становништва. У таквој атмосфери уследио је пробој Солунског фронта септембра 1918. године, после ког је Аустроугарску монархију захватило опште расуло и распад.

Војни пораз Аустроугарске монархије за последицу је имао њен

⁵⁴ АЦОБП, 53/1916, 24/1917 Предмет о одношењу звона приликом опште реквирације, Стара Паланка, 17. октобар 1916.

⁵⁵ Д. Кецић, н.д; стр. 190.

⁵⁶ Фотографија из приватне колекције др Ференца Немета из Новог Сада.

нестанак као државе, а на њеним рушевинама настале су нове државе, међу њима и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Целокупна пропаганда заснована на уверавању о апсолутној сигурности улагања новаца у ратни зајам показала се као превара. Повраћај новца уложеног у обвезнице ратног зајма нестанком Аустроугарске монархије више није био могућ. Овакав епилог био је тежак финасијски ударац за многобројне појединце и породице, као и привреду. Реквизиције црквених звона спроведена 1916 и 1917. године такође је представљала својеврсну отимачину од стране власти, којом су биле подједнако погођене све верске конфесије на простору Војводине. На крају можемо закључити да су наметнути ратни зајмови од почетног масовног одазива на крају доживели неуспех. У суштини они су представљали организовану пљачку сопственог становништва и привреде, а све ради остварења победе у рату, чиме је испуњен предуслов за вођење „Тоталног рата“ који је подразумевао мобилизацију свих ресурса једне нације и државе.

Summary:

AUSTRO-HUNGARIAN WAR LOANS IN VOJVODINA 1914-1918.

When at the end of 1914 it became apparent that the war would soon end, the Monarchy faced with the problem of lack of finance for its further conduct. The need to come up with the money, forced the government to call on the population to enroll war loan bonds. Admission loan was accompanied by a strong propaganda campaign in the entire Austro through posters, newspaper advertisements, public events, pamphlets and leaflets. During the Great War in Austro-Hungarian monarchy was advertised eight war loans, and the money collected in this way is largely facilitated by the conduct of war. As the end of the war in which loomed defeat of the Central Powers, the population in all lesser extent responded to calls by the authorities for registration of the loan. In addition to taking funds Austro-Hungarian authorities were actions to collect metals from the population, initially based on voluntary contributions, and later organized requisitions. Of these requisitions were not spared religious communities. Vojvodina during the Great War were under

the administrative authority of the Kingdom of Hungary (Backa and Banat) and Banska Croatia (Srem). The population of Vojvodina is shared wartime fate of the other inhabitants of the monarchy, taking part in the enrollment of Austro-Hungarian war loans. In this paper we intend to carefully present the position of the Serbian people in the Austro-Hungarian war effort. The Serbs were in a very specific and difficult situation because they were declared guilty for the war.

Keywords: war loan, propaganda, requisition, civilian population

Нада Петровић

АРХИВСКА ГРАЂА О ДОБРОВОЉЦИМА У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ И БАЗИ ПОДАТАКА

Инвентар

Апстрактум: У прилогу су апострофирани фондови и збирке Архива Југославије у којима се налази архивска грађа о добровољцима и добровољачком питању, а чија су информативна средства у бази података Инвентар. Обухваћено је 12 фондова и збирки, пописане су све сигнатуре и дати текстови јединица описа у којима се налази архивска грађа о добровољцима. Овај рад олакшаће будућим истраживачима проучавање теме добровољаштва, јер је обухватио све фондове и збирке и њихове јединице описа о наведеној теми.

Кључне речи: Архив Југославије, архивска грађа, добровољци, аграрна реформа, добровољачко питање, фондови и збирке, база података Инвентар, Министарство финансија КЈ, установе аграрне реформе КЈ.

Архив Југославије поседује 865 фондова и збирки, у количини од 25.000 дужних метара, а та грађа хронолошки обухвата период од 1918. до 2006. године. Велики број фондова и збирки има као информативно средство инвентаре, архивистичке или регистратурске пописе, и на тај начин доступни су истраживачима.

Читаоницу Архива, која са истраживачима ради од 1958. године до данас, посетило је око 14.000 истраживача. Истраживачи су различитих профила (историчари, новинари, универзитетски професори, студенти, пензионери, правници, економисти и други). Грађа се користи за

различите потребе и у широком распону: од припрема дипломских радова, докторских дисертација, студија, монографија и разних публикација, до решавања имовинско-правних односа. Резултати истраживања фондова и збирки Архива уткани су у више од: 2.650 монографија, 700 доктората, 600 магистарских радова, преко 600 дипломских радова, стотине реферата, студија, чланака, фелтона. Документа Архива коришћена су за снимање знатног броја документарних емисија и у разне друге сврхе.

Теме интересовања истраживача архивске грађе су различите, али највише су експлоатисане о: геноциду и ратним злочинима; билатералним и међународним односима Југославије; односу државе и цркве; просвети и школству у Краљевини Југославији; аграрној реформи и колонизацији; историји КПЈ/СКЈ; омладинским радним акцијама; акционарским друштвима у Краљевини Југославији и др. Годинама се, између осталих, истражује архивска грађа о добровољцима, аграрној реформи, додели земље добровољцима, Панчевачком риту и другим сродним питањима.

Архивска грађа о добровољцима који су учествовали у Великом рату и добровољачком питању налази се у 12 фондова и збирки. Истраживање појединих тема, па и теме о добровољцима, олакшава база података *Инвентар*, у коју су унета 134 фонда и збирке чије је информативно средство инвентар. У Прилогу овог рада дати су називи фондова и збирки у којима постоји грађа о добровољцима, сигнатуре, као и текстови јединица описа.¹

Наводимо 12 фондова и збирки о добровољцима у бази података *Инвентар* у Архиву Југославије, у којој се налази 11 информативних средстава:

1. Народна скупштина Краљевине Југославије (72);
2. Установе аграрне реформе Краљевине Југославије (96);
3. Министарство финансија Краљевине Југославије (70);
4. Краљев двор (74);
5. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334),
Политичко и Персонално одељење;
6. Носиоци златне и сребрне Карађорђевог звезде (није у бази података);
7. Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (388);
8. Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395);
9. Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14);
10. Збирка Милана Стојадиновића (37);

¹ У Прилогу, текстови о јединици описа дати су скраћено и обухваћени су само делови који се односе на добровољце.

11. Збирка Јована Јовановића Пиждона (80);
12. Министарство пољопривреде Краљевине Југославије (67).

Фонд *Народна скупштина Краљевине СХС/КЈ* (72) је архивистички обрађен и садржи 134 фасцикле и 97 књига. У фонду се налазе материјали о раду законодавног одбора Народне скупштине КСХС, закони из делокруга Министарства војске и морнарице: предлози Закона о добровољцима, (извештаји, измене и допуне тог Закона), материјали које је усвојио Одбор за проучавање законског предлога о добровољцима 1926–1928. Материјали са 92. редовне седнице Народне скупштине КСХ одржане 13. августа 1928. која је прихватила Закон о добровољцима, потврђен 31. августа 1928. Оригинал документ.²

Установе аграрне реформе Краљевине Југославије (96) је фонд који је настао спајањем девастиране архивске грађе Министарства за аграрну реформу³ и Министарства пољопривреде.⁴ Фонд садржи 46 фасцикле односно 4,5 дужних метара.

Архивска грађа у овом обједињеном фонду настала је од разних стваралаца који су се бавили питањима аграрне реформе и колонизације у Краљевини Југославији током 1919–1944. Ствараоци архивске грађе

² АЈ-Народна скупштина КСХС/Краљевине Југославије (72)-32-128.

³ Аграрна реформа је било једно од централних унутрашњих питања Краљевине СХС. *Проглас Александра I Карађорђевића* од 24. децембра 1918 / 6. јануара 1919. представљао је основу за правно регулисање спровођења аграрне реформе у КСХС, што је започето доношењем *Предходних одредби за примену аграрне реформе* од 25. фебруара 1919. Указом регента Александра од 2. априла 1919. др Фрањо Пољак је постављен за министра аграрне реформе, а тај указ сматра се актом о оснивању Министарства КСХС за аграрну реформу. *Уредба о устројству Министарства за аграрну реформу* донета је 12. фебруара 1920. Ова Уредба је допуњена *Решењем о изменама у Уредби о устројству Министарства за аграрну реформу* од 28. фебруара 1921. Министарство за аграрну реформу престало је да постоји по *Закону о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929. Гојко Маловић, Историјска белешка: *Установе аграрне реформе 1919–1941*. Библиотека информативних средстава Архива Југославије.

⁴ *Законом о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929. престало је да постоји Министарство за аграрну реформу, па су послови аграрне реформе и колонизације прешли у надлежност Министарства пољопривреде. По том Закону генерал Петар Живковић, председник Министарског савета и министар унутрашњих послова К СХС, донео је *Уредбу о подели на одељења Председништва Министарског савета и министарстава* од 19. априла 1929. По Уредби Министарство пољопривреде је имало пет одељења, међу којима је било и *Одељење за аграрну реформу*. Одељење је било надлежно за: ликвидацију великих посела у тзв. Северним крајевима, у тзв. Јужној Србији, Босни и Херцеговини и Далмацији, спровођење колонизације у јужним и северним крајевима К СХС, комасације и друго. *Исто*.

овог фонда су: Министарство за аграрну реформу Краљевине СХС 1919–1929, чији су послови укинати у првој половини 1929, а његови послови прешли у надлежност Министарства пољопривреде КСХС/КЈ. Унутар Министарства пољопривреде КЈ постојао је током 1929–1941. одсек Аграрне реформе. Послови аграрне реформе одвијали су се на подручју окупираног Баната и током рата 1941–1944. У осталим деловима окупиране Краљевине Југославије они су још 1941. године били обустављени.

Будући да је аграрна реформа и колонизација била једно од најважнијих питања у Краљевини СХС/Југославији, сачувани делови архивске грађе у овом фонду имају изузетан историјски значај. Овај фонд је годинама проучавао велики број истраживача и постоји огроман број научних радова о теми аграрне реформе и колонизације.

У фонду су најбројнији предмети Врховног повереништва аграрне реформе – Скопље са Главним аграрним повереништвом, који се односе на доделу земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима. Предмети су сређени абecedним редом.

Најчешће коришћени документи овог фонда су спискови добровољаца који су добили земљу у Панчевачком риту решењем Министарства пољопривреде 62276/Via, са списковима оних добровољаца који су уведени у посед решењем Комисије у Петрограду бр. 6852/39. Ту су и спискови:

– Списак о додели земље добровољцима у Панчевачком риту према решењу Министарства пољопривреде бр. 62276/ Via/1939. године;

– Списак добровољаца који су уведени као супоседници у посед у тзв. Панчевачком риту и који је (списак) саставни део решења ове Комисије бр. 10954/39.

Списак садржи: име и презиме, одакле је особа, број добровољачког уверења, начелно решење Министарства (бр. 62276/ Via/1939. године).⁵

.....
⁵ Решење министра пољопривреде о Панчевачком риту гласи: „Министарство пољопривреде решењем / Via/1939. 26. септембра 1935. године сходно чл. 3 Закона о добровољцима од 31. августа 1928. Са изменама и допунама од 18. септембра 1930. РЕШАВАМ да се за аграрне сврхе одвојено земљиште у Панчевачком риту додели делом за економску 1937/38. и делом за 1938/39. годину добровољцима земљорадницима по приложеном списку, који је саставни део овог решења, а од редног броја 1 до 2412. позвати добровољце којег ће дана у горе наведеном року престати надлежној аграрној власти ради избора парцеле коцком и увођења у посед. Сва у списку наведена лица имају се о овом решењу појединачно изјаснити. Министар пољопривреде Св. Станковић“. АЈ-96-37-99.

– Спискови аграрних субјеката наделених са земљом у Панчевачком риту и који су индивидуално уведени у посед.

Архив Југославије годишње добија велики број захтева потомака добровољаца ради провере података о додели земље у Панчевачком риту.

Фонд *Министарство финансија Краљевине Југославије* (70) садржи 601 кутију грађе, 570 књига основне евиденције. Фонд обухвата архивску грађу за период 1918–1941, од оснивања ствараоца фонда. Министарство финансија је основано при првој влади Краљевине СХС 20. децембра 1918. Његове надлежности предвиђене су Уредбом Министарског савета КСХС од 25. фебруара 1919. Делатност Министарства финансија била је да предлаже државни буџет, стара се о стабилизацији динара, спречава и открива монополе и финансијске прекршаје.

Архивска грађа која се односи на добровољачко питање класификована је у неколико група: катастарски операти, триангулација, премер, комасација, реамбулација и омеђавање. Ту су и материјали о премеру и парцелацији аграрног земљишта, а у вези са склапањем уговора аграрних интересената, добровољаца са цивилним геометрима.

Садржај јединице описа: Материјали (преписка, уговори, понеки краћи извештај и изузетно тужба Државном савету) о премеру и парцелацији аграрног земљишта највише у вези са склапањем и одобрењем уговора о премеру између цивилних геометара и аграрних интересената и **добровољаца** или њихових измена и допуна. Постоји и материјал у вези са: раскидом уговора због неажурности и неправилног пословања цивилних геометара и захтевом да они кривично одговарају због злоупотреба; захтевима да премер врше државни органи; инспекцијом обављеног премера аграрног земљишта

Затим, јединице описа под називом: **Ослобађање од пореза** аутоколоништа, колоништа – оптаната и **добровољаца**, странаца и разних организација.

У оваквим јединицама описа налазе се: материјали (молбе са уверењима у прилогу, решења, представке, записници, жалбе, пресуде и преписка) о појединачним захтевима колоништа – **добровољаца** у Светском рату за привремено ослобођење од пореза на земљиште пошто су насељени по прописима Закона о аграрној реформи на подручју дунавске и савске финансијске дирекције. Грађа обухвата године 1935–1941.

Добровољачко питање је назив јединица описа које доминирају у фонду. Њихов садржај чине материјали у вези са достављањем на извршење решења Министарства пољопривреде о додели обвезница

добровољцима (пошто им је то својство признато), уместо аграрне земље у смислу Уредбе о исплати 4% државних обвезница ратним добровољцима од 1938.⁶ Материјал је сређен по абецеди презимена добровољаца и обухвата око 33 архивске кутије. Под називом *Добровољачко питање* су и правни прописи који су регулисали ово питање: Уредба, правилници и распис са примедбама, изменама и допунама о финансијској ликвидацији аграрне реформе на великим поседима; о обештећењу велепоседника за експроприсано земљиште; издавање 4% обвезница од стране Привилеговане аграрне банке које се амортизују откупом или путем извлачења у року од 30 година и наплати анuitета од аграрних субјеката и од државе по њеном дугу за насељење **добровољаца**.

Идеја министра пољопривреде, била је, да новчаним средствима уместо земљом, задовољи добровољце, па је донета Уредба 1938. о издавању државних обвезница.

У оквиру фонда *Краљев двор* (74) у класификационим групама Канцеларија краља 1919–1941, Маршалат 1928–1940. и Управа двора 1918–1941, налази се у 6 кутија 8 јединица описа са документима о добровољцима. То су: документа о додели земље добровољцима у Војводини, Македонији, Косову и Метохији и осталим крајевима, молбе и жалбе добровољаца по разним основама, а најчешће молбе за материјалну и новчану помоћ упућене краљу.⁷ Жалбе ратних војних инвалида односе се на њихов лош статус у држави и мале припадности.⁸

Из фонда Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије издвојен је део докумената који се односи на *Носиоце златне и сребрне Карађорђевог ордена*. Документ је у виду формулара са насловом: Подаци ратника-бораца одликованих златним војничким орденом Карађорђевог ордена са мачевима, и исто за сребрну Карађорђевог звезду. Формулари садрже рубрике које су попуњавали ратни добровољци, њихови ратни другови или претпостављени, током 1934. и 1935. године.

⁶ До 1938. остало јр неподмирено 7.989 добровољачких молби за доделу земље у Војводини пошто није више било довољно расположивог земљишта за деобу. *Три године владе Г. Д-р Милана Стојадиновића*, Београд, 1938, 200.

⁷ Појединачне молбе добровољаца, чланова њихових породица, ратова 1867, 1877. и 1878. и Великог рата за материјалну и новчану помоћ. Нпр. молба Милисави Пјевовића, добровољаца, ратног инвалида са Солунског фронта – Његовом величанству краљу Срба, Хрвата и Словенаца Александру I, 4. маја 1929. АЈ-74-112-170.

⁸ АЈ-74-112-70-86.

Формулари су се попуњавали ради остваривања одређених припадности. Грађа је некомплетна. Попис носилаца сребрне Карађорђевог звезде, од А до Ш, садржи 443 имена. Попис носилаца златне Карађорђевог звезде, од А до М, садржи 505 имена. Овај посебан фонд добио је број 525. Међу бројним именима ратника носилаца златне и сребрне Карађорђевог звезде налазе се и добровољци у Великом рату: Аћим Ђуре Савић, Аћим Радишић, Бошко Пралица, Ђорђе Лукић, Ђорђе Џузовић, Ђуро Слеччевић, Иван Милосава Милуновић, Јован Раденковић, Крста Жарковић, Љубомир Стевана Поповић, Лука Марицки, Михајло Михе Пиштало, Михајло Павловић, Милутин Ристовић, Милутин Јована Мратинковић, Ђорђије Мучибабић, Перо Трифка Мучибабић, Павић Јована Отовић, Спасоје Ребић, Војислав Ристе Петровић.

У оквиру фонда *Министарство иностраних послова Краљевине Југославије* (334), архивска грађа о добровољцима налази се у 5 јединица описа и 4 архивске кутије. То су појединачна документа која су настала радом Политичког и Персоналног одељења МИП-а Краљевине СХС/КЈ 1918. и 1919. године, са називом јединица описа: Југословенски одбор, Војна питања, Министарство за социјалну политику у оквиру подгрупа: Кабинет министра иностраних послова, Захтеви за подршку у раду и помоћ државним организацијама и удружењима (захтеви за подршку и помоћ појединцима). У овом фонду у Персоналном одељењу МИП-а КЈ налази се персонални досије Милунке Савић, српске хероине Великог рата. Њен персонални досије чува се и у фонду: Државна хипотекарна банка (управа фондова) (125).

Архивска грађа фонда *Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз* (388) о добровољцима, налази се у Поверљивој архиви из 1919, а у оквиру јединице описа: о репартирању избеглица, добровољаца и емиграната, затварању прихватних депоа у Француској и другим питањима.

Фонд *Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт* (395) садржи грађу о издавању добровољачких уверења за Србе у Букурешту, о споменику добровољцима у Добруци, циркуларе МИП-а о добровољцима и друго.

У фонду *Министарство унутрашњих послова КЈ* (14) налазе се појединачне молбе добровољаца за решавање егзистенцијалних питања, везане за период непосредно после Великог рата.⁹

⁹ Добровољац Прве српске добровољачке дивизије Димитрије Балабан из Босанске Костајнице моли да задржи трговачку радњу, коју је држао пре рата; Радивоје

Збирка Милана Стојадиновића (37) садржи неколико докумената о добровољцима.

Збирка Јована Јовановића Пижона (80) је једна од највреднијих збирки које поседује Архив Југославије. Дигитализована је и у том облику доступна истраживачима. Збирка је значајна због богатства садржине архивских докумената и података о спољној политици Краљевине Србије, Великом рату, Краљевини СХС/Југославији. Документа о спољној политици Краљевине Србије потичу претежно из времена када је Јован Јовановић био у дипломатској служби у: Посланству у Лондону, Генералном конзулату у Скопљу, Конзулату у Приштини, посланствима у Бечу и Цетињу. За тему о добровољцима збирка је посебно значајна због преписке Јована Јовановића као српског посланика у Лондону у вези са организовањем и слањем добровољаца у Србију. Збирку је користио изузетно велики број истраживача и на основу ње настали су значајни научни радови.

Фонд **Министарство пољопривреде Краљевине Југославије** (67), већи део грађе инкорпоринан је у фонд Установе аграрне реформе Краљевине Југославије.

Прилог

Информативна средства фондова и збирки и њихове јединице описа које садрже архивску грађу о добровољцима, у бази података **Инвентар**.

Народна скупштина Краљевине Југославије (72)

AJ-72-32-128

Класификациона група: Рад законодавног одбора Народне скупштине КСХС/КЈ,

Закони из делокруга рада Министарства војске и морнарице

Назив јединице описа: Министарство војске и морнарице

Садржај јединице описа: Закон о добровољцима. Предлог Закона, извештаји одбора, измене и допуне и друго. Закон (оригинал). Године 1926–1928.

Прибић, добровољац из Петроварадина родом из Петрова Села, моли да му се одобри заступништво монопола дувана у Загребу 1919. године. AJ-14-37-117. У фонду се налази материјал о саслушањима репатрираца из Русије. AJ-14-162-578.

Установе аграрне реформе Краљевине Југославије (96)

AJ-96-2-10

Класификациона група: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС
Назив јединице описа: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС

Садржај јединице описа: Документи о бесплатном превозу колониста и њиховог живог и мртвог инвентара до места колонизације, на рачун Министарства за аграрну реформу. Решење и Правилник о кредитирању возарине насељеника. Спискови лица из Босне, Македоније и Хрватске за насељавање на Косову (Дреница, Обилић, Липљан, Приштина). Година 1922.

AJ-96-3-19

Класификациона група: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС

Назив јединице описа: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС/КЈ

Спискови добровољаца са подручја Аграрне дирекције у Сарајеву који су добили земљу; који су предали молбе Министарству за аграрну реформу; као и осталих којима треба доделити земљу. Округ: Сарајево; Бања Лука; Тузла; Травник; Бихаћ; Мостар. Година 1922. Врста документа: списак.

AJ-96-3-20

Класификациона група: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС

Назив јединице описа: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС/КЈ

Садржај јединице описа: Спискови добровољаца (месних и колониста) који су добили земљу на територији Жупанијског аграрног уреда у Вршцу. Година 1922. Врста документа: списак.

AJ-96-3-21

Класификациона група: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС

Назив јединице описа: Министарство аграрне реформе Краљевине СХС/КЈ

Садржај јединице описа: Спискови добровољаца (месних и колониста) који су добили земљу на територији Жупанијског аграрног уреда у Суботици. Година 1922. Врста документа: списак.

AJ-96-4-22

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије

Назив јединице описа: Врховно повереништво аграрне реформе – Скопље са главним аграрним повереништвом – Скопље

Садржај јединице описа: Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на А).

AJ-96-4-23

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Б).

AJ-96-4-24

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Ц).

AJ-96-4-25

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Ћ).

AJ-96-4-26

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Д)

AJ-96-5-27

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Ђ).

AJ-96-5-28

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Е).

AJ-96-5-29

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Ф).

AJ-96-6-30

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Х).

AJ-96-6-31

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на И).

AJ-96-6-32

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Ј).

AJ-96-6-33

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и

месним аграрним интересентима (презимена на К).

AJ-96-6-34

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Л).

AJ-96-6-35

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Љ).

AJ-96-7-36

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на М).

AJ-96-7-37

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Н).

AJ-96-8-38

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на О).

AJ-96-8-40

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Р).

AJ-96-9-41

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена од Сали-Станк.).

AJ-96-10-42

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена од Стано. – Сул.).

AJ-96-11-43

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на Т).

AJ-96-11-44

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на У).

AJ-96-11-45

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на В).

AJ-96-11-46

Исто. Предмети о додели земље добровољцима, насељеницима и месним аграрним интересентима (презимена на З).

AJ-96-22-73

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – Врховно повереништво аграрне реформе – Скопље са Главним аграрним повереништвом – Скопље

Назив јединице описа: Министарство аграрне реформе Краљевине Југославије

Садржај јединице описа: Спискови парцела и азбучно-нумерички прегледи насељеника којима су додељене парцеле у општинама: прешевској, левосојској, жуинској, кленичкој, биљачкој, бујановачкој и бистреничкој.

AJ-96-23-74

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – Савез аграрних заједница – Скопље

Назив јединице описа: Савез аграрних заједница – Скопље.

Садржај јединице описа: Спискови (контролница) издатих решења о привременом ослобађању од пореза насељеника у срезovima: вучитрнском, грачаничком, гњиланском, ђаковичком, источком, качаничком, неродимском, косовско-митровачком, пећком, подримском, подгорском, шарпланинском, дежевском, беранском, сјеничком и андријевичком.

AJ-96-24-75

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – Савез аграрних заједница – Скопље

Назив јединице описа: Савез аграрних заједница – Скопље

Садржај јединице описа: Спискови (контролница) издатих решења о привременом ослобађању од пореза насељеника у срезovima: скопском, струмичком, прилепском, битољском, дојранском, ђевђелијском, велешком, крушевском, жеглиговском, доњо-полошком, радовишском, неготинском (на Вардару), мориховском, кочанском, кавадарском, овчепољском, штипском, кумановском и прешевском.

AJ-96-37-99

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије

– Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Спискови добровољаца који су добили земљу у Панчевачком рит у решењем Министарства пољопривреде бр. 62276/VI а од 26. септембра 1935, са списковима оних добровољаца

који су уведени у посед решењем Комисије у Петровграду бр. 6852/39.
АЈ-96-37-100

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине
Југославије

– Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе –
Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Списак добровољаца за које је издато решење
Министарства пољопривреде да се наделе земљом у Панчевачком рити.

АЈ-96-37-101

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине
Југославије

– Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе –
Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Списак добровољаца који су добили земљу
у Панчевачком рити према специјалним решењима Министарства
пољопривреде.

АЈ-37-102

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине
Југославије

– Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе –
Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Спискови добровољаца који су уведени
у посед у насељима I – VI у Панчевачком рити по решењу Комисије у
Петровграду бр. 10957/39.

АЈ-96-37-103

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине
Југославије

– Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе –
Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Списак аграрних субјеката (добровољаца
и месних аграрних интересената који су индивидуално уведени у посед
у Панчевачком рити).

АЈ-96-37-104

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине

Југославије – Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград.

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Разни спискови добровољаца и месних аграрних интересената који су добили земљу у Панчевачком рит у.

AJ-96-37-105

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Индивидуални спискови аграрних интересената са подручја Панчевачког рита о наплати водопловног доприноса за 1940–1941. годину.

AJ-96-38-108

Класификациона група: Министарство пољопривреде Краљевине Југославије – Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград

Назив јединице описа: Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград – Панчевачки рит

Садржај јединице описа: Разни материјали (земљишно-књижни распис у к. о. Борча; списак општинске деобе у Овчи; катастарске скице парцела Колонизационог фонда на територији Панчевачког рита).

Министарство финансија Краљевине Југославије (70)

AJ-70-50-98

Класификациона група: Катастар

– Културе, Класе и Премер земљишта, порез – земљарина

– Генерална дирекција, Одељење катастра и државних добара

Назив јединице описа: Ослобађање од пореза аутоколоништа, колоништа – оптаната и добровољаца, странаца и разних организација

Садржај јединице описа: Материјали (молбе са разним уверењима, тапијама, купопродајним уговорима, поседовним листовима, одлукама и ређе плановима и записницима, у прилогу, решења, извештаји, представке, пресуде, жалбе и преписка) о појединачним захтевима досељеника – аутоколоништа за ослобађање од плаћања свих државних непосредних пореза за 10 година као и свих бановинских и општинских приреза и самосталних пореза за 5 година на купљена имања, а на основу Закона о насељавању јужних крајева. Година 1935.

AJ-70-51-99

Исто. Година 1936.

AJ-70-52-100

Исто. Година 1936.

AJ-70-53-101

Исто. Године 1936, 1937.

AJ-70-54-102

Исто. Година 1938.

AJ-70-55-103

Исто. Година 1939.

AJ-70-56-104

Исто. Године 1939–1941.

AJ-70-57-105

Исто. Године 1935–1936.

AJ-70-57-106

Исто. Године 1937–1941.

AJ-70-58-107

Исто. Године 1935–1941.

AJ-70-59-108

Исто. Година 1935.

AJ-70-59-109

Исто. Године 1936, 1938-1941.

AJ-70-98-152

Класификациона група: Државна добра

– Непокретности

– Генерална дирекција, Одељење катастра и Државних добара

Назив јединице описа: Земљишта – државно земљиште и аграрна реформа, колонизација и водне задруге

Садржај јединице описа: Материјали (молбе, саслушања, прегледи, пописи, тапије, правилник, реферати са решењима, жалбе, протоколи лицитација, уговори о закупу и продаји, записници, преписка и, ређе, поседовни листови и планови) у вези експропријације државног земљишта, некад са припадајућим зградама, у сврху аграрне реформе и колонизације у корист беземљаша, чивчија, ратних добровољаца и аграрних заједница, у вези тешкоћа давања у закуп, на бесплатно коришћење, продаје, размене или давања на име одштете таквог земљишта, у вези раскида уговора о закупу, враћања кауције, смањења закупнине због пада земљишта под удар аграрне реформе, у вези

надлежности органа за руковање државним земљиштем до момента парцелизације и поделе аграрним интересентима, тј. спорног власништва између ерара и аграрних власти и у вези штете за државну касу што се земљиште до последњег момента не може рационално експлоатисати, већ га узурпирају. Материјали о утврђивању величине и квалитета комплекса палог под удар аграрне реформе, о увођењу у посед аграрних интересената, упису заложног права ерара за износ откупне цене, о брисању државног власништва на парцелама припалим чивчијама који их већ дуго обрађују.

Правилник о спровођењу унутрашње колонизације у БиХ на основу Наредбе од 1880. године и решења Министарског савета од 1927. године. Године 1921, 1924–1927.

AJ-70-99-153

Исто. Године 1928–1941.

AJ-70-101-157

Исто. Године 1925, 1929–1930, 1934–1938.

AJ-70-201-331

Класификациона група: Државна добра

– Државна добра и предузећа у властитој режији и експлоатацији

– Генерална дирекција, односно Одељење катастра и државних добара

Назив јединице описа: Државно добро: Пољопривредни комбинат Беље – аграрна реформа и колонизација, разни закупи и други облици располагања и експлоатације државних добара

Садржај јединице описа: Материјали (молбе, реферати са решењима, наређења, правилници са примедбама, записници, спискови, планови и сл.) о спровођењу аграрне реформе и колонизације на државном добру Беље доделом земље појединим селима, сиромашним сељацима, добровољцима а понајвише избеглицама – оптантима из Мађарске и о разним видовима помоћи овима у склопу решавања социјалних и национално-политичких проблема. Године 1921–1929, 1933, 1935, 1938, 1940–1941.

AJ-70-238-432

Класификациона група: Ратни и „Релифни дугови“

– Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Ратни и „Релифни дугови“

Садржај јединице описа: Материјали (преписка, реферати, записници,

решења, ноте, извештаји, табеларни прегледи дуговања, изводи рачуна, новинарски извештаји, текст споразума) о ратном дугу Српске владе Француској делимично за испоручен материјал, ратне транспорте и издржавање југословенских добровољаца у Русији; о накнадном утврђивању тачних износа појединих ставки дуга због својевремено лоше вођене евиденције и намераваном расправљању спорних ставки пред Хашким судом; о закључивању новог зајма код Француза и Енглеза којим би се између осталог исплатио и ратни дуг Француској; о преговорима за регулисање дуга који су се искомпликовали и проширили на проблем немачких репарација и међусавезничких ратних потраживања; о закључивању 1930. година два споразума између Југославије и Француске о регулисању ратног дуга, као и вишкова примљених од Југославије за последњих пет месеци петог ануитета по Дозовом плану; о одуговлачењу ратификације уговора од стране Југославије, као и њиховој реализацији отпочињањем исплата. У прилогу и документација о начину како су Румунија и Грчка регулисале ратни дуг Француској. Године 1919–1924, 1926, 1928–1931.

AJ-70-433-711

Класификациона група: Југословенски унутрашњи дугови – обавезе по основу аграрне реформе, добровољачког питања, ратне штете и другог – аграрна реформа

– Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Финансијска ликвидација аграрне реформе на великим поседима, колонизација и експропријација земљишта мађарских држављана

Садржај јединице описа: Уредба, правилници и распис са примедбама, изменама и допунама о финансијској ликвидацији аграрне реформе на великим поседима; о обештећењу велепоседника за експроприсано земљиште издавање 4% обвезница од стране Привилеговане аграрне банке које се амортизују откупом или путем извлачења у року од 30 година и наплати ануитета од аграрних субјеката и од државе по њеном дугу за насељене добровољце; о колонизационом фонду и начину уплате и руковању са уплаћеним износима закупнине за економске године 1931/32. и 1932/33. са бивших велепоседничких земљишта. Година 1931, 1933–1934, 1941, с.а.

AJ-70-434-713

Класификациона група: Југословенски унутрашњи дугови – Обавезе

по основу аграрне реформе, добровољачког питања, ратне штете и другог – добровољачко питање

– Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Добровољачко питање

Садржај јединице описа: Материјали (реферат, уредба и преписка) у вези издавања државних 4% обвезница ратним добровољцима уместо аграрне земље, њихове амортизације, као и усклађивању начина признавања добровољачког својства по Закону о добровољцима са фискалним интересима. Године 1936, 1938–1940. Врста документа: реферат, уредба.

AJ-70-434-714

Класификациона група: Југословенски унутрашњи дугови – Обавезе по основу аграрне реформе, добровољачког питања, ратне штете и другог – добровољачко питање

– Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Добровољачко питање

Садржај јединице описа: Материјали (решења, налози, признанице са пропратним списима) у вези достављања на извршење решења Министарства пољопривреде о додели обвезница добровољцима пошто им је то својство признато, уместо аграрне земље у смислу Уредбе о исплати 4% државним обвезница ратним добровољцима од 1938. године. Материјал сређен по абeциди презимена добровољаца. Предмети добровољаца под А. Године 1940–1941.

AJ-70-435-715

Исто. Предмети добровољаца под Ба-Бл. Године 1939–1941.

AJ-70-436-716

Исто. Предмети добровољаца под Бо-Бу. Године 1940–1941.

AJ-70-437-717

Исто. Предмети добровољаца под Ц, Ч, Ћ. Године 1939–1941.

AJ-70-438-718

Исто. Предмети добровољаца под Д. Године 1939–1941.

AJ-70-439-719

Исто. Предмети добровољаца под Ђ. Године 1939–1941.

AJ-70-440-720

Исто. Предмети добровољаца под Џ, Е, Ф, Г, Х. Године 1939–1941.

AJ-70-441-721

Исто. Предмети добровољаца под И, Ј. Године 1939–1941.

AJ-70-442-722

Исто. Предмети добровољаца под Ка-Кн. Године 1940–1941.

AJ-70-443-723

Исто. Предмети добровољаца под Ко-Кв. Године 1940–1941.

AJ-70-444-724

Исто. Предмети добровољаца под Л, Љ. Године 1939–1941.

AJ-70-445-725

Исто. Предмети добровољаца под Ма-Ме. Године 1939–1941.

AJ-70-446-726

Исто. Предмети добровољаца под Ми-Му. Године 1940–1941.

AJ-70-447-727

Исто. Предмети добровољаца под Н, О. Године 1939–1941.

AJ-70-448-728

Исто. Предмети добровољаца под Па-Пе. Године 1939–1941.

AJ-70-449-729

Исто. Предмети добровољаца под Пи-Пу. Године 1939–1941.

AJ-70-450-730

Ист. Предмети добровољаца под Р. Године 1939–1941.

AJ-70-451-731

Исто. Предмети добровољаца под Са-Ср. Године 1939–1941. Врста документа: решење, налог, признаница.

AJ-70-452-732

Исто. Предмети добровољаца под Ст-Св. Године 1940–1941.

AJ-70-453-733

Исто. Предмети добровољаца под Ш. Године 1939–1940.

AJ-70-454-734

Исто. Предмети добровољаца под Т, У. Године 1939–1941.

AJ-70-455-735

Исто. Предмети добровољаца под В. Године 1939–1941.

AJ-70-456-736

Класификациона група: Југословенски унутрашњи дугови – обавезе по основу аграрне реформе, добровољачког питања, ратне штете и другог
– Добровољачко питање
– Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Добровољачко питање

Садржај јединице описа: Материјали (решења, налози, признанице)

са пропратним списима) у вези достављања на извршење решења Министарства пољопривреде о додели обвезница добровољцима пошто им је то својство признато, уместо аграрне земље у смислу Уредбе о исплати 4% држ. обвезница ратним добровољцима од 1938. године.

AJ-70-459-752

Материјали заједнички за југословенске унутрашње зајмове и дугове – Генерална дирекција, односно Одељење државних дугова и државног кредита

Назив јединице описа: Материјали заједнички за југословенске унутрашње зајмове и дугове

Садржај јединице описа: Материјали (молбе, предлози, представке трговачком суду, судски огласи, окружнице и преписка) у вези поступка са изгубљеним, украденим и оштећеним обвезницама југословенског 7% инвестиционог зајма из 1931. године и југословенским обвезницама за ликвидацију аграрних односа у Далмацији, земљорадничких дугова, ратне штете и добровољачког питања тј. могућег судског поништаја, стављања забране за исплату или издавања дупликата.

Материјал груписан по врсти обвезница. Године 1935–1941.

Министарство пољопривреде Краљевине Југославије (67)

AJ-67-262-28

Назив јединице описа: Добровољачка земља

Уредба којом се овлашћује министар пољопривреде да може употребити своту од 1 500 000 динара за откуп земље, као и Уредба о измени и допуни предходне Уредбе; решење о индивидуалном увођењу у посед добровољаца у Панчевачком рити;... извештај о ванредном прегледу колозационог фонда при Министарству пољопривреде; преписка о куповини приватног земљишта за потребе насељавања; решења и ургенције за признавање права на пријем 4% државних обвезница за ратне добровољце уместо аграрне земље и други материјали . Година 1940. и којом се овлашћује

Краљев Двор (74)

У фонду Краљев двор налази се 8 јединица описа са документима о добровољцима. Грађа је сврстана у следеће класификационе групе: Канцеларија краља 1919–1941, Маршалат 1928–1940. и Управа двора

1918–1941. Односи се на: доделу земље добровољцима у Војводини, Македонији, Косову и Метохији и осталим крајевима, жалбе и молбе добровољаца за помоћ упућене краљу.

AJ-74-91-133

Класификациона група: Канцеларија краља 1919–1941.

Назив јединице описа: Земља и земљишни односи

Садржај јединице описа: Колонисти добровољци у Војводини: додела земље у Војводини добровољцима и осталим учесницима у ратовима, као и другим аграрним интересентима, зборови колониста – телеграми захвалности у вези доделе земље и решавања разних проблема добровољаца, захтеви за замену додељене земље и њена замена, одузимање неколонизоване и друге земље – жалбе, одузимање борачког статуса и добровољачке земље и друго. Године 1922–1924, 1926–1934, 1936, 1938–1939.

AJ-74-91-134

Класификациона група: Канцеларија краља 1919–1941.

Назив јединице описа: Земља и земљишни односи

Садржај јединице описа: Колонисти добровољци у Македонији: додела земље у Македонији добровољцима и осталим учесницима ратова. Године 1924, 1926–1927, 1929–1932, 1936–1938.

AJ-74-91-135

Класификациона група: Канцеларија краља 1919–1941.

Назив јединице описа: Земља и земљишни односи

Садржај јединице описа: Колонисти добровољци на Косову и Метохији: додела земље на Косову и Метохији добровољцима и осталим учесницима у ратовима. Године 1923, 1925–1927, 1929–1932, 1935–1936, 1938, 1940.

AJ-74-92-136

Класификациона група: Канцеларија краља 1919–1941.

Назив јединице описа: Земља и земљишни односи

Садржај јединице описа: Додела земље у осталим крајевима државе добровољцима (углавном) и осталим учесницима ратова и другим аграрним интересентима. Године 1921–1924, 1928–1939.

AJ-74-112-170

Класификациона група: Канцеларија краља 1919–1941.

– Разне молбе и жалбе

Назив јединице описа: Молбе за помоћ

Садржај јединице описа: Молбе за помоћ по разним основама:

– помоћ бившим ратницима, добровољцима, инвалидима и слично (1926, 1928–1940).

AJ-74-112-170

Молба добровољца из Великог рата Милисава Пјевовића, ратног инвалида са Солунског фронта – Његовом величанству краљу Срба, Хрвата и Словенаца Александру I, 4. мај 1929.

Молба за новчану помоћ.

AJ-74-112-70-86

Молбе: Љубице Ђурковић, удова Марка Ђурковића, добровољца у ратовима 1867, 1877. и 1878. из Прокупља за материјалну помоћ; Супруге Ђуре Радана, учесника Херцеговачког устанка молба за помоћ; Помоћ бившим ратницима, добровољцима и инвалидима: 19126, 1928–1940; Молба добровољца Мише Цветковића, из Цапрега срез Сисак, добровољачко уверење 15/4, 27, бр. 2668/25, Молба за новчану помоћ или земљу у Војводини. 25. јули 1928.

AJ-74-241-364

Класификациона група: Маршалат 1928–1940.

Назив јединице описа: Земља и земљишни односи

Садржај јединице описа: Експропријација земљишта за потребе градова (Војна болница у Сарајеву, 1921/1928 и друго), одузимање земљишта услед спровођења аграрне реформе, захтеви за доделу земљишта (1928, 1931–1934);

– додела земље добровољцима, Резолуција Среске организације ратних добровољаца у Љубљани и Скупштине делегата Савеза аграрних заједница од 4. и 6. децембра 1932. за извршење Закона о аграрној реформи, жалбе због одузимања добровољачке земље и жалба добровољаца из Ковина због терора Немаца (1838/1936) и друго (1928–1936);

– додела земље оптантима (1928–1929, 1931–1933);

– судски и други спорови око земље (1928–1929, 1931–1934, 1936, 1938–1939);

– шуме и спорови око шума: пошумљавање голети, спорови, Експозе о шумској аграрној реформи (1008/1932) и друго (1930, 1932, 1934).

AJ-74-263-391

Класификациона група: Маршалат 1928–1940.

– Разне молбе и жалбе

Назив јединице описа: Молба за помоћ

Садржај јединице описа: Молбе за помоћ по разним основама:

– помоћ бившим ратницима, добровољцима и инвалидима (1928–1929, 1931–1935, 1937–1939).

AJ-74-359-540

Класификациона група: Управа двора 1918–1941.

– Разне молбе и жалбе

Назив јединице описа: Молбе за помоћ

Садржај јединице описа: Молбе за помоћ по разним основама:

– помоћ бившим ратницима, добровољцима, инвалидима и сл. (1919, 1924, 1926–1929, 1931, 1933).

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)

AJ-334-1-5

Класификациона група: Политичко одељење МИП-а

– Кабинет министра иностраних послова

Назив јединице описа: Југословенски одбор.

Садржај јединице описа: Преписка у вези запослења два добровољца из САД у Југословенски одбор; 1919.

AJ-334-32-93

Класификациона група: Политичко одељење МИП-а

Назив јединице описа: Војна питања.

Садржај јединице описа: Списак добровољаца-Југословена из САД транспортованих 1918. за Солун преко Италије за које се не зна у коју команду су упућени (1919). Преписка у вези одликовања канадског држављанина који је служио у српској армији у току Првог светског рата (1923). Телеграм о доласку у Боку Которску ратних бродова Велике Британије (1924). Распоред свечаног погребња војводе Степе Степановића /плакат/ (1929).

AJ-334-106-386

Класификациона група: Персонални одсек МИП-а

– Материјали Народне скупштине, Министарског савета, министарстава и других установа

Назив јединице описа: Министарство за социјалну политику

Садржај јединице описа: Преписка у вези: реаговања Министарства по питању појединих законских докумената (о исељеништву, добровољцима – закон и правила...); Душана Манојловића који је радио са емигрантима и њиховом репатрирању; репатрирање студената и других лица из

иностранства; концесија за регрутовање југословенских радника за Француску; давања повластице на железници председнику француско-српског удружења на Париском универзитету Ревније; проналажење станова за ђенерале Стевана Хацића, Митра Мартиновића и друга лица као и о реквизирању стана где се уселио Никодије Јовановић (1921) и друго.

AJ-334-108-410

Класификациона група: Персонални одсек МИП-а

– Материјали Народне скупштине, Министарског савета, министарстава и других установа

Назив јединице описа: Захтеви за подршку у раду и помоћ државним организацијама и удружењима.

Садржај јединице описа: У вези Легатског споменика близу Сремске Митровице (плакат 1922); споменика Војводи Вуку (1923); Инвалидског дома у Мостару (1927); споменика краљу Петру I и ратницима Рудничког округа (1931); обележавању годишњице Невесињске пушке; освећењу застава; откривању споменика палим добровољцима у Добруци (1926). Године 1920–1940.

AJ-334-108-411

Класификациона група: Персонални одсек МИП-а

– Материјали Народне скупштине, Министарског савета, министарстава и других установа

Назив јединице описа: Захтеви за подршку и помоћ појединцима.

Садржај јединице описа: Молба и преписка око: проналажења гроба италијанског војника сахрањеног у Србији из Сијене; помоћи удовици Владислава Петковића Диса (1920) и друго. Материјали и преписка у вези: обезбеђења пасоша; давања помоћи добровољцима из Лике који се враћају у домовину; плате свештеночувара у Грчкој и Чехословачкој (1928); капетана инвалида Петра Гавриловића, чувара војничког гробља у Тунису и друго. Године 1920–1924, 1926, 1928–1929, 1933–1937.

Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (388)

AJ-388-2-8

Класификациона група: Поверљива архива 1918–1928.

– Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

Назив јединице описа: Репатрирање

Репатрирање добровољаца и емиграната из Америке:

1919. година: Наредба – одлука министра војног, генерала Рашића, о престанку сакупљања добровољаца из Америке, укидању и затварању свих југословенских пролазних депоа у Француској кроз које су пролазили добровољци из Америке; телеграм Миленка Веснића о доласку демобилисаних добровољаца из Дубровника који хоће да се врате за Америку и траже даље инструкције; о одобреном кредиту владе Краљевине СХС за финансирање повратка добровољаца у Америку.

1920. година: Преписка владе Краљевине СХС и Посланства у вези са доласком великог броја југословенских емиграната из Америке, проблемима њиховог репатрирања; предлог за отварање Бироа за репатрирање емиграната из Америке; извештај Душан Пантића, делегата у Паризу, за репатрирање емиграната из Америке; о начину репатрирања, разговорима са представницима Пољске и Чехословачке о превозу емиграната, набавци угља за возове, њиховом превозу преко територије Швајцарске, Аустрије, потреби оснивања Бироа за репатрирање у Француској, његовим дужностима и друго; извештај Милоја Рајковића о раду службе за репатрирање у Авру; упутство Миленка Веснића о начину путовања емиграната ради избегавања пљачке појединих агената и компанија.

Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395)

AJ-395-42-321

Класификациона група: Општа архива 1919–1942.

– година 1938.

Назив јединице описа: Општи материјали

Садржај јединице описа: У вези са: улогом Посланства у судским и правним споровима и пословима наших грађана у Румунији; тражењем разних података, прописа и другог између Краљевине Југославије и Румуније; појавом фалсификованих динара; повраћајем, наплатом и исплатом разних потраживања; екстрадицијом; добровољачким уверењима Срба из Румуније; издавањем бесплатних пасоша сиромашним југословенским држављанима и друго.

AJ-395-14-144

Класификациона група: Поверљива архива 1919–1935.

– година 1926.

– Односи Краљевине СХС са Румунијом

Назив јединице описа: Односи Краљевине СХС са Румунијом

Садржај јединице описа: .... Извештај генералног конзула у Букурешту у вези поступка румунских власти са имањима наших грађана у Добруци; ослобађање од царине код увоза мермера за споменик палим добровољцима у Добруци и свечаности поводом откривања споменика у Мецедији; долазак румунских новинара у Краљевину СХС.

AJ-395-44-303

Класификациона група: Општа архива 1919–1942.

– Општи материјали 1919–1936.

Назив јединице описа: Општи материјали

Садржај јединице описа: Преписка у вези: слања брошуре о Гаврилу Принципу као одговор о ратној одговорности Србије; позива Одбора за подизање споменика палим добровољцима у Добруци на свечаност откривања и освећења споменика у Мецидији и друго. Година 1926.

AJ-395-44-329

Класификациона група: Општа архива 1919–1942.

– Циркулари МИП-а КЈ

Назив јединице описа: Циркулари МИП-а

Садржај јединице описа: издавање 4% државних обвезница ратним добровољцима и друго. Година 1939.

Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)

AJ-14-37-117

Класификациона група: Материјали Одељења за државну заштиту

Назив јединице описа: Миграциона политика

Садржај јединице описа: Молбе добровољаца за пријем у југословенску војску, добровољци траже запослење, службу или дозволу за рад. Молба Димитрија Балабана, добровољца Прве српске добровољачке дивизије, држи трговачку радњу у Босанској Костајници 1919. и жели да настави рад као и пре рата. Молба Радивоја Прибића, добровољца допунске батерије у Петроварадину родом из Петрова Села личког, да му се одобри заступништво у Загребу монопола дувана. Година 1919.

AJ-14-125-452

Класификациона група: Материјали одељења за Банат, Бачку и Барању (Тајна полиција)

Материјали Поглаварства Државне тајне полиције у Суботици
– Досијеа – Поверљива архива Поглаварства Државне тајне полиције за Банат, Бачку и Барању – Суботица

Садржај јединице описа: Извештаји и обавештења повереника из Русије са подацима о сумњивим лицима која су дошла из Русије, извештаји о добровољцима Српског корпуса, бољшевичким агитаторима по логорима и друго. Година 1921.

AJ-14-162-578

Класификациона група: Материјали Одељења за Банат, Бачку и Барању (Тајна полиција)

– Одељење Државне тајне полиције у Вршцу

Садржај јединице описа: Наши повратници из Русије – саслушање повратника, подаци о добровољцима. Година 1922.

Збирка Милана Стојадиновића (37)

AJ-37-39-273

Добровољци

Молба у име „контракомитске трупе“ из Никшића за интервенцију за доделу земље у Војводини која им је обећана, са списком лица којима су издата уверења као признање националних радника; представка поседника из среза власеничког по питању решења добровољачког питања; попис молби за доделу земље које су достављене Милану Стојадиновићу приликом његовог пута по Црној Гори; молбе за пријем делегације добровољаца; поздравни телеграми са зборовом и годишњих скупштина добровољаца и друго. Године: 1924; 1935–1940, с. а.

Архивска грађа о добровољцима у фондovima и збиркама Архива Југославије и бази података *Инвентар*

Резиме

У чланку *Архивска грађа о добровољцима у фондovima и збиркама Архива Југославије и бази података Инвентар*, дата је анализа делова архивске грађе која се односи на добровољце. У 12 фондова и збирки налази се разноврсна грађа о добровољцима, и то у следећим фондovima и збиркама: Народна скупштина Краљевине Југославије (71); Установе

аграрне реформе Краљевине Југославије (96); Министарство финансија Краљевине Југославије (70); Краљев двор (74); Министарство иностраних послова Краљевине Југославије: Политичко и Персонално одељење (334); Носиоци златне и сребрне Карађорђевог звезде; Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (388); Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395); Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14); Збирка Милана Стојадиновића (37); Збирка Јована Јовановића Пижона (80) и Министарство пољопривреде Краљевине Југославије (67). Све сигнатуре и јединице описа које се односе на добровољце евидентирани су у Прилогу, чиме је будућим истраживачима на тему добровољаштва у време Великог рата олакшано истраживање.

Summary

ARCHIVAL MATERIAL ON VOLUNTEERS IN FUNDS AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA AND THE DATABASE “INVENTORY”

The article *Archival material on volunteers in funds and collections of the Archives of Yugoslavia and the database Inventory* presents an analysis of several parts of archival material relating to the volunteers. In the twelve funds and collections there is a wide range of material on volunteers, those are following funds and collections: National Assembly of the Kingdom of Yugoslavia (71), Institutions of agrarian Reform in the Kingdom of Yugoslavia (96), Ministry of Finance of the Kingdom of Yugoslavia (70), Office of the Court (74), Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia: Political and Personnel Department (334), Holders of the Order of the gold and silver Star of Karadjordje, Legation of the Kingdom of Yugoslavia in France – Paris (388), Legation of the Kingdom of Yugoslavia in Romania – Bucharest (395), The Ministry of Internal Affairs of the Kingdom of Yugoslavia (14); the Collection of Milan Stojadinović (37), the Collection of Jovan Jovanović Pižon (80) and the Ministry of Agriculture of the Kingdom of Yugoslavia (67). All signatures and description units, referring to volunteers, are noted in enclosure. This facilitates the work to future researchers on the topic of volunteers during the Great War.

Роксанда Алексић,¹
ОШ „Јован Поповић“, Крагујевац
Александар Василић,²
Универзитет у Нишу

АЛБУМ СЕЋАЊА НА НАШЕ ПРЕТКЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА „СРПСКИ ВОЈНИК – КРОЗ СЛИКУ И РЕЧИ“

Резиме: У тексту се из историографског и културолошког угла расветљава повод за отварање Јавног позива за прикупљање историографске грађе у оквиру пројекта „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“. Такође, представљају се резултати досадашњег исхода овог од стране научне заједнице пажње вредног подухвата – један од њих је видео презентација Васкрс јунака из Првог светског рата. Исход пројекта заснива се на неколиким културноисторијским моментима, важним за промишљање историјске судбине српске заједнице. То су „култура памћења“ као облик изградње историјске самосвести и разлучивање дихотомије историзам-историјско као валидно приступање историографским фактима.

Један од најважнијих задатака конкретне историјске заједнице јесте неговање историјске саморефлексије и „културе памћења“. Култура памћења представља подвиг очувања и оживљавања традиције и колективни духовни напор који текући хоризонт допуњава сликама и причама неког другог времена и тиме ствара сећање и потврђује заједницу

.....
¹ **Роксанда Алексић**, мастер историје; ОШ „Јован Поповић“, Крагујевац.

² **Александар Василић**, дипломирани економиста, Грађевинско–архитектонски факултет Ниш; Универзитет у Нишу.

у властитом наративном идентитету (Asman 2011: 13). А у култури памћења се, како Јан Асман наговештава, „фактичка историја претвара у сећање, чиме се трансформише у мит“. Мит је оно „фундирајуће предање, предање које се приповеда како би се садашњост објаснила из перспективе почетка. [...] Сећањем, историја постаје мит. Тиме она не постаје нестварна, већ, напротив, постаје стварност у смислу једне нормативне и формативне снаге која траје [курзив Р.А.]“ (Asman 2011: 52). И ту откривамо задатак сваког историјски освешћеног појединца: спознавање тајне „историјског“, усећавање у дух епохе, у мисао појединца који том духу времена припада, ући у прошлост изнутра да би се историјски осмислила. Јер, „историјско предање је унутрашње историјско памћење пренесено у историјску судбину“ (Берђајев 2001: 25).

Насупрот томе савремена западна цивилизација, на тековинама реформације и просвећеноости, укидањем предања, историју посматра „одозго“, „споља“, из „опште тачке посматрања културе“, што укида историјско као бит и као *telos* историософије и историјског трајања народа и цивилизација (Берђајев: 8–26). А достизање целовитости представе историјског уместо фрагмената историје, захваљујући освешћеној култури памћења, прворазредна је просветитељска идеја и цивилизацијски чин.

Ради испуњења идеје што целовитијег сагледавања и дубљег понирања у историју Срба у Првом светском рату, Савез потомака ратника Србије 1912–1920. започео је оригинални и далекосежни вид „умећа памћења“ – прикупљање и дигитализацију још необјављене историографске грађе – фотографија и докумената који се чувају у народу, међу потомцима ратника Балканских и Првог светског рата.

Увидом да је обичан, анонимни ратник–сељак био онај који је равноправно са војсковођама, краљевима и државницима, обликовао српску историју и постао парадигмом историјске самосвести, започет је Јавни позив грађанима Србије и Србима у региону и дијаспори за достављање фотографија и осталих докумената из Првог светског рата и учешће у стварању АЛБУМА СЕЋАЊА НА НАШЕ ПРЕТКЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА.

„Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“ подразумева прикупљање и јавно излагање и предствљање фотографија, ратних дневника, војничких писама, дописних карата, споменица и друге историографске грађе посвећене учесницима Првог светског рата. То су јединствена сведочанства о ратним авантурама и страдањима

српског војника у ратним годинама, потиснутог са страница светске историје. Пројекат „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата” реализује се са намером да се данас, сто године касније, ода дужна почаст том малом човеку из Великог рата за цивилизацију, и да се његово жртвовање за правду, истину, слободу и човечанство не избрише из нашег цивилизацијског памћења, већ постане културна баштина.

Прича нас одводи до галерије „Албума сећања“, где можемо пронаћи дневничке записе testimонијалног карактера Станислава Ђорђевића, Светозара Пауновића, Љубомира Спасића, Милана Павловића, те генерала Јована П. Рекалића, изузетно ретке и драгоцене скице о храбрости, борбености и сналажљивости српског ратника. Налетећемо на маркантна, оштра, помало сурова и прека, али мудра и племенита лица оних који су у Великом рату за цивилизацију страдали или који су успели да иза њега проживе још коју годину или деценију. У галерији такође сазнајемо да су фотографије и осталу историографску грађу послали поносни наследници који су одважност и жртву предака уградили у властиту личност и којима је стало да то искуство, које је део наративног идентитета целе српске историјске заједнице, заједно са живим сећањем, пренесу што даље. Ради спознања историјске вертикале, „Албум сећања“ своја искуства шири хоризонтално.

Као легитиман исход рада пројекта, који је у након годину дана прикупио око 3000 јединца историјске грађе посвећене Првом светском рату, настао је видео филм „Васкрс јунака из Великог рата“. Филм оживљава сећање на српског војника, упловљава у његову преписку, завирује у војнички дневник, те у дом у којем је породица ишчекивала вест са фронта. Такође, призива сећање на велики број појединаца учесника Првог светског рата, на саму особу, њен живот пре рата, њене жеље, надања, очекивања и напokon на само њену, личну трагедију. Упознаћемо браћу Боривоја и Светозара Николића који су се случајно срели у Солуну 1917. године када је настала фотографија. Ту је и фотографија брачног пара Томић, која сведочи и о улози жене у Великом рату, нажалост недовољно истражене и маргинализоване у нашој историји. Милан Томић, учесник оба балканска рата, носилац Албанске споменице и Карђорђевог звезда, Солунац. „Један од многих који је само хтео да буде домаћин, гледа своја посла, али су га време и простор у којима је живео натерали да буде ратник. И херој.“ Како наглашава њихов потомак: „На слици са њим је, и то да додам, прабака Лепосава, ништа мањи херој, само не од оних са пушком у руци.“

Филм ће нам приближити и портрете и тужне и занимљиве приче ратника који су били жртве присилне мобилизације од стране аустроугарске војске. У складу са музичком подлогом, између осталих, васкрсава фотографија Симе Милосављевића из Крагујевца, настала на италијанском броду “Regina Elena” у фебруару 1916. године, при прелазу из Валоне на Крф, која нам симболички сажето преноси целокупну историју српских страдања током рата. Обележавање стогодишњице Првог светског рата за цео српски род представља својеврсну привилегију – привилегију спознања друштвеног и цивилизацијског хода кроз време и конституисања културно-историјске вертикале. Јер, управо у култури памћења човечанског самопрегора наших предака у горућим историјским тренуцима - као провразредном изазову историјски одговорног народа – крије се тајна нашег самоспознања, задатак за истинито историјско живљење и, коначно, валидно и веродостојно промишљање искустава и последица Првог светског рата.

Нова сазнања нам данас сведоче о томе да је српска историја и култура равноправни члан европске и светске историје и културе, а српски народ један од најтужнијих сведока страховитог страдања учесника у Првом светском рату. Заслуге српске војске и многих појединаца за завршетак рата су огромне, а жртве које је поднео српски народ заслужују сећање.

Историја окренута спознању тајне „историјског“, учи нас чињеници да сваки појединац, без обзира на дух епохе, пати од самоскрвљене незрелости. Отуда је Велики рат за цивилизацију дубоко отрешњујући удес за појединца на почетку 20. века, појединца који је бринуо бриге своје епохе. А отуда је трагично ратно искуство српског појединца у другој деценији 20. века и дубоко прожимајућа свест о том појединцу просветљујући тренутак за српског човека у другој деценији 21. века јер освешћује питања Идентитета, Истине и Слободе. „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“ оживљава цео један прохујали свет за нас и помаже српској културној заједници да мисли историјски како би се валидно и трајно историјски (само)осмислила.

Литература:

ASMAN, Jan. Kultura pamćenja: Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. Preveo Nikola B. Cvetković. Beograd: Prosveta, 2011.

БЕРЋАЈЕВ, Николај. Смисао историје: Оглед филозофије човечје судбине. Предео Мил. Р. Мајсторовић. Београд: Дерета, 2001.

Описи фотографија

Сремски добровољачки одред са командантом Игњацом Кирхнером пред Спомен костурницом у којој леже кости њихових изгинулих другова.

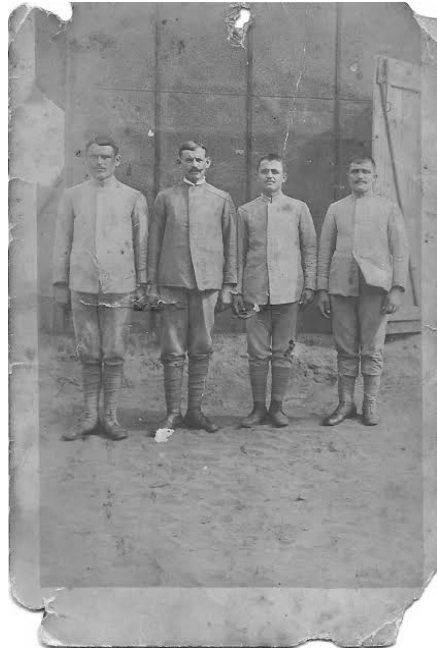

Мој прадеда Стеван Робал и прабаба Ева Робал

Мој прадеда Стеван Робал и прабаба Ева Робал, из Опова у Банату. Прадеда је на слици у аустроугарској униформи. Био је добровољац у српској војсци на солунском фронту, касније добио колонијистичку земљу у банатском Двору. Слика настала вероватно око 1900. године.

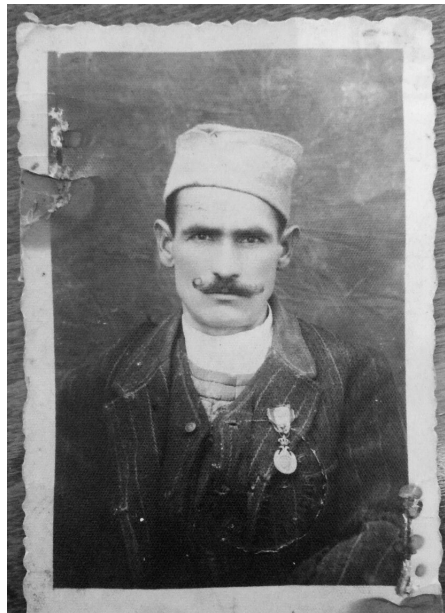
Солунски фронт

На слици први здесна, налази се мој дједа Перић Михало рођен у селу Миљевац крај Слуња. Слика је снимљена негдје на Солунском фронту и једина ми је остала од дједа којег су усташе убиле 02.08.1941. године, на Св Илију, када су их одвели у Слуњ на покрштавање. Дједа је на Солунски фронт отишао као добровољац из Америке гдје је тражио бољу будућност. О настанку слике немам никакве податке.

Фотографија Радомира Ђорђевића,
борца војске краља Петра

Ђорђевић (Милића) Радомир рођен 1895. године у селу Сагоњеву, срез Куршумлијски. Пријавио се као добровољац војске краља Петра; био је учесник пробоја Солунског фронта, прешао је пешке са српском војском Албанију. Рањен је у леву руку и остао без ње (до лакта). Са острва Вид Французи их одводе на лечење. По излечењу их враћају за Србију и он се поново прикључује српској војсци до ослобођења. Умро је врло млад (око 50 година). Носилац је Карађорђевог звезде (коју, на приложеној слици и носи).

Др Марко Радман у свечаној униформи

Др Радман Марко рођен је у близини Винковаца, у малом селу Нијемци 13. септембра 1883. године. У Првом светском рату био је добровољац - лекар, а затим санитетски официр у пешадији, артиљерији и завојштима све до краја рата. Са својим саборцима, болесним и рањеним друговима делио је све страхоте јуначког пута српске војске кроз Србију, преко Албаније, Крфа до Солуна, а и пегави тифус га није мимоишао. Др Радман је одликован Златном медаљом за ревносну службу 1915. године, Златном медаљом за ревносну службу 1919. године, Орденом Светог Саве IV степена 1924. године, Албанске споменице - медаље за ревносну службу и грађанске заслуге 1921. године. Демобилисан је 21. јула 1919. године. Поносан, његов унук Бојан Д. Мандић.

Радоица М. Јовановић

Рођен у селу Пударци 1881. године. Завршио Трговачку Академију и радио у српској царинској зони у Солуну. Када је почео Велики рат враћа се у Србију као добровољац. Погинуо је 1915. године у одбрани Београда на насипу кланичке железничке пруге на Дорћолу, у борбама под командом мајора Драгутина Гавриловића. Вест о погибији је породици пренео трговац Зеремски који је тада предао личне ствари које је код себе имао Радоица. Његово тело никада није пронађено... Фотографија датира од пре рата.

Јован (Јована) Рапајић

Јован (Јована) Рапајић, припадник „Добровољачког корпуса СХС“ и учесник свих ратних активности овог Корпуса - од борби у Добруци и на Солунском фронту, па све до коначне побједе

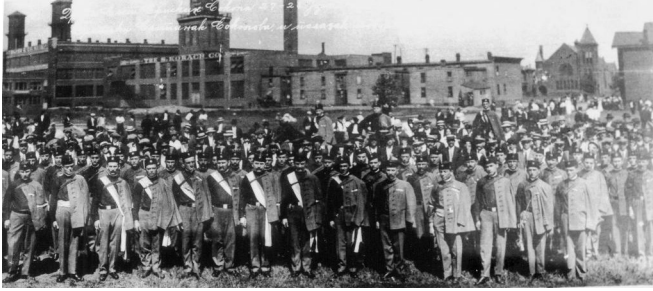
Са својом јединицом 1915. године, на Карпатима, прелази на руску страну. Године 1916. приступа у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Учествује у борбама у Добруци у редовима Добровољачког корпуса и за поштвоност и успјешност у борби бива одликован ”Карађорђевоом звездом”. 1916. године унапређен у чин резервног пјешадиског потпоручника Добровољачког корпуса СХС.- Одликован ”Карађорђевоом звездом”. Преко Измаилије у Русији и Сјеверног мора са својом јединицом одлази на Солунски фронт. Учествује у припремама и пробоју Солунског фронта, најприје као командир батерије - а потом и као командир ”Асен” топова. Одликовања и признања: Карађорђева звездом са мачевима (послије борби у Добруци), Златна медаља за храброст, Златна медаља за војничке заслуге, Сребрена медаља за ревносну службу, Златна медаља за ревносну службу и Споменица за рат ослобођења и уједињења. Руска одликовања: Георгијевски крст IV степена и Орден Свете Ане III степена.

Поносан Живко (Јована) Рапјић

Браћа Рељин, Жарко и Бранко из Мокрина у Одеси 1916. године

Браћа Бранко и Жарко Рељин из Мокрина срели су се у Одеси 1916. године. Бранко је био српски добровољац на Добруци.

Срби, Соколи у Америци 1914. год.

Други слет Срба Сокола на Видовдан 1914. године у Кливленду (Охајо), који су постали српски добровољци.

Васо Пејић, солунски добровољац са Нишићке висоравни

Васо је имао среће да заједно са осам својих рођака из босанске фамилије Пејић преживи аустроугарску насилну мобилизацију, бег у руску војску и страхоте Солунског фронта. Био је носилац Албанске споменице, а умро је крајем Другог светског рата од тифуса. Приликом припрема за напад на Србију у јулу 1914. године на Нишићкој висоравни аустроугарска војска је мобилисала двадесет мушкараца из фамилије Пејића и упутила их на исток да се боре против руске војске. Половина од њих је искористила прву прилику,

предала се Русима и наставила борбу на страни Савезника. Остали су (осим двојице) изгубили животе или су нестали негде на Источном фронту. Уз тројицу који су погинули на Солунском фронту у Првом светском рату страдало је укупно тринаест Пејића.

Мој ђед Саво Пејић мобилисан је заједно са својим млађим братом Данилом и стрицем Ником. Док су унезверене жене и деца гледале групу невољника под пратњом аустроугарских војника како одлазе низ

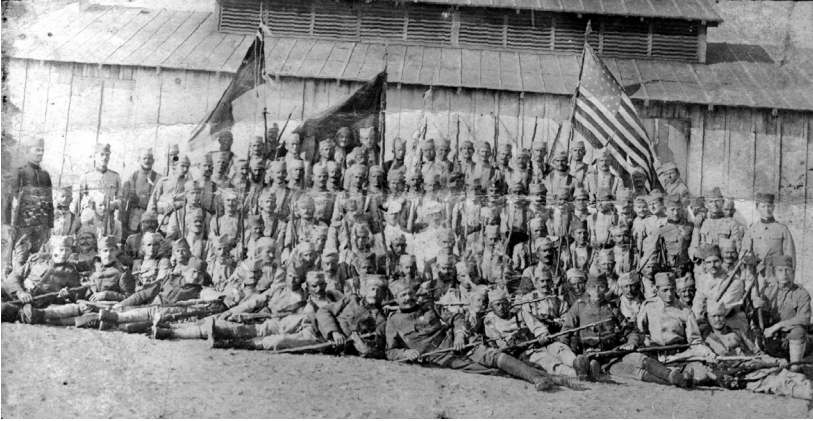
Нишићку висораван, стрина се сетила да Нико није понео гуњ. Дозвала је ђедовог најмлађег брата Ђуру да сустигне колону и однесе гуњ стрицу. Међутим, колона је већ била прилично одмакла док их је Ђуро стигао. Тада је војска и њега мобилисала. Имао је само 14 година. Био је то последњи пут да су га видели. Данило је убрзо умро од тифуса у некој болници у Аустрији. Ђурина судбина је остала потпуна непознаница. Кажу да је био у логору у Араду. Не зна се за гроб ниједног од њих. Саво се предао Русима и највероватније преко Владивостока пребачен на Солунски фронт где се прикључио Српској војсци. Учествовао је у свим биткама за ослобођење Србије. Носилац је Солунске споменице. Моја прабаба Ана током Европског рата изгубила је мужа Јефту, сина Данила, али је Ђурина рана највише болела.

Поносна Ранка

Лички добровољци

Под 1. је Михаило М. Бига, под 2. Ђурађ Вукмировић, заокружен је Никола Исин Делић, а са бокалом Милан Делић. Сви су из села Горњи Бабин Поток, Врховине, Лика. Ову слику је имало неколико породица из села. Осталима не знамо имена, сем да су сви из околних села и места.

Гери Индијана

Фотографија 4 чете 1. батаљона 12. пешадијског пука Гери Индијана
Српске ослободилачке војске у Америци

Summary
COMMEMORATIVE ALBUM OF OUR ANCESTORS
FROM WORLD WAR I
SERBIAN SOLDIER – THROUGH IMAGES AND WORDS

Resume: The text sheds the historiosophysical and culturological light on the motives behind the opening of the Public call for the gathering of historiographical corpus within the project “An Album of Memories – Our Ancestors from the World War I”. In addition, the text displays the results of the former outcome of this valuable endeavor, recognized by the scientific community – and one of the results is the video presentation entitled “The Resurrection of Heroes of the Great War”. The results of the project are based upon the several cultural-historical moments, important for the investigation of the historical destiny of the Serbian community. Those are “The Culture of Memory” as a form of historical consciousness and the resolution of dichotomy historicism-historical as the valid approach to historiographical facts.

Tatjana Šarić
Danijela Marjanić
Hrvatski državni arhiv, Zagreb

**“ZAGREBAČKE” POSTROJBE AUSTROUGARSKE
VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU
STATISTIČKI PREGLED UZORKA POGINULIH
NA TEMELJU VOJNIH MATIČNIH KNJIGA UMRLIH**

Autorice u ovom radu daju statistički pregled uzorka poginulih vojnika austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu s područja grada Zagreba i okolice - 53. pješačke pukovnije (p.p.) kao dijela zajedničke carske i kraljevske vojske te 25. domobranske pješačke pukovnije (d.p.p.) kao dijela Kraljevskog ugarskog domobranstva. Pregled je izrađen na broju stradalih za koje postoje podaci u Matičnim knjigama umrlih vojnih osoba (MK) koje se čuvaju u Zbirci matičnih knjiga te Zbirci mikrofilmova u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu. MK poginulih vojnika 1914-1918. nastale su u okviru Vojnog dušobrižništva pri Zapovjedništvu 13. zбора u Zagrebu. Rezultate istraživanja i statističke obrade autorice su prikazale kroz nekoliko kategorija (postrojba, čin, dob, zavičajnost, zanimanje, bračno stanje, mjesto stradanja, uzrok smrti), a oni su pokazali da je većina vojnika promatranog uzorka poginula ili umrla u 1915. godini na bojištima u Srbiji, Galiciji te u bitkama na Soči i to kao obični pješaci u doknadnim satnijama za kojima slijede niži dočasnički činovi. Prema mjestu rođenja, najveći je broj stradalih dolazio iz Zagrebačke i Varaždinske županije, no iz samog grada Zagreba, u 53. p.p. bilo je tek 2,9% upisanih žrtava, a u 25. domobranskoj tek 3,6%. Stradali vojnici bili su u 97-98% rimokatolici u dvadesetim godinama života. Bračni status poginulih različit je ovisno o promatranjoj postrojbi – u 53.p.p. bilo je više neoženjenih, dok je u 25. d. p.p. bilo više oženjenih vojnika. Većina

stradalih obiju pukovnija bavila se zemljoradnjom, dok su manjinu činili obrtnici raznih struka. Živote su većinom izgubili na sâmom ratištu i tijekom oporavka od posljedica ranjavanja, za čim slijede zarazne i druge bolesti.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Zagreb, vojnici, poginuli, 53. pješačka pukovnija, 25.domobranska pješačka pukovnija, matične knjige umrlih

Uvod

Za razdoblje Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj ne postoje potpuni podaci o ukupnom broju žrtava – kako vojnika, tako niti civila. Ovaj je rad zamišljen kao pokušaj osvjetljavanja jednog problemskog pitanja u hrvatskoj historiografiji koje dotiče upravo pitanje vojnih žrtava Prvog svjetskog rata s područja Hrvatske, a fokus ovog istraživanja je na žrtvama s područja grada Zagreba i okolice. Rad se bavi podacima koji se čuvaju u Zagrebu – djelomičnim zapisima o poginulim vojnicima koji su služili u okviru vojske Austro-Ugarske Monarhije sačuvanim u HDA.

Oružana sila Austro-Ugarske Monarhije dijelila se na stalnu vojsku, bojno pomorstvo i domobranstvo, a postojao je i pučki ustanak kao krajnja obrambena mjera. Vojna je sila bila podijeljena – posebno za austrijski, a posebno za mađarski dio Monarhije, slijedom čega su i vojni obveznici iz hrvatskih zemalja služili u pripadajućim vojnim postrojbama – oni iz Hrvatske i Slavonije potpadali su pod ugarski dio Monarhije, dok su oni iz Dalmacije i Istre bili pod austrijskim dijelom.

Postrojbe zajedničke vojske u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bile su podređene Glavnom vojnom zapovjedništvu – 13. zboru u Zagrebu (53. p.p.) dok su se domobrani borili u okviru VI/VII. zagrebačkog Hrvatsko-slavonskog domobranskog okružja Kraljevskog ugarskog domobranstva (25. d.p.p.). Sve postrojbe, i one zajedničke vojske i one domobranstva, bile su tijekom rata pod jedinstvenim zapovjedništvom Ministarstva rata u Beču.

Matične knjige umrlih

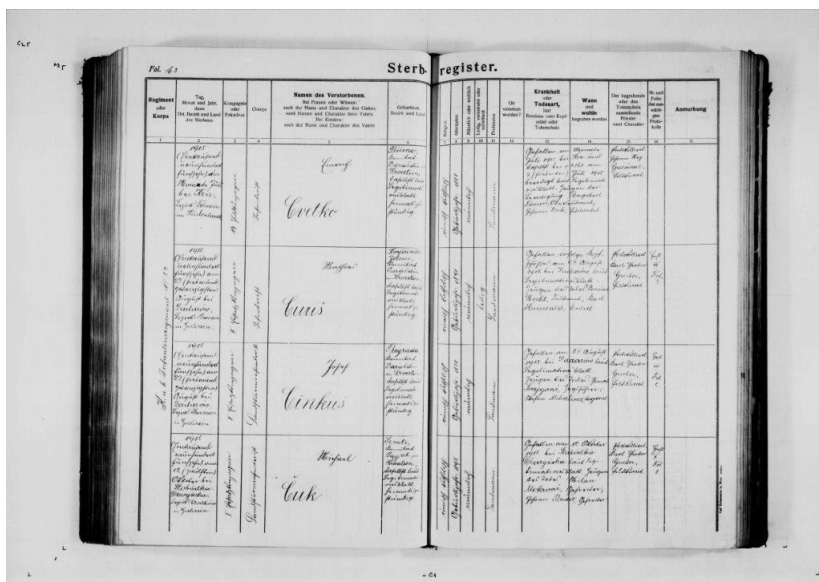
Uz ostalo arhivsko gradivo vezano za Prvi svjetski rat, u HDA u Zagrebu čuvaju se i MK poginulih vojnika austrougarske vojske, postrojbi s teritorija Hrvatske 1914.-1918.¹ U njima se nalaze i zapisi o smrti pripadnika 53. p.p.

.....
¹ HR-HDA-883. Zbirka matičnih knjiga.

zajedničke vojske te 25. d.p.p. Kraljevskog ugarskog domobranstva.²

Te su MK nastale u okviru Vojnog dušobrižništva pri Zapovjedništvu 13. zbora u Zagrebu, vojne crkvene ustanove koja je djelovala pri svakom glavnom zapovjedništvu. MK vodili su vojni kapelani, a ako ih nije bilo, zapovjedništva brigada, divizija i armija te zapovjedništva pozadinskih postrojbi. MK slane su mjesečno

Apostolskom vojnom dušobrižništvu u Beču, a vojne i mobilne pričuvne bolnice duplikate su slale nadležnim vojnim kapelanima.

HR-HDA-1448 Matična knjiga umrlih 53. pješačke pukovnije

Popisi u MK umrlih koje se čuvaju u HDA nisu potpuni. To je evidentno zbog broja zapisa u njima jer je za cijelo ratno razdoblje i za sve postrojbe s područja Hrvatske i Slavonije u austrougarskoj vojsci u njima zabilježeno tek 30.000 upisa. Od toga se 12.000. upisa odnosi na „zajedničku“ vojsku, a 18.000 upisa na domobrane. Ako govorimo od broju upisa u promatranim MK, broj je sačuvanih zapisa o smrti još manji – u MK poginulih 53. p.p. zajedničke vojske upisano je ukupno 1.945 poginulih, dok u MK 25. d.p.p.

² Za 53. pješačku pukovnicu to su knjige br. 1805, 1806, 1807, 1808, a za 25. domobranksu knjiga br. 1884) iz zbirke HR-HDA-883. Zbirka matičnih knjiga te mikrofilmovi br. 470, 471, 488. iz HR-HDA-1448. Zbirka mikrofilmova matičnih knjiga i popisa obitelji.

Kraljevskog ugarskog domobranstva postoji samo 55 upisa.

Potpuni popisi poginulih pripadnika postrojbi zbornih područja austrougarske zajedničke vojske čuvaju se u Ratnom arhivu u Beču (Kriegsarchiv in Wien) koji je dio Austrijskog državnog arhiva.³ Nije sa sigurnošću utvrđeno gdje se nalaze potpuni popisi poginulih domobrana Šestog/Sedmog (VI/VII.) hrvatsko-slavonskog domobranskog okružja Kraljevskog ugarskog domobranstva.

Ukratko o postrojbama austrougarske vojske sa zagrebačkog područja

53. zagrebačka p.p. (K.u.k. - kaiserliches und königliches Infanterieregiment Nr. 53 Agram) bila je dio zajedničke carske i kraljevske vojske Austro-Ugarske Monarhije. U prvoj godini rata, tri njezine bojne nalazile su se u sastavu 72. pješačke brigade 36. divizije, pod zapovjedništvom 13. zbora u Zagrebu, dok se četvrta nalazila u sklopu 6. gorske brigade 18. pješačke divizije 16. zbora u Dubrovniku.

Na čelu zapovjedništva 53. p.p. tijekom 1914. spominju se pukovnik Franz Mahr von Oraviczabanya i pukovnik Friedrich Schirmer. U tom je razdoblju, od 1913., postrojba nosila ime generala Viktora Dankla von Krasnika.

Tijekom Prvog svjetskog rata postrojba je bila angažirana na više ratišta: u ljeto 1914. cijeli je 13. zbor upućen na balkansko ratište u sastavu 5. armije gdje je sudjelovao u borbama u Srbiji. Tamo ratuje na gorskim položajima na Crnom vrhu i Gučevu u studenom 1914.⁴ Nakon kasnijih poraza od srpske vojske, početkom 1915. austrougarsko vojno zapovjedništvo povlači dio snaga, a među njima i 13. zbor na rusko bojište.

Tamo ratuje u sastavu 7. armije u Karpatima te stječe zasluge pri zauzimanju istočne Galicije i Bukovine.⁵ U bitki kod Gorlica, koja započinje u svibnju 1915., glavnina 13. zbora sudjeluje u Baltinovoj vojsci, a dio postrojbi ulazi u tu bitku u sastavu 3. armije generala Borojevića, ali i drugih armija. Godine 1918., 13. zbor prebacuje se na jugozapadno (talijansko) bojište, gdje se već od otvaranja bojišta sredinom 1915., bori IV. bojna 53. zagrebačke p.p. u sklopu 1. divizije 15. zbora 5. armije te sudjeluje u osobito teškim sukobima na masivu Krna i kod Mrzlog vrha na planinskim

³ Isto.

⁴ Čutura, Dinko, Galić, Lovro. Hrvatske postrojbe u I. svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske, magistarski rad, Zagreb, Filozofski Fakultet, 2003., 46.

⁵ Pavičić, Slavko, Hrvatska vojna i ratna poviest i Prvi svjetski rat, Zagreb, 1943., 401.

visovima višim od 2.200 m.⁶ Ta se postrojba posebno istaknula tijekom 12. sočanske ofenzive.

Kraljevsko ugarsko domobranstvo i 25. domobranska zagrebačka pješačka pukovnija

Kraljevsko ugarsko domobranstvo osnovano je temeljem odredbi Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. te dodatnim zakonskim člancima Hrvatsko-ugarskog sabora iz iste godine, dopunjenima 1912.⁷ U okviru Kraljevskog ugarskog domobranstva djelovalo je, kao sastavni dio jednog od sedam (od 1912. šest) ugarskih domobranskih okružja, pod zapovjedništvom Ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpešti, i zajedničko Ugarsko-hrvatsko domobranstvo. Ono je dobilo poseban status pa su novaci iz Hrvatske i Slavonije u domobranstvu služili u “hrvatskim” domobranskim postrojbama, službeni zapovjedni jezik na teritoriju Kraljevina Hrvatske i Slavonije bio je hrvatski jezik, a slijedom toga, skoro svi domobranski zapovjednici i časnici bili su Hrvati.⁸ To VI. okružje nosilo je naziv “zagrebačko hrvatsko-slavonsko” (u miru) ili 42. pješačka divizija (u ratu).

Domobranstvo je bilo podređeno vrhovnom zapovjedniku Kraljevskog ugarskog domobranstva, a zapovjednici 42. pješačke divizije u vrijeme Prvog svjetskog rata u činu podmaršala bili su redom: Stjepan Sarkotić (1912-1914.), Ivan Sallis-Seewis, grof (1915.), Karl Stracker (1915.) Anton Lipošćak (1915.-1916., 1917.), Luka Šnjarić (1916.-1917.), Mihael Mihaljević (1917.-1918.) i Teodor Soretić (1918.).

U okviru 42. pješačke divizije, 83. domobranske pješačke brigade, borila se i zagrebačka 25. d.p.p. (*Zagraber Landwehr-Infanterie-Regiment Nr.25, Zágrábi 25. honvéd gyalogezred*). Stožer pukovnije bio je u Zagrebu, I. i III. bojna bile su stacionirane u Zagrebu, a II. u Varaždinu.

Zapovjednik pukovnije 1914. bio je pukovnik Anton Matašić. Svoj ratni

.....
⁶ Kristian STRUKIĆ, “53. zagrebačka pješačka pukovnija: spomen-medalje, znak i značka iz fundusa muzeja grada Zagreba”, Numizmatičke vijesti, broj 61, Zagreb 2008., 282.

⁷ Članci XL. „Ob obranbenoj sili“ i XLI. „O domobranstvu“ od 5. prosinca 1868. Sbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah, broj 25. izdan dne 8. srpnja 1912., str. 231., Zakonski članak XXX.: 1912. „Ob obranbenoj sili“; Isto, broj 26, 1912., izdan dne 8. srpnja 1912., str. 273., Zakonski članak XXXI.: 1912. „O domobranstvu“.

⁸ Hrvatsko-ugarska nagodba, 8. studenoga 1868., čl. 7 i 57.; Zakonski članci o domobranstvu. Sbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah, XLI: 1868., V: 1890., XXXI: 1912.; Dinko ČUTURA, Lovro GALIĆ. „Veliki rat: vojnopolitička situacija uoči rata“, Hrvatska revija, 2004., br.2; <http://1914-1918.com.hr/hrvatska-revija-2004-prvi-svjetski-rat/>.

put u Prvom svjetskom ratu 25. d.p.p. počela je na srbijanskom ratištu, u Srijemu, kao dio snaga prvog udara i u borbama kod Batara u listopadu, na Gučevu u studenom te na Crnom vrhu.⁹ Kasnije sudjeluje u bitkama na Ceru i Kolubari, a zatim je početkom 1915. upućena u Galiciju gdje se vode bitke u Karpatima. Pukovnija je 1916. i dalje na položajima u Bukovini te pod zapovjedništvom Stjepana Delića i Luke Šnjarića odolijeva napadima Brusilovljeve ofenzive. Na ovom ratištu 42. divizija, zbog zasluga u borbi dobiva i naziv „Vražja divizija“. Početkom 1918. godine bila je prebačena na talijansko ratište, gdje ostaje do kraja rata.

HR-HDA-1426-02047 Trubač 25. domobranske pješačke pukovnije

HR-HDA-1426-01941 Položaji 25. domobranske pješačke pukovnije

⁹ Čutura, Dinko, Galić, Lovro. Hrvatske postrojbe u I. svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske, magistarski rad, Zagreb, Filozofski Fakultet, 2003., 46.

Statistička razradba poginulih i umrlih vojnika

Sačuvani broj zapisa o poginulima 53. p.p. te 25. d.p.p. uvelike se razlikuje. Naime, broj zapisa o stradalima 53. p.p. iznosi 1.945 dok je zapisa o domobranima iz 25. d.p.p. tek 55, što znači da većina poginulih u te MK nije upisana.

Koje su to rubrike popunjavane u MK umrlih vojnika? Krenimo redom. Upisivani su najprije datum i mjesto smrti, postrojba, čin te onda ime i prezime stradalog, mjesto rođenja i vjeroispovijest, zatim godina rođenja, bračni status, zanimanje te ostali podaci o smrti – uzrok i izvor potvrde o smrti, mjesto pokopa, podatak o tome tko je zapis proveo te otkuda je u MK zapis preuzet. Slijedeći navedene rubrike krenut ćemo i sa statističkom obradom prikupljenih podataka, s izuzetkom tri posljednje rubrike koje za informacije koje želimo dobiti nisu toliko bitne.

Ilustracija 1 – MK umrlih 53. p.p.

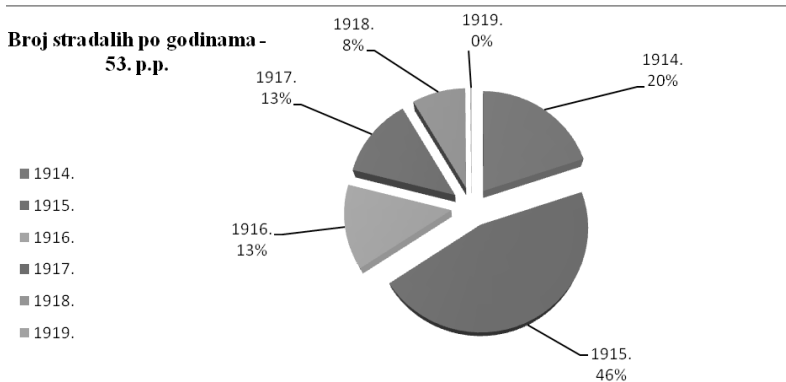
Datum smrti

Stradali pripadnici 53. p.p. obrađeni su prema mjesecima i godinama u kojima su poginuli ili umrli. Pritom za dio stradalih u MK nije bilo podatka o mjesecu stradanja pa su oni u tablicu uvršteni samo prema godini, bez pripadnosti određenom mjesecu. Prema dobivenim podacima iz ovog uzorka, najviše je stradalih – 891 ili 46% bilo u drugoj godini rata – 1915. i to u veljači i ožujku, a zatim lipnju i kolovozu. Uspoređujući te brojke s ratnim putom 53. p.p. dolazimo do spoznaje kako je većina vojnika stradala u bitkama u Galiciji te na Soči kod Tolmina. U 1914. najviše je vojnika – 387 ili 20% stradalo u studenom i prosincu – u bitkama u Srbiji, a zatim slijedi 1916. kada je poginulo 258 vojnika ili 13%, najvećim dijelom u veljači te ljetnim mjesecima i to pretežito u Bukovini, Galiciji te na Soči. Godine 1917. upisano je 244 ili 13% stradalih vojnika, ponovo većinski u ljetnim mjesecima na području Galicije i Bukovine. Najmanje je poginulih bilo u 1918. – 162 ili 8%, opet najviše ljeti, ali na talijanskom bojištu. Nekoliko upisa postoji i za 1919. iako to više nije ratna godina, a odnosi se na umrle od posljedica ranjavanja ili bolesti.

Tablica 1: Broj stradalih prema godinama i mjesecima – 53. p.p.

God./mjesec	Bez mjes.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Ukupno poginulih	%
1914.	22	0	0	0	0	0	0	1	45	19	53	123	124	387	20%
1915.	59	49	121	94	20	27	123	53	176	65	42	45	17	891	46%
1916.	2	22	28	19	15	16	62	36	16	19	6	7	10	258	13%
1917.	0	6	6	8	9	16	9	85	44	15	19	17	10	244	13%
1918.	0	18	13	15	11	8	23	26	11	9	14	9	5	162	8%
1919.	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0%
Ukupno														1.945	100%

Grafikon 1: Broj stradalih po godinama

Za pripadnike 25. d.p.p. imamo manje podataka nego za vojnike 53.p.p. – upisano ih je proporcionalno mnogo manje u odnosu na stvaran ukupan broj vojnika te postrojbe, a i mnogi podaci u MK nedostaju. Prema godinama smrti vojnika ovog zaista umanjenog uzorka, najviše ih je, kao i pripadnika 53. p.p. stradalo 1915. – 16 ili 29,1 %, jednak ih je broj – 11 ili 20% stradalo 1914. i 1918., zatim 1917. – 10 ili 18,2% te 1916. – 7 – 12,7%. Naravno, ove podatke treba uzeti samo okvirno i ilustrativno jer pravi i potpuni podaci nedostaju.

Mjesto smrti

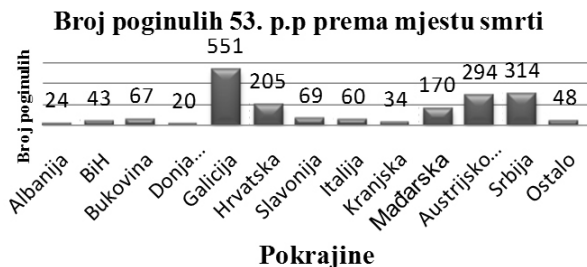
Analizirajući mjesta stradanja vojnika 53. p.p., rezultati su očekivani – najviše ih je izginulo u Galiciji – njih 551 ili 28,3 %, slijedi ju Srbija sa 314 žrtava ili 16,1%, zatim Austrijsko Primorje koje je obuhvaćalo područje

bitaka na Soči te je tamo poginulo 294 vojnika ili 15,1%. U raznim mjestima u Hrvatskoj i Mađarskoj poginulo je 205 ili 10,5% tj. 170 ili 8,7% vojnika upisanih u proučavanu MK, zatim slijede Slavonija sa 69 ili 3,5% poginulih, Bukovina sa 67 ili 3,4%, Italija sa 60 ili 3,1%, Bosna i Hercegovina sa 43 ili 2,2%, Kranjska sa 34 ili 1,7% poginulih i tako redom.

Tablica 2: Broj stradalih prema mjestu smrti – 53. p.p.

Mjesto smrti	Brojnost	Postotak %	Mjesto smrti	Brojnost	Postotak %
Albanija	24	1,23	Koruška	6	0,3
Besarabija	1	0,05	Kranjska	34	1,7
Bosna i Hercegovina	43	2,2	Makedonija	1	0,05
Bugarska	1	0,05	Mađarska	170	8,7
Bukovina	67	3,4	Moravska	2	0,1
Crna Gora	3	0,1	Austrijsko primorje	294	15,1
Češka	14	0,7	Rumunjska	7	0,36
Dalmacija	4	0,2	Rusija	19	0,97
Donja Austrija	20	1,03	Srbija	314	16,1
Galicija	551	28,3	Šleska	1	1,7
Gornja Austrija	3	0,2	Štajerska	11	0,56
Hrvatska	205	10,5	Tirol	16	0,8
Slavonija	69	3,5	nepoznato	5	0,26
Italija	60	3,1	Ukupno	1.945	100%

Grafikon 2: Broj stradalih prema mjestu smrti

Analiza mjesta stradanja vojnika 25. d.p.p. daje nešto drugačije rezultate – većina je stradala u Srbiji (19), zatim u Zagrebu (15), no to se većinom odnosi na umrle od posljedica ranjavanja ili od zaraznih bolesti, a slijede Galicija, Bukovina i Italija te ostala područja, kao što je prikazano u tablici.

Tablica 3: Broj stradalih prema mjestu smrti – 25. d.p.p.

Mjesto smrti	Brojnost	Mjesto smrti	Brojnost
Austrijsko primorje	1	Rumunjska	1
Bukovina	4	Rusija	2
Galicija	5	Srbija	19
Italija	4	Zagreb	15
Makedonija	1	nepoznato	2
Njemačka	1	Ukupno	55

Postrojba

Budući da je u MK umrlih većinom navođena pripadnost samo određenoj satniji ili drugoj manjoj vojnoj formaciji, a ne bojni, analiza broja stradalih prema pripadnosti postrojbi ne može nam pružiti podatke koji bi nam poslužili za praćenje ratnog puta pojedine postrojbe i s tim u vezi, broja njezinih stradalih pripadnika. Iz postojećih podataka možemo samo iščitati u kojim su postrojbama gubici bili najveći: to su bile doknadne satnije i to IV. (367 poginulih ili 18,9%), I. (228 poginulih ili 11,7%), II. (227 poginulih ili 11,6%) i III. (223 poginula ili 11,5%). U ostalim je navedenim postrojbama broj žrtava bio mnogo manji, možda i stoga što su u redovnim postrojbama služili i vojnici s više vojničke izobrazbe ili iskustva, dok su se doknadne satnije, uz redovne vojnike, većinom popunjavale i iz doknadne pričuve – od isluženih pripadnika zajedničke vojske i domobranstva te onih koji nikad niti nisu služili vojsku, kao i ljudi regrutiranih u okviru pučkog ustanka, koji također nisu bili vojnici. I doknadna pričuva i pučki ustanak oformljavali su se samo u ratnim prilikama, a samim time, njihovi su regruti bili među najranjivijim skupinama, što se jasno vidi iz dobivenih podataka.

Tablica 4: Broj stradalih prema postrojbi – 53. p.p.

Postrojba	Brojnost	Postotak %	Postrojba	Brojnost	Postotak %
1. građevinska satnija	1		11. poljska satnija	38	
1. poljska satnija	27		11. satnija	13	
1. satnija	20		XI. doknadna satnija	1	
I. doknadna bojna	1		12. poljska satnija	25	
I. doknadna satnija	228	11,7	12. satnija	22	
2. poljska satnija	14		13. poljska satnija	23	
2. satnija	24		13. satnija	11	
II. bojna	1		XIII. doknadna satnija	1	
II. doknadna satnija	227	11,6	14. poljska satnija	35	
3. bojna	1		14. satnija	7	
3. poljska satnija	32		15. poljska satnija	51	
3. satnija	26		15. satnija	4	
3. strojnička satnija	1		16. poljska satnija	30	
3. dopunski odred	1		16. satnija	2	
3. vod 2. bojne	1		135. pješačka pukovnija	3	
III. doknadna satnija	223	11,5	bojna zarobljenika	1	
4. poljska satnija	49		doknadna bojna	5	
4. satnija	18		doknadna satnija	21	
IV. doknadna satnija	367	18,9	domobranska jurišna bojna broj 42	1	
5. poljska satnija	45		hodna satnija 3/28	1	
5. satnija	21		nepoznato	40	
6. poljska satnija	36		poljska satnija	3	
6. satnija	14		poljska satnija, strojnički odjel	1	
VI. doknadna satnija	3		Posadna bolnica 3/14	3	
7. poljska satnija	38		pučko ustaška pozadinska bojna 9/25	1	
7. satnija	13		pukovnija	1	

Postrojba	Brojnost	Postotak %	Postrojba	Brojnost	Postotak %
VII. doknadna satnija	2		pukovnijski orkestar	1	
8. poljska satnija	41		pukovnijski stožer	7	
8. satnija	33		radnički odjel	1	
VIII. doknadna satnija	1		strojnički odjel	3	
9. poljska satnija	31		tehnički odjel	1	
9. satnija	13		telefonski odjel 102	1	
10. poljska satnija	19		vojni invalidski dom Nagyszombat	1	
10. satnija	13		Ukupno	1.945	

Za poginule iz 25. d.p.p., što se postrojbe tiče, imamo vrlo malo podataka. Za većinu stradalih nije niti poznata pripadnost određenoj postrojbi pa za 33 ili 60% poginulih u MK stoji kako je postrojba nepoznata, dok je najveća poznata brojka o stradalima ona o sedmorici poginulih iz 1. satnije (12,7%). Slijedi je 4. satnija sa 3 stradala (5,4%), dok je za ostale postrojbe naveden po jedan poginuli (1,8%).

HR-HDA-1426-01468 25. domobranska pješačka pukovnija

Tablica 5: Broj stradalih prema postrojbi – 25. d.p.p.

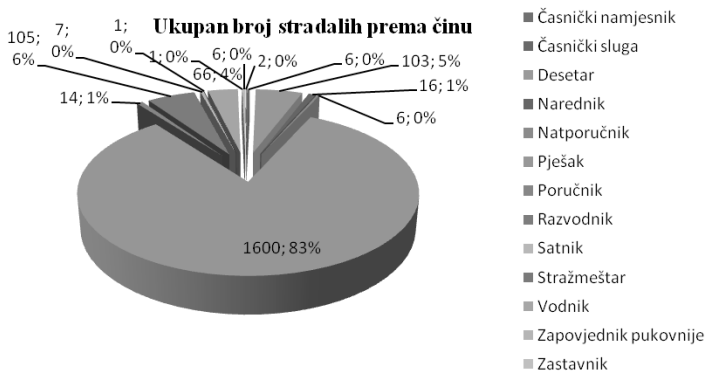
Postrojba	Brojnost	Postrojba	Brojnost
1. satnija	7	lovačka satnija	1
2. satnija	1	VI. bojna	1

Postrojba	Brojnost	Postrojba	Brojnost
3. satnija	1	42. domobranska jurišna bojna	1
4. satnija	3	79. pješačka pukovnija	1
5. satnija	1	2. vod	1
6. satnija	1	tehnička bojna - reflektori	1
9. satnija	1	nepoznato	33
10. poljska satnija	1	Ukupno	55

Čin

Pri analizi poginulih prema činu, rezultati su bili očekivani – budući da su predmet analize bile pješačke pukovnije, najveći je broj poginulih i bio među pješacima, vojnicima bez čina – ukupan je broj poginulih pješaka u 53. p.p. prema dostupnim upisima bio 1.600 ili 83%. Slijedili su dočasnici – razvodnici i desetari – njih 105, tj. 103 sa po 5% te 66 vodnika (3%). Poginulih je časnika bilo malo, ali to je stoga što su i pukovnije imale određen broj časnika, a zbog ratnih stradanja, časnika je bilo manje nego što je bilo potrebno.

Grafikon 3: Broj stradalih prema činu

I u 25. d. p.p. većina su poginulih bili pješaci – domobrani, dok je pučkih ustaša i doknadnih pričuvnika bilo manje nego u 53. p.p. Svih je pješaka tako poginulo 42 ili 76%, dok su ostali poginuli bili u dočasničkim činovima ili nije bilo poznato koji su čin imali.

Tablica 6: *Vojnici, dočasnici i časnici – svi pozivi - 25. d.p.p.*

Čin	Brojnost
pješak / domobran	32
pričuvni domobran	1
doknadni pričuvni pješak	3
pučki ustaša	6
razvodnik	2
desetar	3
donarednik	1
narednik	1
poručnik	1
nepoznato	5
Ukupno	55

Mjesto rođenja

Mjesto rođenja stradalih bilo je zanimljivo za analizu stoga što su ove pukovnije nosile naziv „zagrebačke“. No, koliko je stvarno u njima bilo Zagrepčana? Budući da znamo da su popunidbena područja koja su pokrivali regrutni centri ovih pukovnija bila šira od područja grada Zagreba, pogledajmo i podatke iz MK. Najviše poginulih vojnika 53.p.p. bilo je iz Zagrebačke županije čije je središte tada i bio grad Zagreb – iz županije ih je bilo 916 (47%), a iz samog grada 58 (2,9%), dakle ukupno 974 ili 50,6%. Druga najbrojnija skupina poginulih u pukovniji bili su stanovnici Varaždinske županije i grada Varaždina – ukupno ih je bilo 807 ili 41,5%. Pripadnici ostalih županija, pokrajina i država činili su svi zajedno preostalih 8% stradalih, tako da je jasno da su u pukovniji prevladavali stanovnici Zagrebačke i Varaždinske županije.

Tablica 7: Mjesto rođenja - 53. p.p.

Mjesto rođenja	Brojnost	Mjesto rođenja	Brojnost	
Beč	5	Modruško-riječka županija	7	
Bjelovar	2	Moravska	2	
Bjelovarsko-križevačka županija	31	Nepoznato	1	
Bosna i Hercegovina	23	Požeška županija	3	
Češka	11	Primorje	1	
Donja Austrija	1	Srijemska županija	17	
Galicija	2	Štajerska	5	
Istra	1	Varaždin	11	807
Koruška	2	Varaždinska županija	796	41,5%
Kranjska	1	Virovitička županija	4	
Ličko-krbavska županija	7	Zagreb	58	974
Ljubljana	3	Zagrebačka županija	916	50,6%
Mađarska	35	Ukupno	1.945	

Podaci o poginulim pripadnicima 25. d.p.p daju nam nešto drugačiju sliku – tu je najviše upisanih žrtava bilo iz Varaždinske županije – 27 (49%), dok ih je iz Zagrebačke županije i grada Zagreba bilo ukupno 16 (29%). Treća je po redu po zastupljenosti Bjelovarsko-križevačka županija sa 7 poginulih (12,8%), a za ostale županije zabilježene su po 1 ili 2 žrtve. Naravno, opet ponavljam kako podaci dobiveni iz ovako malog uzorka ne mogu biti vjero-dostojni već samo okvirni i ilustrativni.

Tablica 8: Mjesto rođenja - 25. d.p.p.

Mjesto rođenja	Brojnost	Mjesto rođenja	Brojnost	
Bjelovarsko-križevačka županija	7 (12,8%)	Varaždinska županija	27 (49%)	
Ličko-krbavska županija	1	Virovitička županija	2	
Modruško-riječka županija	1	Zagreb	2	16 (29%)
Požeška županija	1	Zagrebačka županija	14	
Ukupno			55	

Vjeroispovijest

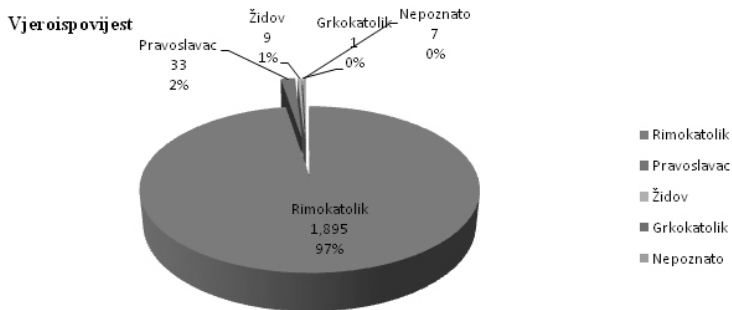
Tablica 9: Vjeroispovijest - 53. p.p.

Vjeroispovijest	Brojnost
Rimokatolik	1.895 (97%)
Pravoslavac	33(2%)
Židov	9 (1%)
Grkokatolik	1
Nepoznato	7
Ukupno	1.945

Prema vjeroispovijesti, većina su poginulih 53. p.p. bili rimokatolici – njih 97%, dok je pripadnika drugih vjera bilo mnogo manje. Pravoslavaca je bilo 33 (2%), Židova 9 (1%), a zabilježen je i jedan grkokatolik.

Za 7 osoba nije poznato kojoj su vjeri pripadali.

Grafikon 4: Vjeroispovijest

Tablica 10: Vjeroispovijest - 25. d.p.p.

Vjeroispovijest	Brojnost
Rimokatolik	54 (98%)
Nepoznato	1 (1,8%)
Ukupno	55

Sličan je slučaj i s poginulima 25. d.p.p. kod kojih je broj rimokatolika 98%, a nepoznate vjere

Godina rođenja

Tablica 11: Godina rođenja - 53. p.

Godina rođenja	Brojnost	Godina rođenja	Brojnost
1864.	1	1883.	77
1865.	1	1884.	100
1866.	2	1885.	96
1867.	6	1886.	105
1868.	5	1887.	96
1869.	9	1888.	96
1870.	17	1889.	134
1871.	13	1890.	110
1872.	2	1891.	117
1873.	3	1892.	138
1874.	1	1893.	141
1875.	3	1894.	183
1876.	11	1895.	102
1877.	19	1896.	62
1878.	13	1897.	60
1879.	44	1898.	26
1880.	33	1899.	12
1881.	37	nepoznato	15
1882.	55	Ukupno:	1.945

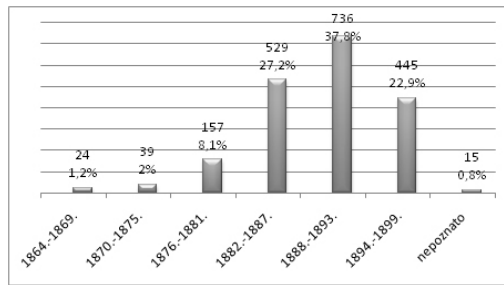
Pri analizi poginulih prema godinama njihova rođenja, pojedinačni su podaci za stradale upisivani u tablicu po godinama rođenja, dok su u grafikonu, zbog bolje preglednosti, stradali prikazani kroz pripadnost skupini – godini rođenja u rasponu od 5 godina.

Najstariji poginuli pripadnik ove pukovnije, Friedrich Schirmer, rođen je 1864. godine, a ujedno je bio i zapovjednik pukovnije koji je preminuo od karcinoma 1915. No, većina ostalih žrtava nisu bili profesionalni vojnici već obični ljudi, mobilizirani zbog ratnih okolnosti, a najveći je broj strada-

lih, prema dobivenim podacima, bio među osobama između 20 i 30 godina starosti. Najbrojnija je skupina stradalih rođena između 1888. i 1893. – 736 ili 37,8%, slijedi je ona rođenih između 1882. i 1887. – 529 osoba ili 27,2% te rođeni između 1884. i 1889. – 445 osoba ili 22,9% i tako redom. Najviše je poginulih ili umrlih bilo među osobama u prvoj polovici dvadesetih godina života.

Grafikon 5: Stradali 53. p.p. prema godinama rođenja:

Prema postojećim podacima za 25. d.p.p., najviše je stradalih bilo rođeno 1875., 1880. i 1881. – po četvorica što nas upućuje na zaključak kako su u domobranskim pukovnijama služili nešto stariji vojnici nego u zajedničkoj vojsci. Ostala su godišta relativno ravnomjerno raspoređena.

Tablica 12: Godina rođenja - 25. d.p.p.

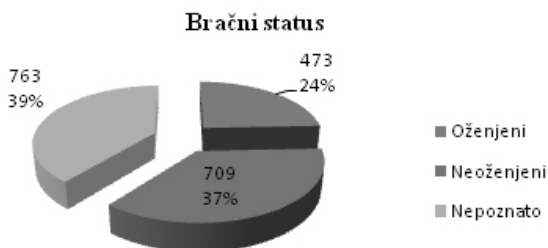
Godina rođenja	Brojnost	Godina rođenja	Brojnost
1872.	1	1887.	0
1873.	1	1888.	2
1874.	0	1889.	0
1875.	4	1890.	3
1876.	2	1891.	3
1877.	1	1892.	1
1878.	2	1893.	1
1879.	3	1894.	3
1880.	4	1895.	1

1881.	4	1896.	0
1882.	2	1897.	0
1883.	3	1898.	3
1884.	2	1899.	1
1885.	3	1900.	1
1886.	2	nepoznato	2
		Ukupno:	55

Bračni status

Što se bračnog statusa tiče, među stradalima 53.p.p najviše je bilo onih za koje nije bilo poznato jesu li oženjeni ili ne – 763 ili 39%. Među stradalima poznatog bračnog statusa bilo je više neoženjenih muškaraca – 709 ili 37% nego oženjenih – 473 ili 24%.

Grafikon 6: Bračni status stradalih iz 53. p.p.

Kod stradalih 25. d.p.p. situacija je bila obrnuta – najviše je bilo oženjenih – 36 (65,5%), neoženjenih je bilo 8 (14,5%), dok je osoba nepoznatog bračnog statusa bilo 11 (0,6%). Taj podatak ide u prilog tezi da su u domobranskim pukovnijama služili nešto stariji muškarci za koje je time vjerojatnije da su bili oženjeni.

Tablica 13: Bračni status - 25. d.p.p

Bračni status	Brojnost	Postotak %
Oženjeni	36	65,5%
Neoženjeni	8	14,5%
Nepoznato	11	20%
Ukupno	55	100

Zanimanje

Zanimljivo je bilo analizirati i zanimanja stradalih. Kako je bilo i očekivano, najviše je među njima bilo seljaka-poljodjelaca budući da su Hrvatska i Slavonija u to vrijeme bile pretežito poljoprivredne zemlje, bez mnogo industrije. Seljaka je tako među žrtvama bilo ukupno 1.436 (74%), slijede radnici i obrtnici (vidi tablicu). Zanimljivo je primijetiti kako je visoko obrazovanih među stradalima bilo vrlo malo – tek nekolicina u cijelom dostupnom popisu žrtava što je također pokazatelj socijalne i obrazovne strukture tadašnjeg stanovništva Hrvatske.

Tablica 14: Zanimanje - 53. p.p.

Zanimanje	Brojnost	Zanimanje	Brojnost	Zanimanje	Brojnost
bačvar	1	lakirer	1	remenar	1
blagajnik	2	ličilac	4	rudar	5
bolničar	2	liječnik	1	sedlar	3
bravar	9	lončar	3	seljak	1.436 74%
brijač	1	ložač	1	slastičar	2
brusač	1	ljekarnički laborant	1	sluga	18 0,9%
ciglar	2	maturant	5	staklar	1
činovnik	7	medicinski djelatnik	2	strojobravar	1
čistač pijeska	1	mehaničar	2	student	8
čuvar	3	mesar	8	tapetar	2
dimnjačar	11	mlinar	2	tehničar	1
ekonomist	1	nadničar	14 0,7%	tokar	1
frizer	3	opančar	2	tipograf	1
geometar	1	općinski blagajnik	1	trgovac	12 0,6%
gimnazijalac	2	pastir	1	učenik	2
glazbenik	3	pekar	7	učitelj	3

inženjer	1	podvornik	2	umjetnik	1
jedriličar	1	polaznik preparandije	1	vinar	1
kamenorezac	1	policijski činovnik	1	vinogradar	3
klobučar	3	pomoćnik (razne vrste)	12 0,6%	vježbenik	1
knjigoveža	1	popločivač ulica	1	vojnici	2
kočijaš	13 0,6%	posjednik	1	vozač	1
kolar	2	postolar	48 2,4%	vrtlar	4
konobar	4	poštar	1	zanatlija	1
konjušar	1	pravnik	1	zidar	35 1,8%
kovač	3	profesionalni časnik	14 0,7%	nepoznato	86 4,4%
kožar	13 0,6%	profesor	3	Ukupno:	1.945
krojač	31 1,6%	radnik	49 2,5%		

U 25. d.p.p. stanje je bilo slično – većinom su žrtve bili seljaci – njih 20 (36,4%), a visoko obrazovanih u ovom uzorku nije uopće bilo.

Tablica 15: Zanimanje - 25. d.p.p.

Zanimanje	Brojnost	Zanimanje	Brojnost
bankovni činovnik	1	seljak	20
dnevničar	1	slagar u tiskari	1
ložač strojeva	1	stolar	1
mesar	2	tipograf	1
pekar	1	trgovac	1
pivničar	1	tvornički radnik	1
postolar	3	zidar	1

radnik	1	nepoznato	18
Ukupno			55

Uzrok smrti

Koji su bili glavni uzroci smrti vojnika 53.p.p? Kod više od polovice žrtava u MK stoji „poginuo u borbi“ – 954 (52%), a ako želimo stvarnu sliku o tome koliko je vojnika stradalo i od posljedica ranjavanja, njima treba pribrojiti i one koji su u donjoj tablici navedeni pod sintagmama „rana ili ozljeda od metka“, „prijelomi ekstremiteta“, „tijelo ostavljeno neprijatelju“, „trovanje plinom“ te „bombardiranje“ – ukupno 1.321 (68%). Osim na ratištu, velik su broj žrtava odnijele i bolesti – kako zarazne, tako i one uzrokovane lošim uvjetima liječenja te nedostatkom lijekova. Vodeće su zarazne bolesti koje su odnosile brojne živote bile tuberkuloza, zatim tifus, dizenterija, kolera i malarija. Vojnici su umirali i tijekom operacija, uslijed nedostatka antibiotika i antiseptika, zbog sepse, posljedica amputacija, gangrene, tetanusa ili raznih upala. Za neke stradale u MK nije specificirano od čega su umrli već je navedeno tek jednostavno „umro“. Ostali razni uzroci smrti navedeni su pobliže u tablici, a oni koje autorice nisu mogle jasno identificirati, navedeni su u zajedničkoj rubrici.

Tablica 16: Uzrok smrti – 53. p.p.

Uzrok smrti	Brojnost	Uzrok smrti	Brojnost
poginuo u borbi	954	meningitis	5
rana/ ozljeda od metka ili granate	311	upale razne	5
tuberkuloza	161	upala potrbušnice	4
tifus	107	amputacija	4
upala pluća	56	bombardiranje	4
sepsa	45	bronhitis	4
umro	43	gripa	4
tijelo ostavljeno neprijatelju	33	gušenje	4
dizenterija	26	utapanje	3
kolera	25	želučane i crijevne poteškoće	3
razni neidentificirani ili nedefinirani uzroci smrti	25	srčana kap	3

malarija	19	crveni vjetar	3
prijelomi ekstremiteta	13	gangrena	3
tetanus	13	iskrvarenje nakon operacije	3
upala bubrega	11	katar	2
kljenut srca	7	moždani udar	2
slabost srca	6	ciroza jetre	1
edem pluća	6	demencija	1
trovanje plinom	6	karijes	1
upala porebrice	6	apsces mozga	1
samoubojstvo	6	rak	1
kolaps/ iscrpljenost	5	Ukupno:	1.945

I u 25. d.p.p. situacija je bila slična – većina je popisanih u MK poginula na bojnopolju, dok se ostalo uglavnom odnosi na bolesti u kojima prednjače tifus i tuberkuloza. Osim poginulih na ratištu i umrlih od bolesti, ovdje postoji i rubrika „ustrijeljen u pobuni“, a odnosi se na domobrane ustrijeljene u prosincu 1918. na Trgu bana Jelačića u Zagrebu, poznate kao „prosinačke žrtve“.

Tablica 17: Uzrok smrti – 25. d.p.p.

Uzrok smrti	Brojnost	Uzrok smrti	Brojnost
rana od metka ili granate	15	bolest želuca	1
poginuo u borbi	13	čir na želucu	1
tifus	8	degeneracija srca	1
tuberkuloza pluća	6	empyema thoracis	1
dizenterija	2	tetanus	1
umro	2	upala bubrega	1
ustrijeljen u pobuni	2	upala pluća	1
Ukupno			55

Zaključak

Analiza dostupnog uzorka poginulih dviju obrađenih pukovnija dala je zanimljive rezultate. Iz njih su vidljive karakteristike stradalih prema više pokazatelja. Uvidjeli smo kako je većina vojnika promatranog uzorka poginula ili umrla u 1915. godini i to na bojištima u Srbiji, Galiciji te u bitkama na Soči. Poginuli su većinom služili u doknadnim satnijama koje su se velikim dijelom popunjavale od obveznika doknadne pričuve te pučkog ustanka. – dviju regrutnih poziva koji su se formirali tek u ratnim okolnostima. To je značilo da njihovi vojnici nisu imali toliko prakse u vojničkim vještinama kao pripadnici redovnih postrojbi zajedničke vojske i domobranstva te su time bili i ranjiviji na ratištu. Prema činovima, većina su stradalih bili obični pješaci, a najveći broj stradalih s činovima bili su dočasnici – razvodnici, desetari i vodnici. Stradalih časnika je u promatranom uzorku bilo vrlo malo.

Prema mjestu rođenja, stradali su u velikoj većini bili iz Zagrebačke i Varaždinske županije, što odgovara i popunidbenim područjima analiziranih postrojbi. No iz samog grada Zagreba, iako su prema njemu nazvane, bilo je u 53. p.p. tek 2,9% upisanih žrtava, a u 25. domobranskoj nešto više – 3,6%.

Prema vjeroispovijesti, stradali vojnici bili su u 97-98% rimokatolici, dok su ostale vjere zastupljene u zanemarivom broju. Kao što je bilo za pretpostaviti, poginuli su u velikoj većini bili mladi ljudi – najveći broj stradalih bio je u dvadesetim godinama života, od kojih najveći dio u prvoj polovici dvadesetih. Što se tiče bračnog statusa poginulih 53 p.p. za većinu on nije poznat, zatim po zastupljenosti slijede neoženjeni. U 25. d.p.p. situacija je obrnuta – većinu poginulih činili su oženjeni ljudi, dok je manji broj bio neoženjen ili se nije znao bračni status. Prema zanimanjima, najveći se broj stradalih obiju pukovnija bavio zemljoradnjom – bili su seljaci, dok su manjinu činili regrutirani obrtnici raznih struka. Visoko obrazovanih bilo je najmanje i tek nekoliko u cjelokupnom popisu.

Stradali ovih pukovnija većinom su živote izgubili na ratištu, u borbi te od posljedica ranjavanja. Odmah za tim slijede zarazne bolesti – tuberkuloza, tifus, dizenterija, kolera i malarija te ostale bolesti – razne upale od kojih je prednjačila upala pluća, infekcije uslijed neadekvatnih sanitetskih uvjeta, kolapsi uslijed iscrpljenosti i dr. U MK zabilježeno je i nekoliko samoubojstava.

Svi nam ovi pokazatelji daju sliku prosječnog vojnika ovih „zagrebačkih“ pukovnija te kroz štire podatke zapisane u MK umrlih ipak možemo, bar donekle, dokučiti kakvi su to bili ljudi, od kuda su potekli, što su bili te kako

su svoje živote završili. No, kako bi se ova slika zaokružila i obuhvatila sve poginule hrvatske vojnike u Velikom ratu, bit će potrebno još mnogo istraživanja u arhivima Beča i Budimpešte bivših glavnih gradova Austro-Ugarske Monarhije koje je dio nekada bila i Hrvatska.

Sažetak: Autorice u ovom radu daju statistički pregled poginulih vojnika austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu s područja grada Zagreba i okolice. U okviru austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu djelovale kao dio 13. zbornog zapovjedništva u Zagrebu, najvišeg austrougarskog vojnog zapovjedništva na području Hrvatske i Slavonije, i postrojbe s popunidbenih područja grada Zagreba i okolice. U Hrvatskom državnom arhivu (HDA) su sačuvani podaci za neke od njih, a to su: 53. pješačka pukovnija kao dio zajedničke carske i kraljevske vojske te 25. domobranska pješačka pukovnija kao dio Kraljevskog ugarskog domobranstva. Statistički pregled poginulih vojnika izrađen je na uzorku manjeg broja stradalih za koje postoje podaci u Matičnim knjigama umrlih vojnih osoba koje se čuvaju u Zbirci matičnih knjiga te Zbirci mikrofilmova HDA. Potpuni podaci s listama gubitaka čuvaju samo u Ratnom arhivu u Beču, a dio moguće i u Vojnom arhivu Vojnopovijesnog instituta i muzeja u Budimpešti. Matične knjige poginulih vojnika 1914.-1918. nastale su u okviru Vojnog dušobrižništva pri Zapovjedništvu 13. zbornog zapovjedništva u Zagrebu. Rezultate svoje statističke obrade autorice su prikazale kroz nekoliko kategorija (postrojba, čin, dob, zavičajnost, zanimanje, bračno stanje, mjesto stradanja, uzrok smrti). Rezultati istraživanja pokazali su da je većina vojnika promatranog uzorka poginula ili umrla u 1915. godini i to na bojištima u Srbiji, Galiciji te u bitkama na Soči. Poginuli su većinom služili u doknadnim satnijama, a većina su stradalih bili obični pješaci za kojima slijede niži dočasnički činovi. Prema mjestu rođenja, stradali su u velikoj većini bili iz Zagrebačke i Varaždinske županije, no iz samog grada Zagreba, bilo je u 53. p.p. tek 2,9% upisanih žrtava, a u 25. domobranskoj tek 3,6%. Stradali vojnici bili su u 97-98% rimokatolici, a većina ih je bila u dvadesetim godinama života. Bračni status poginulih različit je ovisno o promatranom postroju – u 53.p.p. bilo je više neoženjenih, dok je u 25. p.p. bilo više oženjenih vojnika. Većina stradalih obiju pukovnija bavila se zemljoradnjom, dok su manjinu činili obrtnici raznih struka. Živote su većinom izgubili na ratištu i od posljedica ranjavanja, za čim slijede zarazne i druge bolesti.

“ZAGREB” TROOPS AUSTRO-HUNGARIAN ARMY IN WORLD WAR I STATISTICAL SAMPLE REVIEW OF DEAD BASED ON MILITARY DEATH CERTIFICATES

In this paper the authors give the statistical overview of soldiers of the Austro-Hungarian army from the city of Zagreb and the surrounding areas that were killed in the First World War. The units from the replacement areas of the city of Zagreb and its surrounding areas were active as part of the 13th Division in Zagreb, the highest Austro-Hungarian military command on the territory of Croatia and Slavonia. The Croatian State Archives (CSA) has kept data on some of them, namely, the 53rd Infantry Regiment as part of the joint Imperial and Royal Army and the 25th Infantry Home Guard as part of the Royal Hungarian Home Guard. The statistical overview of the killed soldiers was made on the small sample of those who perished and for who the data is kept in Registers of dead military persons kept in the Collection of register books and Collection of microfilms. The complete data with the lists of loss are kept solely in the War Archives in Vienna, while parts could possibly be found at the Military Archives of the Military-Historical Institute and Museum in Budapest. The register books of the killed soldiers 1914-1918 were made within the Army Chaplaincy at the command of the 13th Division in Zagreb. The authors presented the results of their statistical processing in several categories (unit, rank, age, domiciliary status, profession, marital status, place of perish and cause of death). The research results showed that the majority of soldiers from the sample was killed or died in 1915 on the fronts in Serbia, Galicia and battles at Soča. Those killed mostly served at backup companies, while the majority of those perished were common foot soldiers followed by lower non-commissioned ranks. By place of birth the large majority of perished were from Zagreb and Varaždin Counties, but from the city of Zagreb there were only 2,9 % registered victims in the 53rd Infantry Regiment and only 3,6 % in the 25th Infantry Home Guard. 97-98 % of the perished soldiers were Roman Catholics and the majority was in their 20s. The marital status of the perished soldiers differs depending on the unit – the 53rd had more unmarried, while the 25th had more married soldiers. The majority of the perished of both regiments worked as agriculturists, while the artisans of different professions were in minority. They lost their lives mostly at the battlefield and due to sustained injuries, followed by contagious and other diseases.

Andrea Carteny, PhD¹

Sapienza University of Rome, Rome, Italy

VOLUNTEERS FROM A NEUTRAL COUNTRY DURING WW1: THE CASE OF SPAIN AND OF CATALANS

Abstract: Spain, as a neutral country, was “out” the military conflict, ma “in” the conflict of all the other fields (diplomatic, commercial, cultural and ideological): this country “officially was neutral but practically was not neutral, because they don’t let her to be it, nor she doesn’t wish to be that” (Garcia Sanz, 2014). While the Spanish people kept the refusal for the intervention in the formula “Nosotros a la guerra, ¡no!”, the Spanish environments were involved in a real and totally “cultural mobilization” (Fuentes Cordera, 2014), divided between the two sides of the war: *germanofilos* and *aliadofilos*, and the majority of the Spanish society belonged to one of the alliances for political reasons or for social and individual moods. Supporting the Entente, Catalan nationalist groups and intellectuals were engaged in the conflict: several Catalans were mobilized in the press (e.g. from April 1915 the journal “Iberia”, or “La Catalogne” published in Paris), with personalities (as Domènec Martí i Julià, Antoni Rovira i Virgili, Frederic Pujulà i Vallès) claiming the same revendications of the “oppressed people” in Austria-Hungary, with the aim to be recognized as “national committee” for an international recognisement of the Catalan nation and people.

In September 1914, at the time of the first Marne’s battle, Marshal Joseph Joffre was Commander-in-Chief of French forces on the Western Front: for Catalans he looked like an hero as Northern Catalan (from Roussillon), because in the Catalan historiography are counted not only the southern Catalonians (Spanish), but also Catalans of the North (French side). How-

¹ Andrea Carteny, PhD, Executive Director of the Rome Committee of Institute for the Study on the Italian Risorgimento, Assistant Professor of History of Eastern Europe, PhD in History of Europe - Sapienza University of Rome, Italy; andrea.carteny@uniroma1.it

ever, from the first weeks of the conflict, several Catalans were enrolled in the *Légion Etrangère* (1st, 2nd, 3rd *Regiments de Marche*) or in the French regular Army (Martinez i Fiol, 1991): the strict number of Catalans is under 1 thousand, but until the end of the war recent study recount the number in 12 thousands (Esculies-Martinez i Fiol, 2014). From february 1916 it was launched the *Comité de Germanor amb els Voluntaris Catalans* (Safont, 2012), for a stronger action pro-volunteers and for a free Catalan reference in the European chancelleries.

At the end of the war, a *Comitè Nacional Català*, as Catalan separatist entity, was founded in 1918 in Paris, by Daniel Domingo i Montserrat, commander of the First Regiment of Volunteers Catalans in the First World War. Following the aspirations for Catalan independence of Francesc Macia, after his speech at the Spanish Parliament asking for independence on the basis of Wilson 's Fourteen Points, were welcomed as observers in the Treaty of Versailles. But the evolution of the international framework at Versailles and of the national Spanish regime left the Catalan question outside of the agenda: with the dictatorship of Miguel Primo de Rivera, from 1923, the Mancomunitat of Catalonia, first stage of the selfgovernment, was abolished and the Catalan committee remained active only in exil in Paris.

Esculies, J. – Martínez i Fiol, D., 2014: *12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial*, Ara Llibres

Fuentes Cordera, M., 2014: *Espana en la Primera Guerra Mundial. Una movilizacion cultural*, Akal

Garcia Sanz, F., 2014: *Espana en la Gran Guerra. Espias, diplomaticos y traficantes*, Galaxia Gutenberg

Martinez i Fiol, D., 1991: *Els 'Voluntaris Catalans' a la Gran Guerra (1914-1918)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Safont, J., 2012: *Per França i Anglaterra*, A Contra Vent

Time, Memory, Identity, Archives

Novi Sad, 29-30 October 2015

Зоран Вељановић¹
Историјски архив, Суботица

НАСТАНАК И НЕСТАНАК ВОЈНИХ ГРОБАЉА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ – СУБОТИЦА

Историја или мит – од заборава до поновног откривања

Сажетак: У српској историографији, установама културе и истраживачима, без обзира на то да ли су професионалци тј. стручњаци или само заљубљеници у завичајну историју, потпуна је непознаница тема ратничка (војна) гробља на северу Војводине – у Суботици. Стварност или мит се прожимају у неаргументованим приповестима. Овај рад је написан на основу проучавања аутентичне архивске грађе о војним гробљима из Првог светског рата на територији Војводине – у Суботици. На њима су током и после Првог светског рата били сахрањивани учесници Великог рата, аустроугарски војници, које је добило назив по југоисточном делу вароши „Сенти“ – „Сенћанско гробље“, а после ослобођења и припадници француске војске која је приспела после српске војске, и једно време била стационирана у Суботици. Српски јунаци, односно припадници њене војске као и добровољци у њеним војним јединицама, били су сахрањивани у другом делу града, на другом војном (ратничким) гробљу, које је добило назив по њеном североисточном крају „Гробље у Дудовој шуми“. У раду је такође, дат осврт и на споменичке меморијале који су постављани у периоду 1918–1941, као и њихова судбина у окупационом периоду али и после ослобођења и успостављања нове, комунистичке власти.

.....
¹ **Зоран Вељановић**, историчар, виши архивиста, Историјски архив, Суботица, Република Србија; zveljanovic@suarhiv.co.rs

Кључне речи: Први светски рат, Србија, војна (ратничка) гробља, споменички меморијали, Војводина, Суботица, архивска грађа

У силовитом јуришу српске војске срушени су одбрамбени бедеми удружених војски Централних сила на Солунском фронту баш као што су срушена и три моћна царства која су кројила судбину југоисточне Европе и балканских народа. Србија је била ослобођена за 40 дана, а потом, како је било дефинисано у ратним циљевима Србије који су прокламовани на почетку рата 1914 године у Нишу², и сав јужнословенски простор „Од Дунава до сињег мора”.

Током октобра и новембра 1918. године одиграли су се кључни догађаји за каснију судбину Војводине, односно Срема, Баната, Бачке и Барање и њихово прикључење Краљевини Србији. Врховна команда српске војске издала је наредбу о преласку српске војске преко река Саве и Дунава у циљу ослобођења својих сународника од вековне аустроугарске тираније. Потом су прве јединице српске војске ослободиле Земун, Сремску Митровицу, а потом Панчево, Велики Бечкерек, Велику Кикинду и Темишвар на истоку, Сенту и Суботицу на северу, и Сомбор, Бају и Бели Манастир на западу.

Српска војска, односно VIII пешадијски пук Дунавске дивизије,³ 13. новембра 1918. године ослободила је Суботицу и на тај начин стигла до свог крајњег северног одредишта на линију: река Мориш – Суботица – Баја.⁴ За српском војском крајем новембра 1918. године у Суботицу су стигла два батаљона француске војске које је предводио потпуковник Марнињ. Француске батаљоне су сачињавали колонијални војници: Сенегалци.⁵

Своје ослободиоце, Војвођански Срби, дочекали су спремно и организовано. Њима се прикључило и друго словенско становништво, у највећем броју Буњевци са којима су оснивали народне одборе.⁶

² М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

³ После ослобођења, Дунавска дивизија је преименована у Потиску дивизију и била је стационирана на северним границама Краљевства СХС.

⁴ З. Вељановић, *Велики рат у 1914*, у: *Attendite*, бр. 10, 2013–2014, 40–41.

⁵ Ј. Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 172.

⁶ Први Народни одбор је основан у Великом Бечкереку 31. октобра 1918, а у Суботици је Народни одбор основан 5. новембра 1918. године. Одбори су у заједници са српском војском преузели цивилну власт и управу, и поред свих настојања (путовања у Београд на преговоре) владе Угарске и председника Карољиа да цивилну власт подреди новој мађарској административној Управи. Види: Д. Његован, *Присаједињење Војводине*

Народни одбори као организована снага су на себе преузимали бригу о организацији месне власти, снабдевању, спречавању нереда и пљачки, те припремању долазака српске војске.⁷ Очекивало се да народни одбори уложе повећан напор у обезбеђењу опреме и медицинске помоћи као и адекватну негу рањеним, исцрпљеним и болесним војницима. Поготово када је по доласку већег броја војника у Суботицу, избио пегави тифус и шпанска грозница.⁸ На Збору који је организовала српска и буњевачка омладина, и који је одржан у Градској кући на предлог Драге Димитријевић, одлучено је да се оснује болница за оболеле српске војнике. Затим је изабран Одбор који је спровео да се за кратко време оспособи болница снабдевена са 200 кревета, сламарица, ћебади, перјаних јастука и свом потребном опремом и храном за болеснике.⁹ У даноноћном збрињавању и нези великог броја српских ратника који су подлегли епидемији, пожртвовано се укључио и већи број српских и буњевачких жена које је организовао Месни одбор Добротворне задруге Српкиња, на челу са својом председницом и великом добротворком Мицом Радић.¹⁰ Напослетку, требало се припремити и за већи укуп

Србији, Нови Сад 2004; З. Вељановић, *Југославија потреба или заблуда – Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Кикинда 2006.

⁷ Ослобођење, односно улазак српске војске у Срем, Банат, Бачку и Барању односно војвођанске градове није пратила одмазда, пљачке, и убиства мађарског или немачког становништва, напротив, уз помоћ народних одбора успостављен је ред и мир.

⁸ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, 1441.1. XXX – 10/1919. Извештај о појави пегавог тифуса у војсци. Исто, у документима: XXI 8/1919; Поврх епидемије пегавог тифуса и шпанске грознице код француских и наших војника почеле су се ширити и венеричне болести. Види док.: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, XXI 1/1918/19 и док.: 1441.1.XXI/1919.

⁹ Председник одбора за војничку болницу у Суботици која је функционисала 1918–1919, био је Петар Звекић, потпредседници су били Лазар Орчић и Јован Милекић, секретар Мара Малагурски и Матија Еветовић. Благајник Александар Станковић. Одборници: Ката Прћић, Тоника Пешут, Аница Миковић, Павка Малагурски, Катица Неорчић, Катинка Манојловић, Иванка Сарајлић, Десанка Радић, Драга Димитријевић, Катица Лудајић, Лајчо Копуновић, Коломан Јарамазовић, Андрија Чакић, Лајчо Видаковић, Лазар Ивандекић, др Светозар Огњанов, Миленко Радић, Груја Медаковић, Славко Арацки и Озрен Пилић.

¹⁰ М. Протић, *Златни дани Суботице*, Суботица 1930, 50–51; Ј. Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 171–174. Одбор је потпуно опремио Војну болницу са две стотине кревета и осталим медицинским потребама, посудама и намирницама. Болница је финансирана о трошку Добротворне задруге Српкиња, које су за ту прилику дале сопствени новац, приходе од забава и приредби, и сакупљени прилог од грађанства. Уз то, плаћале и две кројачица које су шиле све потребно за болницу. Поврх свега о Божићу сваки ратник је добио поклон као и част за „своје крсно име“

преминулих, односно предвидети места за сахрањивање упокојених војника.

* * *

Српска ратничка или како се данас називају војничка гробља, настајала су током ослободилачких ратова Србије у 20. веку и расута су на огромном простору, од северне Африке: Тунис, Алжир, Мароко, јужне и западне Европе: Грчка, Немачка, Холандија као и у Бугарској, Румунији и Чешкој.

Велике људске жртве, које је имала Краљевина Србија у Првом светском рату (војника али и цивила под аустроугарском, немачком и бугарском окупацијом, логорима и болницама) условиле су да се током, а нарочито после завршетка Великог рата укаже нарочита пажња на уређењу војничких (ратничких) и логорских гробља, изградњу костурница и спомен-обележја. Иако људски изнурено а економски исцрпљено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца,¹¹ односно од 1929. године Краљевина Југославија,¹² смогла је снаге да ода дужно поштовање и почаст својим јунацима и страдалницима, односно да институционално уређује гробна места која су се налазила на огромном простору од њеног крајњег југа, Јужне Србије (данашња Република Македонија) до севера (Војводина) и запада (данашња Република Словенија). Отуда је већ 1920. године донета *Уредба о војним гробљима*, а две године касније и *Закон о уређењу војних гробља и гробова у домовини и на страни*.¹³

У Војводини, односно Банату, Бачкој, Барањи и Срему,¹⁴ такође

тј. славу. Пуних осам месеци је ова војна болница пружала негу српским витезовима. Пожртвоване Суботичанке које су даноноћно бделе над болесним војницима стаће уз раме бројним хероинама-болничаркама које су током Великог рата широм Србије и Балканског полуострва лечиле српске војнике.

¹¹ М. Милошевић, *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, Први назив Југословенске државе*, у: *Архив*, Часопис Архива Југославије, Београд, 1/2000, 97 – 111.

¹² Краљевство СХС 15. јула 1920. мења назив у Краљевина СХС. Потом, 5. октобра 1929. мења назив у Краљевина Југославија.

¹³ *Службене новине Краљевине СХС* бр. 87 (од 22. априла 1922). У војничком духу какав је владао код Срба у Краљевини Србији и *Закон о уређењу војних гробља и гробова у домовини и на страни* у јужнословенској краљевини је једнако третирао српске јунаке и непријатељске војнике који ни на који начин нису били дискриминисани. Уколико нису постојале, одређене су гробне парцеле за костурнице или сахрањивање непријатељских војника. Осим тога, није била реткост да су у спомен-костурницама заједно сахрањени српски и непријатељски војници: види војно гробље код Зајечара итд.

¹⁴ Према уставном и административном преуређењу Краљевине од 1929, са проширењем [...]: Дунавска бановина.

се на институционалан начин поклањала пуна пажња изгинулим српским витезовима али и свим страдалницима у Великом рату. На војним гробљима, као меморијалима Великог рата који су подстицали код преживелих али и потоњих генерација културу сећања, отпочето је обележавање, уређивање и одржавање. Поред Новог Сада, Петроварадина, Ковина, Панчева, Сомбора, и у Суботици су, с обзиром на то да је било потребе, одређене локације за војна гробља, односно у духу обичаја који је постојао још од 18 века,¹⁵ што је подразумевало да свако буде сахрањен према својим националним и верским обичајима, одређене две локације: једна за српске војнике, а друга за аустроугарске војнике.¹⁶

Још за време рата један број погинулих аустроугарских војника већ је био сахрањен на разним локацијама,¹⁷ а са поразом, сломом и коначним расулом аустроугарске војске на окупираним подручјима, број погинулих се знатно повећао и до краја рата је износио преко хиљаду упокојених.¹⁸

.....
¹⁵ До законског уређења породице су своје упокојене сахрањивали у двориштима, а оне угледније у порти црквених храмова. Од 18. века настају гробне парцеле, односно наменска гробља за римокатолике, реформаторе, православце, мојсијевце, док је на рубу града постојало и турско гробље за мухамеданце. Током урбаног развоја града гробне парцеле су се померале ка градском ободу да би се временом (од 1777. исељавају се ван варошког шанца, односно ван града) усталиле на данашњих пет локација: Бајско гробље, Сенђанско гробље, Керско гробље, Гробље код „Дудове шуме“, Гробље у Александрову, Јеврејско и Мухамеданско гробље крај Халашког пута, временом су проширивана. Иако је питање оснивања централног гробља упорно наметано, до завршетка овог рада проблем није решен. Види: А. Рудински, *Суботичка гробља и надгробни споменици; Споменичке вредности, проблеми заштите и укључења у потребе града (специјалистички рад за последипломске студије на Архитектонском факултету у Београду)* Београд 1980, рукопис.

¹⁶ У појединим местима, попут Ковина у Банату, било је сахрањивања немачких, аустроугарских и српских војника на истој парцели заједничког Војничког гробља насталог 1915, а обновљеног 2003. године.

¹⁷ Погинули су сахрањивани појединачно и у породичним гробницама на римокатоличком, православном и јеврејском гробљу. Прецизан број погинулих Суботичана у аустроугарским редовима није утврђен. Досадашњи аутори бавили су се само римокатолицима у редовима аустроугарске војске превиђајући да су и православци тј. Срби, такође били мобилисани, и да су извесно страдали током ратних операција.

¹⁸ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење бр. 23188/1931. Овај документ, начињен у највишој војној власти (потписао га је лично командант места пеш. бригадни ђенерал Јован М. Наумовић) суботичког Потиског гарнизона, најверодостојнији и најпрецизнији је у односу на све што је до сада објављено у литератури, а што је, очито, селективно или непотпуно. S. Mačković, *Gdje su u Subotici pokopani vjinci iz Hrvatske, a gdje Subotičani u Hrvatskoj za Velikog rata (1914–1919)*, u: *Klasje naših ravni*, Subotica br. 5–8/2014, 105.

Том тужном броју су били придодати припадници француске војске, чији се колонијални одред стационирао у Суботици, те се број сахрањених на војним гробљима у Суботици попео чак на хиљаду сто шеснаест.¹⁹ Стога се одмах по уласку српске војске у Суботицу наметнуло питање организованог сахрањивања погинулих ратника. Решење о два гробља наметнула је пракса, односно постојећа гробља.²⁰ У оквиру два, једног православног и једног католичког формиране су засебне парцела са назнаком војничка (ратничка) гробља:

Војничко (ратничко) гробље код „Дудове шуме“ формирано је уз постојеће Православно гробље на парцели СПЦО у Суботици. Са оријентацијом према северу од капеле Душана Радића. У сврху одвајања и обележавања овог војничког (ратничког) гробља Православна општина је начинила ограду са 250 стубаца а парцелу обележила великим крстом од боровог дрвета у димензијама 12 x 7 метара.²¹

У првом реду су сахрањени српски ратници донесени са ратишта или они који су током рата од војних власти били осуђени на смрт, а потом ратници који су се упокојили од рана, болести и исцрпљености по уласку српске војске у Суботицу.²² Најпосле, на гробљу су били сахрањивани колонисти и добровољци из српске војске који су били настањени у Суботици и околини. Према извештају команданта Командног места Суботица пешадијског бригадног генерала Јована М. Наумовића, који је урађен за свега неколико дана а на захтев Сената града Суботице 22. септембра 1931. године, сачуван је прецизан податак о укупном броју ратничких гробова на Православном гробљу. Он је износио 296 гробова, и то 30. септембра 1931. године.²³ Брз и прецизан одговор генерала Наумовића даје основ да верујемо не само исказаним подацима, него и то, да су гробље и гробна места у том тренутку били у добром и уређеном стању. Међу јунацима који су сахрањени на српском војничком гробљу

.....
¹⁹ Француски одред у Суботици чинили су војници из колонија, претежно Сенегалци који су били римокатолици. Поред исцрпљености део њих је покосила и шпанска грозница која се појавила у зиму 1918. Види: Ј. Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 172.

²⁰ Види напомену бр. 7.

²¹ З. Вељановић, *Архивска грађа о српским добровољцима у Историјском архиву Суботица*, у: Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 374–376.

²² ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење 3165/1933.

²³ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење 23188/1931. Извештај бригадног генерала Наумовића.

у Суботици свакако да је најзначајнији јунак био „Стојан комита“,²⁴ односно Ризна Стојана Радовић, која је умрла и сахрањена у Суботици на српском војном гробљу 1939. године.²⁵

.....
²⁴ *Време*, 12–14 март 1927, 3; О Стојану комити писали смо и у раду: З. Вељановић, *Архивска грађа о српским добровољцима у Историјском архиву Суботица*, у: Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 366.

²⁵ ИАСу, Збирка матичних књига умрлих, храм Св. Вазнесења Господњег, бр. 221, Р/1939; ИАСу, Ф. 428. 1. Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова (1912–1918). Стојан комита, односно Ризна Стојана Радовић (отац Ђуро Радовић, а мајка рођ. Војновић из Пећи) је рођена у Старој Србији у селу Крпимеју на Лабу код Подујева на Косову. Због сукоба са Арбанасима пресељавају се у село Прекопуце код Прокупља. У току Првог светског рата ратује као добровољац са одредом војводе Косте Пећанца против аустроугарске војске и Бугара на Гајтан планини, и Јастрепцу као и у ослобођењу Блаца и Прокупља. У сукобима са бугарском војском била је рањавана и доживела је прелом ноге и заробљавање. Крај рата је дочекала у окупационом затвору где јој је одсечена нога. После ослобођења одликована је са два француска ратна одличја: Француским ратним крстом и Укрштеним палмама. У аграрној реформи додељено јој је 5 хектара земље северно од Суботице у добровољачкој колонији Чавол близу села Келебија (Чавол бр. 51). Са њом су се доселиле и сестре. Бавила се земљорадњом. Није се удала. Била је члан Српског ратног добровољачког удружења у Суботици и учествовала је на прославама годишњица ослобођења и уједињења. Сахрањена на српском војном гробљу у Дудовој шуми 1939. године (двадесетак корака према северу од Радићеве капеле). Приликом одузимања дела гробаља од СПЦО (одузета је само парцела војничког гробаља), гробови су на тој парцели девастирани, а надгробни споменици уништени, међу њима и гроб Стојана Комите (Ризне Радовић). Ипак, спомен о њеном јунаштву народ је сачувао у песмама:

Ој, Ризна, младо момче, зашто нам село остави,
Комитско рухо обуче, реденик тешки навуче,
Назва се Стојан Комита, с гором се чарном састави,
Да кршиш с горе злотворе?

***

Стојане, мори комито, чува ли горје зелено,
Трешти ли бомба громовна, пљушти ли киша оловна,
Бије ли пушка силено, чујел' се јека далеко?
Стојане, болан Стојане, што лежиш смркнут у гори,
Чујеш ли вране злокобне, поју ти песме надгробне,
Кавке те мора умори, зашто си тијо, ђидијо?
Пеку ли ране Стојане, седамнаест смртних процвата
На младом телу дивотном руменом крвљу животном.
Душманска то је освета, срећне ти ране Стојане.

Ризнин лик сачуван је на фотографији са прославе Добровољачког удружења у Суботици. Види: З. Вељановић, *Добровољачке колоније у Северној Бачкој од 1918–1941.*

Током 1933. године иструлели дрвени крстови замењени су новим.²⁶ О овом војничком гробљу од ослобођења па све до краја двадесетих година водила је бригу Команда места, дакле Војска Краљевине СХС.²⁷ Потом СПЦО у Суботици, на чијој се парцели гробље налазило, али уз стални надзор Сената града Суботице који је био дужан да сваке године финансира радове на одржавању гробља.²⁸ Осим тога, Команда места у Суботици је сваке године упућивала групу војника (од шест до дванаест) који су радили на уређењу гробља: косили траву и коров, поправљали и уређивали стазе и ограду.²⁹

Сенат града Суботице је намеравао да, попут Сенћанског војног гробља потпуно преуреди војничко гробље код Дудове шуме. У ту сврху су урађени нацрти за централну гробницу са спомеником.³⁰ Међутим, колико акутни недостатак новца у градској каси још више нарастајућа политичка тензија унутар Краљевине,³¹ почетак Другог светског рата а потом и агресија на Краљевину Југославију зауставио је реализацију

године: Архивска грађа о аграрној реформи, добровољцима и добровољачким колонијама у северној Бачкој (3 део) у: Луча, часопис за културу, уметност и науку, Суботица, мај 2010/бр. 2–3, 67. У прилогу овог рада дали смо две Ризнине фотографије. Једна са француским орденима и једна у комитском оделу.

²⁶ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење, V-2682/1933. У документу се говори о замени крстова, новим, и то: укупно двадесет и пет.

²⁷ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење V-26547/1930. Допис Министарству правде Краљевине Југославије, Верско одељење у којем се обавештава да је „Сенат града Суботице по акту Краљевске Банске управе Дунавске Бановине, Команди Потиске дивизијске области у Суботици још 1923. године предао материјал и новац за одржавање гробља“.

²⁸ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење, сачувано је више предмета који говоре о томе: 33771/1930; 2682/1933; 3165/1933. За војничко (ратничко) гробље у Дудовој шуми, Сенат града Суботице је само у 1933. години издвојио 1.190,00 динара, а укупно за оба ратничка гробља 4.620,00 динара. За следећи годину, градски буџет је предвиђао 5.000,00 динара. Види док. ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење, бр. 2705/1934.

²⁹ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, IV. 3165/1933.

³⁰ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, IV-2855/1937. Уређење војничког гробља. Приликом истраживања докумената пронашли смо нацрт централне гробнице са спомеником у грубој изradi.

³¹ Одлагање коначног уређења војних (ратничких) гробља наводи нас на помисао да је посреди стајала и блага опструкција. Види: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, II. 2855/1937, као и одговор да се „ово одељење због заузетости са другим и хитним пословима /нови грађевински правилник, изградња путева и др. / није могло приступити уређењу гробља у склопу новог регулационог плана“. Види: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, V-1597/1938.

ове намере.³²

На српском војничком (ратничком) гробљу на празник Ослобођења (13. новембар) о градском празнику, војска, више ратничких, патриотских и добротворних удружења,³³ као и грађани, организовано су секли бршљан и борове гранчице које су стављали на капије и прозоре, као и за велики национални празник Видовдан, који је уједно био и слава српских добровољаца у Суботици. Тада су се одржавала опела и полагали венци од бршљана и ловора на великом крсту. На ратничка гробна места стављане су борове гранчице.³⁴

Војничко (ратничко) гробље у насељу „Сента“ формирано је уз постојеће католичко гробље које је било у власништву Града.³⁵ Формирано је на делимично-празној парцели која се пружала од главног улаза са десне стране у правцу запада. На тој парцели су се сахрањивали аустроугарски војници римокатоличке и протестантске вере, а по доласку одреда француске војске, и њени припадници који су се упокојили по доласку у Суботицу.³⁶ Према извештају команданта Командног места Суботица, пешадијског бригадног ђенерала Јована М. Наумовића, укупан број ратничких гробова на Сенћанском војном гробљу, датираног 30. септембра 1931. године био је 820.³⁷

О гробљу се старала надлежна администрација градске власти која је и обезбеђивала новац.³⁸ Осим тога, као и у случају српског ратничког (војничког) гробља Команда је сваке године упућивала групу војника (од шест до дванаест) који су радили на уређењу гробља: косили траву и коров, поправљали и уређивали стазе и ограду.³⁹

³² ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, V-7345/1937. Уређење војничког гробља. Мишљење шефа град. Тех. Одељења је да се не предузимају већи радови „без коначног регулационог плана града“.

³³ ИАСу, Ф. 47, IV. 4130/1933; ИАСу, IV-235/1939. Удружење носилаца Албанске споменице у Суботици, Удружење резервних официра ратника из Суботице, Удружење српских добровољаца из ослободилачких ратова 1912–1918, Соколско друштво, Добротворна задруга Српкиња, Коло српских сестара и друга.

³⁴ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, XVII. 17/1922.

³⁵ На овом гробљу, у једном делу су се сахрањивали и Срби православне вере. Види: 3. Вељановић, *Марија Карановић* (сајт ЈКП Чистоћа и зеленило у Суботици, 12.05.2014).

³⁶ Ј. Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 172.

³⁷ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење 23188/1931.

³⁸ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење V-2682/1933. За војничко (ратничко) гробље у делу града који се звао „Сента“ на сенћанском путу Сенат града Суботице је само у 1933. години, издвојио 3.430,00 динара.

³⁹ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, бр. 07913/1931. Допис Краљевске

Војничко (ратничко) гробље у насељу „Сента“, односно Сенћанско гробље – плански је почело да се преуређује 1933. године.⁴⁰ Радње су започеле током 1931. године.⁴¹ Према плану градског инжењера, војничко гробље је замишљено у две целине: једна за аустроугарске војнике из Суботице и околине, а друга за странце, односно француске војнике.⁴²

Постојање војничког (ратничког) гробља у Суботици на коме почивају немачки и аустроугарски војници није била непозната чињеница ни у Немачкој, ни и Мађарској. Стога су повереници и делегације у циљу утврђивања стања на војничким гробљима најављивали посете властима Краљевине Југославије. Тако је и у Суботици, 1930. године, боравио мађарски повереник,⁴³ а потом и немачки изасланик старатељства за ратничка гробља при Немачком посланству у Београду, Еуген Клетти.

У духу обележавања и прославе Ослобођења и уједињења и на овом војничком (ратничком) гробљу, сваког 13. новембра, о градском празнику одржавала су се опела (у духу католичке и протестантске вере) за погинуле ратнике.⁴⁴

На подстицај виших државних власти, Сенат града Суботице наложио је свом Техничком одељењу да изради предлоге за војна гробља у Суботици који је и реализован почетком тридесетих година.⁴⁵ Подстицај за такву одлуку Суботичког сената произлазио је из писма Краљевске

банске управе Дунавске бановине Сенату града Суботице. Институционално одржавање војничких гробаља а који се тичу „изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањени на нашој државној територији [...] најстроже је било забрањено да се ни један ратнички гроб не сме прекопати без знања и одобрења овог министарства (мисли се на Министарство правде, верско одељење), односно одобрења дотичне владе ако је у питању гроб непријатељског ратника“.

⁴⁰ У циљу реализације израђена је и макета гробља. ИАСу, 275.32.2. Збирка пројеката.

⁴¹ ИАСУ, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, бр. 23188/1931. Уређење ратничког гробља. Документ доноси податак да „с радовима би требало почети 26. октобра у 7 сати ујутро“. Исто, и док. бр. 27766/1931.

⁴² ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење V-2682/1933. За уређење војничког (ратничког) гробља у делу града који се звао „Сента“ на сенћанском путу Сенат града Суботице је израђен детаљан план према којем су изведени радови: уређени су гробни путеви и стазе, насипана је шљака, заједно са жутом земљом и шљунком, сађење дрвећа, односно младица врсте „Celtis“.

⁴³ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење V-27827/1930. Предмет: Мађарско гробље, уређење.

⁴⁴ Ј. Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938.

⁴⁵ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918 – 1941, Техничко одељење, предмет К. V – 2682/1933.

банске управе Дунавске бановине која је упутила дописе оним местима где су постојала војна гробаља у којима се „верским и политичким општинама стављено у дужност да чувају и да се старају за гробаља и гробове који се налазе у њиховом административном подручју, и то под надзором њихове претпостављене власти [...] те у ту сврху предвиде кредите за уређења војних гробаља“.⁴⁶ То је значило да су општине на чијој територији су се налазила војничка (ратничка) гробаља биле дужне да на почетку сваке календарске године у својим буџетима планирају новац за уређење и одржавање војних (ратничких) гробаља и гробова, што су и чиниле.⁴⁷

Поред државног закона и наредби ресорног Министарства да се у градовима и местима где је био сахрањен већи број ратника начине и уреде ратничка гробаља дешавало се, као на пример у Суботици, да се она не доведу до жељене и пројектоване фазе. Томе је допринео колико акутни недостатак новца у градској каси још више нарастајућа политичка тензија унутар Краљевине,⁴⁸ почетак Другог светског рата а потом и агресија на Краљевину Југославију.⁴⁹ Ипак, српским, француским, немачким и аустроугарским ратницима је одато дужно поштовање мада не у облику како је замишљено, јер се није стигло до завршних фаза уређења и изградње. Потом, у ратном вихору који је захватио Европу и окупирану Југославију, војничка гробаља и меморијали из Првог светског рата су делиле судбину окупиране државе. Мађарска окупациона војска

⁴⁶ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење бр. 27766. Писмо Краљевске банске управе Дунавске бановине II бр. 84996, од 23. октобра 1931. Осигурање трошкова за уређење војничких гробова у општинским буџетима. У ствари писмо је била наредба верским и политичким општинама да морају да одржавају војничка гробаља.

⁴⁷ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, Техничко одељење, док. бр. 23188/1931; као и док. бр. V-2682/1933.

⁴⁸ Одлагање коначног уређења војних (ратничких) гробаља наводи нас на закључак да је посреди стајала и опструкција. Види: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, II. 2855/1937, као и одговор да се „ово одељење због заузетости са другим и хитним пословима /нови грађевински правилник, изградња путева и др. / није могло приступити уређењу гробаља у склопу новог регулационог плана“. Види: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, V-1597/1938. Тензије у граду су почеле од средине тридесетих година, када се први пут уништавају споменици српским јунацима. Види: ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, V -2235/1933–1938; Предмет: Споменик јунацима палим за ослобођење и уједињење – уништени делови споменика.

⁴⁹ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, V-7345/1937. Уређење војничког гробаља. Мишљење шефа град. Тех. одељења је да се не предузимају већи радови „без коначног регулационог плана града“.

спроводила је институционалну денационализацију Бачке у којој није било места ни за споменике, војна гробља и гробове српских витезова. Они су преко ноћи скрнављени, рушени и уклањани.⁵⁰

По протеривању окупаторске војске и окончања рата, 10. октобра 1944. године, променио се друштвени систем и политичка свест у коме су меморијали претходног рата потпуно заборављени. Њих су требали „да замене нови меморијали – без надовезивања“. Српско војничко гробље је било запуштено, неодржавано и зарасло велики коров. Градска власт одлучује да гробље уклони, и на том месту направи спортско игралиште. Тако су уклоњени крстови, а гробљански плац поравнат. Током 1980. године поред терена монтиране су металне трибине за гледаоце.

Са распадом СФР Југославије, са обновом свести о српској државности, почиње да се обнавља свест о значају жртава Великог рата. Почињу да се обнављају споменици. Покрет српских четника 2009. године упућује писмо градоначелнику Суботице, а потом и СПЦО, у коме се захтева обнова војничког (ратничког) гробља у Суботици.⁵¹ До објављивања овог рада ништа није предузето у вези са овим питањем, али у јавности се све више говори о потреби постављања обележја у виду споменика или спомен-табли на некадашњим војничким гробљима.

.....
⁵⁰ Н. Џамић, *Меморалије Првог светског рата на територији Северне Бачке и Баната*, Суботица 2014, 5. Мађарска окупациона војска је срушила, разбила или уништила: Споменик јунацима палим за ослобођење и уједињење 1912–1918, Спомен-плочу „Долазак српске војске 13. новембра 1918“, Спомен-плоче СНО на црквеном храму, споменик Цару Јовану Ненаду. У налету реваншистичке хистерије, мађарска окупаторска војска подстрекивана домаћим острашћеним националистима у свом рушилачком налету није заобишла ни српско војничко (ратничко) гробље. Гробови су девастирани.

⁵¹ Писмо је у име ПСЧ потписао Б. Чубрило.

ORIGIN AND DISAPPEARANCE OF THE MILITARY CEMETERIES FROM WORLD WAR ONE IN VOJVODINA – SUBOTICA

History or Myth – from Oblivion to Rediscovery

Abstract: In the Serbian historiography, as well as in the local cultural institutions and among researchers (whether they are secular or just fans of the homeland history), historical facts about the military cemeteries in Northern Vojvodina– Subotica still remain a great mystery. Reality and myths mutually pervade each other in various unsubstantiated tales. However, this work provides official documents about Military Cemeteries from the World War One, created on the territory of Vojvodina– Subotica. Participants of the Great War were buried on them during and after the World War One. The Austro-Hungarian soldiers were actually buried at the military cemetery in the city of Subotica, on the “Sencanskocemetery”: a cemetery which was named after the southeastern suburb of Subotica called “Senta”. After the liberation of the country, on this cemetery were buried also the members of the French Army, which arrived there immediately after the Serbian Army, and which for some time remained stationed in Subotica. Serbian heroes, members of its army and volunteers in its military units were buried in another part of the city, at a different military cemetery which was named after its northeastern suburb, called “Cemetery in the Mulberry Bush”.

The paper also gives a general overview of the architecture of memorial stones, which were set in the period between 1918 and 1941, as well as their fate in the period of occupation, and later in the time of liberation and establishment of a new communist or socialist government.

Keywords: World War One, Serbia, Military Cemeteries, Memorial Stones, Vojvodina, Subotica, Archival Material.

1994. Српско војничко гробље у Дудовој шуми у дну фотографије (зарасло у коров) и спортско игралиште до њега, средином седамдесетих година. Виде се дрвени стубови од некадашње оgrade гробља које је током окупације 1941–1944. девастирано, а у послератном периоду запуштено.

ИАСу, Ф. 428, Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова (1912–1918); 1919–1994. Српско војничко гробље у Дудовој шуми. Током мађарске окупације 1941–1944, је девастирано а у послератном периоду, одлуком СО Суботица, је запуштено. Крајем осамдесетих гробље је поравнато а на његовом месту је изграђен стадион и постављене металне трибине (фото Вељановић 1995). После 2000. године, на захтев СПЦО игралиште и трибине су уклоњене, а плац враћен СПЦО која га је вратила намени.

ИАСу, Ф. 428, Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова (1912–1918); 1919–1994. Стојан комита са француским одликовањима („Ратни крст“ и „Укршетене палме“), Суботица, после 1918. Сахрањен на српском војничком гробљу у Суботици 1939. године.

ИАСу, Ф. 428, Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова (1912–1918); 1919–1994. Стојан комита на прослави Удружења добровољаца, Суботица 1933. године. Сахрањен на српском војничком гробљу у Суботици 1939. године.

ИАСу, Ф. 428, Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова (1912–1918); 1919–1994. Плакат војних власти које позивају народ на прославу „13. новембра“ Дана када је ослобођена Суботица и северна Бачка, као најзначајнији датум за житеље Суботице.

Грађани!

13. NOVEMBAR

је најзначајнији датум у историји нашег града

Toga dana 1918. godine doletela slavom uvećani Bali Orlovi, noseći nam na nesalomljenim krilima svojim vekovima zudonu slobodu.

Klanjajući se Svetim Senima Velikog Kralja Oslobođioca i Viteškog Kralja Ujedinjela, odajući slavu svima palima i priznanje svima živim neimarima naše narodne i državne zgrade, proslavimo radošno iz svega srca ovaj veliki praznik.

Obavezno naći mišl' našim ljubljem: mladom Viduru te u znak naše podaničke vernosti i odanosti naklonosti.

Da živi Njegovo Veličanstvo Kralj Petar II!
Da živi Njegovo Kralj. Visočanstvo Knez namesnik Pavle!

Da živi uzviseni Dom Karadorđevića!
Da živi junačka jugoslavenska vojska!
Da živi naša bela Subotica!

Subotičani!

U znak rodoljub. ukrasimo svoje domove zastavama i uzimmo učesća u svetinostima, koje će se održati po ovom

PROGRAMU:

- 1 U 9 časova blagodarenje u pravoslavnoj crkvi;
- 2 U 9³⁰ časova blagodarenje u rimokatoličkoj crkvi Sv. Teresije;
- 3 U 10 časova blagodarenje u bogomolama ostalih veroispovesti;
- 4 U 10³⁰ časova slave domaći pikovi, 34 petadilci i 21 artiljerijski svoja Krens Sava Titaševići Novembra;
- 5 U 11 časova vreoćna sednica Gradskog veća uz učesće predstavnika svih odeljaka, vojnih i crkvenih vlasti te svih mesnih organizacija.

Subotica, 10. novembra 1939. god.

Dr. Ladišlav Lipozečić
predsednik gradsk. veća

**ORIGIN AND DISAPPEARANCE OF THE MILITARY
CEMETERIES FROM WORLD WAR ONE
IN VOJVODINA – SUBOTICA
History or Myth – from Oblivion to Rediscovery**

Abstract: In the Serbian historiography, as well as in the local cultural institutions and among researchers (whether they are secular or just fans of the homeland history), historical facts about the military cemeteries in Northern Vojvodina– Subotica still remain a great mystery. Reality and myths mutually pervade each other in various unsubstantiated tales. However, this work provides official documents about Military Cemeteries from the World War One, created on the territory of Vojvodina– Subotica. Participants of the Great War were buried on them during and after the World War One. The Austro-Hungarian soldiers were actually buried at the military cemetery in the city of Subotica, on the “Sencanskocemetery”: a cemetery which was named after the southeastern suburb of Subotica called “Senta”. After the liberation of the country, on this cemetery were buried also the members of the French Army, which arrived there immediately after the Serbian Army, and which for some time remained stationed in Subotica. Serbian heroes, members of its army and volunteers in its military units were buried in another part of the city, at a different military cemetery which was named after its northeastern suburb, called “Cemetery in the Mulberry Bush”.

The paper also gives a general overview of the architecture of memorial stones, which were set in the period between 1918 and 1941, as well as their fate in the period of occupation, and later in the time of liberation and establishment of a new communist or socialist government.

Keywords: World War One, Serbia, Military Cemeteries, Memorial Stones, Vojvodina, Subotica, Archival Material.

Молнар Тибор¹

Историјски архив, Сента

ВОЈНИЧКА ГРОБЉА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914-1918) У ВОЈВОДИНИ

Сажетак: Већ почетком Првог светског рата, 1914. године аустругарске трупе су приликом напада на Србију претрпели огромне људске губитке. Поред погинулих требало је збринути велики број рањеника и болесника, који су доспели са ратишта. У том циљу су широм Бач-бодрпшке и Торонталске жупаније формиране ратне болнице углавном у градовима, у којима је војска боравила и у мирнодопском периоду – Суботица, Сомбор, Нови Сад, Велики Бечкерек – док је помоћне болнице формирао Црвени крст у мањим градовима: Сента, Кањижа, Бела Црква итд. У тим болницама су неговани војници из свих делова Царевине: Аустријанци, Мађари, Чеси, Хрвати, Румуни, итд. – али и ратни заробљеници: Срби, Руси, Италијани. Од тешких рањеника/болесника су многи у болницама умрли, и морали су бити сахрањени. Војне власти су при томе биле принуђене да траже помоћ цивилних и црквених власти: војничка гробља/парцеле су формиране на већ постојећим конфесионалним гробљима. У међуратном периоду на одржавању тих гробља углавном су деловала удружења грађана, уз стихијско укључивање државе. После завршетка Другог светског рата ова гробља су препуштена пропадању, а већим делом су, у недостатку простора за сахрањивање, она и санирана: данас постоје тек трагови некадашњих војничких гробаља.

¹ **Молнар Тибор**, архивиста, Историјски архив, Сента, Република Србија; molnart@zentarhiv.rs

Кључне речи: Први светски рат, војне болнице, војничка гробља

У Војводини постоји тек изванредан број споменика, који подсећају на Први светски рат. За то постоје многи разлози, од који се највише издваја недостатак новца за одржавање некадашњих, односно подизање нових споменика. Прегледом стања на терену може се закључити, да су најугроженија војничка гробља, која су настала у периоду 1914-1918.

Настанак војничких гробља

Објавом рата Србији 28. јула 1914. године јужна Угарска је постала зона концентрације 2. аустро-угарске армије. Већ у првој, неуспелој офанзиви беснеле су огорчене борбе, које су за последице имале огромне људске жртве.

Погинули су сахрањивани тик уз бојно поље, близу положаја без обзира, да ли тај локалитет одговара трајном обележавању пијетета према мртвима. Поред погинулих, услед жестоких борби је већ у августу било много рањених, односно оболелих, а ова ситуација се у јесен 1914. и у зиму 1914/15. још бише погоршало: епидемија пегавог тифуса се брзо раширила по читавој регији.

Услед таквих услова било је нужно, да се близу ратишта образују ратне болнице, које ће прихватити рањенике и болеснике. Ове болнице су формиране углавном у већим градовима, у којима је већ и у мирнодопском периоду боравила војска: за потребе ратних болница преуређене су постојеће зграде здравствених установа, или су узимани објекти у својини градова нпр. зграде просветних установа. У неким случајевима, услед недостатка адекватних зграда, војска је изградила бараке за смештај рањеника. Тако су у Бач-бодрошкој жупанији ратне болнице настале у Суботици, Сомбору, Новом Саду, а на територији Торонталске жупаније у Кикинди, Великом Бечкереку, Панчеву. Помоћне болнице у сличним условима, су формиране од стране Црвеног крста и у мањим градовима, нпр. у Кањижи, Сенти, Белој Цркви.

У овим болницама су поред аустроугарских и немачких војника лечени и рањени или оболели ратни заробљеници и интернирци, који су у почетку били углавном Србијанци. Касније су у ове болнице доспели и заробљени Руси, Италијани и Румуни, који су се разболели за време заробљеништва.

Војници и заробљеници, који су преминули у ратним болницама сахрањивани су на већ постојећим професионалним гробљима, обично у

посебне парцеле које су биле одвојене од цивилних. Међу преминулима било је највише римокатолика, и посебне војничке парцеле, ткзв. „гробља хероја“, су обично формиране на католичким гробљима. Одржавање војничких гробља је било у надлежности месних војних команди, али у томе велики удео су узимале и цивилне, као и црквене власти. У ове активности укључила су се и удружења грађана, првенствено женска добротворна друштва. За празник Свих светих, одн. Дан мртвих градска поглаварства су о свом трошку уредила и китила војничка гробља, а локални свештеници свих конфесија су служили задушнице.

При ратним болницама су служили војни свештеници, који су поред вршења верске службе у корист рањеника имали за задатак вођења матрикула умрлих, у које су поред личних података преминулих убележили и податке везане за сахрањивање. Судбина матрикула ратних болница је различита: неке се чувају у Војном архиву у Бечу, неке у Будимпешти, неке су још на терену, док су неке у потпуности исчезле и не може им се ући у траг.

По окончању рата војничка гробља су остала без одговорног власника, и тиме је почело њихово пропадање и нестајање. Тријанонски мировни споразум, који је потписан 1920. године, је у својим члановима 155. и 156. је предвидео, да се војничка гробља узајамно одржавају у добром стању, одн. да се подаци о сахрањенима размене. Ово, на жалост, у пракси је слабо заживело.

Парламент Краљевина СХС је 1921. године донео закон о уређењу војничких гробља. Закон је предвиђао, да се после 1928. посмртни остаци погинулих ратника сакупе и пренесу у костурнице, изнад којих ће се подићи капеле, цркве или маузолеји. Замисао је била добра, али држава због недостатка новца практично није могла да организује и изводи законом предвиђене активности, услед чега је закон 1929. године и суспендован. Од 1930. године радови су на неким локалитетима ипак почели, и костурнице по смерницама закона из 1922. изграђене су на Гучеву, у Текеришу и на још неким местима широм тадашње државе.

Мађарска, која је била заинтересована за очувању аустроугарских војничких гробља на тлу Краљевине СХС, чинила је све што је било у њеној скромној моћи. Мађарски посланик у Београду, Андраш Хори је 1924. први пут апелирао поводом стања војничких гробља. Након тога су почеле активности од стране друштва, али и југословенске државе, који су дали резултат: аустроугарско војничко гробље, које се налази на београдском Новом гробљу доведен је у солидно стање.

Од 1927. године је на територији Краљевине СХС деловао мађарски изасланик за војничка гробља, који је обилазио земљу и бележио стање на терену. У другој половини 30-их година, када су се међудржавни односи између Мађарске и Југославије донекле побољшали, почели су радови на обнови војних гробља у Војводини.

У периоду 1941-1944. у многим местима Бачке и Баната војничка гробља су обновљена и доведена у ред, а понегде су подигнути и споменици у славу погинулих ратника. Исти споменици су у јесен 1944. порушени и уништени.

После 1945. у Југославији се знатно изменио државни, па и цивилни однос према војничким гробљима из Првог светског рата. У многим случајевима гробља су национализована и одузета од црквених валсти, а војничке парцеле у њима су постале непожељне за режим, који је пак градио сопствени култ хероја, који се темељио на жртвама народноослободилачке борбе. Од средине 60-их година прошлог век, због недостатка простора за сахрањивање, на многим гробљима је вршена асанација терена. Услед тога су ликвидирани и последњи остаци војничких гробова из Првог светског рата.

Осетних помака на очувању преосталих војничких гробова нема ни задњих година, тако да они и даље пропадају, а њихови некадашњи локалитети нису ни на који начин обележени.

Поједина војничка гробља у Војводини

Сомбор је био седиште Бач-бодрошке жупаније, у којем је обитавала жупанијска администрација. У граду је био стациониран ц. и кр. 23. пешадијски пук, односно један батаљон м. кр. 6. домобранског пешадијског пука.

У Сомбору је ратна болница била организована одмах на почетку рата, и деловала је све до јесени 1918. године. Болница је у почетку је била смештена у једној гостионици, односно у згради Градске казине, док је касније узета и зграда Градског сиротишта. Преминули су сахрањивани на постојећим конфесоиналним гробљима. Сумирање сахрањених на сомборским гробљима извршено је 1942. године, којом приликом је на четири гробља евидентирано укупно 966 сахрањених.

На „великом“ православном гробљу су сахрањене укупно 544 особе: 27 Срба из Босне и Хрватске, 30 Срба из Угарске, 50 Румуна из Угарске – сви су они били припадници Аустро-Угарске војске, 9 румунских, 233

руских и 195 српских ратних заробљеника, одн. интернираца.

На католичком гробљу Св. Рок сахрањене су 317 особе, на „малом“ католичком гробљу 80, а на јеврејском гробљу 25 мртвих.

Војнички гробови на „великом“ православном гробљу су већ у међуратном периоду ликвидирани: посмртни остаци су пренети у костурницу, изнад које је постављен споменик. На католичком гробљу Св. Рок асанација војничке парцеле је почела средином 60-их година прошлог века: посмртни остаци, углавном лобање, су сакупљене и одложене у необележену костурницу изнад које је тек 2002. године подигнут скроман споменик. Сliku бившег војничког гробља осликавају 16 гробова, који су сачувани у оригиналу. На „малом“ католичком гробљу се виде само трагови некедашњих гробова, а на јеврејском гробљу они су потпуно исчезли.

Кањижа је већ почетком 20. века била чувена по бањи са лековитом водом. Базирајући се на томе, град је још 1902. године преузео обавезу, да у случају рата прими 200 рањеника на рехабилитацији. Но, услед ратни догађаја ова одлука је приспитана, и у град пристижу тешки рањеници и болесници. У згради Женске школе октобра 1914. је у организацији Црвеног крста почела са радом помоћна ратна болница. Први преминули у њој је био Чех Венцел Кројцер из Мариенбада, који је преминуо 20. октобра 1914. године: он је уз почаст сахрањен на католичком гробљу.

До краја рата су на кањишком гробљу сахрањена укупно 71 преминула војника: већина њих је била из Кањиже, или из ближе околине. Војничка парцела у Кањижи је уз помоћ Војноисторијског музеја из Будимпеште обновљена 2003. године, којом приликом је објављена и књига посвећана жртвама Првог светског рата општине Кањижа.

Почетком 20. века Суботица је представљала важно саобраћајно чвориште, јер су се ту укрштале пруге које су са севера водиле ка југу – из Будимпеште према Земуну, односно оне које су са истока водиле према западу – од Темишвара преко Осијека до Загреба и Љубљане. Према попису становништва из 1910. године град је бројао 95 хиљада становника, и тиме је по броју становника био – иза Будимпеште и Сегедина – на трећем месту у тадашњој Угарској. У Суботици је био стациониран ц. и кр. 86. пешадијски пук, ц. и кр. 8. хусарски пук, односно један батаљон м. кр. 6. домобранског пешадијског пука.

Ратна болница у граду је почела са радом у јесен 1914. године. Према извештају војног свештеника, који је службовао при ратној болници, први сахрањени у Суботици је био припадник м. кр. 6. домобранског

пука Ференц Антал. До почетка априла 1915. на суботичком гробљу, који се налазио на Сенћанском путу, било је сахрањено укупно 188 преминулих војника. Одлуку о томе, да се преминули војници сахрањују на овом гробљу донела је градска скупштина на седници, која је одржана 30. септембра 1914. Парцела је формирана крај гроба капетана Ђузепеа Паганинија, Италијана који се ставио у службу мађарске револуције 1848/49, и који је погинуо у битци крај Суботице 5. марта 1849. године.

Од 1920. године војничка парцела је све више пропала, и данас се једва виде трагови некедашњих гробова.

Због близине ратишта помоћна ратна болница је формирана и у Белој Цркви, граду са већинским немачким становништвом, у којем је – због близине српске границе – већ и у мирнодопском периоду било стационарирано 1300 војника различитих аустроугарских војних јединица.

На војничком гробљу у овом граду први сахрањени је био мађарски хусар Јанош Алфелди, који је преминуо 10. августа 1914. године. Према расположивим подацима у болници је преминуло укупно 235 рањеника/болсеника. Од умрлих су њих 135 припадали немачкој војсци, који су били рањени у јесен 1915. године приликом опсаде Смедерева. После рата са околних локалитета су ексхумирани посмртни остаци поједини војника, и премештени у Белу Цркву: 1931. године је на војничком гробљу било евидентирано 262 гробова. О њима се бринуло месно Удружење жена. На гробљу је подигнут споменик, на којем су били исписана имена 99 војника из Беле Цркве, који су погинули у рату. Овај комплекс и данас постоји, али се налази у прилично лошем стању.

Услед свог географског положаја Нови Сад је, заједно са Петроварадинском тврђавом, већ у мирнодопском периоду био геостратешки значајан: представљао је јужну капију Аустро-Угарске. У граду је био стационаран ц. и кр. 6. пешадијски пук, односно један батаљон м. кр. 6. домобранског пешадијског пука, а на тврђави мноштво аустроугарских војника различитих војних јединица.

Позицију града је оснажио почетак ратних операција против Србије: због пруге Будимпешта-Земун која је туда пролазила, односно мостова на Дунаву постао је кључни саобраћајни чвор и најважнија тачка за снабдевање аустроугарске војске на јужном бојишту. Убрзо је у граду формирана ратна болница, а на тврђави је већ постојећа војна болница такође примала рањене и болесне војнике. У матичну књигу умрлих новосадске ратне болнице први уписани је поручника Сарих из ц. и кр. 53. пешадијског пука, који је преминуо 18. августа 1914. године, а

сахрањен је сутрадан на католичком гробљу.

Према извештају Команде града, закључно са 18. априлом 1916. на католичком гробљу у Новом Саду је сахрањено 805, на православном 189, на реформантском 105, а на јеврејском 13 преминулих војника. Сахрањивање је настављено све до краја рата, до јесени 1918. године. Војничка парцела, која се налазила у склопу католичког гробља на Футошком путу, је и у међуратном периоду коришћена за исте сврхе, а крајем 30-их година је и обнављана. Исто је учињено и периоду 1941-1944: чак је и споменик подигнут. Након 1945. је препуштено пропадању: данас постоји само једна хумка, на коју су набацани остаци надгробних споменика.

Рањеници, који су преминули у војној болници Петроварадинске тврђаве су сахрањени на гробљу, који се налази на Транцаменту: поред хришћана овде су сахрањивани и преминули војници муслиманске вероисповести.

Матичне књиге умрлих тврђавске болнице се чувају у Месној канцеларији у Петроварадину.

Закључак

На територији Војводине је у периоду 1914-1918. настало више војничких гробаља, у којима су сахрањивани преминули војници и ратни заробљеници различитих националности и вероисповести. По завршетку Првог светског рата војничка гробља су само стихијски одржавана, њихово чување није институционализовано. После Другог светског рата гробља су запуштена: почело је њихово неповратно пропадање, и данас се могу пронаћи тек њихови трагови.

Поводом стогодишњице избијања Првог светског рата широм Света се на разне начине евоцирају успомене на драматичне догађаје од пре 100 година, и присећа се на војнике, који су у рату изгубили своје животе. Дешавања ће имати континуитет до краја 2018. године шаљући човечанству истоветну поруку: рат зло за човечанство, односно да морамо чувати успомену наших предака, војника који су своје животе изгубили.

Било би пожељно, да се у том духу, на стогодишњицу завршетка Великог рата прикладно обележе и некадашња војничка гробља у Војводини, односно да се прикупе подаци оних, који у њима почивају – то је наша дужност и обавеза!

FIRST WORLD WAR MILITARY CEMETERIES IN VOJVODINA (1914-1918)

At the very beginning of the First World War, in 1914 the Austro-Hungarian troops suffered enormous human losses during the attack on Serbia. Besides killed soldiers, a large number of sick and wounded arrived from the battlefield had to be disposed as well. For this purpose on the territory of Bács-Bodrog County and Torontál County war hospital were established. Hospitals were founded in towns where the army was also located during peacetime (Subotica, Sombor, Novi Sad, and Zrenjanin). Small hospitals were founded by Red Cross in some other towns (Senta, Kanjiža, Bela Crkva). Soldiers from all parts of the Monarchy were nursed in these hospitals (Austrians, Hungarians, Czechs, Croats, and Romanians) and POW's as well (Serbs, Russians, and Italians). Many of the seriously wounded and sick soldiers in hospitals have died and they had to be buried. During this process military authorities were forced to seek help of civil and ecclesiastical authorities. Military cemeteries were formed on existing church cemeteries. During the period between the two world wars maintenance of these cemeteries were mainly organized by civic associations. Inclusion of the state into this process was periodically. After World War II cemeteries are left to languish. Due to lack of space for burials, most of them are even replaced with new graves. Nowadays there are only vestiges of former military cemeteries.

01 Војнички гробови на гробљу Св. Рок у Сомбору

02 Војничко гробље у Кањижи, које је обновљено 2003. године

03 Споменик на војничком гробљу у Белој Цркви у међуратном периоду

04 Споменик на војничком гробљу у Белој Цркви данас

05, 06 Радови на одржавању војничког гробља у Новом Саду, у међуратном периоду

Ванда Војводић Мицова
Историјски архив Зрењанин

УЛОГА ЗНАМЕНИТИХ ЛИЧНОСТИ СРЕДЊЕГ БАНАТА У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Први светски рат оставио је снажан печат како на град Велики Бечкерек тако и на околину, односно цео средњи Банат. Најугледнији Срби (др Емил Гаврила, др Славко Жупански, др Миша Матић, Ђорђе Рашић итд.) интернирани су већ на почетку рата. Због свог националног деловања, борбе за ослобођењем и уједињењем велики број цивила српске националности провео је рат по затворима мучен, малтретиран и понижаван. Већи део тих људи имао је значајну улогу у друштвеном, културном и економском животу града. Аустро–Угарске власти нису имале обзира чак ни према женама. Будући да је помагала мужу који се залагао за ослобођење Босне и Херцеговине од анексије, и који је био осумњичен за учешће у атентату на аустријског престолонаследника Фердинанда и Олга Гаврила била је ухапшена од стране аустроугарских власти и рат провела по логорима и затворима. Албина Обремски је због своје словенске настројености била ухапшена још на почетку рата и заједно са децом интернирана у логор у Мађарској. Аустро–Угарске власти нису имале милости према њој иако је у току хапшења и суђења била у другом стању. У концентрационом логору у Мађарској се породила. На територији средњег Баната било је и добровољаца који су се борили против Аустро–Угарске државе, па ће и о њима бити речи у овом раду. Рад ће обухватити и бечкеречке Србе који су први у Банату, Бачкој и Барањи створили српско Народно веће 31.10.1918. године, које се залагало за присаједињење ових крајева Краљевини Србији. По узору на њих широм Баната, Бачке и Барање оснивају се идентична већа што је резултирало присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 25.11.1918. године у Новом Саду.

Кључне речи: Први светски рат, уједињење, ослобођење, Српски народни одбор, Велики Бечкерек, др Славко Жупански, др Емил Гаврила

Улога знаменитих личности средњег Баната у току Првог светског рата

Град Велики Бечкерек имао је изузетан значај за Аустроугарску јер је био центар Торонталске жупаније која се граничила са Србијом. Осим бројних Срба у граду постојала су и бројна српска насеља око града. Угарска влада је зато у Великом Бечкереку спроводила интензивну мађаризацију. На челу борбе за очување националног идентитета у нашем граду стала је српска интелигенција. Српске победе у Балканским ратовима изазвале су праву еуфорију међу Србима у Великом Бечкереку. У време затегнутих националних односа долази до Сарајевског атентата 28. 06.1914. године .

Након објаве рата Аустроугарска је прогласила увођење преког суда и тада почиње терор над српским становништвом и осталим слободољубивим људима у граду и околини. Похапшени су сви виђенији Срби, а већина њих је била ухапшена само због своје националне припадности. Хајка на поједине Бечкеречане почела је дан након атентата.

Двојица наших суграђана оптужена су за саучесништво у атентату. Др Емил Гаврила¹ , адвокат, оптужен је за велеиздају само због тога што је један део живота провео у Босни. ²

.....

¹ Емил Гаврила ,рођен је у Великом Бечкереку 1861. године. Право и филозофију студирао је у Бечу, Бону , Будимпешти, Минхену, Берлину и Паризу. У Великом Бечкереку је 1890. године уређивао први српски лист „Глас „. Био је адвокат верзиран за политичке процесе. Организовао је у Будимпешти 1895. године велики „Народни конгрес Срба , Словака и Румуна“ који је усвојио протестну резолуцију, због злоупотребе Закона о народности. Учесници конгреса захтевали су употребу матерњег језика у школама и локалној администрацији. Сачинио је 1898. године „Национално –верско просветни меморандум“ , којим је указао на неправде које је Аустроугарска чинила Србима на националном, верском и просветном пољу. Своју националну мисују наставио је је у Босни и Херцеговини 1896. године , где је сарађивао са босанским Србима у борби за национална и верска права. Године 1901. отишао је у Будимпешту где је радио као правни заступник Српског генералног конзулата . За великог жупана Торонталске жупаније изабран је 1920. године. Касније је именован за сенатора Краљевине Југославије. Умро је је 1933. године.

² Милан Ђуканов , „Први Српски народни одбор 1918. ,ИП Београд ,Зрењанин, 2010 , стр. 29 ,30,

Др Емил Гаврила
(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА
Зрењанин бр. 2256)

Ухапсили су не само њега већ и његову супругу Олгу, која му је помагала у његовом политичком раду. Интернирали су их у Кишкунхалаш у Мађарској, где су провели читав рат. Олга Гаврила³ је током боравка у логору претрпела много мука, па јој је здравље било заувек нарушено. Све муке је храбро и стоички подносила желећи једино да дочека дан ослобођења. У друштву је била цењена као борбена и једна од ретких интернираних жена због рада на националном ослобођењу.⁴

Олга и др Емил Гаврила
(Ф. 45 Збирка фотографија
1890-2003 ИА Зрењанин бр. 937)

Други ухапшени био је пензионисани жупанијски службеник Ђорђе Рашић Раша⁵. Ухапшен је под сумњом да је умешан у атентат само зато што је његов брат Александар, иначе Загрепчанин био у Сарајеву у време атентата. У ланцима и под стражом спроведен је у Велики

³ Олга Гаврила, рођена је 1860. године у Великом Бечкерек у познатој породици Поповић –Пеци која је дала низ познатих личности у друштвеном, културном и економском животу града. Умрла је 1927. године.

⁴ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр. 2309, кутија бр. 17

⁵ Ђорђе Рашић Раша рођен је Великом Бечкерек 1878. године, где се школовао и почео каријеру као жупанијски службеник. Као ватреног омладинца који се залагао за уједињење са Србијом аустроугарске власти често с га хапсиле. Пензионисан је 1911. године са свега 33 године живота. Након тога Рашић прелази 1912. године у Србију. После ослобођења радио је на поверљивим пословима жупаније. Умро је у Петровграду 1940. године.

Бечкерек, где је затворен и отужен за велеиздају. Осуђен је на интернацију у Кишкунхалаш, заједно са др Емилом Гаврилом и његовом супругом. Био је последњи интернирац који се вратио у отаџбину у позну јесен 1918. године.⁶

Овдашње војне власти добиле су наређење да хапсе виђеније Србе иако су већ имале скоро идентичне спискове .

Кога нису нашли код куће, односно у граду тражили су га по целој држави. Као на пример др Мишу Матића⁷, лекара , којег су ухапсили док је био у гостима у Белој Цркви. Др Миша Матић провео је осам месеци у темишварском затвору, а потом је под јаком стражом спроведен на фронт, прво у Галицију, па на Сочу.⁸

Михајло Миша Матић

(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА Зрењанин бр. 959)

Заслугом вршиоца дужности великог жупана Агоштона Јанка ухапшени Срби предати су цивилним властима. Било је још светлих примера где су припадници немачке и мађарске националности поступали по закону и савести, а не по диктату режима. Др Имре Варади⁹ бранио је оптужене Србе иако је због тога трпео жестоке притиске својих сународника. Његова одбрана је

⁶ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр.2851, кутија бр.19

⁷ Др Миша Матић, рођен је у Опову 1883. године. Медицину је завршио у Будимпешти као питамац Текелијанума. После завршених студија доселио се у Велики Бечкерек 1910. године где је отпочео лекарску праксу. Још у Будимпешти био је председник друштва „Коло младих Срба „. Један је од оснивача соколског друштва у Великом Бечкереку 1912. године. Основао је друштво „Узданица“, био је председник Јадранске страже и културно просветног одседа „Сокола.“ По завршетку рата постао је управник жупанијске болнице. Био је веома цењен као културни и друштвени радник и хуманиста. Умро је у Зрењанину 1950. године.

⁸ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр.2561, кутија бр.18

⁹ Др Имре Варади, рођен је у Катарини (Банатском Тополовцу) 1867. године. Гимназију је завршио у Великом Бечкереку, а права са докторатом у Будимпешти. Адвокатску канцеларију отворио је 1893. године у Великом Бечкереку и укључио се у политички живот. Убрзо је постао вођа опозиционе странке(Мађарске странке) и њен посланик за Велики Бечкерек од 1906. до 1910. године. По налагу Јаше Томића, бечкеречки Срби су за њега гласали приликом избора за народне посланике. Између два рата био је и сенатор Краљевине Југославије. Умро је у Зрењанину 1959. године

била сјајна, па је председник суда Алфелди Еде¹⁰ хтео да их ослободи али је био прегласан од стране судија Аладара Јунга и Лајоша Силађија .

Приликом хапшења маса локалних Немаца и Мађара разбијала је прозоре по кућама и радњама ухапшених , пљувала их , вређала и покушавала да их линчује, тако да их је морао штитити кордон жандармерије.¹¹ Још горе је било приликом интернирања из Великог Бечкереча у сегедински затвор Чилаг Бертен септембра 1914. године. Ево шта о томе пише један од интернираних „11. септембра дође наредба да одма све робове, убице, лопове, као и политичке кривце, сви да се имају отерати у Сегедин. А томе је био узрок што се могло дознати то што су Србијанци прешли преко границе и заузели Панчево... Затим су дошли жандари, добили су списак заробљених између којих је било Бечкеречана до 22-23 са женама које су у Бечкерек у заробљене , а остали смо били ми из околине Бечкереча. Ставили су нас двоје по двоје, па оковали у ланце , а кад је нестало ланаца они су наставили везивати канапом и баш нас ђаке су повезали канапом... Међу политичким кривцима било је 4 доктора, нас 4 ђака и више чиновника, трговаца и занатлија. Спровод је добро испраћен до станице али кад смо стигли код станице онда је било слично као у Сарајеву, што је било против Срба после атентата. Скупили су се неколико бесвесних Шваба и Мађара и напујдали ону још бесвеснију светину против нас која је после вршила своје. Викали су да смо издајници, убице, ђубради и све оно најружније... Стигли смо у Сегедин касно увече може бити да је било 10 сахата. Чим смо изашли из станице , почеше пљувати на нас и псовати нас. Што смо више улазили у варош све смо више пратиоца имали који су нас пратили и викали на нас... После десет дана кад су по њиховим вестима сузбили Србе почели су нас носити натраг откуда су нас и донели и јако смо се обрадовали када смо чули да ћемо и ми ићи натраг у Бечкерек и заиста 25. септембра увече јављено нам је да се спремимо за пут. Радовали смо се као да својим кућама идемо и као да не идемо опет у затвор... 26. септембра зајутра у пола осам сати били смо у Бечкерек у . Ту су нас већ чекали

¹⁰ Др Еде Алфелди, судија, рођен је у Перлезу, 1865. године. Право је завршио у Будимпешти да би по положеном судијском испиту био постављен за судију у Тигелу, а затим у Великом Бечкерек у. За председника Окружног суда у Великом Бечкерек у постављен је 1909. године. Написао је више веома запажених дела из области судске праксе.

¹¹ Милан Ђуканов , „Први Српски народни одбор 1918.“ ,ИП Београд ,Зрењанин, 2010 , стр. 31

они исти који су нас испратили 11. Септембра .¹²

Један део интернираца децембра је пуштен кући под условом да се свакодневно јавља полицији. Други део упућен је на фронт у Галицију, а трећи део пребачен је у затвор у Капувар код Братиславе и у Чорну у Горњу Мађарску. Један од интернираца капуварског затвора био је др Славко Жупански¹³, адвокат, који је у њему провео краће време. После тога био је упућен у војску у Вршац али да би је избегао војничким ашовом посекао је руку. Упућен је у војну болницу у Темишвар, а затим у Дебрецин одакле је пред крај рата пуштен кући. Током боравка у интернацији ни његова породица није била поштеђена шиканирања од стране власти.¹⁴

Др Славко Жупански
(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА Зрењанин бр. 825)

У истом затвору био је и свештик Драгутин Мојић¹⁵ који је пуштен из интернације 1916. године, када је већ

¹² ИАЗ, Ф. 43, Гаврила др Емил (1861-1933), 1890-1933, кутија бр.1, арх. бр.142

¹³ Др Славко Жупански рођен је у Меленцима 1889. године. Након завршене гимназије уписао је правни факултет у Будимпешти и постао питомац Текелијанума. За време студија био је активан члан универзитетске омладине и председник Пештанске уједињене омладине. Године 1907. докторирао је из области права и положио адвокатски испит. У Великом Бечкереку отворио је адвокатску канцеларију. Са свештеником Драгутином Мојићем издавао је „Бечкеречке новине“, од 1913. до 1914. године, када су забрањене. Био је активан у Обласном одбору народне омладине и председник Окружног одбора Радикалне странке. Иницирао је подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу. Умро је у Зрењанину 1959. године.

¹⁴ Александар Станојловић, Петровград, Штампарија „Толицки“ Мартинов, Петровград, 1938, стр.64,65

¹⁵ Драгутин Мојић, свештеник, рођен је у Великом Бечкереку 1865. године. Након завршене основне школе и гимназије завршио је Карловачку богословију. За време школовања у Богословији, основао је тајни литерарни лист „Слога.“ По завршеној богословији није одмах добио свештенички чин већ је био учитељ у Мокрину, где је поред редовне наставе држао бесплатне вечерње течајеве за описмењавање одраслих од 19 до 50 година старости. Након три године добио је свештеничко место. Са др Славком Жупанским основао је лист „Бечкеречке новине“, недељни лист за просвету, привреду и народну црквену аутономију. Лист је излазио у Великом Бечкереку 1913. и 1914. године. Био је сарадник и новосадске „Заставе.“ Приликом формирања Српског народног одбора 31.10.1918. године био је један од оснивача. По решењу Српског народног одбора преузео је покретање и уређивање српског дневног листа „Банатски гласник.“ Био је интелектуалац са развијеним националном свешћу. У младости је био под утицајем Светозара Милетића. Умро је крајем 1926. године

био измучен и здравствено упропашћен.¹⁶

Драгутин Мојић
(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-
2003 ИА Зрењанин бр. 940)

Живко Терзин¹⁷ је такође био затвореник капуварског затвора и малтретиран као и сви остали „велеиздајници.“ Из интернације се вратио крајем 1918. године.¹⁸

Живко Терзин
(Ф. 45 Збирка фотографија
1890-2003 ИА Зрењанин бр. 942)

Међу интернирцима Капувара били су и : др Иван Мирков , др Марко Недељковић и Душан Икић .¹⁹

У затвору у Чорни био је берберин Ђока Мијучин²⁰ у чијој су се берберници састајали угледни Срби , политичари , привредници, интелектуалци , а нарочито земљорадници . Овог разборитг човека аустроугарске власти уписале су у своју „ црну књигу“ још пре I светског рата . У интернацији је био до фебруара 1916. године. Одатле је послат

¹⁶ ИАЗ , Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982) ,1888-1982 , арх. бр.2591 , кутија бр.18

¹⁷ Живко Терзин , поседник и трговац , рођен је у Кикинди 1871. године, где је завршио Трговачку школу и почео да се бави трговином . Касније је прешао у Велики Бечкерек где је отворио радњу у главној улици. Фирма на његовој радњи била је исписана ћирилицом.Још као омладинац истицао се на националном пољу.Приликом оснивања Српског народног одбора у Великом Бечкерек у , 31.10.1918. године био је изабран за подпредседника , а затим за делегата на седници Велике народне скупштине у Новом Саду , 25.11.1918. године. Скупштина га је изабрала за члана Великог народног савета. Заслужан је и за оснивање Хипотекарне банке у Великом Бечкерек у 1934. године. Умро је у Зрењанину 1946. године.

¹⁸ ИАЗ , Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982) ,1888-1982 , арх. бр. 2974, кутија бр19.

¹⁹ Александар Станојловић , Петровград , Штампарија „Толицки „ Мартинов , Петровград, 1938 , стр.64,65

²⁰ Ђока Мијучин , берберин , рођен је 1871 . године у Новом Милошеву. Био је оснивач Прве српске земљорадничке задруге у Великом Бечкерек у 1903. године и њен секретар.Због активности у погледу организовања занатлија и земљорадника у задруге био је уписан у „ црну књигу“ аустроугарских власти. Умро је у Петровграду 1935. године.

на фронт. Сличну судбину имао је и Живојин Терзин²¹, трговац, који је био истакнути припадник српских националних организација у Великом Бечкереку. Међу затвореницима у Чорни био је и брачни пар Станислав²² и Албина Обремски²³ са четворо деце и петим на путу. Станислав Обремски, текстилни техничар и супруга му Албина били су панслависти, па је због тога власт пре рата мотрила на њих. У току хапшења и суђења Албина Обремски иако у другом стању била је мучена и малтретирана. Пето дете ћерку Јелисавету родила је у логору у врло тешким условима. Њихов син Станислав Обремски млађи имао је три и по године када је одведен, а четири је провео у интернацији.²⁴

Албина и Станислав Обремски
(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА Зрењанин бр. 938)

.....
²¹ Живојин Терзин, рођен је у Кикинди 1869. године. Био је повереник „Привредника“ на овом подручју, организације која је бринула о сиромашној деци. Ниједан национални, културни, просветни и друштвени покрет у Великом Бечкереку није прошао без његовог учешћа. Одликован је Орденом светог Саве IV степена. Умро је у Зрењанину 1959. године.

²² Станислав Обремски, рођен је у Лудвикову, у Пољској, 1877. године. У Велики Бечкерек дошао је 1900. године. Био је декларисани панслависта. Власти су га ухапсиле по избијању I светског рата као руског шпијуна. Након рата радио је као чиновник у Фабрици шећера. Умро је 1930. године.

²³ Албина Обремски (девојачко презиме Толвет), рођена је у Великом Бечкереку 1882. године. Била је чиновник Просветног инспектората. По повратку из интернације вратила се послу. Умрла је у 39. години живота, 1927. године.

²⁴ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр 2628 и 2629., кутија бр. 18

Добровољци

Од самог почетка рата, па до његовог краја Срби из средњег Баната узимали су масовно учешће у добровољачком покрету за помоћ српској војсци. То је био и један од видова испољавања српских патриотских осећања и уједно и најефикаснији вид отпора Аустроугарској политици према Србима и Србији. Један од видова борбе родољуба из Великог Бечкерека био је и добровољни прелазак у руско заробљеништво.

Милош Стефановић²⁵ потомак старе и угледне породице Стефановић је још као млад учествовао у разним националним покретима. У Србију је пребегао 1914. године и са српском војском повлачио се преко Албаније на Крф, а затим на Солунски фронт. Због дезертирања из аустроугарске војске осуђен је на смрт у одсуству. Суђење је одржано у Темишвару 1917. године.²⁶

Милош Стефановић
(Ф. 45 Збирка фотографија
1890-2003 ИА Зрењанин бр. 955)

Милован Петровић²⁷, службеник, је за време I светског рата са фронта у Галицији отишао у Русију где је ступио у добровољце и борио се на Добруци.²⁸ Из Великог Бечкерека на Добруци било је 200 добровољаца, а на Солунском фронту 79, а од тога је преживело њих 46.

Међу добровољцима било је и оних који се нису борили пушком већ пером, као на пример Тодор Манојловић, књижевник. Њега је рат затекао у Фиренци. Као добровољац 1916. године отишао је на Крф, где је почео да ради као редовни сарадник „Српских новина“ и „Забавника“,

²⁵ Милош Стефановић, финансијски службеник, рођен је 1882. године у Великом Бечкереку где је завршио и трговачку школу. Био је један од оснивача соколског друштва и његов старешина. По завршетку рата био је градски сенатор. Умро је 1959. године.

²⁶ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр 2914., кутија бр.19

²⁷ Милован Петровић, рођен је у Кетфељу (Румунија), 1886. године. По завршетку I светског рата радио је у Великом Бечкереку до 1927. године као финансијски стручњак, а затим као службеник Завода за осигурање радника до 1941. године. Умро је у Зрењанину 1966. године.

²⁸ ИАЗ, Ф. 667, Драгољуб Чолић, (1908-1982), 1888-1982, арх. бр.2662, кутија бр.18

све до краја рата 1918 . године.²⁹

У добровољцима је било и оних који нису били српске националности. Пример аустроугарски официр Игњат Кирхнер, родом из Ечке у Банату који је по објави рата ступио у добровољачки одред као редов. Као командант Сремског добровољачког одреда прославио се диверзантским упадима на земунску страну. У овим акцијама је и рањен, али није напуштао одред. Приликом одбране Београда 1915. године тешко је рањен. Војници су га пренели преко Албаније, а потом је евакуисан у Француску.³⁰

Формирање Српског народног одбора

За присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији најзаслужнији су Бечкеречани. Први Српски народни одбор формиран је на иницијативу др Славка Жупанског у згради српске православне црквене општине 31.10.1918. године у Великом Бечкереку. Касније су исти одбори основани широм Баната, Бачке и Барање. Ово веће основало је деветоро истакнутих грађана Бечкереча : др Андрија Васић, прота Жарко Стакић , поп Драгутин Мојић , Живно Терзин , Милан Ракић , Паја Ристић , Светозар Исаковић, Јефта Вуков и др Славко Жупански. За председника био је изабран др Андрија Васић³¹, адвокат, а за почасног др Емил Гаврила који се налазио у интернацији. Српски народни одбор основао је Српску народну гарду односно своју војску 1.10.1918. године.

.....
²⁹ Тодор Манојловић књижевни и ликовни критичар, драмски писац и теоретичар, рођен је 1883. године у Великом Бечкереку. У Београду је 1900. године на његову иницијативу формирана је „група уметника“ коју су између осталих чинили Иво Андрић, Милош Црњански, Растко Петровић , Десанка Максимовић итд. Ова група се афирмисала између два рата у знаку модернизма. Завршио је Филозофски факултет–одсек историја уметности у Базелу 1914. године. Био је секретар Београдске опере , Матице Српске , уредник Матице Српске , члан управног одбора Народног позоришта „Тоша Јовановић.“ Одликован је Палмом француске академије и многим другим наградама. Преводио је са мађарског, француског и немачког језика. Написао је велики број песама, есеја, чланака и критика, које су обухватале све области уметничког ствараштва. Умро је у Зрењанину 1968. године.

³⁰ Мр Адам Стошић „Велики дани Србије 1914-1918“ ,Крушевац-Београд , 1994 , стр.417

³¹ Др Андрија Васић , жупанијски правозаступник и адвокат , рођен је у Вршцу 1874. године. Породива Васић се сели у Велики Бечкерек 1894 . године. По завршетку права запослио се у Торонталској жупанији као помоћник жупанијског правозаступника. Био је један од оснивача Српске штедионице д.д. 1906. године и њен председник до 1938. године. мро је у Београду 1955. године.

За команданта Српске гарде постављен је пензионисани потпуковник Михајло Веиновић³². Командант гарде се такође налазила у згради православне црквене општине. Тада је први пут јавно истакнута српска застава у граду. Заставу је сашио ратар Милан Гардиновачки и предао је Михајлу Веиновићу.

Српски народни одбор и гарда преузели су власт у граду без проливања крви. Српска војска ушла је у град на челу са пуковником Драгутином Ристићем на челу 17.11.1918. године уз клицање одушевљене масе.

Подпуковник Мика Ковачевић и др Славко Жупански приликом дочека српске војске 17.11.1918. (Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА Зрењанин бр. 830)

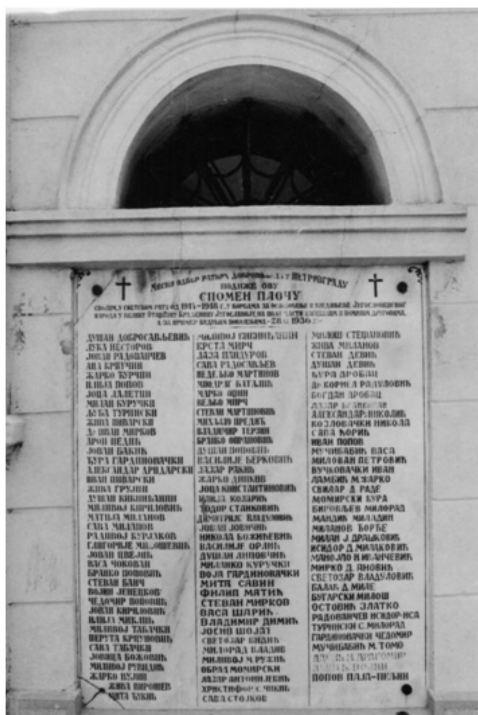
Постојала су два концепта уједињења. Један је био да се Срби из Банат, Бачке и Барање прикључе држави Словенаца, Хрвата и Срба и други да се прикључе Србији. Великобечкеречки одбор је први одлучио да се припоји Србији, а да се тек после одлучи судбина Југославије. Исту одлуку донели су и Панчево и Кикинда, односно цео Банат. Великобечкеречки ,односно банатски концепт присаједињења приватила је Велика народна скупштина у Новом Саду која је одржана 25.11.1918. године под председавањем Јаше Томића .

На крају можемо закључити да је на челу борбе за очување

.....
³² Михајло Веиновић, пензионисани аустријски пуковник, рођен је у Госпићу, у Лици , 1860 . године. Војну академију завршио је у Бечу. Већи део живота провео је у Великом Бечкерек, као официр 29. регименте . Био је оснивач „Сокола“ и његов председник. Умро је у Великом Бечкереку 1920. године.

националног и верског идентитета стајала факултетски образована интелигенција са израженим патриотским осећањима, ако и то да је Велики Бечкерек у борби за ослобођење и уједињење узео велико учешће. Добровољци и интернирци истицани су као пример и узор друштвеног понашања. Већина ових људи у међуратном периоду налазила се на најзначајнијим местима политичког, привредног и културног живота у Великом Бечкереку и Банату. Тако је др Славко Жупански након ослобођења изабран за првог градског начелника и великог жупана, др Емил Гаврила био је велики жупан Торонталске жупаније, а касније је именован за сенатора Краљевине Југославије. Милош Стефановић је након рата био градски сенатор, а 1931. године градски начелник, а потом и први председник општине.

Све жртве, патње и понижавања која су вековима трпели банатски Срби добила су своју сатисфакцују ослобођењем и уједињењем са осталим Србима.

Спомен плоча добровољцима Првог светског рата на Успенском храму
(Ф. 45 Збирка фотографија 1890-2003 ИА Зрењанин бр. 946)

Summary

УЛОГА ЗНАМЕНИТИХ ЛИЧНОСТИ СРЕДЊЕГ БАНАТА У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

The First World War left a strong imprint to the city of Great Beckerek and the environment, and the entire Middle Banat. The most distinguished Serbs (Dr. Emil Gavrilica, Dr. Slavko Županski, Dr. Miša Matic Đorđe Rašić, etc.) were interned at the beginning of the war. Because of their national activities, the struggle for the liberation and unification of a large number of Serbian civilians spent the war in prison tortured, mistreated and humiliated. Most of these people had a significant role in the social, cultural and economic life of the city. The Austro-Hungarian authorities had no respect to women at all, because they mistreated and tortured all of them. Since Olga Gavrilica helped the husband who campaigned for the liberation of Bosnia and Herzegovina of the annexation, and who was suspected of involvement in the assassination of Austrian Archduke Ferdinand, she was arrested by the Austro-Hungarian authorities and the war conducted in camps and prisons. Albina Obremski was arrested for her Slovenian inclination at the beginning of the war and together with the children interned in a camp in Hungary. Austro-Hungarian authorities did not have mercy on her, although during the arrest and trial she was pregnant. In the concentration camp in Hungary she gave a birth. On the territory of Central Banat there were volunteers who fought against the Austro-Hungarian Monarchy, so it will be discussed about them in this paper. The work will include the Beckerek Serbs who were the first in Banat, Bačka and Baranja to create the Serbian National Council on October 31st, 1918. this promoted the annexation of these territories to the Kingdom of Serbia. Following the example of them all over the Banat, Bačka and Baranja were established identical councils resulting in annexation of Banat, Bačka and Baranja to the Kingdom of Serbia on November 25th, 1918.

Лела Вујошевић

Центар за научноистраживачки рад САНУ
и Универзитета у Крагујевцу

УЛОГА КРАГУЈЕВАЧКИХ ЖЕНСКИХ ДРУШТАВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Почетком 20. века у свим већим центрима у Србији постојала су бројна женска хуманитарна друштва која су пружала помоћ српској војсци и угроженом становништву током балканских ратова, али су, упркос забрани рада, наставила активно да делују и током Првог светског рата.

У Крагујевцу, у којем је током прве година рата било седиште врховне команде српске војске, једна од чланица Болнице шкотских жена, Џеси Ханкин Харди, дала је иницијативу за формирање женског друштва: *Национална лига српских жена*, које је објединило активности женских друштава и бројних Крагујевчанки, првенствено у циљу сузбијања епидемије пегавог тифуса и здравствене едукације становништва.

И након завршетка Првог светског рата, чланице женских друштава су се спремно укључивале у збрињавање становништва, као и у акције очувања сећања на храбре српске борце.

Кључне речи: женска друштва, еманципација жена, Национална лига српских жена

Увод

Обележавање јубилеја, стогодишњице од почетка Првог светског рата, подстакло је повећано интересовање за детаљнија историјска истраживања тог периода, за нова представљања и интерпретације

значајних личности и догађаја, који ће допринети разумевању и објашњењу националне историје као и садашњег времена, али и провери аксиолошких и онтолошких параметара који омогућавају боље разумевање човека и његовог статуса у свету. Повећан број истраживања у историографији, сродним хуманистичким наукама, архивистици и музеологији, као и садржај објављене литературе из области културне и друштвене историографије показују да се тематика и методологија усмеравају према проучавању свакодневног живота (и активну улогу цивилног становништва, а не само његово страдање), као и према интердисциплинарности.

Проучавање историјског наратива из перспективе обичних људи (*history from below* или *folk history*) развијало се и као ревизионистички приступ изучавања занемарених домена друштвеног живота, у односу на етаблирана проучавања која су се односила на историју ратовања, дипломатских потеза вођа или државника и тзв. крупних догађаја, који су тумачени из угла доминантне већине. Искуства и знања жена учесница рата нису имала континуитет нити историјско трајање – жене та своја знања и аутентична искуства у ратовима, нису артикулисале и преносиле, јер се сматрало да су она индивидуална и политички и научно нерелевантна за друштвени интерес. Како ова знања нису стекла универзалну димензију која би се преносила ни хоризонтално, а нарочито не вертикално, из генерације у генерацију, она су се заборављала и губила. Зато је, како у националној, тако и у регионалној и завичајној историографији, остао по страни или је тек парцијално приказан сложен сплет утицаја жена које су својим личним ангажовањем или кроз организације и женска удружења оставиле јасан траг, које су се одважиле да преиспитују интернализоване вредности, како би померале границе сопствених могућности и истовремено се бориле за побољшање положаја и живота других жена. Један од разлога лежи у чињеници да се историја цивилизација проучава преваходно као историја ратовања („велика мушка историја“), а други, да су жене вековима деловале у оквирима доминантно патријархалне културе па је њихов удео маргинализован, представљен кроз периферне дискурсе („мала женска свакодневица“) и кроз аналогije са мушким доприносима. Истраживање и реконструисање женске стране историје није релевантно само у контексту историографских, културолошких, етнолошких, социолошких и сродних наука, већ нас упућује да трагамо за алтернативама, померамо постојеће границе и прихватимо другачије углове посматрања и вредновања од оних које нам намеће етаблирана

култура. Такође, упознавање судбина и стваралаштва жена које су биле у судару са друштвеним окружењем, окошталим погледима и схватањима, требало би да постане додатни извор радне, уметничке и животне инспирације, нарочито (али не само) за жене.

За истраживање улоге и значаја женских друштава у Крагујевцу уочи и за време Првог светског рата потребно је, осим прикупљања књишке грађе, установљавање и разумевање институционалних модела и образаца карактеристичних за сва патријархална друштва тога времена. Зато ова истраживања превазилазе локалне оквире и значај, постају интегрални део ширих истраживања и теже повезивању у глобалну (феминистичку) епистемологију.

У припреми овог текста, коришћена је превасходно новинска грађа тога доба, јер је архива женских друштава није сачувана. Након окупације, аустроугарска власт је донела декрет о забрани рада грађанских организација, нарочито оних са националним обележјима,¹ па су она, у страху од одмазде, уништавала своје архиве. Ипак, многа женска удружења су, и поред забране, наставила свој рад у илегалу.² Током рата (у периоду 1914-1918) су у Крагујевцу непрекидно и свакодневно излазиле једино: Ратни дневник - званични извештај Ратног пресбириоа (1915. променио је назив у Орган врховне команде)³ и Ратни пресбирио - Извештај врховне команде (Библиографија периодике Крагујевца I део, 1997: 33). Ови листови могу послужити као темељни научни извор у реконструкцији ратних операција, међутим у њима нема довољно релевантних података о елементима друштвеног живота града и последицама ратног стања на друштвени живот у граду. Зато је, у реконструисању сегмената друштвеног живота Крагујевца током Првог светског рата потребно користити све расположиве публикације и грађу која се односи на ово сложено и динамично историјско раздобље и уједно доприноси својеврсној демистификацији мишљења да друштвени и културни живот у окупираним земљама потпуно замире.⁴

.....
¹ Окупациона власт била је нарочито ригорозна у забрани рада соколских организација у Краљевини Србији, с обзиром да су оне били носиоци свесловенске и ослободилачке идеологије, а чланови Соколског покрета били су хапшени и мобилисани.

² Услед надирања Аустроугарске војске, Управа Кола српских сестара из Београда донела је 1915. године одлуку о распуштању Друштва, али одбори Кола ни у окупираној Србији нису прекидали своју делатност.

³ На челу Пресбириоа био је правник и историчар Слободан Јовановић.

⁴ У току окупације Крагујевца није потпуно замро позоришни живот. Глумци из Крагујевца су, заједно са осталим српским глумцима, организовали представе на

Женска друштва у Крагујевцу

Деветнаести век у Европи обележило је стварање модерних националних држава, али и нових институција, система вредности и облика друштвеног организовања. Зато се у том периоду формирају разна грађанска удружења која су доприносила јачању националне идеје и културном препороду, али су и помагала у решавању оних друштвених проблема које држава, својим механизмима и институцијама, није адекватно решила или нису били у сфери њеног интересовања. Хуманитарни рад који је захтевао не само велику енергију већ и знатна финансијска средства, важио је као почасна грађанска служба која се мање-више подразумевала. Жене из виших друштвених слојева су се радо и у великом броју укључивале у рад женских удружења, јер им је то омогућавало јавни ангажман и друштвену промоцију, која им је, на основу тадашњих друштвено конструисаних улога, била отежана. Жене су шириле своје хоризонте, осамостаљивале се, путовале, училе о функционисању институција, управи и политици. Ангажман унутар удружења пружао је својим чланицама и специфичан осећај друштвене одговорности, животног задовољства и испуњености, у проналажењу начина активне комуникације са околином и укључивања у друштвене процесе.

Упркос патријархалном моралу који је строго забрањивао женама да учествују у ратовима, Српкиње су, кроз историју, пружале конкретан допринос у ратовима, тако што су руководиле економијом устанака или су бринуле о рањеницима и помагале санитету. Овакве добровољне активности српских жена имају дугу традицију и део су културолошког, фолклористичког, филозофско-идеолошког или религијског миљеа. Задојене снажним идеалима српства у периоду јачања националне идеологије, али и уверене у праведну, одбрамбену страну рата, поједине жене су активно учествовале у балканским ратовима и у Првом светском

импровизованим позорницама у војничким логорима у избеглиштву организовали представе са патриотским текстовима којима је подизан морал војника и народа. веома жив. У граду је основано илегално гимназијско позориште звано «Ђачко позориште». Група ученика Гимназије изводила је представе у дворишту гимназијалца Илије Ике Јовановића (у горњем делу данашње Главне улице) па је позориште популарно називано Икино позориште. На репертоару су били национално обојени комади Јована Стерије Поповића и Косте Трифковића, а у публици су били и аустријски војници из комшилука. Приход од улазница додељиван је сиромашним ученицима Гимназије. Позориште је престало с радом 1919. године (Лексикон Крагујевца, 2013: 123).

рату, премда су и тада ратови и револуције сматрани за ексклузивно мушку политичку борбу. Оне су учествовале у оружаним борбама углавном преобучене у мушкарце и то је представљало велики отклон од традиције и патријархалног морала.⁵

Током Првог светског рата жене су, заједно са старима и децом, попуниле око пет милиона радних места која су остала упражњена регрутацијом мушкараца. У одсуству војно способног мушког становништва, у производњи, пољопривреди, трговини и комуналним делатностима били су ангажовани преостали мушкарци, старци, жене, чак и деца. Широм Европе и у Америци жене су узеле активно учешће у обављању најтежих физичких послова: у Великој Британији радиле су у тешкој војној индустрији, у производњи оружја и муниције, а у многим земљама, укључујући и Србију, преузимају комплетну пољопривредну производњу. То су били најниже плаћени послови, на дну друштвене хијерархије. Променом радног статуса, жене не само да нису добиле политичку моћ (да утичу на друштвене промене и на ток ратних збивања), већ ни могућност уласка у више нивое друштвене хијерархије.⁶

У Крагујевцу су, до почетка Првог светског рата постојала четири женска удружења: Крагујевачко женско друштво (основано 1876), Шумадијско коло српских сестара (основано 1903), друштво „Милосрђе“ (основано 1910) и друштво „Потпора“ (основано 1911). Најутицајнија женска друштва имала су наглашену националну и вероисповедну димензију, а њихова основна мисија огледала се у хуманитарном, као и културно-просветном раду: приређивали су концерте, пригодне приредбе и беседе (као посебну културну институцију), продајне изложбе ручних радова и лутрије, добротворне балове и хуманитарне приредбе у сарадњи са Црвеним крстом и за Црвени крст, а учествовали су и у другим сегментима јавног живота.

Током рата по правилу долази до наглог пораста сиромаштва и

⁵ О храбрости жена које су учествовале у Првом светском рату оставио је запис француски новинар Анри Барби: *Ја сам их гледао и на ратишту, са пушком и бомбом у руци; и у болницама, у којима су на материнским и сестринским грудима привијале рањенике, јунаке; и у повлачењу кроз непроходне албанске гудуре, где се на немоћне и сломљене болом пуцало у леђа, из заседе, и у којима се масовно умирало од глади и зиме...* (www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije).

⁶ Ово се у родним студијама назива «привремена еманципација», јер у многим европским земљама и Америци, после окончања ратних сукоба, женама нису призната политичка и грађанска права која су имала током рата, чак су им, повратком мушкараца са ратишта, одузета и радна места која су попуњавала током рата.

друштвених неједнакости, криминала⁷, насиља. Зато су многе жене, свих ратних година, упркос забрани рада свих организација и грађанских удружења, унутар женских и хуманитарних организација спроводиле бројне и разноврсне активности: организовале и учествовале у прикупљању материјалних средстава, одеће, обуће, цигарета и лекова за војнике на ратиштима, организовали су дељење оброка, склоништа за децу и старе, слали пакете заробљенима. Женска удружења су организовала добротворне приредбе (предавања, изложбе, концерте...) на којима су прикупљана средства за ратну сирочад, рањенике и све невољнике погођене ратом и спроводила друге активности.

У јеку надолазећих ратова, женска друштва су своје активности усмерила на подршку патриотском одн. националном програму, што је подразумевало материјалну, логистичку и моралну помоћ српском народу. Уосталом, Крагујевачко женско друштво и Шумадијско коло српских сестара су и формирано уочи ратова (прво, уочи рата против Турака, а друго уочи балканских ратова), па су почетком Првог светског рата мобилисали чланице и остале жене за помоћ српској војсци и угроженом народу. С обзиром да у Србији пре Првог светског рата није постојала школа за медицинске сестре⁸, женска друштва су организовала, уз руководство и подршку Црвеног крста, болничарске курсеве за нудиље (добровољне болничарке). Болничарски (самарићански) курсеви су обично трајали 3 месеца и пружали су женама јединствену могућност за едукацију у области пружања здравствене помоћи. Прва Правила о добровољним болничаркама објављена су 1909. и односила су се на добровољне војне болничарке од којих се тражила обученост. По овим правилима: *свака српска грађанка од 18-55 година може постати добровољна болничарка ако је здрава, свршила болничарски курс или школу и ако даје обавезу да ће се за време рата посветити нези рањеника и болесних војника*. Организовање болничарских курсева сматрано је за прворазредни патриотски задатак, врста женског служења војног рока, па су му чланице друштва, као и друге угледне грађанке, одговорно и пожртвовано приступиле.

.....
⁷ По увођењу окупације, ни један од три млина у Крагујевцу није млео брашно за грађанство, што је утицало на кријумчарење и шверцовање намерница, нарочито са села. Војници су немилосрдно пљачкали становништво, а исекли су и столетну храстову шуму у Кошутњаку, која је покривала преко 50 ха земљишта (Бакић, 1972: 241).

⁸ Прва школа за медицинске сестре под називом Школа за нудиље отворена је 1921. године у Београду. Школа је била четворогодишњег трајања и образовала је медицинске сестре за двојаку улогу: за рад у болницама и за социјално-медицински рад у народу.

Још за време Балканских ратова 1912-1913. године Женска стручна школа Крагујевачког женског друштва је претворена у болницу, а ученице су с наставницама организовале шивару за фронт. Чланице Крагујевачког женског друштва су се, одмах по објави Првог светског рата, оријентисале на првобитну мисију неге болесника и поново су постале болничарке. Крагујевачко женско друштво је основало своју болницу у Првој мушкој гимназији, а школска зграда је претворена у шивару за рубље за своју болницу и болнице руске и енглеске мисије Црвеног крста. Радничка школа и шивара су се у то време налазиле у локалу „Окружне банке“ преко пута кафане „Талпара“. Након завршетка Првог светског рата, 3. априла 1919. године, школа наставља са радом, у истој организацији, као школа Женског друштва.

О пожртвованости болничарки, чланица Шумадијског кола српских сестара, на неговању рањеника у српско-турском рату говори и један кратак текст објављен у крагујевачким новинама *Ратни телеграм*, од 17. октобра 1912. под називом *Милосрђе Шумадијских сестара*:

Српкиње у Крагујевцу показале су доста заузимљивости око неге наших рањеника. Само услед рђаве поделе болничарки, у појединим болницама има их више него што је потребно, док у другим има их тако мало, да рањеницима нису превијане ране већ два дана.

Нико не сумња у племенитост и пожртвовање наших сестара, али ипак свима рањеницима, осветницима Косова, није у срцу Шумадије, указана нега коју они заслужују.

Осим рада у болницама, жене су шиле постељину и рубље за рањенике. Тако су чланице Шумадијског кола српских сестара, почетком Првог светског рата, донеле шиваће машине из својих кућа како би основале шивару за потребе фронта. У *Ратном дневнику – Званичном извештају Ратног Пресбириоа*, од 19. марта 1915. објављено је обавештење:

Према одобрењу Г. Министра Просвете и Црквених Послова, позивају се ученице Крагујевачке женске учитељске школе, да помогну Колу Српских Сестара у изради рубља за рањене и болесне српске ратнике својим добровољним учешћем у шивари тога кола.

Од стране управе Жен. Учит. Школе у Крагујевцу.

У склопу својих патриотских задатака, жене су, у организацији женских друштава, дежурале на железничкој станици и дочекивале санитарске возове, како би рањеницима пружиле окрепу и негу (тзв. прихватни центри). Још за време балканских ратова чланице женских друштава су, на позив начелника Санитета Србије, организовале, дуж

железничке пруге Београд – Ниш, прихватне центре за рањенике тзв. чајдинице. Ова пракса настављена је и за време трајања Првог светског рата када су жене дежурале на железничкој станици у Крагујевцу са задатком да сачекују рањенике, како би их окрепиле топлим напицима и храном.

Женско друштво „Милосрђе“ је, захваљујући бројним дародавцима, пре свега Ђорђу Вајферту, који је друштву поклонио зграду у Вишњићевој улици, 1912. године отворило „Дом милосрђе“ за издржавање ратне сирочади и у њему је до 1917. године *неговало, хранило и сачувало од пропасти ратничку сирочад, а нарочито децу избеглица за време светског рата* (Југословенски дневник 1931:24). Дом се налазио на левој обали Лепенице, преко пута зграде Шумадијског кола српских сестара (иза данашње зграде Поште). Немачки војници су 1917. преузели дом, децу су иселили, а у Дом су сместили самохране родитеље српских ратника.

Ове пожртвоване жене храброг срца потицале су из свих старосних група и свих друштвених слојева и доприносиле су борби за ослобођење, у складу са својим могућностима. Ангажовање у рату није заобишло жене из виших и елитних друштвених слојева, с обзиром да се, у духу романтичарских националних идеја, али у «духу нације» (Volksgeist) код припадника друштвене елите подразумевало добротинство, задужбинарство и жртвовање за отаџбину, чак и до смрти.

До 1916. у Крагујевцу је била стационирана немачка окупациона власт, а доцније аустро-угарска. Грађани су добили исправе на немачком језику (слика на крају текста) и уведена се нове валута: аустријска круна вредела је два српска динара, а немачка марка два и по динара (Бакић, 1972: 234). Како би се осигурали од побуне, Немачка власт је пар хиљада мушког становништва, које је остало у граду, интернирала и отерала у ропство. Специфичност Крагујевца у односу на друге српске градове огледала се у чињеници да је Крагујевац током Првог светског рата био седиште врховне команде и присуство политичке и војне елите требало је да му омогући извесна одступања од заједничких ратних искустава, пре свега у погледу политичких, културних и друштвено-економских догађања.

Почетком рата се у Крагујевац се, из Београда, преселила Врховна команда са страним савезничким мисијама. Регент Александар Карађорђевић, главнокомандујући српске војске, са најближим сарадницима је, од 2. августа 1914. до 23. октобра 1915. године, становао

у кући познатој као Регентова кућа⁹ која се налази преко пута Саборног храма, на углу данашње улице Краља Александра Карађорђевића и улице Кнеза Михаила.

Престолонаследника су у Крагујевцу посећивали државни званичници и страни изасланици. Супруга једног од најистакнутијих дипломата, руског изасланика Николаја Хартвига (1857-1914), госпођа Александра Хартвиг, која је и после изненадне смрти свог супруга остала у Србији и координирала хуманитарну помоћ пристиглу из Србије, посећивала је Крагујевац и била је покровитељка „Друштва милосрђе“ које је помагало и збрињавало старе и беспомоћне (*Ратни дневник*, 13. јун 1915).

Национална лига српских жена

Почетком рата широм Србије, у којој су хигијенско-санитарна и здравствена заштита биле практично неразвијене, као пожар се почела ширити епидемија пегавог тифуса, а Крагујевац је био један од центара епидемије. Зато су, почетком 1915. године, у њега стигле четири стране лекарске мисије: Енглеска (капацитетом од сто постеља била је смештена у шаторима у Горњем парку), Руска (смештена у Војној болници), Шкотска (у грађанској болници) и Француска, са задатком да вакцинише српске војнике и сузбија заразу у околини Крагујевца. Захваљујући др Елси Мод Инглис оспособљена је још једна болница у Гушићевој задужбини – данас Основна школа «Радоје Домановић». Стране медицинске мисије су остале у Крагујевцу до октобра 1915, када се, повлачењем српске војске и санитета, велики број савезничких медицинских мисија прикључио колони у повлачењу преко Албаније, или у друге неокупирани градове. По завршетку рата, неке припаднице Болнице шкотских жена одлучиле су да остану у Србији и наставе своју мисију радећи у болницама, друмским диспанзерима и добротворним кухињама.

Током велике епидемије тифуса на почетку Првог светског рата, у Крагујевцу, граду где је налазило седиште врховне команде, једна од чланица Болнице шкотских жена, Џеси Ханкин Харди (Hannah Jessie Hankin-Hardy, 1886-1944), дала је иницијативу за формирање женског друштва: **Национална лига српских жена**. Дужности чланица Лиге

⁹ Регентова кућа је саграђена као приватна кућа Алексе Обрадовића, председника градске општине. Подигнута је 1887. по пројекту Андреје Андрејевића, руског архитекте. Једна је од првих добро очуваних примера европске архитектуре у Крагујевцу.

су углавном биле усмерене на спречавање ширења епидемија кроз покретање различитих акција, како едукативних, тако и конкретних акција (отварање пољских болница, дезинфекција, одржавање чистоће у граду и слично). Хана Хенкин Харди, објавивила је у гласилу *Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа* бр. 204. од 14. фебруара 1915. (по старом календару) проглас следеће садржине:

Српкиње

Дивећи се херојству српскога војника и пожртвовању свега српског народа, дошавши из Енглеске у вашу средину да утолим по могућству јад и бол, жеља ми је, да упознам и српску жену као жену, сестру и патриоту, и да заједничким силама порадимо на племенитом послу, отклањања беде и невоље.

До сада су српкиње дале непобитне доказе свога узвишеног и племенитог делања у разним правцима своје истински велике српске душе.

Стога вас позивам све, драге Српкиње – које се у Крагујевцу налазите – на збор у недеље 15. фебруара тек. год. У сали Официрског дома (до дивизије) у 3 часа по подне тачно.

*12. фебруар 1915. г. у Крагујевцу
Хенкин Харди с. р.*

Комитет Националне лиге српских жена у Крагујевцу објавио је 15. фебруара 1915. Крагујевцу публикацију «Национална Лига Српских Жена», статут удружења који, на 13 страница, садржи следећа поглавља: *Циљеви «Националне Лиге»; Организација и Чланови; Начин рада и програм «Националне Лиге»; Дужности подпредседница сектора; Дужности чланица; Програм лигина рада и опште одредбе;*

Грађанке града Крагујевца, четири женске корпорације – «Краг. Женско Друштво», Шумад. коло српских сестара», Друштво «Милосрђа», Друштво «Потпора», а уз сарадњу племените грађанке Велике Британије г-ђе Цеси Ханкин Харди, г-ђице Драге Аранђеловић, учитељ Више Жен. Школе и г-ђице Д-р Ангелине Ал. Јакишић, основале су друштво под именом «Национална Лига Српских Жена за узајамно помагање» 15. фебруара 1915. г. у Крагујевцу (Национална Лига Српских Жена, 1915: 3).

На првом састанку Лиге, одржаном 19. фебруара 1915. године Хенкин Харди је у надахнутом патриотском говору, издвојила *главна оружја борбе* Националне лиге српских жена:

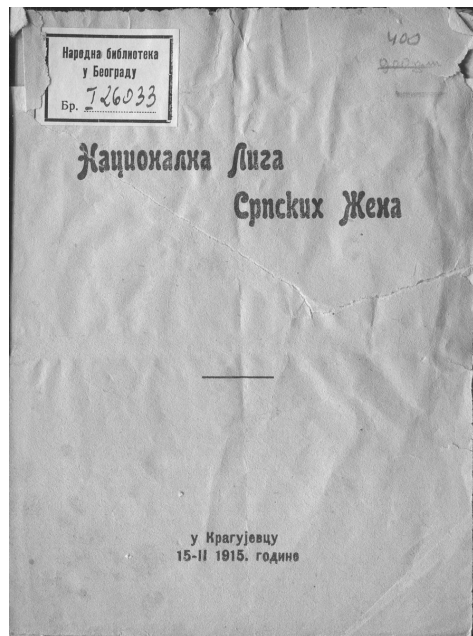
Чистота. Чистота у дому, чистота у салону ако и у кујни, чистота у врту, чистота у нуднику, чистота на тавану као и у подруму, чистота у сваком кутку...

Рубље. Ваши су главни а изгледа једини преносиоци тифусне заразе...

Народне кујне. Изнемогло и гладно тело лакше прима сваку заразу, а ми имамо доста сиромашних невољника који су, одуживши се отаџбини, и неспособни да у овом времену довољно зараде, прибаве, пали у беду и немаштину и грцају за кором хлеба!...

Болнице... Образујмо нове, приватне болнице за бесплатно лечење и неговање оних заражених невољника који нису војници, а пазимо бодрим оком да се сваки заражени болесник одмах одвоји и пренесе у болницу... (Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбирора бр. 214. од 24. фебруара 1915).

Ову иницијативу су здушно подржале и друге крагујевачке филантропкиње из угледних породица: Арсенијевић, Стојановић, Палигорић, Лонткијевић, Крстић, Зечевић, Гушић и Живковић. Послове руковођења Националне лиге српских жена обављао је Комитет Лиге српских жена који су чиниле: Хана Хенкин-Харди, почасна председница, Драга Аранђеловић (наставница Женске гимназије у Крагујевцу) секретарка, др Ангелина А. Јакшић (1871-1950) благајница и чланице: Драга Павловић Бојацић (председница Шумадијског Кола српских сестара), Драга Стојановић (председница Крагујевачког женског друштва), Лена Бошковић (председница Друштва „Милосрђе“) и Косара Ивановић (чланица Друштва „Милосрђе“). Свим пословима је координирало Шумадијско коло српских сестара, а чланице Кола из реда виших социјалних кругова, као и друге имућније крагујевачке породице пружале су материјалну подршку раду Лиге. Чланице су носиле

карактеристичне значке на којима је била бела трака са националном тробојком и медаљоном – симболом Лиге (*Ратни Дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа* бр. 226. од 8. марта 1915). Лига је имала своју канцеларију у Витешкој улици бр.3, а веће састанке («зборове») одржавала у сали Официрског дома или у другим просторијама. Оглашавали су се у *Ратном дневнику - Органу врховне команде*, који је објављиван у Крагујевцу током 1914. и 1915. године, а током 1915. Национална лига српских жена је била овлашћена да руководи продајом *Ратног Дневника*. Лига се бавила сузбијањем зараза и утицала је да се 1915. отвори градска амбуланта која је имала мушко, женско и дечје одељење. У периоду од 1. априла до 12. маја 1915, у амбуланти је примљено и бесплатно прегледано 787 болесних лица из Крагујевца и околине, од којих је 26 оболелих упућено у болницу, а 18 деце је вакцинисано. Посебно су бринуле за исхрану и смештај сиромашне деце, а децу без родитеља би, после лекарског прегледа, упућивале у „Дом Милосрђе“. Отворена је и народна кухиња, као и чајница на железничкој станици која је пружала услуге болеснима и рањенима приликом транспорта санитарским возовима. *Национална лига српских жена* радила је све до повлачења српске војске и окупације земље, крајем 1915, али је наставила да допрема материјалну помоћ и после рата. Посредством Лиге, у Крагујевац је 1920. стигла већу количину ствари *које ће се разделити бесплатно болницама и сиромашној деци* (како је написано у обавештењу Министарству просвете).

Сврха рада Националне лиге српских жена није била само у сузбијању заразних болести, бризи за сирочад, избеглице и рањенике и у решавању бројних других социјалних проблема које држава и Црвени крст нису успевали. Национална лига српских жена доследно је пратила национални програм Краљевине Србије, али је и женама пружала разноврсне видове едукације (не само хигијенске и здравствене едукације, већ и знања и вештина у погледу јавног деловања, друштвеног организовања, финансирања, деловања и оглашавања). На тај начин ово женско удружење је пружило подршку друштвеној афирмацији жена и јачању вештина друштвеног организовања и женске солидарности, што ће у наредном периоду утицати на организовање жена у циљу развијања стратегија борбе за њихова грађанска и политичких права.

Одмах по ослобођењу Крагујевца, 27. октобра 1918. године, председница Женског друштва, Милица Симић, на тргу „Код крста“, поздравила команданта пука Стевана Радовановића и предала му

свилену тробојну заставу. Ову заставу су чланице друштва шиле и везле у илегалним условима, а на њој је писало: *Благодарне Српкиње својим ослободиоцима – Женско друштво*. На врат командантовог коња девојке су ставиле венац од цвећа, мали пиротски ћилим и велики пешкир, са много чарапа и пешкира (Бакић, 1972: 256).

И након завршетка балканских и Првог светског рата, чланице женских друштава су се спремно укључивале у акције одавања поште и очувања сећања на храбре српске борце. У листу *Шумадијска демократија* (бр. 23. од 11. октобра 1925) забележено је да су чланице два најзначајнија женска друштва – Шумадијског кола српских сестара и Крагујевачког женског друштва приложиле значајна средства за изградњу споменика *Шумадинцима палим у борби за ослобођење, (и даље) јер народ, који не поштује гробове својих великана, не заслужује да их има*.

Цивилизацијски помаци

На темељу Кантових и Хегелових ставова да ратови, иако су највеће зло, имају и регулаторну улогу у развоју културе и цивилизације у смислу остваривања људских права, можемо да закључимо да је учешће жена у Првом светском рату био важан фактор за отварање пукотине у борби за остваривање њихових политичких и грађанских права. Први светски рат донео је и извесна цивилизацијска достигнућа, на пример: прву трансфузију ускладиштене крви (посредна трансфузија)¹⁰, а женама је хигијенске улошке за једнократну употребу¹¹. За Крагујевац се, током периода Првог светског рата, везује и један куриозитет: у њему су пут коришћене четкице за зубе. Завичајни историчар Драгољуб Бакић је у књизи „Пет векова Крагујевца“ (1972: 228) забележио да су у Крагујевцу 1915. године, шкотске болничарке први пут болесницима дале четкицу за зубе и прахак растворен у чаши млаке воде и пажљиво им објасниле њихову употребу.

У додиру са страним лекарским мисијама наш народ се почео .....

¹⁰ Белгијски лекар Албер Истен извео је прву посредну трансфузију 1914. године, а британски хирург Џефри Кејне патентирао преносиву машину за чување крви која је олакшавала трансфузију на бојишту. Током рата, амерички лекар Освалд Хоуп Робертсон створио је прву банку крви у Француској.

¹¹ Француске медицинске сестре су на борбеној линији прве почеле да употребљавају нов материјал од целулозе који је коришћен за завоје, уместо крпа или доњег веша који се пере. Убрзо су британске и америчке медицинске сестре, као и многе друге жене у униформи, почеле да користе овај изум.

навикавати корисним стварима и први пут је дознао шта треба чинити да би се сачувао од обољења.

Многе од Енглеских добровољних болница упућивале су наше људе у неговање зуба и уста, и оболелима су разделиле четкице за зубе и прашак. Почетак је учињен у Крагујевцу, у болници шкотских жена, 1915. године. Када је у шатору, одређеном за трпезарију, први пут издат ручак болесним и рањеним војницима, после ручка болничари су ставили пред сваког чашу неке беле млаке воде и по једну четкицу. Наши људи нису знали шта с тим да раде. Један од њих као да се досетио, преломио је дршку четкице и четкицом почео гладити своје бркове, који су се од ручка намастили. Многи се угледаше на њега, а неки оставише четкице у страну и захвално сркнуше из чаше по којој гутањ ради оног „ваља се“.

За разлику од претходних ратова, Први светски рат имао је тотални друштвени карактер јер су у њега биле укључене све друштвене групе и сви слојеви становништва: жене су учествовале у оружаним сукобима, биле су болничарке, а по одласку мушкараца на фронт, преузеле су бригу о домаћинству и породици. Због тога се понекад у родним студијама (gender studies) Први светски рат сматра за преломни догађај у еманципацији жена.

У крагујевачком независном недељном информативном листу „Јавно мњење“ (бр. 7 од 12. марта 1933) на насловној страни је објављен текст Полексије Димитријевић Стошић¹² под називом *Неколико речи о социјалном положају наше поратне жене*. У тексту се говори о економским и социјалним правима које су жене прошириле као резултат пожртвованости у Првом светском рату, у интересу породице и отаџбине. Истовремено, захваљујући женском оснаживању, феминистички покрет је, по њеним речима, постао *пуноправна и важна женска организација* која је развила бројне активности. Даљи развој женских права она види у освајању политичких права и закључује:

Са таквом нашом великом женом, а у њеном великом раду, очекујемо дан, када ће она, својим великим радом и својим великим поштењем заузети и оне позиције, на којима су данас само људи, очекујемо дан,
.....

¹² Полексија Димитријевић Стошић, рођена у Алексинцу 1930, дипломирала је на Филозофском факултету у Београду 1922. Радила је као наставница Друге женске гимназије у Београду, а од 1933. била је ангажована као сарадница крагујевачког *Јавног мњења: најчешће на феминистичким питањима и на чисто књижевним радовима (Јавно мњење 12. март 1933: 3)*. На жалост, наредни бројеви *Јавног мњења*, до бр. 14 нису сачувани.

када ће се у Народној скупштини и Сенату чути њен глас, а реч узимати као прва и последња, односила се она на питања државне или спољне политике, или пак питања: хуманих, социјалних, просветних или културних потреба наше велике друштвене заједнице.

Међутим, учешће жена у Првом и претходним ратовима није био вид аутентичне женске борбе, већ је био првенствено подршка доминантним политичким парадигмама које су се одлучно залагале за државни поредак, за политику српске владе, а женама нису нудиле никакав помак у погледу њихових политичких права или друштвеног статуса.¹³ Тек у Другом светском рату жене су, предвођене Комунистичком партијом Југославије, масовно и равноправно са мушкарцима учествовале у оружаним сукобима као политички субјект и, захваљујући томе, извојевале своју еманципацију (промену свог друштвеног положаја и законску равноправност са мушкарцима). Поред женских политичких и женских радничких права, у корпус својеврсне женске ратне добити у Другом светском рату спадају и права из области социјалне заштите (социјализација неге деце и одраслих, јавно доступно женско репродуктивно здравље), јавно доступно образовање итд.

У периоду после Првог светског рата, све до почетка новог светског рата, српски народ је ушао на европску сцену, не само у привредном и дипломатском погледу, већ и у области грађанских модернизацијских процеса, а српска култура ушла је у главне токове европске културне сцене. Крагујевац је постао административно седиште шумадиске области и један од најразвијенијих индустријских, трговачких, просветних и културних центара у земљи.

Библиографија:

Бакић, Драгољуб: *Пет векова Крагујевца*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 1972.

Библиографија периодике Крагујевца I део (1834-1941), Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 1997.

Лексикон Крагујевца, Службени гласник, Београд, 2013.

Национална Лига Српских жена, Крагујевац, 1915.

¹³ У женским часописима који су објављивани у Србији пре Првог светског рата, теме везане за побољшање друштвеног положаја жена опрезно су се помаљале; феминизам је био карактерисан као борба за боље образовање жена, а сифражетски покрет као „опасан увоз са Запада“ од којег би требало прилагодити патријархалним вредностима српског друштва.

Питомци и потомци, Споменица Центра за техничко образовање „Воја Радић“, Крагујевац, 1973.

Новинска издања:

Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа, Крагујевац, 1915.

Ратни телеграм, Крагујевац, 1912.

Шумадијска демократија Крагујевац, 1925.

Јавно мњење: независан недељни информативан лист, Крагујевац, 1933.

Интернет сајт:

www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije

THE ROLE OF WOMEN ASSOCIATIONS IN KRAGUJEVAC IN THE WORLD WAR I

Abstract: In the early 20th century, in all major centers of Serbia, there were numerous female humanitarian associations that provided assistance to the Serbian Army and the endangered population during the Balkan wars. In spite of the official prohibition of work, they continued to actively work even during World War I.

In Kragujevac, where the seat of the Supreme Command of Serbian Army was during the first years of the war, one of the members of SWH, Hannah Jessie Hankin-Hardy gave the initiative for the formation of a female company: The National League of Serbian women, which consolidated the activities of women's associations and numerous women in Kragujevac. It was primarily aimed at preventing the epidemic typhus and at the health education of the population.

Even after the end of World War I, members of women's associations were readily participating in the care of the population, as well as the actions of preserving memories of brave Serbian fighters.

Драган Теодосић
УДК94 (497.1 Земун)“1914/1918“

**ДОБРОВОЉЦИ ЗЕМУНА И ОКОЛИНЕ У ПРВОМ
СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1918.
Мотиви, социјална структура, последице**

Апстрактум: Рад обрађује учешће добровољаца Земуна и његове околине (Батајнице, Угриноваца, Добановаца, Ашање, Сурчина) у Првом светском рату, њихове мотиве, социјалну структуру и последице учешћа у добровољачком покрету. Положај Земуна и Земунског среза у саставу Сремске жупаније и улазак српске војске у Срем септембра 1914. утицао је да велики број добровољаца пореклом из Аустроугарске буде управо из ових крајева.

Кључне речи: добровољци, Земун, Срем, Батајница, Русија, Аустроугарска, Богдан Смиљанић, Светислав Крстић, Јован Шулица, страдање.

Земун и његова околина, односно Земунски котар у склопу Сремске жупаније избијањем Првог светског рата нашао се на првој линији фронта према Србији. Територија котара, али и сама варош, а нарочито железничка мрежа показале су се значајним са становишта војне тактике за Аустроугарску још током балканских ратова. Тако су у Београд октобра 1912. стизале вести да Аустроугарска као меру предострожности према Србији довлачи значајне војне трупе на железничку станицу у Батајници. Специфичност Земуна огледала се у етничкој разноликости становништва које је живело у самој вароши, али и у околним селима. Према последњем попису спроведеном у Аустроугарској читава Сремска жупанија имала је укупно 414.234 становника. По том попису Срби

су чинили најбројније становништво. Срба је укупно било 183.109, односно 44,2%. На простору Земунског котара чинили су апсолутну већину. Највећи град у читавој жупнији био је управо Земун, који је по последњем попису имао 17.131 становника, од којих су најбројнији били Немци са 38,3%, Срби 33% , Хрвата је било 12,8%, Мађара 11,7%, осталих 4,2%.¹

Добровољачки покрет на овом делу југоисточног Срема јавио се већ у првим данима рата и управо је близина престонице Краљевине Србије била кључна за појаву добровољаца. Постојало је неколико таласа укључивања добровољаца у шири добровољачки корпус у саставу борбених и неборбених јединица српске војске и цивилних власти. Први талас био је током септембарске офанзиве 1914, док су други таласи потицали у највећој мери из редова ратних заробљеника у Русији, али и из редова аустроугарских емиграната у западноевропским и америчким државама. Првих дана после објаве рата Аустроугарске Србији у Београду су почели да се прикупљају добровољци са разних страна. Пуковник Анђелковић из састава Команде одбране Београда упутио је Врховној команди српске војске телеграм у ком је јавио да се у Београду „налази велики број добровољаца који се јављају у све већем броју“.² Основа за прикупљање добровољаца, али и наредбена регулатива која је довела дотле да можда највећи њихов број од оних који су били аустроугарски поданици, а нашли су се у Београду у тренутку почетка рата буду из Земуна и његове близине почива на одлуци министра војног од 26. јула 1914.³ којом се сви добровољци стављају на расположење дивизијама код којих су се јављали са задатком да их дивизије обезбеде са свим неопходним средствима која су потребна да би се укључили у борбу.⁴ Победа српске војске на Церу средином августа 1914. покренула је све гласније захтеве савезника да српска војска предузме офанзиву према аустроугарској територији. Гласине о офанзиви међу аустроугарским трупама у Земуну покренуле су из-

¹ Damir Matanović, *Etnička i vjerska slika Srijema 1880–1910*, Povijesni zbornik, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, 3, Zagreb, (2009), 179–192.

² Војни Архив (даље ВА), Пописник 3 (даље ПЗ), Кутија 57 (даље К57), Фасцикла 1 (даље Ф1), *Телеграм команданта пуковника Анђелковића Врховној команди од 13/26. јула 1914.*

³ Датуми у тексту су по новом календару.

⁴ ВА, ПЗ, К57, Ф1, *Депеша генерала Степе Степановића командантима дивизијских области којом се јавља о одлуци министра војног Под. Пов. Бр. 20. од 13/26. јула 1914. у вези са распоређивањем добровољаца по дивизијама.*

весну нервозу, у прилог томе сведочи чињеница да су уочи офанзиве српске војске међу становништвом вршене припреме како би се цивили што боље заштитили од могућих страдања. На железничкој станици подигнут је црвени крст, а на кућама су се налазиле беле заставе.⁵ На основу наредбе врховног команданта српске војске престолонаследника Александра Карађорђевића прва армија српске војске добила је задатак да у ноћи између 5. и 6. септембра 1914. пређе у Срем. Прелаз српске војске у Срем одиграо се у раним јутарњим сатима 6. септембра 1914. Наредних дана српска војска се полако приближавала Земуну. Аустријске трупе у саставу Источног одреда 9. септембра 1914. одступиле су са фронта Сурчин–Земун под заштитом монитора на Дунаву у правцу Старе Пазове. Ноћу између 9. и 10. септембра српска војска је ушла у Земун. Дан касније након заузимања Земуна јединице српске војске наступале су у правцу Батајнице, у коју су ушле у току тог дана.⁶ Тиме су заузеле северну административну границу Земунског котара. Радосав Ђокић, добровољац Сремског добровољачког одреда, у своме сведочењу тврди да су прве јединице српске војске које су ушле у Земун биле јединице из састава Сремског добровољачког одреда из састава Команде одбране Београда.⁷ То потврђује и генерал Михаило Живковић, командант одбране Београда, у свом телеграму Врховној команди, у коме јавља да су јединице из састава Одбране Београда ушле у Земун. Заузеће Земуна и околних села довело је до манифестације одобравања уласка српске војске, и то превасходно од стране локалног српског становништва. Политика од 28. септембра 1914. по старом чланку под називом „Земун је наш“ доноси следеће „Јутрос је освануо за Београд најрадоснији дан. Београдско предграђе Земун, вековима одвојено од нас, постало је саставни део Краљевине Србије, од које га више ништа не може одвојити...“.⁸ По уласку српске војске у Земун у 6 часова ујутру обављено је у једној од земунских цркава благодарење. Чета из састава команде одбране Београда била је одушевљено дочекана од стране локалног становништва. Локално становништво давало је информације српској војсци и обавештавало је да су аустроугарске трупе у току ноћи .....

⁵ ВА,ПЗ,К458,Бр.2/1,Л1, Књига 2, Извештај из Српско-аустријског рата 1914, Телеграми генерала Михаила Живковића команданта Команде одбране Београда О.Бр.28. и Бр. 29 упућен Врховној команди 23. августа/5. септембра 1914.

⁶ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књига Прва, 1914. година, Први период операција - Церска битка, Београд, 1924, 53–101.

⁷ Добровољци у ратовима 1912–1918, доживљаји и сећања, Београд, 1971, 58–59

⁸ Политика од 28. августа 1914. Датум је по старом календару.

и рано у зору одступиле у правцу севера.⁹ На основу извештаја генерала Живковића упућеног Врховној команди сазнаје се да су се аустроугарске снаге у великој журби повукле из Земуна, што сведочи огромна количина ратног материјала и плена коју је заробила српска војска. Заплењено је много хране, одела, оружја, муниције.¹⁰ По заузећу Земуна и Бежаније формирана је команда посаде Земуна под командом мајора Петковића. Генерал Живковић наредио је да се у самој вароши успостави власт и да се сав плен попише. Изричитом наредбом пљачка је била строго забрањена.¹¹ Српску војску у име управе града дочекао је сенатор Ђорђе Котур. Град је био окићен српским тробојкама, што је била и једна од „молби“ коју је упутио мајор Светислав Ђукић, недуго затим у варош је стигао и принц Ђорђе Карађорђевић.¹² Формирана је и нова градска управа, на челу с градоначелником и одбором, за градоначелника је постављен Ђорђе Котур. Чланови одбора послали су своју делегацију генералу Михајлу Живковићу с намером да добију потребне инструкције.¹³ Дан касније, 12. септембра, образован је Српски црвени крст, састављен од председника Јелене плем. Бенко, потпредседника Јована Шулице, пензионисаног мајора аустроугарске војске и одборника.¹⁴ Док се српска војска налазила у Земуну, аустроугарске трупе с речних монитора који су пловили по Дунаву у правцу Батајница–Земун бомбардовале су положаје српске војске. Сам град Земун бомбардован је 11. септембра 1914. и том приликом биле су тешко оштећене Николајевска црква и Харишева капела на Земунском гробљу.¹⁵ Начин на који је становништво околних земунских села дочекало српску војску може се реконструисати на основу сведочења које је оставио Светислав Крстић, добровољац из Шимановаца. Светислав Крстић је у моменту избијања Првог светског рата

⁹ ВА,ПЗ,К458,Бр.2/1,Ф1,Л36, Телеграм генерала Михаила Живковића упућен Врховној команди Бр. 77, од 28. августа/10. септембра 1914, Извештај Под. Обр. 2869, од 28. августа/10. септембра 1914.

¹⁰ ВА,ПЗ,К111,Бр.1,Ф1, Операцијски дневник оперативног одељења Врховне команде од 28. августа/10. септембра 1914. до 16. септембра/29. септембра 1914.

¹¹ ВА,ПЗ,К458,Бр.2/1,Ф1,Л36, Телеграм генерала Михаила Живковића... Бр. 77, од 28/августа 10. септембра 1914...

¹² Антоније Ђурић, За част отаџбине, Како бранио Београд у првом светском рату, Београд, 1985, 32–35.

¹³ Тоша Искруљев, Распеће српског народа у Срему 1914. и Маџари, Нови Сад, 2014, 238–239

¹⁴ Исто., 238–240.

¹⁵ ВА,ПЗ,К458,Бр.2/1,Ф1,Л54, Телеграм Команде одбране Београда генерала Михаила Живковића О.Бр.97. упућен министру војном 31. августа/13. септембра 1914.

био ђак петог разреда гимназије у Сремским Карловцима. У тренутку офанзиве српске војске у Срему Крстић се налазио у посети своје течи, батајничком учитељу Бошку Марковићу, за кога је тврдио да је утицао „доста на њега да изгради став да његова држава није Аустро-Угарска већ Србија“. Боравећи у Батајници, по његовом сведочењу, сусрео се са школским другом, свршеним карловачким гимназијалцем Богданом Смиљанићем. Пошто се аустроугарска војска повукла из Батајнице, у место су ушли делови српске коњичке дивизије. Крстић сведочи да су становници Батајнице дочекали српску војску с великим одушевљењем, а такође сведочи да су се он и Смиљанић ставили на располагање српској војсци и помогли војницима да с батајничке железничке станице уклоне телефонске апарате. За време боравка српске војске у Батајници војници и официри били су распоређени по кућама мештана. Недуго након тога Крстић и Богдан Смиљанић, заједно са своја три брата, напустили су Батајницу и преко Земуна прешли у Београд, где се су се пријавили у редове добровољаца. Крстић и три Смиљанићева брата примљени су у Сремски добровољачки одред, док је Богдан Смиљанић упућен у Скопље, где је од 20. новембра 1914. био члан ђачке чете.¹⁶ Слично виђење доласка српске војске оставио је и др Војислав Миловановић, такође ђак гимназије у Сремским Карловцима, родом из Прхова, који је тврдио да су становници дочекали војску с великим одушевљењем.¹⁷ Српска војска се у Срему задржала до 14. новембра 1914, кад се повукла преко Саве. Заједно са српском војском повукли су се и многи грађани Земуна и околних села. По сведочењу Радосава Ђокића, укупно 85 младића добровољаца из Земуна и околних села приступило је у Сремски добровољачки одред.¹⁸ И управо је тај први талас добровољаца с овог простора највише служио у Сремском добровољачком одреду. Сремски добровољачки одред основан је првих дана рата и налазио се у саставу команде одбране Београда, бројао је око 300 ратника, махом млађих момака, али и старих комита. Постаја Сремског добровољачког одреда налазила се на Калемегдану, одакле су по потреби пребацивани на аустроугарску територију. Током борби за Београд јесени 1915. одред

.....
¹⁶ Архив Југославије (даље АЈ), фон Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (даље АЈ-334), 191–514, *персонални досије Богдана Смиљанића*; А. Ђурић, *За част отаџбине...*, 129–132.

¹⁷ Илија Петровић, *Са свих страна српски добровољци 1912–1918*, Нови Сад, 135–136.

¹⁸ *Добровољци у ратовима 1912–1918...*, 58–59.

се прославио, али и у највећој мери био десеткован.¹⁹

Други талас добровољаца формиран је у Русији из редова бивших аустроугарских заробљеника. У саставу Прве српске добровољачке дивизије у Добруци учествовали су и погинули као добровољци Ђорђе Сремић из Земуна, Сава Страживук из Батајнице, Никола Срданов из Карловчића.²⁰

Тачан број добровољаца, њихово занимање, место рођења и боравка тешко је утврдити пошто се на појединим списковима налазе само штуре информације о њима, и то у великом броју случајева само име и презиме добровољца. Са сигурношћу можемо рећи да је из Земуна и Батајнице било укупно 49 добровољаца: по имену и презимену из Батајнице 30 и из Земуна 19, а кад се додају добровољци и из других места, тај број је далеко већи. На основу доступних података, нарочито оних у вези са Сремским добровољачким одредом, закључује се да су припадници одреда у највећој мери били младићи између 18 и 30 година старости. Спискови добровољаца пружају и делимичну слику шта су по занимању и каквог су социјалног статуса били добровољци из Земуна и околине. Са сигурношћу знамо за поједине чланове одреда шта су били или кад су рођени. Тако је Станислав Крстић Лала из Шимановаца, ђак Карловачке гимназије, рођен 1896, Ђорђе Буровац из Земуна, такође ђак приближне старости као Крстић, Жарко Чукуровић из Прогара рођен 1898, Богдан Смиљанић, свршени гимназијалац, рођен 1894, Смиљанићева три брата, од којих је један био обућарски калфа, а друга двојица су били земљорадници (један од њих се звао Илија Смиљанић, који је после рата учествовао у Аграрној реформи).²¹ Већином су добровољци из Батајнице и других села попут Ашање били земљорадници, а неки чак и беземљаша, који су након рата узели учешћа у Аграрној реформи, као што је то био случај с групом од пет добровољаца из Ашање (добили земљу на простору Македоније).²² Добровољци из Земуна који су директно учествовали у оружаним јединицама на почетку рата и други који су се попут бившег аустријског мајора Јована Шујице повукли са

¹⁹ Владимир Стојанчевић, *Добровољци у периоду српске националне револуције 1804–1918*, Ратно Добровољаштво на српским етничким просторима до краја Првог светског рата, Зборник радова са научног скупа одржаног 26. и 27. новембра 2002. године, Београд, 2004, 31.

²⁰ И. Петровић, *Са свих страна...*, 159.

²¹ А. Ђурић, *За част отаџбине...*, 41–45, 129–132; И. Петровић, *Са свих страна...*, 134–219; АЈ-334-191-514, Персонални досије *Богдана Смиљанића*.

²² АЈ, Установе аграрне реформе 69 (даље 69),

српском војском из Земуна септембра 1914. или они који су дошли из Америке били су најразличитијих занимања. Међу њима је било лекара, као што је то био др Атанасија Пуљо, рођен 1878; затим официра: поменути мајор Јован Шулица, потпуковник Георгијевић Борислав, резервни аустријски поручник инжењер Милан Поповић (пре рата шеф „Задруге за исушење југо-источног Срема“); Божидар Гајић, рођен 1882, геометар по образовању, Милер Јосип, рођен 1894, берберин; земљорадници из Земуна, као што је Обрадовић Милан, рођен 1889. и Оларевић Жарко, рођен 1894.²³ У Русији је једно време деловао адвокат из Земуна, по националности Хрват, Адам Гашпаревић. На основу година старости, а пошто су у питању махом добровољци рођени након 1880, а чланови су Сремског добровољачког одреда, који су били већином ђаци или свршени гимназијалци млађи од 1896. годишта, закључује се на основу ових података да је велики број добровољаца са овог простора био млађи од 30 година и нежењен у том тренутку.²⁴

Мотиви који су водили добровољце били су најразличитији. Међу ђацима је, по сведочењу самих добровољаца, пре свега Светислава Крстића, али и Богдана Смиљанића, главни мотив за учешће било родољубље, односно њихово убеђење да је њихова отаџбина Србија. Чак сам Крстић сведочи да је на њега великог утицаја имала породица, учитељ Бошко Марковић, батајнички учитељ и професор карловачке гимназије Милан Гавриловић. Богдан Смиљанић, друг и саборац Крстића, имао је занимљив животни пут од свршеног гимназијалца, добровољца у ђачкој чети из Скопља до конзула Краљевине Југославије у Мецу. Рођен је 13. августа 1894. године у Батајници, у породици Петра Смиљанића, имао је три брата, од којих су двојица погинула, а један, чије је име познато, Илија Смиљанић је преживео. Након што је стигао у Београд септембра 1914, 20. новембра исте године отправљен је за Скопље, где је приступио ђачкој чети. Као поднаредник-ђак класе ђака рођених 1894. у мају 1915. распоређен је у 3. чету 2. батаљона 14. пешадијског пука Првог позива. У тој јединици учествује у борбама 1915. и у повлачењу преко Албаније

²³ АЈ-334-191-514, Персонални досије, *Богдана Смиљанића*; А. Ђурић, *За част отаџбине...*, 41–45, 129–132; И. Петровић, *Са свих страна...*, 134–219.

²⁴ АЈ-334-191-514, Персонални досије, *Богдана Смиљанића*; ВА,ПЗ,К68,Бр-8/28,ФЗ,Л1, *Телеграм упућен Врховној команди од 25. априла/8. маја 1915, којим се обавештава да се при Пољопривредном инспекторату у Скопљу налази заробљени аустроугарски официр инж. Милан Поповић*; И. Петровић, *Са свих страна...*, 134–219; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приредио Никола Поповић, Београд, 1977, 57, 139–140; Т. Искруљев, *Распеће...*, 223–250.

све до краја новембра 1916, кад је приликом борби на Солунском фронту на Грунишком вису био рањен у лево око. Тако рањен, Смиљанић је евакуисан у 37. енглеску болницу у Вертекову, где је над њим извршена хитна операција ока, после чега је премештен у француску болницу у Солуну, а из болнице је упућен у Депо у Микри код Солуна, где је над њим извршен комисијски преглед. Након прегледа проглашен је за неборца и тад је упућен у Команду железничких и војно-станичних службеника у Зејтинлику ради обуке на телеграфском курсу. Јануара 1918. упућен је у Француску на студије права. По повратку у земљу, почев од 1. маја 1920. као свршени правник запослио се при Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Током 20 година рада у Министарству напредовао је у служби од дијурнисте, преко писара, секретара, вицеконсула у Генералном конзулату Краљевине СХС у Милану, вицеконсула у Барију, секретара у Државном савету и генералног конзула при Конзулату Краљевине Југославије у Мецу. Смиљанић је био активан у међуратном периоду и као члан Савеза добровољаца и Удружења резервних официра, где је у неколико наврата одлазио на међународне састанке као њихов делегат.²⁵ Смиљанић је тако прешао пут од добровољца до конзула, а као и Костића и Смиљанића, по Костићевом сведочанству, водили су их родољубиви мотиви због којих је приступио добровољачком покрету.²⁶

Јован Шулица, пензионисани аустроугарски мајор и бивши командант Земун, који се одмах по доласку српске војске у Земун септембра 1914. ставио на располагање и повукао с њом у Скопље, обављао је током пролећа 1915. дужност повериоца и помоћника команданта Заробљеничког одреда. Маја 1915. радио је на образовању добровољачке чете, с циљем да у позадини формира добровољачку чету састављену од заробљеника и пребега из Аустроугарске како би се осигурала позадина оперативној војсци и да се контролише становништво које је било неповерљиво према њој мислећи, пре свега, на албанско становништво. Међутим, на основу одговора Врховне команде О. Бр. 15211 од 26. маја 1915, истакнуто је да образовање такве чете није потребно и да је много боље да се упуте у борбу. Шулица је дочекао крај рата, а након повлачења преко Албаније као командир заробљеника боравио је у Бизерти.²⁷ Поред Шулице и други виђенији Срби који су дочекали српску

²⁵ АЈ-334-191-514, Персонални досије *Богдана Смиљанића*

²⁶ А. Ђурић, *За част отаџбине...*, 129–132.

²⁷ ВА, ПЗ,К57,Ф1, *Телеграм министра војног упућен општом војном одељењу*

војску преживели су рат. Тако се земунски прота Душан Марковић, који је трпео притиске од стране аустријских власти, на почетку рата након дочека српске војске у Земуну септембра 1914. повукао заједно с њом. Током 1914. и 1915. обављао је свештеничку дужност у војсци и болничарску у болници. Након Албаније боравио је на Корзици, а потом у Енглеској, где је предавао српској деци српски језик. Др Ђорђе Котур, септембра 1914. именован за градоначелника Земуна, преузео је своју „дужност“ након завршетка рата и постао први градоначелник Земуна у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Лекар и зубар др Атанасије Пуљо обављао је лекарску дужност у Београду по завршетку рата.²⁸ Многи други угледни људи који су били активни у исказивању спремности да се ставе на расположење Србији, а преживели су рат, обављали су своје делатности након рата. Велики број њих закључио је септембра 1914. да је паметније да се повуче из Земуна са српском војском пошто су претпоставили да ће аустроугарске власти засигурно по повратку у Земун спровести репресије. Страх за голи живот и борба за егзистенцију код појединих спадају у групу оправданих и врло реалних разлога за прикључење добровољачком покрету на било који начин. Као пример да је било и оних који су гледали свој лични интерес сведочи случај резервног аустоугарског поручника инжењера Милана Поповића који је по заробљењу од стране српске војске децембра 1914. на Космају решио да остане у Србији и стави се српској војсци и властима на располагање. Пошто је остао као инжењер, додељен је на службу Министарству народне одбране маја 1915. из Скопља, где је радио код тамошњег Пољопривредног инспектората. Писао је Врховној команди да му се одобри одлазак у Срем, Земун или Инђију да ради у српској војсци. Сматрао је да ће тако бити од користи пошто се као шеф „Задруге за исушење југоисточног Срема“ током 12 година своје службе упознао с економским, друштвеним, управним и комуникационим приликама на простору југоисточног Срема у потезу од Митровице и Руме до Земуна и Дунава. Његова намера је била да помогне новим српским властима са свим расположивим информацијама, такође је тврдио да има информације да у том делу Срема у моменту његовог обраћања Врховној команди нема угледнијих грађана Срба пошто су многи били интернирани, затворени или пресељени, а био је спреман и да обавља неку канцеларијску службу у Старој Пазови. Поповић се ставио на

Пов. Ђ. Обр. 4700. од 24. маја 1915. године; Т. Искруљев, *Раснеће...*, 244.

²⁸ Т. Искруљев, *Раснеће...*, 242–245.

располагање српској војсци, што се неоспорно могло сматрати видом добровољне делатности, али с друге стране, надом се да ће заузврат добити одговарајући положај.

Међу заробљеницима у Русији током 1916. и 1917. истицала се делатност Адама Гашпаровића, резервног капетана друге класе, адвоката из Земуна, по националности Хрвата. На основу наређења О. Бр. 247 команданта Прве српске добровољачке дивизије од 27. јуна 1916, Гашпаровић је ангажован за прикупљање добровољаца од дотадашњих заробљеника аустроугарске војске. Почев од 8. августа 1916. именован је да ради при новооснованом штабу Друге српске добровољачке дивизије. Током друге половине 1916. био је активан у повереном задатку. 1. децембра 1916. изнео је предлог по коме би требало вршити прикупљање добровољаца за дивизију. Имао је становиште да је од заробљеника могуће прикупити две добровољачке дивизије уколико би се територија Русије поделила на три реона, односно три шире области у којима би се обављао рад на „привлачењу“ добровољаца. Такође је сматрао да је битно „извршити политичко васпитање добровољаца“, односно приволети их на идеју уједињења. У првој половини 1917. Адам Гашпаровић је с још једном групом хрватских и словеначких добровољаца, војника и официра дошао у сукоб с другом групом предвођеном др Антом Мандићем, која је износила оптужбе код Југословенског одбора против Гашпаревића и његових сарадника како раде против интереса Србије и да су се сукобили са званичним представницима српске војске у Одеси, где се налазила команда Добровољачке дивизије. Делатност Адама Гашпаревића бранио је тадашњи конзул Краљевине Србије у Одеси Марко Цемовић, сматрајући да је неуспех у већем привлачењу Хрвата и Словенаца дошао управо одатле што су Гашпаревић и њему блиски људи током пролећа и лета 1917. одстрањени од даљег посла при прикупљању и регрутовању добровољаца.²⁹

Учешће људи с простора Земуна и околних села у добровољачком покрету који је доста широк појам и може се односити како на борце („са пушком у руци“) тако и на све оне који су се на разне друге начине ставили српској војсци, али и државним властима на располагање, било информацијама, било материјалном помоћи, било својим знањем, као што су то чинили лекари и свештеници, носило је низ последица. Једна од последица јесте страдање, учешће у борбама, повлачење преко Албаније, али специфична последица њиховог ангажмана јесу репресије .....

²⁹ *Југословенски добровољци у Русији...*, 57, 139–140, 242–244, 252, 294–295.

које су аустроугарске трупе предузеле над преосталим српским живљем у Срему, посебно у делу у близини Земуна и самом Земуну, нарочито септембра 1914, али спорадично и током читавог рата. Велики број људи из Батајнице, Јакова, Сурчина, Брестача, Бежаније, Добановаца, Угриноваца, Ашање, Прогара и Земуна трагично је страдао или је био интерниран у разне логоре широм Аустроугарске. После рата многи преживели, превасходно земљорадници и беземљаша, учествовали су у аграрној реформи, док су други, претежно образованији и угледнији, обављали своје делатности или учествовали у органима власти нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевине Југославије.

Резиме

Специфичан положај Земуна и околине, односно њихова близина фронту према Србији утицали су да велики број добровољаца у саставу српске војске пореклом из Аустроугарске буде управо из ових крајева. Првих дана рата становништво Земунског котара, превасходно српске националности, прелази Саву и учествује у борбеним, али и неборбеним формацијама. Постојала су два велика таласа у којима се становништво Земуна и околине укључивало у редове добровољаца, и то први септембра 1914, а други из састава ратних заробљеника у Русији. Примећује се да су мотиви који су водили људе генерално, па и оне из ових области за укључивање у „добровољачки корпус“ били бројни, и то: осећање припадности српском народу, жеља за коначним уједињењем (посебно код млађих људи), страх од репресије, лични разлози, ослобађање из ратног заробљеништва, па у појединим случајевима и користољубље, како се примећује на основу доступне необјављене и објављене архивске грађе, историографске литературе и бројних мемоара и забележених сведочанстава добровољаца учесника Великог рата. Добровољци су долазили из најразличитијих друштвених слојева, било из Земуна као града било из околних села. Учешће у редовима добровољаца са собом је носило бројне последице: репресије над породицама, заробљеништво, добит у виду земље подељене у аграрној реформи или угледно место и положај у администрацији нове заједничке државе јужних Словена, као што је то био случај добровољца Богдана Смиљанића из Батајнице, који је од 1914. до 1938. прешао пут од добровољца ђака „ђачке чете“ из Скопља до генералног конзула Краљевине Југославије у Мецу.

Summary

VOLUNTEERS FROM ZEMUN AND COUNTY IN THE WORLD WAR I 1914-1918.

The distinctive position of Zemun and its surrounding area, in other words, its proximity to the front towards Serbia, resulted in a great number of volunteers from the Austro-Hungarian Empire to be the people coming from this very area. In the first days of war, the population of the district of Zemun (Zemunski kotar), mainly of the Serbian nationality, crossed the Sava and joined combat, but also non-combat formations. There were two great waves in which the people of Zemun and the surrounding area joined the volunteer ranks, the first one in September 1914, and the second one coming from the prisoners of war in Russia. It is noticeable for the people in general, and also the people coming from these areas, that their motivation to join the "Volunteer corps" varied: a sense of belonging to the Serbian nation, the wish for the unification (particularly among the young people), fear from repression, personal reasons, the release from captivity, and in some cases, self-interest as observed on the basis of the available published and unpublished archival materials, historiographical literature, and numerous memoirs and recorded testimonies of volunteers participants in the Great War. Volunteers would come from the most diverse social layers, whether from Zemun as the city or its neighbouring villages. Joining the volunteer ranks had numerous consequences: repression against families, captivity, gaining of land during the land division under agricultural reform, or a respectable position in the administration of a new common state of South Slavs, as was the case with the volunteer Bogdan Smiljanic from Batajnica who, from 1914 to 1938, made progress from a student volunteer of the "student corps" in Skopje to Consul General of Kingdom of Yugoslavia in Metz.

Исидора Стојановић, архивист
Историјски архив Београда

ДР НИКОЛА ФУГЕР¹, УЧЕСНИК И СВЕДОК ВЕЛИКОГ РАТА У ЗЕМУНУ

Апстракт: Рад представља подсећање на догађаје у Земуну током Првог светског рата, из сведочанства др Николе Фугера. Повод настанка рада је предлог за одликовање др Николе Фугера поводом његових заслуга којима се истакао за време трајања Великог рата, према граду Земуну и становницима Земуна. Захтев је упућен др Милану Костићу, великом жупану Жупаније сремске и града Земуна, из градског заступништва града Земуна, 9. фебруара 1919. године

Кључне речи: Први светски рат, архивска грађа, Земун, др Никола Фугер

Након објаве рата 28. јула 1918. године, за српски народ у Земуну настали су тешки дани. Репресија над становништвом, без осуде или доказане кривице, одмазде и интернације постале су свакодневница у животу Земунаца.

Нарочите последице Земунци су осетили након офанзиве српске војске у Срему, септембра 1914. године.²

.....
¹ Dr Nikola pl. Fugger

² Проф. Др Слободан Бјелица, *Страдање Срба у Срему 1914.* и Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Вељо Поповић, Исидора Стојановић, *Београд у Првом светском рату – Тематски водич кроз фондове и збирке Историјског архива Београда*, Зборник радова са Међународне конференције *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад, 29-30. октобар 2014; Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Прометеј, РТС, Нови Сад, 2014.

Како се градска власт носила са свим дешавањима у Земуну током Великог рата, известио нас је др Никола Фугер, који се за све време трајања рата налазио у њему.³

Ко је био др Никола Фугер?

Рођен је 2. јуна 1877. године у Сиску.⁴ Гимназију је завршио у Винковцима, а права у Прагу и Загребу. Промовисан је за доктора права 11. марта 1901. године. За градског већника (сенатора) у Земуну изабран је 28. априла 1901. године.⁵

Први светски рат провео је у Земуну.

Након завршетка рата из *уред* Градског заступства у Земуну забележен је предлог за одликовање др Николе Фугера, великом жупану, *препоручено*.⁶

Др Милану Костићу, великом жупану Жупаније сремске и града Земуна, у Митровици, упућена је молба 9. фебруара 1919. године, у којој су наведене, и истакнуте заслуге којима је др Никола Фугер задужио град Земун и његове становнике. У њој је, осим тога, испричана и сачувана кратка историја једног града, страдања његових становника за време Великог рата:

У целом подручју области Хрватске и Славоније није ниједан град био у толикој мери задешен ратном несрећом као град Земун, који је био у непосредном ратном подручју месецима и чије је становништво, а нарочито оно српског имена и православне вере било изложено нечовечном прогону аустроугарских војничких власти. У таквим приликама, где су Срби и родољубиви Хрвати а особито они, који су били већ отпре познати као пријатељи нашег народа српског имена и заступали мисао народног јединства Хрвата и Срба, безобзирно прогањани и стајали у највећи опасностима, било је мало људи, који су ствар прогањаних Срба узели за своју и заштитавали Србе. Један од тих ретких људи, који је био ..... пријатељ и заштитиник нашег народа

³ Архивска грађа, на основу које је настао рад, налази се у фонду Земунски магистрат (1751-1934), који се чува у Историјском архиву Београда.

⁴ Отац Фрањо Фугер (Franjo Fugger) (Загреб, 3. јануар 1846. - Земун, 8. јул 1914.), ветеринар, воћар, повртлар, виноградар, узгајивач индустријског биља, просветни и културни радник; мајка Цецилија (+1942). http://hr.sciencegraph.net/wiki/Nikola_Fugger.

⁵ ИАБ, ЗМ, к 3607, 2/1919.

⁶ Бр.2, 7.2.[1919], из урета, Др Фугер Никола, предлог за одликовање, вел.[иком] жупану препоручено, 9.2. [1919], 2/1919, ИАБ, ЗМ, инв.бр.477 – Поверљиви деловодни протокол кр. Владиног повереника за град Земун, 1917-1919 [Präsidial (reservat) protokoll, pro annis 1917-1919, № 1-20; 1-31; 1-120].

српског имена јесте др Никола Фугер, градски већник у Земуну.

Он је својим радом као градски већник настојао у првим данима рата ублажити све оне невоље, које су задесиле наш народ, за време евакуације Срба из Земуна излазио им је у свему у сусрет, а када се је 1916. године наш народ српског имена вратио са евакуације кућама, он је све своје одличне управне способности ставио у службу моралне и господарске успоставе настрадалог српског становништва. Тим својим радом ублажио је многу и многу невољу, подигао морално и господарски не само саме поједине породице него цело друштво и омогућио боље одношаје између оног становништва, које је било евакуирано, и онога, које је невоље рата поднело у Земуну.

Када је дошло време народном покрету у јесен 1918. суделовао је у њему др. Никола Фугер најагилније као тајник овдашњег месног извршног одбора народног већа, па се његовом деловању у то време и ранијем његовом раду на пољу јавне управе имаде много захвалити, да је Земун без знатнијих жртава провео дане народног преврата до доласка српске војске. Тај његов ... заслужује тим веће признање, што образовање месног одбора народног већа у Земуну пада у време, када је Земун био препун немачке и аустроугарске војске.

Након доласка српске војске имао је др Фугер најјаче заслуге око увлачења војске, њезине прехране, уређења ратних давања и саобраћајних средстава.

Тим својим радом задужио је он не само град Земун него и целу нашу државу, којој је одан и привржен свим својим уверењем и којој служи са свима својим одличним способностима.

Радећи годинама на подручју града Земуна као градски већник, др Фугер је повезао сва својства мисаоног. и одличног управника, па је последњих година цела градска управа била под његовим руководством, а целокупно грађанство земунско много цени чиновничке врлине и способности дра Фугера, који у целој Хрватској ужива глас ретко способног и ваљаног управника.

Слободан сам позивом на заслуге које је он стекао на пољу јавне управе предложити, да би др Н. Ф. у знак признања тих заслуга добио превишње одликовање, па ми је част замолити Вас, да бисте у овој ствари изволели даље поступати.⁷

На конститутивној скупштини Заступства града Земуна, одржаној 5. фебруара 1919. године, присутнима се обратио, као председавајући,

⁷ ИАБ, ЗМ, к 3607, 2/1919.

др Милан Костић, краљевски велики жупан за Жупанију сремску и град Земун. Он се, пре свега, осврнуо на период који је претходио: *Велики жупан прије избора начелника изразује захвалност и признање градског становништва, које је до сада пожртвовано у интересу града и грађанства вршило службу, а напосе изражава признање градском вијећнику др Николи Фугеру, којему град Земун дугује највећу захвалност за његов одличан и успјешан рад и прије а нарочито у задњим тешким годинама рата, што је заступство узвратило одушевљеним усклицима признања...*⁸

На истом заседању за градског начелника изабран је др Светислав Поповић, а у *Карностни (дисциплинарни) одбор* изабран је градски већник др Никола Фугер (за заменика је изабран градски већник др Ђуро Котур).

Такође, на истој седници (5. фебруар 1919.) одлучено је да се формира посебан *Одбор* који би испитао пословање Градског поглаварства за време *обуставе градске самоуправе*.⁹ Делокруг Одбора био је да се испитају све уредбе и одлуке поглаварства које су донете, нарочито у вези са финансијском управом (стање градских финансија и градске имовине), све промене статута, издавање нових статута, као и постављење чиновника и службеника.

Прва седница *Одбора ad hoc* за испитивање деловања градског поглаварства за време *комесаријата*, одржана је 8. марта 1919. године.

Свој извештај поднео је др Никола Фугер.¹⁰

Пре свега, др Никола Фугер обавестио је Одбор о томе да је 28. јула 1914. године, када је проглашен рат, градска аутономија у Земуну престала да функционише. Последњу редовну скупштину Градско заступство сазвало је 25. јуна, а ванредна скупштина која је сазвана 30. јуна 1914, поводом смрти Фрање Фердинанда, била је последње окупљање градских челника, јер скупштина више није сазивана.

Проглашењем мобилизације, градски заступници Фрањо Јенч¹¹, Јован М. Лазих, др Милан Црлењак, Стјепан Русињак, Мартин Сајер,¹² Живко Јовановић, Матија Дорнштедер¹³ и Милорад Марковић, прикључили су

⁸ ИАБ, ЗМ, к 3607, 30/1919.

⁹ Од септембра 1914. до фебруара 1919. године.

¹⁰ ИАБ, ЗМ, к 3607, 63/1919.

¹¹ Franjo Jentsch

¹² Martin Sajer

¹³ Matija Dornstädter

се војсци. Градски заступници прота Паја Милин, Петар Јеловац, Миша Пешић, др Јован Радивојевић, Јован Живановић, Влада Јовановић и Наум Савић, ухапшени су или узети за таоце.

Управу града преузео је градски већник др Ђуро Котур, када је 7. септембра 1914. године *на основу одредбе више власти*, градски начелник др Петар Марковић са већим делом чиновништва градског поглаварства *оставио Земун*.

Са српском војском која се 14. септембра 1914. године повукла из Земуна пошло је 600 грађана, а од градских чиновника градски већник др Ђуро Котур, др Лука Ристић, Петар Ђурић, Ђока Теодоровић, Мика Ковачевић.

Остали чиновници вратили су се у Земун 22. септембра 1914. године.

На челу привремене управе до 28. септембра 1914. године налазио се др Никола Фугер.

Иван Маковец¹⁴ је функцију владиног повереника за град Земун обављао од 28. септембра 1914. до 23. децембра 1918. године, када је именован за поджупана Жупаније сремске.

За владиног повереника за град Земун тада је изабран др Никола Фугер и ту је функцију обављао све до формирања нове власти 5. фебруара 1919. године.

У вези са положајем градског поглаварства за време рата, др Никола Фугер у свом извештају наводи да је био изузетно тежак и да је сва власт била у рукама полиције и војске. Када је одређена евакуација српског становништва из Земуна, 26. октобра 1914, иако је владин повереник протествовао, отишли су из Земуна и градски чиновници Белизар Стојчић, Т. Вукајловић, Јован Јовановић, Јован Бобић, Ст. Субић, Петар Љубинковић, Стеван Пештанац, Лаза и Жика Милошевић, Никола Јовановић и други.

Према попису од јануара 1915. године у Земуну је остало свега 6.028 становника.¹⁵ Према попису из 1910. године укупно је било 18.397 становника (17.103 цивилног становништва) тако да је 11.073 становника било у прогонству, добровољно одсутно или мобилизовано. На основу молби за помоћ становника који су отерани у евакуацију, градско поглаварство је сазнало где се налазе и, по могућности, пружало им је помоћ. Доста је оскудевало и само становништво које је остало у

.....
¹⁴ Иван Маковец изабран је 18. септембра 1914. године за владиног повереника за град Земун.

¹⁵ Тај број чинили су 1326 мушкараца, 2129 жена и 2573 деце.

Земуну, како у несташици животних намирница тако и набавци истих.

Што се тиче материјалне ситуације у којој се налази Земун тада, др Никола Фугер наводи да је била изузетно тешка. Привреда је била изузетно ослабљена услед одласка становништва. Ослабљени су приходи градске општине, а порасли су трошкови услед доласка војске, када су исцрпљене све залихе хране, а преостало становништво принуђено је да даје ратне издатке. Услед ратних операција многе куће биле су оштећене, имовина уништена или покрадена. Већина трговаца престала је са радом. Наводи се да је од 283 обртника, 1917. године преостало 83.

Говорећи о општинским приходима и расходима, др Никола Фугер наводи да је најтежа ситуација била у јесен и зиму 1914/15. године. Градска благајна није имала довољно средстава ни за плате чиновницима. Године 1915. и 1916. стање финансија било је још увек неповољно.

У прољеће 1916. репатрирано је српско пучанство, али дошавши кући затекло је пусте и опљачкане домове и радње, те није могло помоћи градску општину, већ је градска општина морала да помогне то житељство, да се економски придигне.

Од Краљевске земаљске владе градска општина је, након многих молби, успела да добије помоћ.

Да се санирају градске финансије подигнут је године 1917. општински намет на 200% и уведене су неке нове даће, а неке старе су повишене...

У извештају који је поднео *Одбору*, на седници одржаној 11. марта 1919. године, градски већник, др Никола Фугер, навео је неке одлуке Краљевске земаљске владе које су донете за време комесаријата од септембра 1914. до фебруара 1919: да се повисе *увезаринске пристојбе*¹⁶, *сајамске пристојбе*, *кланичке и вагарске пристојбе*, *пристојбе за псе*. Донети су, такође, и следећи Статути, 1918. година: *о прописивању и пробирању најамног филира*¹⁷, *о градском ратно припомоћном прирезу*, *о градским пристојбама за јавне точионе*, *за градске даће од казалишних и кинематографских представа*, *градски намет на порез од ратних добитака*, *о преносним пристојбама*, осим тога и *фијакерски*, *димничарски* и *носачки статут*, којима су повећане таксе.

Разрешени су уговори у вези са *дрвариштем* Виктора Мајсаца¹⁸, уговор са електричном централом донео је повећање пореза у вези са расветом, и тако даље.

.....
¹⁶ таксе

¹⁷ филир - најситнији аустроугарски новац, 1/100 круне; у Мађарској 1/100 форинте.

¹⁸ Viktor Maisatz

У вези са чиновницима наводи поименце све промене које су извршене у току рата, тј. у време трајања комесаријата: о одласку, доласку или постављењу чиновника. *Преко реда промакнути су по овласти кр. Земаљске владе одјела за унутарње послове од 24. јула 1917, број 16251, а уз накнадно одобрење градског заступства у признање особито равнога и успјешнога службовања у ванредно тешким приликама др Никола Фугер, градски вијећник и др Сава Недељковић, градски физик у VII чиновни разред, Ернест Јурковић, градски порезник и благајник у VIII чиновни разред, а градски канцелиста Матија Јес у X чиновни разред. По овлаштењу кр. Земаљске владе, одјела за унутрашње послове од 24. VII 1917. број 16251 урачунато је гледем на промакнућа свим чиновницима вријеме спроведено у служби од 1. VIII 1914. до 1. X 1916. двоструко.*

На седници *Одбора* која је одржана 29. марта 1919. године, на којој је др Никола Фугер изнео укратко оно о чему је било речи на претходним седницама, градски начелник, др Светислав Поповић, захвалио се Ивану Маковцу и др Николи Фугеру на пожртвованом и несебичном деловању у интересу градске општине.¹⁹

Др Никола Фугер је и након рата обављао високе функције у Градском поглаварству у Земуну и имао значајну улогу у развоју правне регулативе Краљевине СХС, касније Краљевине Југославије.

Наведимо и то, да је, када је Општина Земун 1934. године припојена Општини града Београда, за старешину Градског одељка Општине града Београда у Земуну постављен др Никола Фугер.²⁰

Његов изузетан допринос, и његова преданост у раду, истакнута је и на Првој редовној седници Градског већа Општине града Београда, одржаној 3. фебруара 1939. године, на којој је донета одлука о његовом пензионисању, на лични захтев.²¹

Градски већник, др Петар Марковић је, том приликом, *изнео његову дугогодишњу примерну и предану службу у Земунској општини, и доцније Одељку Општине Београдске у Земуну. Г. Марковић је нарочито подвукао научну спремност и образовање др Фугера, истичући да је ту своју спремност ставио у службу Земунске општине и њених грађана, за време од 37*

¹⁹ ИАБ, ЗМ, инв.бр.3607, 63/1919.

²⁰ *Наименовање старешине одељка Општине града Београда у Земуну... за старешину одељка Општине града Београда у Земуну одређује се др Фугер Никола, градски виши саветник раније Општине града Земуна, Београд, 1. април 1934, Београдске општинске новине, број 14, 5. април 1934.*

²¹ ИАБ, Књига Записника одлука Градског већа града Београда, инв.бр.85, 1938/39, стр.143, 147, 201-203.

година. Преко тако плодног и значајног рада др Фугера не би требало прећи ћутке, и с тога сматра да у Градском већу треба изразити признање и захвалност овом ретком савесном градском чиновнику.

На истој седници прочитано је и писмо председника Општине града Београда, Владе Илића, упућено др Николи Фугеру, у коме је, у име Градског већа и своје, изразио признање и захвалност др Николи Фугеру за плодан и савестан рад: *Вашиим повлачењем, рекао је између осталог г. Претседник из градске службе којој сте посветили своје високо образовање, најбоље године живота, своју увек будну пажњу и велики смисао за конструктиван рад, Општина београдска, и нарочито њен Одељак у Земуну, губе ретко савесног радника и вредног васпитача млађих чиновничких генерација.*

Др. Никола Фугер, правник, политичар, бавио се управним правом, општинском самоуправом и финансијама. Написао је више закона. Учествовао је на многим скуповима и држао предавања: о Закону о градовима и Закону о комуналним финансијама, спровођења Грађевинског закона.²² Писао је за *многе* часописе, од 1903. до 1942. године.²³

Умро је у Земуну 19. септембра 1942, у 65-ој години.²⁴

Сахрањен је на Земунском гробљу у породичној гробници.²⁵

Сажетак: Објавом рата 28. јула 1914. г. за српски народ у Земуну настали су тешки дани. Репресија над становништвом, у виду одмазди и интернација, оставила је неизбрисив траг у историји овог града. Један од оних који је, као градски већник, био присутан у Земуну од почетка до краја Великог рата, био је правник др Никола Фугер. Др Н. Фугер рођен је 2. јуна 1877. г. у Сиску, а у Земуну је провео радни век. У молби за одликовањем др Николе Фугера, од 9. фебруара 1919, из уреда Градског заступства у Земуну, наводе се његове заслуге према српском народу за време Првог светског рата, којима је задужио „не само град Земун него и целу државу“. У својим извештајима, које је поднео Градском

²² Општинске новине, Београд, 1. јун 1933, стр 73.

²³ http://hr.sciencegraph.net/wiki/Nikola_Fugger

²⁴ *Разгледач мртваца др Чучковић у Земуну, др Никола пл. Фугер, римокатолик, градски виши савјетник, Земун, 65 година, неочењен, место смрти Дубровачка бр.7, умро 19.9.1942. у 4h, датум сахране 20.9.1942. у 16h, узрок смрти Carcinoma ventriculi, Земун, 20. септембра 1942, др Чучковић, ИАБ, 220 (Котарски суд у Земуну), инв. бр.2555/1942.*

²⁵ Земунско гробље, парцела 19, гроб 290.

заступству марта 1919, Др Фугер је изнео рад Градског поглаварства за време Комесаријата у периоду 1914-1918. Поменути извештаји садрже податке о дешавањима у Земуну за време Првог светског рата. Пензионисан је, по својој молби, 3. фебруара 1939. године. Тадашњи председник Општине града Београда, Влада Илић, упутио је др Николи Фугеру, у име Градског већа и у своје име, признање и захвалност за плодан и савестан рад. Др Никола Фугер умро је у Земуну 19. септембра 1942. године.

DR NIKOLA FUGGER, A PARTICIPANT AND A WITNESS OF THE GREAT WAR IN ZEMUN

Summary: After the declaration of war on July 28th 1914, difficult days began for Serbian people in Zemun. Repressions, retaliations and internments of the citizens, had left everlasting trace in the history of this city. One of the citizens who lived in Zemun from the beginning until the end of the Great War was a city councilor and a lawyer Dr Nikola Fugger. Dr Fugger was born on June 2nd 1877 in Sisak, and spent his professional life in Zemun. The application of the City Council of Zemun concerning the decoration of Dr Nikola Fugger from February 9th 1919, described all his merits for helping Serbian people during the First World War, “and not only the city of Zemun, but the whole state owed him gratitude”. In his reports to the City Council of Zemun in March 1919, Dr Fugger presented the work of the City Council during the period of the Commissariat between 1914 and 1918. Those reports contain information on events occurred in Zemun during the First World War. He was retired on his own request, on February 3rd 1939. The President of the Municipality of the City of Belgrade at that time, Vladallic, paid respect and expressed gratitude to Dr Nikola Fugger in the name of the Municipality and in his own name, for his conscientious work. Dr Nikola Fugger died in Zemun on September 19th 1942.

Мара Шовљаков

ОШ “Десанка Максимовић”, Футог

УТИЦАЈ СРПСКИХ ДОБРОВОЉАЦА И ГЛАДИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА РЕШАВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ И СОЦИЈАЛНОГ ПИТАЊА

Сажетак: Рад указује на две паралелне ратне појаве, добровољачки покрет и глад. Аутор указује на драматичне прилике које су допринеле обликовању националне свести. Паралелно са великим ратним сукобом, одвијала се српска ратна драма, чији су актери тражили излаз у националној интеграцији.. Добровољачки покрет, се темељио на историјском искуству и националнополитичким тежњама ослобођења и уједињења. Националне, социјалне, политичке прилике, биле су у време мира генератор миграција, нарушиле су националну структуру простора. Немилосрдни прогони, депортације, интернирање, допринеће кулминацији српског националног питања. Национални рад добровољаца, је спремност на солидарност, жртвовање, ради остварења идеје ослобођења. Истовремено у Босни и Херцеговини, током 1916. услед шестомесечне суше, настаје глад, која је погодила нејач, жене и старе. Изложени ратним патњама, руководе се вековним искуством, у потрази за храном, селе се спонтано и организовано крајем 1917. у Славонију, Хрватску, Срем, Бачку и Банат. Тежња ка заједништву, мотивисала је прво настанак покрета добровољаца, глад је подстакла настанак Одбора за слање деце, састављених махом од учитељица и свештеника. Иако је акција имала карактер приватне иницијативе, власт је вршила надзор, имала увид у поступке, број деце, кретање специјалних возова са децом. Српски народ у ратно време у јужној Угарској је акцијом збрињавања

путем организовања Средишњег одбора у Новом Саду, и месних одбора за прихватање, омогућио је масовно спасавање деце Босне и Херцеговине од глади. Изражена добровољна активност је показатељ високог степена народне свести о историјској нужности националног повезивања.

Кључне речи: глад, миграције, добровољци, деца, Босна и Херцеговина, Војводина, колонизација, Први светски рат, Шећеров, Средишњи одбор

Српски национални покрет, подстицан је у различитим временским периодима, рановрсним узроцима, политичким, економским, културним и верским притиском, од стране стране власти. Покрет је изражавао стање духа, националну тежњу и спремност народа да се супростави страном притиску. Националним питањем, са позиција империјалног интереса, бавио се дипломата Бењамин Калај, тврдио је да се „српско море“ разлива преко Дрине све до Уне. Аустроугарски министар спољних послова, препоручивао је да се на левој обали Дрине населе католици и тако онемогући српско уједињење.¹Пресецање „српског мора“ вршило се и у Посавини другом рејону антисрпског притиска. Наступило је и почетком 20. века, време изузетно трагично по српске националне интересе у Босни и Херцеговини. Током Првог светског рата, Аустроугарска је непријатељским односом према српском становништву, допринела стварању покрета добровољаца, који су напуштали моћну царевину Хабзбуршку монархију и прелазили на страну слабије краљевине Србије. Истовремено свест о националном, духовном, културном заједништву, усмерила је масу гладне српске православне деце из Босне и Херцеговине у српске делове Војводине, Славоније и Хрватске. Деца су у потрази за храном, стизали месецима, током 1917. и 1918. на подручје житнице, где су смештани код домаћина, спремних да им понуде спас од најстрашније смрти. Миграција деце у време зимских месеци, за време рата, значиће пут послератне колонизације добровољаца.

Контекст дешавања указује на комшијску бруталност, коју су искусили Срби у време Првог светског рата, када су муслимани и Хрвати добили прилику да искажу лојалност Аустроугарској држави. Страдало је 200.000 Срба, након прогона и затварања. Отварани су по избијању

.....
¹ Томислав Богавац, *Етничка слика Босне и Херцеговине пре и после Дејтона*-Историја 20. века, број 2, Београд 1996, ст. 94.

рата први логори у Босни и Херцеговини.²³ Само протеривањем, око 5.000 српских породица у Србију, на почетку Првог светског рата, створени су услови да се насели у Босни и Херцеговини, преко 90.000 углавном санџачких муслимана.⁴

. Излаз из деликатне ситуације, наметнуте великим ратним сукобом, преточио се још 1914. у Босни и Херцеговини у добровољни одлазак у српску војску. Национални, социјални и морални мотиви били су одлучујући фактор, израз високог степена националне свести, тежње ка интеграцији српског народа. Егзистенцијална, социјална и национална драма тражила је излаз у националном солидарисању, подизању свести идентитета. Интегрисање се одвијало као израз историјске нужде, почивало је на вери и традицији конзервативног српског друштва. Израз добровољац одомаћен је као појам за учеснике Кочине Крајине, још с краја 18 века, протеже се кроз 19. век у време првог, другог српског устанка, револуције 1848, босанско-херцеговачког устанка 1875-1878, кроз балканске и Први светски рат.⁵ Четнички одреди, настали

² Владимир Ђоровић, *Црна књига*, Београд 1989, ст. 74, 132. Логор у Добоју прошло је 45.791 особа, логор у Араду прошло је 5.500 невино прогоњених Срба из Босне и Херцеговине. Одатле су упућивани у Шопроњек и друге логоре у Мађарској.

³ Томислав Богавац, *Нестајање Срба*, ст.237.

⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, други том. Београд 1989. ст. 85, 86.

⁵ Покрету су претходили комитски одреди у балканским ратовима, затим су дошли до изражаја добровољци на Дринском фронту 1914. Перо Слијепчевић, наводи да су се створили „као из земље“, имали су стални додир са непријатељем: 1. Одред мајора Војина Поповића, Вуков, од Дрине до Лознице, од 700 добровољаца, највише су из Босне и Херцеговине. Током 1915. Преименован у Први добровољачки батаљон. 2. Руднички одред мајора Војина Танкосића, од 700 бораца, 320 је из Босне и Херцеговине. 3. Горњачки одред: Чета Косте Тодоровића од 150 бораца, Чета Владимира Бана од 150 бораца 45 су Херцеговци. 4. Златиборски одред, под командом Душана Димитријевића, са 150 четника, штитио одступницу од Вишеграда ка Ужицу. 5. Вечићев одред, од 250 четника, учесници исто „босанске офанзиве“, спуштали се до Пала и Сарајевског поља. Треба навести 700 Херцеговца, распоређена у три батаљона у црногорској војсци, Гатачки батаљон од 200-300 добровољаца, под командом Војина Зимоњића. Затим, Требињски одред, под командом војводе Ђуре Петровића. Затим Бокешки добровољачки батаљон, од две чете са 260 војника. Почетком 1915. из Бања Луке, преко бечких студената стигла је Београду понуда за подизање буне, што није прихваћено. Добровољци на Власини, организоваани од мајора Војина Поповића. Прерастају у Први добровољачки батаљон, ствара се и Други добровољачки батаљон на челу пуковник Драгутин Димитријевић, затим Трећи добровољачки батаљон, пристигли из Русије, били су махом из Босне и Херцеговине и Војводине. Настао је још и Четврти добровољачки батаљон, они су држали 20 км. линије на фронту. Добровољца из Русије, стигли су у периоду август-

почетком 1914. укључили су у свој састав пребеге из Аустроугарске, пореклом из Босне и Херцеговине и Срема. Руднички четнички одред, састављен од 320 добровољаца из Босне и Херцеговине.⁶ Најмасовнији израз добио је српски добровољачки покрет у периоду 1915-1918. Масовно пријављивање у добровољце започело је српско посланство у Петрограду, крајем 1914. Око 1500 добровољаца успело је са руског фронта да дође 1915. у Ниш. Одлазило се у добровољце са уздигнутом српском тробојком и натписом „за крст часни и слободу златну Срби осветници“. Добровољци скупљени у Одеси формирали су I и II Добровољачку дивизију. Јунаштво је исказала I Добровољачка дивизија од 18.500 људи, у бици на Добруци, где је септембра 1916, само у једној борби страдало је 4000 добровољаца. Дивизија је због исцрпљености повучена, када је избила руска револуција, што је имало утицај на психу и мотиве добровољаца. Попуна десеткованих редова српске војске, наставља се са успехом. Срби дезертери, из аустроугарске војске долазе са источног фронта. Прва бригада успела је да се код Архангелска укрца у бродове и преко Енглеске пребаци у Солун. Друга бригада је преко Сибира, Јапана, преко Океана превалила дуг пут до Солуна.⁷

Политичка позадина указује на комплексност настанка добровољачког покрета. Основни мотив, налазио се у идеји српске народне мисли, идеје уједињења, па је покрет имао морални, политички и војнички значај. Савременик збивања, Перо Слијепчевић је у „инстиктивном патриотизму“, видео покретачку снагу, која је у периоду 1915-1917. упркос сукобу два гледишта, „југословенског“ и „српског“, одржала добровољачки покрет.⁸ Српска влада приступила је систематском раду око добровољачког питања током 1916. Министарски савет владе Краљевине Србије 29.2. 1917. донео је одлуку на Крфу, да свако лице које буде добровољно ступило у српску војску, да ће бити награђено

септембар 1915. око 3500. Ситуација се поправила маја 1916. Дошло је 12.563 војника, од тога 4997 из Босне и Херцеговине, и 4977 из Војводине, из Далмације, Хрватске и Славоније 2272. Формирана је у Одеси Прва српска добровољачка дивизија, од 17.925 војника који су јула 1916. упућени у Добруцу. Стигло је током 1917/18. из Русије на Солунски фронт, 12.694 добровољаца. Добровољаца из Америке, до краја 1916. било је 5.000. највише Херцеговци, Бокељи и Личани. Види: Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, Загреб 1925. ст.1-17.

⁶ Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, Београд 2014. ст. 24, 25.

⁷ *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1929. ст.19-20. и 43.

⁸ Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, ст.18,21.

довољном количином обрадиве земље за насељавање.⁹ Добровољци се на солунски фронт прикључују 1917. са 20.000 војника, у моменту када је српска војска имала само 77.300 људи.¹⁰ Овим чином подигнут је борачки морал, јачала је идеја о братству и једнакости, створена је југословенска држава, настала на рушевинама два царства..¹¹

Незадовољство односом власти, према српском народу, затим, породицама српских мобилисаних војника, у Босни и Херцеговини, подстицало је револт. Напуштане су војне јединице Хабзбуршке монархије. Шећеров је записао: „покрет је водио наш свет ван домовине, морао је имати у првом реду национално-политички циљ: повратак у ослобођену и уједињену државу на целом нашем националном територију по сваку цену и цену живота“. Закључио је: „наш добровољачки покрет који је у својој суштини био исто што и национална револуција“. Овај покрет после Револуције у Русији укључио је социјална и економска питања, унео је нове димензије. Страх од аграрне револуције утицао је на српску владу да се прилагоди новим условима. Добровољачки покрет се темељио на националнополитичким тежњама ослобођења, и тражењу начина за превазилажење социјалних и психолошких проблема, везаних за исхрану становништва, чију је егзистенцију доводила у питање, појава звана глад. Писци српске историје, нису заобилазили ову тему, али је истовремено нису ни потпуно обрађивали. Она је била стални пратилац живота генерација, истовремено, појава глади дата је у књигама само као историјска позадина трагичних збивања.

Социјални немири захватили су село, почев од 1917. становништво је отказивало послушност Аустро-Угарској, настала је појава названа „зелени кадар“, која се везује за војне дезертере. Избегавање службе у аустријској војсци напунило је шуме дезертерима. Анархија је захватила и северне крајеве и Босну и Херцеговину. Село је било захваћено антиратним и револуционарним расположењем, које је тежило измени аграрно-поседовне структуре власништва над земљом. Повратници са фронта доносили су идеје Октобра које су налазиле пријем код сиромашних сељака. Социјални бунт пред крај Првог светског рата подстакнут појавама везаним за шпекулације и богаћење капиталиста и феудалаца, реквизиције у условима рата и страдања. Несташица хране и

⁹ Драган Тешић, *Закони Краљевине Југославије о добровољачком питању*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, ст.283.

¹⁰ Петар Пекарић, *Старо Турћево*, Историја насеља, Темерин 1999, ст. 73.

¹¹ *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1929. ст. 20.

одеће само је распирила незадовољство радника и сељака, који су били подстакнути одјецима октобарске револуције. Власт није била кадра да исконтролише горчину сељака наталожену за „десетину поколења“, која је у налету палила беговске куће и чардаке у Босни.... Сложена политичка и социјална ситуација једноставно, принудила је Народно вијеће СХС да донесе Посланицу сељацима 14.11.1918. да би се смирило веома напето стање изазвано социјалним немирима.¹²

Економски услови створени по окончању рата натерали су добровољце да траже земљу. Куће су остављене без мушке радне снаге током рата, ратници су затецали „праву пустош а место загрљаја својих драгих и милих права гробља“. Економски услови живота приморали су добровољце да после рата створе организацију. Тиме је Крфска декларација добила практичан значај у решавању социјалноекономске проблематике. Шећеров је спреман да критикује владе које су заборављале на крфски „завет“ Добровољачко питање коришћено је за уско партијске интересе.¹³ Критиковао је творце Закона о добровољцима јер су „деформисали саму идејну подлогу давања матријалне државне помоћи добровољцима. Суштина крфског решења...да се давањем земље свакоме, дакле чак и оном добровољцу коме земља стварно не би била потребна, на најтрајнији начин документује признање државе и нације према идеји добровољног пожртвовања појединца за слободу и срећу целине“. Критиковао је признање које је било израз неке врсте плате појединцу за учињено дело. Добровољачко питање наметнуло се после рата додатно као друштвено, политичко, социјално и економско питање, које је држава требало да разреши мерама реформе и колонизације. Постављало се питање броја добровољаца, Министарство војно при српској влади 23.9.1918. прикупило је податак за 21.000 добровољаца, од тога 7000 из Босне и Херцеговине:¹⁴ Видимо да је највише добровољаца потицало из Босне и Херцеговине, једна трећина, што указује на одређење народа према Србији. Стенографске белешке Уставотворне скупштине 19.4.1921. говоре да је до тада велепоседничку земљу у северним деловима добило 10.000 добровољаца..¹⁵

¹² Миливој Ерић, *Аграрна реформа и колонизацији у Југославији 1918-1941*, ст 100.

¹³ РОМС М.14.029. Шећеров, *Историја југословенске аграрне реформе и аграрног законодавства*, ст. 523, 529.

¹⁴ Никола Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Зборник радова са научног скупа у Кикинди 11 и 12. април 1996, Београд, 1996, ст.281.

¹⁵ Тома Миленковић, *Добровољци као корисници аграрне реформе у Југославији*

Савез добровољаца Југославије имао је картотеку са 40.000 добровољаца. Савез је укључио учеснике босанскохерцеговачког устанка и балканских ратова. Добровољци учесници Првог светског рата, по Дедијеру чинили су 40.000 Срба и Словена из пречанских крајева и 10.000 из Америке.¹⁶ Савез ратних добровољаца основан је 1919. на основу Уредбе о добровољцима, са намером да путем резолуција, меморандума, делегација и разговора, утиче на владу и парламент да се поштују прописи о добровољцима и решава добровољачко питање. Савез ратних добровољаца 1923. поднео је влади Меморандум у којој је подсећао на прописе, обећања и положај добровољаца у другим земљама да је повољнији. Захтевали су одвајање добровољачког питања од аграрне реформе. Тражили су планско насељавање у национално угрожене крајеве.¹⁷ Тек после доношења закона о добровољцима 1928. утицај добровољаца се поправио. Највише се обећавало у време пре избора. Добровољачко питање, део политичких прилика, заузимало је у *Заставиним* стубцима важно место. Радикали су преко *Заставе* представљани „као искрени пријатељи“ добровољаца. Демагошки су откривали читаоцима чињенице које су одговарале партијским интересима.. „Открили“ су читаоцима 1926. да је било 46.304 добровољаца, од тога је 30.000 са Солуна. Расподељени по покрајинама: Босна и Херцеговина 8.624, Војводина 7.669, Словенија 207, Славонија 1.193, Далмација 2.056, Хрватска 4.286, Црна Гора 219, Словака 306, батаљон Руса 5.402. Остали су 16.304 погинули добровољци Петра Мркоњића, добровољци из бугарског рата, Руси изгинули на Власини, Босанци у црногорској војсци, батаљон др Пивка, добровољаца из Америке.¹⁸

Политичке странке и међуратна друштвена јавност Краљевине Југославије прихватила је колонизацију у контексту миграција, као ширег процеса у циљу решавања аграрног питања од кога је зависила друштвена стабилност. Једино је КПЈ питање друштвене стабилности другачије сагледавала. Заузела је одбојан став према колонизацији и колонистима. Иза тога је био став Коминтерне да је Југославија версајска творевина, српски народ угњетачки, зато се до 1935. залагала за разбијање

1919-1941-Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, ст. 308.

¹⁶ Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, *Историја Југославије*, ст. 401.

¹⁷ Драган Тешић, *Закон Краљевине Југославије о борачком питању*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, ст.283-287, 298.

¹⁸ *Застава*, 14.11.1926.

Југославије. Фаворизовање досељењичког елемента по мишљењу КПЈ био је на штету националних мањина. Ревизију и анулирање резултата међуратне аграрне реформе, извршиће партија доласком на власт и спровођењем колонизације 1945. у Македонији, на Косову и Метохији на штету Срба.¹⁹

Добровољци су грандиозни учесници у стварању прве Југославије, на које се односе прве социјалнополитичке мере, која ће обликовати државу. Колонизација је отворила питање положаја добровољаца у време извођења аграрне реформе. Ова категорија, упркос привелегији права власништва над земљом, суочавала се са проблемима везаним за добровољачке компетенције, доделу поседа, стамбеним проблемом, економским недаћама. Право на земљу оствариле су две трећине добровољаца до избијања априлског рата, осталим добровољцима уместо земље требало је издати државне обвезнице. Добровољци су током рата доживели прави егзодус од стране окупатора, протерани, кажњавани и убијани. После Другог светског рата решењем Министранства унутрашњих послова ФНРЈ од 18.2.1947. написано је за Савез удружења ратних добровољаца да је профашистичка организација, забрањен је рад, имовина Савеза конфискована. Поред политичког разлога постојао је и економски, неспремност и немогућност власти да добровољцима из ослободилачких ратова 1912-1918. додели земљу, или исплати обвезнице.²⁰

Глад

Историјски гледано, миграције су стално присутне, као ратна и послератна појава, као израз (не)моћи, у решавању комплекса питања. Подстрек стално присутних миграција била је турска инвазија, затим аустријско-турски ратови, који су доприносили сеоби са југа на север. Нестабилности на тлу Босне и Херцеговине, допринеле су верске разлике три народа, политичко-економска борба условљена аграрним питањем, појачана балканским ратовима. Присутни су још психолошки, морални, економски мотиви, кметовски систем, пренасељеност становништва. Наведени су бројни узроци, који се непрестано преплићу и укрштају. Јован Цвијић изнео је да на Балканском Полуострву, нигде није већа

¹⁹ Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, ст.375.

²⁰ Момчило Павловић, *Забрана рада Савеза добровољаца ослободилачких ратова 1947. године*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд, 1996, ст. 395-405.

разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између красних области и планинских крајева динарске системе с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. Отуда се из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутиим земљама. Свакој јачој миграцији претходио је висок прираштај, пренасељеност, сиромаштво, глад. „Нигде сушне године нису тако неродне као у красним областима динарске системе, јер вода брзо отиче, реке пресуше, вегетација се осуши у Црној Гори, Херцеговини, Западној Босни, Далмацији, Истри. Ако би наступила серија таквих година онда би се становништво морало због глади исељавати. У целој високој динарској системи зна се за такве сеобе, од Велебита до Проклетија“. Цвијић, мотиве за сеобу илуструје причом о старцу који је јео оброк, док је снаја плакала, јер нема хране за њу и децу, старац испрегне волове из рала, закоље и приреди гозбу за укућане и село. Затим се исели у Србију. Овде је присутан понос и осетљивост, једна од особина динарског типа.²¹

Управо је српска склоност ка миграцији, у време ратова и глади, израз виталности духа, спремног да мења простор и истрајава у очувању националног, верског, културног идентитета. Традиција ратовања у четама, буне и устанци, као део живог сећања, преносе се у 20. век. Иако је прорачуната демографска политика аустроугарске власти, вешто креирала јачање католичког елемента, настојала је да очува односе који ни једној страни, све до Првог светског рата неће донети предност. Историчар Милорад Екмечић, навео је, да се одметање у гору повећало у време гладних година. Повећавао се и број кривичних дела, и хајдука, које су власти немилосрдно гониле.²² Политичке прилике у Босни и Херцеговини условљене су бурним превирањима, ратним годинама, које су довеле до етничких промена, исељавања Срба у Србију. Исељавају се током 19. века, после више епизода Босанско Херцеговачког устанка, између 150.000 и 200.000 Срба, затим се до Првог светског рата иселило више од 200.000.²³ Исељавање је умањило Србе, после три деценије власти Аустро-Угарске, Србе, са 51% пали су на 43%. Угрженост у социјалном погледу српског односно православног становништва указује 1910. и етнички састав становништва.²⁴ Повећање римокатолика условљено

²¹ Јован Цвијић, *Сеобе и етнички процеси у нашем народу*, Београд 1922.ст.152,153,154.

²² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. ст.28.

²³ Томислав Богавац, *Нестајање Срба*, Ниш 1994, ст. 237.

²⁴ Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*, ст.102.

је било досељавањем страних етничких група. Затицали су заостало патријархално друштво, верски подељено, и неписмено становништво. Писмених грађана је само 11,95%, сељачог становништва било је 87%. Наведени подаци указују на деликатне друштвене прилике, заостало друштво. Историјски развој оптерећен је бројним конфликтима, који су имале за последицу пад прираштаја. Први светски рат изазвао је највећу демографску катастрофу, управо због последица рата и глади.

Живот у Босни и Херцеговини, оптеретио је аграрни проблем, као економски и политички узрок сталних аграрних немира и буна. Економска структура становништва упућује на поседовне односе, где су Срби са 26% слободни сељаци и кметови са 74%. Аустроугарска није желела да укине феудалне односе и ослободи сељаке кметства. Услед бројних конфликта, остала је неприхваћена политичка власт окупатора. Нерешени аграрни, друштвени и социјални проблеми оптерећивали су живот, стварали констатнтну тензију која је стремилa разрешењу. Подаци указују да су Муслимани поседници са 91%, Срби само са 6%. Муслимани су слободни поседници, сељаци са 57%, Срби са 26%. Неравноправност у друштвеном, економском и социјалном статусу православног српског становништва биће узроком незадовољства, буна и сеоба. Сprovedено је и после Првог светског рата, планско пресељење унутар границе државе СХС, ради решавања питања хлеба, повукло је православно становништво махом у источни Банат, северну Бачку, затим Косово и Метохију, и Македонију.

Глад као појава, у време мира и рата, стално је лебдела, била претња егзистенцији, утицала на кретање становништва, у изузетно тешким годинама доносила смрт. Потресне околности, изазване Првим светским ратом, оживеле су стари сценарио страдања од глади. Босна и Херцеговина. Глад је косила становништво, измучено од ратне неизвесности, траума везаних за прогон, интернирање, затварање. Становништво је трпело последице посустале ратне привреде, недостатка хране. Монархију је у Првом светском рату, поред војних проблема, стања на ратишту, највише притискало прехранбено питање. Аустро-Угарска је по изјави војног министра из априла 1917. имала материјалне и људске резерве до зиме 1917.²⁵ На основу наредбе од 16.8.1916. спроведено је снимање залиха животних намирница, чији је биланс изразито лош, па је за 1916/17. за исхрану било позтребно увести 10.000 вагона жита. На интервенцију

²⁵ Богумил Храбак, *Дертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914-1918*, Нови Сад 1990, ст. 41

Заједничког Министарства финансија и Земаљске владе у Сарајеву, могло је да буде одобрено 16.000 вагона из Мађарске, угарска влада то је смањила за 4000 вагона. Мањак је приморао власт на ново редуковање квоте на 6 кг жита, што је становништву пало тешко, јер му је главна храна био хлеб. Посебно погођени били су јужни и источни котори из којих је становништво бежало пред непријатељем и било евакуисано због ратних операција, а вратило се тек 1916. Влада је том питању посветила пажњу преко двеју институција: *Центра за опскрбу животних намирница* и *Департамента владе за ратну опскрбу*. Влада је слала помоћ, али не у довољној мери. Прве вести о смрти од глади стизале су у пролеће 1917. Сеоске старешине и жандари били су задужени да о сваком случају пошаљу извештај. До првог априла 1918. из мостарског округа се иселило у потрази за храном 1.533 лица, из бихаћког 5728, из тузланског 50 лица, која су углавном отишла у Хрватску, Славонију и Угарску, на пољопривредне радове. Том чисто приватном акцијом руководили су верски достојанственици свих вероисповести, па је до половине априла у Хрватској и Славонији смештено 3.759 римокатоличке деце и 1909 православне и 120 муслиманске, у Сарајеву су основана два дома за ратну сирочад, а трећи је планиран.²⁶

Исељавање се спроводило из патриотских, егзистенцијалних разлога. Глад је имала психолошку, социјалну димензију, која је довела до ратне колонизације деце, по чијем обрасцу је извршена послератна колонизација. Поред наведених узрока, током 1917. завладала је глад, расељено становништво без алата, сточног фонда, затекла је суша у лето, у зиму цича. Помрло је у Босни и Херцеговини, по званичним статистичким подацима, од глади 100.986 деце до десет година старости. Захваљујући приватној иницијативи, акцији широких размера, спаса ради, одведено је у Хрватску, Славонију и Војводину 12.270 деце из Босне и Херцеговине, како би се прехранили и спасли од смрти.²⁷

Глад у Босни и Херцеговини, добровољачки покрет су мотиви за покретање питања српске националне интеграције. Снажно присутне манифестације глади, у време рата, узнемириле су српско становништво, у јужној Угарској, које је спровело акцију збрињавања деце. Током зиме 1917/1918. хиљаде деце, специјалним железничким композицијама

²⁶ Ђорђе Микић, *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914-1918. Бањалука 2011. ст 327 ст.*

²⁷ Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, ст.233*

кренуло је из Босне у Војводину. Босанско-херцеговачка деца нашла су се у Војводини, због глади, појаве широких размера, која се до тада није памтила. Настала услед суше, која је уништила сваки усев у пасивној Босни и Херцеговини, сиромашној приносом и у нормалним годинама. Помор деце ширио се као епидемија. Војводина је истовремено патила у рату, оптерећена реквизицијом, знатно смањених резерви хране, спремна на солидарност. Како би спречили да се број српских гробова повећа, прикључили су се акцији Средишњег одбора за заштиту породица мобилизованих и погинулих војника из Хрватске и Славоније, установљен при Земаљској влади у Загребу.

Пораз на фронту, велики губици у људству, пад производње, несташница прехранбених производа, масовно дезертирање из војске, појава „логоша“ и „зеленог кадра“ заостриће националне, социјалне и политичке проблеме. Питање опстанка Монархије заостравало се током 1917. након ублажавања мера ратног режима и буђења политичке активности. Незадовољство становништва режимом утицало је на стварање одбора који су у почетку имали хуманитарни, затим национални и политички значај. Тим поводом крајем 1917. године настао је у Новом Саду **Средишњи одбор за Бачку, Банат и Барању ради прихватања ратне сирочади из Босне и Херцеговине.**²⁸ Поред хуманитарног рада Одбор је себи ставио у задатак да припреми Војводину за отцепљење од Угарске и Присаједињење Србији.²⁹

Сплет догађаја је подстицај за настанак и рад **Одбора за смештање православне босанско-херцеговачке деце** у Новом Саду. Установљен са 14 чланова, настао 14.12.1917. Председништво одбора чинили су: Зорка С.Лазих,³⁰ др. Коста Хаџи, Јелена Остојић и др. Игњат Павлас. Одбор је 17.12.1917. издао проглас Србима и Српкињама Војводине, са апелом на дарожљивост и милосрђе, према браћи у невољи. Апел је указивао на хумани и национални аспект, изражен кроз мисли и осећања исписана у

²⁸ Љубомирка Кркљуш, *Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918, -Зборник, Присаједињење Војводине Краљевини Србији, Нови Сад 1993, ст.13*

²⁹ др Стефан Чакић, Улога српске православне цркве у присаједињењу Војводине Краљевини Србији 1918, -*Зборник, Присаједињење Војводине Краљевини Србији, Нови Сад 1993, ст.180*

³⁰ Зорка Лазих(Нештин, 1878-Нови Сад, 1.12.1948)синовица Светозара Милетића удала се за писца Симу Лукиног Лазиха, сама публициста и уредник. Писала је о женском питању и теме из педагогије. Власник и уредник листова *Врач погађач* и *Дечије новине*. Сарадник листова *Застава*, *Женски свет*, *Жена*, *Књижевни југ*. Види *Лексикон писца Југославије*, књ. 3, Матица српска 1987, ст. 621

прогласу. „Крв, наше крви, они са којима заједнички мислите и осећате, измучени глађу, напаћене душе према којој страшна смрт већ грчевито пружа своју косу, у самртним мукама горку поруку шаљу вама, вама браћо и сестре! Студени ветар који немилостиво бије оронеле домове глађу изнурених мученика, бесни и око вас те вам преноси јаук жена, многу исплакану сузу њихову, цвилење невине деце, која склопљеним ручицама вичу према вама: помоћ, помоћ! Сваки онај који има у себи искру милосрђа и братске љубави, мора чути лелек изгладнеле деце, мора разумети самртни поздрав своје босанске браће и мора запевати са гусларом:

И мене је жао било,
жао било двају сиротана,
па ја узех два сиротана,
одведох их доле на чаршију,
нахраних их хлеба бијелог....“

Срби новосађани, свесни својих дужности, пошто су добили дозволу од власти, склопили су Одбор са намером да прима и намешта босанску децу, којој прети задатак да умре од глади. Уверавамо свакога, да су наше полицијне и управне власти пристале, да човекољубивим делима потпомогнемо бедне Босанце, особито њихову децу, те нико не може имати неприлика због учињеног доброг дела.

Позивамо синове и кћери српскога народа у Бачкој, Банату и Барањи да журно саставе у свом месту одборе за смештање Босанско-херцеговачке деце и за потпомагање Босанске сиротиње, те да ти одбори у народу напишу све, који желе примати децу или старије на исхрану и негу, и да потом јаве резултат свога рада ујвидечком (новосадском) одбору на адресу др Игњат Павлас, адвокат Ујвидек. Уједно молимо да се приступи купљењу прилога у горњу сврху, те да се исти шаљу на адресу Г. Душан С. Моношевића, трговца у Ујвидеку. Најмањи прилог примамо са највећом благодарношћу.³¹

Други извор указује да је Новосадски **Средишњи одбор** држао своје седнице у Дому српске трговачке омладине, Српској вишој девојачкој школи, односно Српском учитељском конвикту и канцеларији др Миливоја Поповића. Одбор је по том извештају имао 14 чланова: Зорка С. Лазић, Јелена Остојић, др Коста Хаџи, Ђорђе Велић, Меланија Стакић, Душан С. Монашевић, др Игњат Павлас, Евица Павковић, Даница Томић,

.....
³¹ Службени лист Дунавске бановине, Нови Сад 1938, ст.4 и Споменица ослобођења Војводине 1918. Нови Сад 1938, ст. 24,25

Јаша и Милица Томић, Мита Ђорђевић и Душан С.Марковић. Одбор је у свом саставу имао истакнуте личности, које ће убрзо преузети Српски Народни Одбор, организацију власти у прелазном периоду, времену слома Аустро-Угарске и успостављања власти Краљевине СХС. Мукотрпан је био пут за покретање акције, народ опседнут последицама рата живео је у страху и тескоби. Зорка Лазић је председница новосадског одбора, затим члан одбора за Заштиту деце.³² Зато је у два маха покушала да покрене акцију спасавања гладне деце из Босне и Херцеговине. Чинила је то у време када је акција Хрвата била у замаху. Збрињавање је споро заживело, страх да ће задоцнити приморао је да напише преко 300 писама у разна места, како би подсетила „своју браћу и сестре“ да не чине само хришћанско дело „него испуњавамо и своју националну дужност; спасавамо народу потомство“. Зорка Лазић наводи да је писала „отворено, искрено, „велеиздајнички“, јер случајно у тај мах не беше цензуре“. Послао је Одбор преко 10.000 штампаних писама. Опет је успех изостао. Она наводи да је помрло 160.000 деце, а да је само 20.000 спашено. Заслугу за највећи део спашене деце имали су Хрвати. Разлог за равнодушност према деци видела је у понашању савременик. Једни окренути стицању богатства, други славе, а највећи преживљавању, нису уочавали недужне жртве рата, остављене саме себи, заборављене.³³ Поред личног обраћања истакнутим личностима широм Војводине, оглашава се преко *Дечијих новина*. Преко песме писне у десетерцу, у маниру епске песме, настали су стихови који актуелизују скуппоћу и немаштину:

Рани мајка два сина нејака.

У зле дане, у године гладне.

Кад је била понајскупља рана.

Ока брашна тридесет динара.

Аутор настоји стихом заинтересовати читаоце, у дане кад је још скупља храна, пробудити емоције и укључити у акцију солидарности, „јер ти сиротићи, који су дошли, који долазе и који ће још доћи-то су деца браће отаца наших и јетрвица матера ваших. То су браћа и сестре ваше...“³⁴

Зорка Лазић је описујући тренутну немоћ, написала да је први пут

³² ИАГНС Ф 150 14,278/1823. Градско поглаварство, званична сведоџба Зорки Лазић да је урдник *Дечијих новина*, *Врача*, *Кола напредних женскиња*. Водила акцију за националну пропаганду, уверење се издаје ради признања „година рада на национално-просветном пољу“ да је водила акцију „за националну пропаганду“.

³³ *Дечије новине*, Нови Сад 1.1. 1919, број 5

³⁴ *Дечије новине*, Нови Сад, 1.11. 1918, број 3

зажалила што је сирота па није учинила што је требала, но учинила је оно што је могла, покренула је *Дечије новине*. Дубоко жалећи губитак српског поколења, она пише „То је окрњена наша снага, подсечене жиле наше садашњости и будућности. Но нема те правде и силе, која би нам могла тај губитак вратити. Нема те освете, нема те славе, која би нас могла заслепити, да те невине жртве заборавимо!“³⁵

Акција је у старту ометана од великог жупана у Сомбору, 18.2.1918. Ометао је смештање деце, под изговором да нема писмено упутство. Одбори у Сарајеву, Загребу и Новом Саду, затим вршачки владика Гаврило Змејановић, тражили су поред одобрења и оброк животних намирница за смештену нејач и сирочад. Тек 27. 2.1918. из Загреба стигло упутство да је слање допуштено за цело подручје Угарске. Владика темишварски Георгије Летић, јавио је 23.2.1918. новосадском одбору да ће власти дозволити смештање по упутству, које је издао министар. Торонталски жупан наредио је неколико дана касније издавање obroка животних намирница придошлој деци. Исту наредбу издао је велики жупан Срема тек 4.8.1918. Градоначелник Новог Сада известио је Великог жупана да су деца која су услед недостатка основних средстава за живот напустила своје домове у Босни била смештена у Забавиште у Ченејској улици.³⁶

Први транспорти стигли су почетком 1918. у Бачку, бројали су 50 до 100 душа. Смештени су у Нови Сад, на салашима и околини. Затим С. Бечеју, С.Сивцу и др. Интезитет стизања бележен је у Винковцима, Броду. Транспорт у Винковцима од 18.2.1918. имао је 270 деце, транспорт приспео у Брод 28.2.1918. имао је 300 деце, затим 13.3.1918. дошло је у Винковце 650 деце, два дана касније још 230. Потом 17 3. 1918. пристигло још 180, да би 4.4.1918. дошло 600 деце. Упућено је за В.Кикинду 20.4.1918. године 300 деце. Послато у априлу и мају за Вршац 300 деце, Земун 30 деце, јуна месеца за Панчево 200 деце....³⁷

Након сарајевског атентата, била је пресечена свака национална акција. Манифестација солидарности са браћом из Босне и Херцеговине, био је значајан корак у изражавању националних и хуманих осећања. Зато је ангажовање Срба из Војводине имало прворазредни значај. Одбор је радио на пословима око чувања и смештања босанске деце. Одбор су водили председник др Коста Хаџи, тајник Јелена Остојић,

³⁵ *Дечије новине*, Нови Сад 1.1. 1919, број 5

³⁶ ИАГНС Ф1 киг 6186/1918.

³⁷ *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1938, ст. 25

благајник Душан С. Монашевић.³⁸ Једино место окупљања српског живља у Новом Саду била је болница Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња. Она је у време Првог светског рата, када су била забрањена српска душтва и штампа, збориште у којем се за време депресије народ соколио, верујући у лепшу будућност. Простор је обезбеђен од Српског учитељског конвикта, захваљујући Аркадију Варађанину. Учитељски конвент служио је за окупљање средишњег одбора за смештање и помагање босанско-херцеговачке деце, из тога одбора се развио и Српски народни одбор, који је организовао власт у доба слома Аустро-Угарске монархије.³⁹ Значајну улогу имала је Марија Плавшић, подпредседница 1914-1918, вршила је дужност председнице Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња.

Акција је започела организовањем Месних одбора ради пријема деце по целој Војводини, што је наишло на општи одзив међу општинама. Тако да су први транспорти могли бити одмах упућивани. Заслуге за организовање акције за прихватање деце имао је вршачки владика Гаврило Змејановић, темишварски Георгије Летић, и председник Српске црквене општине у Великој Кикинди, Марко Богдан. Акција се раширила, како је то написао Димитрије Кириловић „да није било онде готово ни једног српског места које није пријавило већи или мањи број српских домаћина, да желе да приме босанско-херцеговачку децу. Исто тако и у Бачкој било је доста општина које су одмах прискочиле браћи у помоћ“. Глас новосадског одбора одјекнуо је и до најудаљенијих Српских оаза тадашње Угарске. Тако, српска црквена општина у Сент Андреји, код Будимпеште, шаље у Нови Сад 1069 круна на име помоћи за акцију босанско-херцеговачке деце и пише: „Од лелека несрећних Босанаца задрхтали су растужена срца и овдашње северне браће. И нас тишите ране јадне Босне. Кад крути северац, силно затресе снажно стабло дрвета, онда немоћно задрхћу и слаби огранци. Кад од страховите студени чврсти чокот почиње да мрзне, онда мора да свене и најдаља положница. Не живимо у изобиљу. У непосредној близини престонице, скупоба и немаштина силно наваљују на нас као сиње олово. Зато и нисмо могли узети к себи ту јадну сиротињу да исхрањујемо, кад и сами једва животаримо. Уместо тога, доприносимо своју скромну лепоту овим прилогом“. Расута у мађарском мору, јављала се истог гласа, српска колонија у Дебрецину, затим, места у Банату: Деска, Батања. Имали су

³⁸ МС ДК 228, Друштво за заштиту деце, Нови Сад 1918, Плакат

³⁹ Женски покрет у Војводини, Нови Сад 1933, ст. 190-194

исти став, који се понављао као рефрен: „Нисмо ради да изостанемо иза наше остале браће....“

Пред крај рата, стихија је надвладала намеру Монархије да очува власт, која је била уздрмана војним поразом, социјалним превирањем под утицајем октобарске револуције. Појава зеленог кадра, дезетерства из војске одраажавала је немоћ власти. Највећи утицај у народу крајем 1918. имао је Јаша Томић, под чијим је утицајем и угледом организован збор у Новом Саду. Талентом бриљантног говорника утро је пут схватању да треба после рата спречити несрпску одмазду, јер су то учинили несрпски суграђани.

Ради очувања „реда и мира“ створена је „Српска народна стража“ и Српски народни одбор под председништвом Јаше Томића. Одбор је настао из Средишњег одбора за Банат, Бачку и Барању за прихватање и смештај деце из Босне и Херцеговине. Формиран 14.12.1917. у Новом Саду. Међу члановима одбора били су најутицајнији радикали Коста Хаџи, Мита Ђорђевић, Милица Јаше Томић, Јаша Томић се прикључио при повратку из интернације. Политичке странке и групе узеле су учешће у раду одбора. Захваљујући хуманитарном раду широм Војводине Средишњи одбор формирао је више одбора како би сместио неколико хиљада гладне деце из Босне и Херцеговине у Војводину. Организација социјалног карактера прерасла је захваљујући потребама у политички орган Српски народни одбор.⁴⁰

Очајно стање деце било је видљиво. Мршаво и измучено тело, било је више костур, слабо обучен, прозебао, ручице са комадом нечег што је подсећало на хлеб. Хранитељи деце, морали су као родитељи да их приграбе. Захвалност родитеља босанске деце стигла је након слања првих транспорта из Приједора, написано од стране учитељице, упућено члану новосадског одбора.⁴¹

⁴⁰ Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад 1986, ст.288 и 289

⁴¹ „Поштовани пријатељу, поздрављам вас са неколико топлих и искрених речи у име овог краја, земље ове, у име оца који вам дадоше снагу, децу своју да их сачувате, да им се свијећа не угаси, огњиште не описти, у име мајки које плачу благосиљајући дан среће који однесе чеда њихова у ваш лијеви и питоми крај, у долове топле, у крило сестара које љубе сиротињу нашу, у име продужења вијека мученичког народа нашег. Хвала вам у име свију. Невоља наша нема ријечи да је опише. Ви, кога срце боли лако ћете прочитати све што каже дјечије око, дјечија душа. Такав поглед носи као удес свој сва Босна. Само велика невоља у стању је да растави мајку од дјеце, дијете од мајке. Растанак доноси страшну бол увјек а само не данас кад коси смрт, коса глади стоји над главама голе, биједне, гладне сиротиње наше и кад костури који мру на пустом, хладном огњишту и очају јече и са љубави која самртницима диже снагу моле

Полазак деце из раштрканих места, удаљених од градова, без путева и железнице био је скопчан са муком. Путовало се прво пешке од Фојнице до Невесиња 18 км, затим, услед смрзавања пута, крајем децембра 1917, аутомобили нису могли ићи узбрдо, зато су деца морала кренути пешице до Мостара 42 км. Требало је да 60 мање деце пешачи два дана, водио их је поп из Невесиња Душан Гачиновић. Тегобу путовања осетила су и деца коју је водила учитељица Мара Војнаровић. Праву Одисеју искусило је група од 62 деце, који су кренули из Невесиња у 6 сати ујутру у Мостар. На путу их је после 8 км пешачења затекла вејавица, која је „промочила“ оскудну одећу. Превоз аутима није био могућ, зато су пешачили 8 км од Бакрачуше до Буска. Уто се време променуло и почело невреме, грмљавина и киша. Учитељица је морала деци да обезбеди храну, преноћиште, скува пшеничну кашу. Узели су приликом спремања јела плот и изложили.⁴² Обе дечије колоне журиле су на воз, водиле су борбу са временом, глађу, немаштином како би стигли 26.12. 1917. на специјални воз који је од Мостара ишао ка Броду. Децу су пратиле мајке и старија браћа и сестре, опроштаји су били увек више него дирљиви.

Тако је 22.јануара 1918. приспела у Ириг група од 100 деце. На челу акције била је учитељица Јелка Бошковић, после рата председник Српске женске добротворне задруге. Она је учествовала у организацији смештаја деце по породицама, вршила готово свакодневни надзор и водила бригу о условима живота деце. Посебан Одбор водио је бригу о босанској деци. Међу члановима Одбора за бригу о деци у Иригу, био је и правник и публициста Милан Костић. После рата ова су деца враћена родитељима.⁴³ Подићи децу из блата и прашине није био лак задатак у времену када се после ратног вихора народ споро враћао у колосек нормалног живота. Рад са ратном сирочади закупио је и супругу историчара Васе Стајић, обоје су неуморним радом и угледом настојали да ублаже бол.⁴⁴

Питање збрињавања босанске сирочади током Првог светског рата

да се спасу дјеца. Ја сам плакала над несрећом нашоом кад први транспорт дјеце пође. Пријатељу, други транспорт ми диже снагу и ја осјетих да није крај још: да осјетих снагу вашу, снагу ове миле пањеничке дјеце наше што оде, да се врати подмлађена, задовољна, образована и племенита земљи, своје огњишту и своје народу, да му да нову снагу, снагу Воскрса“.

⁴² Народна заштита, број 1 и 2, 1918, ст. 31,32

⁴³ Др Милан Костић, *Из Првог светског рата 1914-1918-* ЗМС за историју бр. 51, Нови Сад 1995, ст. 159/160

⁴⁴ РОМС 9316 Парох Теофановић-Васи Стајић 1924.

присутно је у различитим круговима и местима српског народа. Малих Босанаца, ратне сирочади, било је фебруара 1918. у манастиру Хопову, о њима је бригу водио монах др Августин Бошњаковић⁴⁵. Обраћао се дописницом 27.2.1918. пароху Милети Јакшићу у Српску Црњу. Пресретан због отопљавања, писао је са радошћу о малим дошљацима. „Само кад смо се пролећа дохватили. Имаш ли малих Босанаца? У мене их има 22. .... Како су јадни били, да хоће срце да се цепа. Чујем да долазе и у Банат, неколико хиљада.“⁴⁶

Неколико месеци касније др Августин Бошњаковић пише Милети Јакшићу: „Имам доста забаве и посла око ових малих дошљака-Босанаца. Но није ни чудо. Кад помислим како се данас морамо да патимо поред великих новаца, ако хоћемо до какве ствари да дођемо. Немају Кошуљице, па опанчића, па мало хаљиница- а то све морају имати за зиму, барем, ако не за време насталих врућина. Срећом што имамо испомоћи код Новосађана при наручивању, иначе би зло било, јер деце имамо двадесеторо. А сад почуј и ово. Одржали смо неку врсту испита сад о Духовима. Показали су се изврсни у читању, писању, рачунању и учењу песама напамет. Све је то овдашњи јером Виктор шњима постигао, бавећи се шњима. ....Деца су талентирана, а то је још интересантније знати, велики-штребери. Што један зна, то морају сви знати, па чак и онај кекавац од 4 године!! Један је на пример издекламовао целу ону тешку песму Сокола без погрешке, па су исту песму и остали знали. Сачинили смо и неки Извештај о њима и послали смо га онима у Сиону на увид.

Изгледа ми, да сам их веома „увредио“ јер то други не чине, па зашти и ја то да радим и да их „срамотим“. Кад то није досад у нас бивало! О, tempora! Да ту дечицу драги Милета, примио нисам, било би у нашем великом српском гробљу двадесет гробова више! И још као што видиш треба да стрепим од суда „калуђерског“ од којег горег нема. Као што видиш какви смо ми „црнци“ били у доба Шакабентино у злу, такви смо и у доба кад је у изгледу да овлада Монроева доктрина светом остала.

Ја мислим да би најбоље било за нас, да нас овај крвави рат збрше .....

⁴⁵ Родом из Ковина, свршио гимназију у Новом Саду 1886. богословију 1890. у С.Карловцима, богословски факултет у Черновицима 1892, филозофију у Јени 1893. Ступио у чин 1895. у манастиру Војловица, 1905. архимандрид манастира Хопова. Бавио се економијом. Види: Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка*, Карловци 1910, ст.180.

⁴⁶ РОМС 10.914 Бошњаковић др Августин-Милети Јакшићу, 27.2.1918.

са шара земаљског. И хоће ако да бог. А ти? .... Твој Бошњак“.⁴⁷

Дописнице упућене оцу Милету Јакшићу у Црњу стигле су из Кларије од Јована Аћимова. Аћимов се обраћа речима: „Поштовани оче Милутине! Ја сам примио прву Вашу карту... Код мене у списку се не налази никакав Драго, нити имам у списку кога а да није овде у месту. Исти Драго ће бити или у Ченеју или Темишвару. Петра Јелића, пак бришите са Вашег списка, јер је тај овде у Кларији. 7/20. мај 1918 .С поздравом Јован Аћимов“⁴⁸

Други допис послат од Аћимова на исту адресу, упућује на бригу и посвећеност обавезама око деце. „Поштовани Милета! Приликом поделе босанске деце у вагону када сте ви отишли остало је једно мушко Дете за које држим да је требало отићи у Црњу. Нема цудуље те му неznam име и одакле је? Име му је Петар, а оцу његовом Јово. Ако се у нашем списку налази такав и дете није тамо, онда ми молим Вас јавите презиме његово и родно место. Ја сам са децом стигао тек у 3 сата после поноћи. Нисмо имали везе, те смо чекали у Жомбољи, многа су се деца поболела, па сад им је већ боље. Прими поздрав од Ј.Аћимова Кларија“⁴⁹

Збрињавање деце из Босне укључило је и адвоката, Стојана Јакшића, који је упутио је допис 11. јуна 1918. брату Милети Јакшић у Црњу: „Драги Брате, ако никако не можеш да сместиш ону Босанку, или да је преко ваше политичке општине или среског солгабировата пошаљеш кући-пошаљи је овамо у Кикинду.....Поздрав од свију Стојан“.⁵⁰

Свештеник из Белог Манастира известио је новосадски одбор, речима: „Деца су таквом усрдношћу и сажалењем примљена, као да су својим родитељима дошла. Кад сам походио други дан децу нисам их познао. Сви су већ били преодевени, умивени, весели и светла изгледа. Будите уверени да се не прави разлика између рођене и примљене деце“.

Извештаји наводе да су јади родитеља, утолико већи, због непознате удаљености, непознавања краја и неимања информација о деци. Велики управни и просветни савет у Сарајеву био је опседан од родитеља, који су тажили информације о деци. Измишљотине о рђавом дочеку, биле су повод да родитељи траже повратак деце, да се наводно кољу и од њих „праве кобасице“. Велики управни савет у Сарајеву, зато је написао:„

⁴⁷ РОМС 11.215 др Августин Бошњаковић-Милети Јакшићу, на Петровдан 1918.

⁴⁸ РОМС 10.917 Јован Аћимов-Милети Јакшић

⁴⁹ РОМС 10.918 Јован Аћимов-Милети Јакшић

⁵⁰ РОМС 11.303 Стојан Јакшић-Милети Јакшић

Ови гласови, и уколико на први поглед будалести и смијешни, утолико су страшни за саму акцију, јер прости сељаци вјерују у то и траже од овог Савјета, да се дјеца врате натраг“. Кириловић пише да је било само неколико случајева враћања и бежања деце родитељској кући. Деца су се брзо привикла на нове прилике, јер су примана од хранитеља као рођена. Дати су на похађање основне школе и заната. Мушка деца у кући пољопривредника обављала су пољопривредне послове, док су женска обављала кућне послове. Боравак босанско-херцеговачке деце показао је по Кириловићу „да је Србин Србину брат и у највећој невољи“. ⁵¹ Дати подаци указују на 2428 смештене деце, намучене у рату од глади. Подаци нису потпуни јер многи спискови нису стигли, што онемогућава реконструкцију. Смештања деце примио се град Кикинда, збринуо је 800 деце, околина 2400. Истакао се у Кикинди у организацији подухвата Марко Богдан. ⁵² Деца стрељаних, интернираних и на фронт отераних родитеља, умирала су од глади. Долазе након Св. Саве у Панчево, први транспорт стигао је преко Земуна, бројао је око 200 деце. Описан је следећим речима: „Гола, босонога, изгладнела, на цичи зими стигла су у Панчево. Још истог дана раздељени су по српским домовима, од који су најсиромашнији са одушевљењем грабили за децу“. До Духова таквих транспорта било је 15, распоређени су по целом Банату. Упркос бризи многа сирочад су платила главом услед животне изнурености, изнемоглости и назеба. ⁵³

Спремност да приме децу имала су следећа места, која су упутила допис да примају: Товарешево 90, Тараш 26, Врањево 200, Темишварска жупанија 1000, Жабаљ 50, В.Самилкуш 55, Бегеч 60, Сент Андреја 40, Чаково 20, Каменица 50, Деска 55, Пелмоноштор 27.... Торонталска жупанија имала је намеру да збрине 1109 деце, Чанадска 130, Вршац 88, Војка 30, Обровац 30. Лични примери указују на Јоцу Вујића, велепоседника и колекционара у Сенти, примио је 10 деце и жену да их пази. ⁵⁴ Најважнију улогу у смештању деце имао је Новосадски одбор, он је упућивао даље или смештао уз помоћ месних одбора, у којима је водећу улогу имала мушка и женска омладина. Добровољним прилозима грађана намиривани супутни трошкови, прехрана на прелазним станицама, одећа, обућа... Најорганизованије су биле црквене

⁵¹ *Службени лист Дунавске бановине*, Нови Сад 1938, ст. 4.

⁵² Исто, ст. 132

⁵³ Исто, ст. 145

⁵⁴ *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, ст. 26

општине, оне су ефикасно радиле на скупљању прилога. Скупили су у Сент Андреји 1069 к, Врањево 1610 к, Стари Сивац 5000 к, Алибунар 181 к, Вршачки владика Змејановић скупио је у својој епархији 52.904 к, Српска Колонија 162 к.⁵⁵ Примано је више од предвиђеног броја: Бачка Паланка 105, Нови Сад 156, Панчево 379, Товаришево 161, Мол 65, Омољница 25, Јарковац 73, Избиште 127, Уљма 65, Орловат 117, Вршац 320, Новосадска градска болница 116⁵⁶....

Глад је и после рата латентна појава, коју попут великог пожара није било лако стишати. Обласни одбор Народне одбране Нови Сад тражио је од „Напредних женскиња“ 1920. од да одвоји из друштвене касе новац, речима „Глад је у Херцеговини и Далмацији, Црној Гори и Лици“. Што говори да се глад није лако смиривала, зато је апел упућиван без задршке свим друштвима и родољубима.⁵⁷ Средишњи одбор имао је два стална ревизора, учитеље, Митровића и Крајшумовића. Они су обишли Хрватску, Славонију, Срем, Банат је обишао Митровић и оставио извештај у коме је записао:⁵⁸

⁵⁵ Исто, ст.26

⁵⁶ *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, ст.25

⁵⁷ РОМС М.7219 Обласни одбор Нови Сад, Народна одбрана-Напредне женскиње

⁵⁸ „Телесно стање наше дјеце изнад сваког је очекивања; свако дијете чини утисак здраве, тјелесно сачуване дјечије снаге. Можда и ради кретања у пољу, дјеца већином чувају благо. Храном су добро снабдевена. Месо, поврће и зачини и овде често неукусно справљени, но боље него код нас. Негде дјеца пију са хранитељима ракију. Одевају се доста слабо (хранитељи неће да јављају Главном одбору о овој потреби, премда је Главни одбор у Загребу, увек изашао у сусрет). Куће су ниско саграђене. Чистота прилична. Дјеца су даровита и у свем показују природну интелигенцију, највише у школи. Код хранитеља је развијена она благородна црта да ће подјелити све са дјецом, чији су родитељи вјешани, убијани за идеју слободе. Највише су харале болести: тифус, богиње, инфлуенца, срдобоља. Примећује се и трахом у Срему. Образовање дјеце према мјесним приликама, била је редовна настава за неку дјецу, нека су имала недељне школе и појединачно. Најбоље су стајала мјеста: манастир Хопово, гдје су сва дјеца ишла у школу, Бјеловар, Кикинда, Карловци, Моравица, Вршац, Сисак, Вараждин, Вуковар, Недељна школа у Иригу. Средњошколске дјеце има у Загребу, Бјеловару, Карловцима, Митровици, Вараждину, Новом Саду. Повјеренство је било најбоље у Бјеловару, где су радиле агилне г-ђа Марта Поповић-Омчикус и г-ђица Анка Омчикус, које се бјеху свом душом предале у службу хумане акције. Ту је радио и професор Грујић и г. Босанац. Карловци: г-ђа Кнежевић; Сисак: г. Јанко Дујак; Копривница: госп. Дорчић; Нашице: г. Шипуш; Дарувар. Г. Сртингер; Вараждин: одбор госпођа; Пазова: Вукосава Шимић; Земун: др Авакумовић; Вуковар: Лепосава Станић; Митровица: Вучковић; Рума-Нови Сад као нека централа за Војводину и Кикинда са својим одбором.

Види: *Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата, Словенаца*, Београд 1920. ст.65

Митрополија карловачка поводом Дечијег дана 28. јуна 1919. упутила је епархијам по предмету помагања акције „Друштва за заштиту деце“ Окружницу да парохијско свештенство одржи проповед о значају помоћи деци „која су будућност народа нашег“ и „пронети по један тас који ће видљиво обележен бити“ а прилоге послати наведеном друштву. Убрзо је упућена и друга Окружница од епископа темишварског Георгија, у којој се наводи да ће при одабирању монашког подмлатка и пријему у манастир имати првенство ратна сирочад.⁵⁹

Подаци о броју збринуте деце су различити, међутим проблем несташице хране је присутан у Србији, Црној Гори, Македонији, како у време рата, тако и годинама након завршетка. Власт Краљевине Југославије располагала је скромним средствима, тако да је оскудица и сиромаштво, присутно као сенка ратног и послератног живота. Брига о деци, посебно сирочади, укључивала је и поједине интелектуалце, као што је био историчар Васа Стајић. Посредно то дознајемо из писма које је упутио чурушки свештеник Стајићу.⁶⁰ Деца су покренута у свој завичај у пролеће 1919. под надзором повереника. Остало је послератних година, доста деце и жена у Војводини на школовању, учили су занат, трговину.⁶¹ Новосадски одбор за смештање и заштиту босанске деце прерастао је 1919. у Одбор за заштиту југословенске деце за Бачку, Банат и Барању са седиштем у Новом Саду.

---

⁵⁹ *Српски митрополијски гласник*, број 6, 8 и 9, 1919. година

⁶⁰ РОМС 9316 парох из Чуруга Теофановић-Васи Стајић 24.11.1921.

⁶¹ Усвојене деце из Босне и Херцеговине било је међу Србима из Мађарске. Одлуку да се иселе као оптант, прихватила су и њихова деца. Породица Мађаревић Михајла, која је прихватила опцију 1922. населила се прво у Дарду, затим у Плавну, заједно са тринаестогодишњим Видаком Зечевићем, присвојче из Херцеговине. Сироче усвојено из Херцеговине, Марко Вујовић, дошао 1929. је са породицом Божидара Личанина у Дарду. Мађаревић Урош повео је у Чепин приликом опције присвојче од 1917. године са именом Василије Курудлија, родом из Корита у Херцеговини. Породица Мирковић Милорада повела је приликом опције два детета пореклом из Херцеговине, усвојена током Првог светског рата 1917. године. Били су то Драго Дутина, усвојенче из Ораха, Билеће и Јован Милидраговић, усвојенче из Врањске, Билеће. Усвојено мушко дете старо 11 година имали су у породици оптанта Милутина Мирковића. Породице усвојених биле су без деце или са једним женским дететом. Исказали су солидарност са гладном децом и намером да их подижу у свом окриљу: Види: Гојко Маловић, *Сеоба у Матицу, Спискови српских оптаната у Мађарској 1920-1931*, Нови Сад 2010, ст.238,357,358.

Закључак

Први светски рат је обележило дуготрајно ратовање, смрт на ратишту, лоше материјалне прилике становништва у позадини фронтова, где је беснела глад и смрт. Ратни амбијент како у Босни и Херцеговини, тако и јужној Угарској, обележен је престанак рада српских друштва, излажења новина, хапшењем интелигенције. Дискриминација Срба у Монархији манифестовала се кроз антисрпску хистерију, изражену кроз верску, националну и расну нетрпељивост, која је прерасла у геноцид. Након сарајевског атентата, уследили су прогони, монтирани процеси, отварање и одвођење српских цивила у сабирне логоре. Босну и Херцеговину захватило је стање „малог грађанског рата“. Комплексна политичка и војна ситуација, произвела је настанак српског добровољачког покрета. Срби из редова Аустроугарске војске, током Првог светског рата, масовно прелазе на страну мале српске државе. Национални покрет је имао ослободилачки карактер, националну тежњу српског уједињења. Притиснути појавама прогона, интернирања, присиљени на борбу за самоодржање, излаз су тражили у солидарности са војнички угроженом Србијом. На основу доступне грађе и литературе, није могуће установити тачан број добровољаца. Добровољачки покрет је масован, нарастао из моралних, политичких и војних разлога, израз је све српске солидарности. Услед реквизиције и пада стандарда становништва, настала је у Босни и Херцеговини, беда, која је кулминирала са појавом шестомесечне суше, и претворила се у помор становништва. Суша у 1916. проузроковала је глад у Босни и Херцеговини, током 1917. произвела је миграцију из села у град. Читава села, гомиле људи, тумарали су у потрази за храном, што је запретило да десеткује становништво. Први корак ка спашавању учинило је Друштво за заштиту деце из Загреба, организовало је акцију збрињавања римокатоличке деце из Босне и Херцеговине, Далмације, Истре, на верској основи. Подстакнути су на акцију предузимљиви Срби из Загреба, који су иницирали стварање Одбора за збрињавање српске деце, затим угледни новосађани организују Одбор за смештање православне босанско-херцеговачке деце. Организација Српски добротвор из Сарајева издавало је лист под тим именом, организује упућивање дечијих возова из Босне и Херцеговине. Акција је имала поред хуманог и национални карактер, организацију су преузели црквеношколски одбори, дабробосанска, зворничкотузланска, бихаћкобањалучка и херцеговачка митрополија. Стање глађу измученог

становништва било је алармантно, пасиван однос власти, подстакао је приватну иницијативу и српску православну цркву. Власт је у Босни и Херцеговини од 1914. до 1917. забележила умирање преко 100.000 деце од глади до 10 година старости. Ангажована је од Друштва за заштиту деце мрежа повереника, која је радила на организованом прикупљању гладне деце, упућивању и прихватању деце у Војводини и Славонији. Упућивана специјалним возовима, смештена су гладна деца у приватне куће, манастире, домове и интернате. Бригу о смештају у Јужној Угарској водили су највише пожртвовани учитељи и свештеници. Приспело је у време рата у Војводину неколико хиљада деце, извршена је тако „дечија колонизација“ која ће бити претходница следеће две колонизације Срба, после два светска рата. Она је одражавала све аспекте манифестације националне свести. Може се утврдити да су глад и рат пресудни фактори, мотиви прво сеобе, затим колонизације Срба у Војводини. Захваљујући приватној иницијативи, акцији широких размера, спаса ради, одведено је у Хрватску, Славонију и Војводину 12.270 деце из Босне и Херцеговине, како би се прехранили и спасли од смрти. Овај рад указује на готово годину тихог патриотског рада, Срба у Новом Саду, у периоду 1917-1918. док новембра 1918. Средишњи одбор није прерастао у Народни одбор, који ће припремити терен за уједињење Срба у Војводини са Краљевином Србијом. Ови догађаји одраз су ратне тежње српског добровољачког покрета, и покрета гладних из Босне и Херцеговине.

Љиљана Дожих, виши архивист
Архив Војводине, Нови Сад,

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ОНЛАЈН БАЗА ПОДАТАКА МЕЂУНАРОДНОГ КОМИТЕТА ЦРВЕНОГ КРСТА

Сажетак: У току Првог светског рата милиони људи су интернирани у логоре широм света. На самом почетку рата Међународни комитет Црвеног крста је основао Међународну агенцију за ратне заробљенике са седиштем у Женеви, којој су зарађене државе достављале податке о заробљеницима, како војним тако и цивилним. На основу ових података Агенција је сачињавала индекс картице, за сваког заробљеника посебно. Тако је настало пет милиона картица које садрже податке о два милиона заробљеника.

На Web сајту *Заробљеници у Првом светском рату, архива МКЦК (Prisoners of the First World War, the ICRC archives)* (<http://grandeguerre.icrc.org/>), онлајн је доступно 90 процената од пет милиона индекс картица и 500.000 страница осталих докумената који се односе на ратне заробљенике. Рад има за циљ да представи ову базу података, значајан историјски извор за проучавање Првог светског рата.

Кључне речи: Међународни комитет Црвеног крста, Црвени крст, Први светски рат, ратни заробљеници, архивска грађа, архивска грађа доступна онлајн, web сајт, база података.

Међународна агенција за ратне заробљенике

По избијању Првог светског рата Међународни комитет Црвеног крста је организационо и кадровски био неспреман за деловање у ратним околностима. Иако се Комитет залагао за поштовање Женевске конвенције за побољшање положаја рањеника и болесника у војскама у рату, на самом почетку ратних сукоба је имао само десетак чланова и није био спреман за активности већег обима. Такође, није имао ни мандат да заштити расељена лица и ратне заробљенике. Међутим, за непуна два месеца доживео је велику трансформацију у организацији и раду и већ крајем 1914. године при овој организацији је радило 1.200 људи, углавном волонтера. Наиме, убрзо по избијању рата свакодневно је у седиште ове међународне организације пристизало на десетине писама у којима је родбина тражила информације о својим сродницима, несталим и заробљеним војницима. Девет чланова Комитета је почело да одговара на ова писма, али њихов број се свакодневно повећавао и убрзо је пристизало више хиљада писама дневно. Тада је Комитет схватио да се на овом послу мора ангажовати много више људи и да се мора приступити организованом прикупљању и прослеђивању информација о несталим и заробљеним особама.¹

Међународни комитет Црвеног крста је 21. августа 1914. године основао Међународну агенцију за ратне заробљенике са седиштем у Женеви. Задатак Агенције је био да успостави контакте између ратом раздвојених људи: војних и цивилних заробљеника, избеглица, цивила на окупираним територијама и др. и њихових породица.² Служба за проналажење је била организована у 14 националних секција (Француска – Белгија, Велика Британија, Италија, Грчка, САД, Бразил, Португалија, Србија, Румунија, Русија, Немачка, Бугарска, Турска и Аустроугарска). Такође, Агенција је имала и два специјална одсека: за цивиле и за медицинско особље. Одсек за цивиле је основан у септембру 1914. године. То је био први пут да се Комитет бавио и цивилним жртвама – цивилима на окупираним територијама, интернираним цивилима и таоцима. У циљу сакупљања информација из делокруга свог рада, Агенција је

.....
¹ Daniel Plmieri, *Introduction y Minutes from meetings of the International Prisoners-of-War Agency*, Geneva, 2014, стр. 5, <https://www.icrc.org/eng/assets/files/publications/icrc-002-4220.pdf> (посећено 24.08.2015).

² *The International Prisoners-of-War Agency, The ICRC in World War One*, Geneva, 2007, стр. 3, https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/icrc_002_0937.pdf (посећено 13.10.2015).

постигла договор са државама које су биле у рату као и са њиховим националним комитетима Црвеног крста. Они су Комитету достављале пописе заробљеника, податке о заробљавању, пребацивању заробљеника из једног логора у други, смрти у заробљеништву и др. Ови подаци су комбиновани са упитима које је Комитет свакодневно примао од родбине несталих и заробљених лица и тако су настале индекс картице, за свако лице посебно. Током рата сачињено је пет милиона картица које садрже податке о два милиона заробљеника, првенствено са западног, румунског и српског фронта. Подаци о заробљеницима са немачко-аустријско-руског фронта су непотпуни, јер је информације са овог дела бојишта прикупљао и обрађивао Црвени крст Данске. Такође, подаци о заробљеницима са аустријско-италијанског фронта нису достављани Комитету, већ су их директно размењивале две зараћене стране. Индекс картице такође садрже и информације о војном особљу из колонија (укључујући и Сенегал и Индију). Заробљеници припадају широком спектру категорија – војно особље, медицинско особље, цивили итд. Међу њима су биле и поједине данас познате личности, као на пример капетан Шарл де Гол, који је пао у немачко заробљеништво код Вердена 1916. године.³

Међународни комитет Црвеног крста је током Првог светског рата слао своје делегације у преглед логора у којима су се налазили заробљеници, војни и цивилни. У периоду између јануара 1915. и децембра 1919. извршен је преглед 524 логора широм света: у Европи, у француским колонијама у северној Африци, у Индији, чак и у Јапану. Чланови делегације су разговарали са заробљеницима и управом логора и утврђивали су услове живота заробљених лица.⁴ Извештаји настали током ових мисија су касније публиковани.⁵

.....
³ Daniel Palmieri, *Introduction y Minutes from meetings of the International Prisoners-of-War Agency*, стр. 6; *The International Prisoners-of-War Agency, The ICRC in World War One*, стр. 7.

⁴ Daniel Palmieri, *The International Committee of the Red Cross in the First World War*, <https://www.icrc.org/en/document/international-committee-red-cross-first-world-war-0> (посећено 23.10.2015); *The Archives of the International Prisoners-of-War Agency 1914–1919*, http://grandeguerre.icrc.org/Content/help/Introduction_en.pdf (посећено 14.10.2015).

⁵ CICR, Documents publiés à l'occasion de la Guerre, 24 séries, Genève, Mars 1915 – Janvier 1920.

Архивска грађа Међународне агенције за ратне заробљенике

Грађа настала радом Међународног комитета Црвеног крста чува се у Међународном музеју Црвеног крста и Црвеног полумесеца у Женеви.⁶ У оквиру збирки Музеја налази се 6.700 метара грађе као и велики број фотографија, филмских и аудио записа, насталих од оснивања Комитета до данас. Архива је отворена за јавност, а свим заинтересованим корисницима доступна је грађа настала до 1975. године.⁷ У архиви се чува и 400 метара грађе настале радом Међународне агенције за ратне заробљенике у периоду 1914–1923: 20 м опште архиве, укључујући и записнике са састанака и извештаје управе и општег одељења Агенције;⁸ 600.000 страница са информацијама достављених од зараћених страна (пописи заробљеника, пописи погинулих и умрлих лица на фронту или у заробљеништву, подаци о заробљавању и пребацивању заробљених лица из једног логора у други, извештаји о потрази за несталим лицима и др.) и 5.119 индекс картица у оквиру којих се налази око пет милиона картица.⁹ О томе колико је ова грађа значајна сведочи и чињеница да је 2007. године од стране UNESCO-а уврштена у листу *Меморија света*.¹⁰

Архивска грађа Међународне агенције за ратне заробљенике је сређена по принципу провенијенције, односно задржан је првобитни поредак грађе. Највећи део грађе чине картице, које су сачињаване за свако лице понаособ. Већ током настајања картице су класификоване према држављанству лица на које су се односиле, а потом унутар тих целина груписане су у односу на статус заробљеника, цивилни или војни, и одлагане су по абecedном реду презимена и имена заробљеног

.....
⁶ <http://www.redcrossmuseum.ch/en/the-museum/the-collections/objects> (посећено 23.10.2015).

⁷ *ICRC archives*, <https://www.icrc.org/eng/resources/icrc-archives/> (посећено 23.10.2015).

⁸ *Archive conservation and digitization project of the International Prisoners-of-War Agency*, 16.03.2010, <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/feature/2010/archives-feature-160310.htm> (посећено 23.10.2015).

⁹ *The International Prisoners-of-War Agency, The ICRC in World War One*, Geneva, стр. 14.

¹⁰ *Archives of the International Prisoners of War Agency, 1914–1923*, <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archives-of-the-international-prisoners-of-war-agency-1914-1923/> (посећено 23.10.2015).

лица. У оквиру картица налазе се тзв. упит картице које су састављене на основу података узетих из многобројних захтева родбине несталих и заробљених лица за достављање информација о њиховим сродницима.¹¹

Грађа Агенције је од времена свог настанка до данашњих дана доживела видна физичка оштећења. Узроци овог оштећења су: лош квалитет и киселост папира, микроорганизми који су се развили на документима услед њихове изложености влази у међуратном периоду и често коришћење грађе. Из тих разлога 2006. године се отпочело са програмом рестаурације архивске грађе. По окончању рестаурације, 2010. године је отпочео пројекат дигитализације грађе Агенције.¹² Као резултат ових активности, 4. августа 2014. године на адреси <http://grandeguerre.icrc.org/> отпочео је са радом Веб сајт *Заробљеници у Првом светском рату, архива МКЦК (Prisoners of the First World War, the ICRC archives)* који представља онлајн базу података о заробљеницима у Великом рату из грађе Међународне агенције за ратне заробљенике. Приступ бази података је слободан и бесплатан.

Веб сајт *Заробљеници у Првом светском рату, архива МКЦК*

<http://grandeguerre.icrc.org/>

Веб сајт је израђен у две верзије, на енглеском и француском језику. Почетна страница сајта је подељена на неколико секција. У једној целини кориснику се пружају основне информације о архивској грађи Међународне агенције за ратне заробљенике, односно о томе шта је од тога доступно онлајн. Поред се налази поље за претрагу базе података, док се у продужетку главне странице налазе секције: *Разгледнице, Живот у логорима за заробљенике и Сведочанства*. Главни мени је постављен вертикално у горњем делу екрана и обухвата следеће целине: *Тражи особу, Примери индекс картица, Живот у логорима и Дигитализација: иза сцене*.

На Веб сајту је тренутно онлајн доступно 90% од пет милиона картица

.....
¹¹ *The Archives of the International Prisoners-of-War Agency 1914–1919*, http://grandeguerre.icrc.org/Content/help/Introduction_en.pdf.

¹² *Archive conservation and digitization project of the International Prisoners-of-War Agency*.

и 500.000 страница грађе која је повезана са њима.¹³ Основну структуру сајта чини претражива база дигитализоване грађе Међународне агенције за ратне заробљенике. Претраживање базе је омогућено на основу неколико комбинованих критеријума: име (потребно је прво навести презиме тражене особе, јер су картице устројене по абecedном реду презимена заробљеника; користи се латинично писмо), држављанство (у падајућем менију је потребно одабрати држављанство особе, односно државу чијој војсци је заробљеник припадао), статус (потребно је извршити одабир између цивилног и војног статуса) и доступни фајлови (у зависности од раније унетих критеријума овде се понекад не врши одабир; уколико се врши одабир, постоји опција помоћи кориснику). После унетих критеријума¹⁴ на екрану се појављује резултат претраге у виду картица у вертикалном низу и абecedном поретку према презимену и имену заробљеника. Картице се прегледају вертикалним спуштањем низ страницу. Добијени резултат је неретко у виду више десетина картица које је потребно пажљиво прегледати, јер постоје грешке у абecedном поретку картица. Додатне проблеме могу да стварају нечитак рукопис или оштећења записа. Но, када је жељена картица пронађена, постоји могућност њеног увећавања, прегледања полеђине, штампања, преузимања, дељења на друштвеним мрежама, као и повезивања са грађом која је била извор за податке који се налазе на картици. У сваком тренутку претраге кориснику се нуди могућност помоћи у виду додатних објашњења.

Током Првог светског рата Међународни комитет Црвеног крста је штампао разгледнице са мотивима из заробљеничких логора у Француској, Алжиру, Мароку, Тунису, Немачкој, Великој Британији, Британској империји и Италији. Ове разгледнице су дигитализоване и доступне су онлајн на сајту. Подељене су на неколико целина, у зависности од земље у којој су се налазили логори.

Посебна целина сајта је посвећена животу у заробљеничким логорима. Отварањем ове секције могуће је приступити интерактивној мапи света на којој су означени логори, или једноставно погледати листу логора сачињену по абecedном реду њиховог имена, постављену у хоризонталној траци у левој страни екрана. Логори се могу претраживати према држави у којој се налазили. Одабиром логора из листе аутоматски се приказује његов положај на карти света са десне стране

¹³ <http://grandeguerre.icrc.org/> (посећено 24.10.2015).

¹⁴ Није обавезан унос свих критеријума претраге.

екрана и хиперлинк ка извештају Комитета о извршеном прегледу логора. Извештсји су писани на француском или немачком језику. Битно је напоменути да су доступни подаци само за оне логоре који су били прегледани од стране Комитета. Осталих логора нема ни у листи, ни на мапи.

У секцији *Сведочанста* могуће је погледати 10 докумената који представљају потресна сведочанства о збивањима за време Првог светског рата.

Web сајт је прегледан и функционалан. Једну од малобројних замеки корисник би могао упутити на начин приказа резултата претраге. Као резултат претраге на екрану се појављују картице у вертикалном низу, често у броју од више десетина, устојене по абecedном реду презимена и имена заробљеника. На пример, ако је тражено име Костић Милан, Србин, војни заробљеник, као резултат претраге на екрану се појављује низ од 112 картица. Прва у низу је Комадина Милосав, а последња Кријо Јаков. Није једноставно скроловањем прегледати све картице, поготово када се зна да постоји могућност грешке у њиховом поретку. Када би се као резултат претраге на екрану појављивали исписи презимена и имена који би хиперлинком упућивали на тражену грађу, процес претраге би био знатно поједностављен.

У току Првог светског рата 10 милиона људи, од тога два милиона цивила, интернирано је у логоре широм света.¹⁵ Милиони људи су били под непријатељском окупацијом и неретко изложени злочинима окупатора. Многи од њих су морали да напусте своју земљу и спас потраже на сигурнијим местима. Архива Међународне агенције за ратне заробљенике сведочи о великим страдањима која су претрпеле жртве рата широм света, без обзира којој страни су припадале. Web сајт *Заробљеници у Првом светском рату*, архива МКЦК омогућава свим заинтересованим корисницима слободан и бесплатан приступ овој архиви, значајној са историјског и генеалогског аспекта.

Архивска грађа Међународне агенције за ратне заробљенике сведочи и о великој трансформацији Међународног комитета Црвеног крста. На почетку рата, без обзира на своје име, Комитет је било локално филантропско удружење, без већег искуства и са само 10 чланова у августу 2014. године. Догађања током Првог светског рата су довела до корених промена у организацији и раду Комитета и створила су основу

.....
¹⁵ Податак о броју заробљеника је преузет из докумената Међународног комитета Црвеног крста.

за оно шта је ова међународна организација данас.

Извори и литература

Prisoners of the First World War, the ICRC archives, <http://grandeguerre.icrc.org/> (посећено 24.10.2015);

Daniel Palmieri, *Introduction y Minutes from meetings of the International Prisoners-of-War Agency*, Geneva, 2014, <https://www.icrc.org/eng/assets/files/publications/icrc-002-4220.pdf> (посећено 24.08.2015);

Daniel Palmieri, *The International Committee of the Red Cross in the First World War*, <https://www.icrc.org/en/document/international-committee-red-cross-first-world-war-0> (посећено 23.10.2015);

The International Prisoners-of-War Agency, The ICRC in World War One, Geneva, 2007, https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/icrc_002_0937.pdf (посећено 13.10.2015);

ICRC archives, <https://www.icrc.org/eng/resources/icrc-archives/> (посећено 23.10.2015);

Archive conservation and digitization project of the International Prisoners-of-War Agency, 16.03.2010, <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/feature/2010/archives-feature-160310.htm> (посећено 23.10.2015);

The Archives of the International Prisoners-of-War Agency 1914–1919, http://grandeguerre.icrc.org/Content/help/Introduction_en.pdf (посећено 14.10.2015);

<http://www.redcrossmuseum.ch/en/the-museum/the-collections/objects> (посећено 23.10.2015);

Archives of the International Prisoners of War Agency, 1914–1923, <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archives-of-the-international-prisoners-of-war-agency-1914-1923/> (посећено 23.10.2015).

Резиме

У току Првог светског рата 10 милиона људи, од тога два милиона цивила, интернирано је у логоре широм света. Милиони људи су били под непријатељском окупацијом и неретко изложени злочинима окупатора. Многи од њих су морали да напусте своју земљу и спас потраже на сигурнијим местима. Архива Међународне агенције за ратне

заробљенике сведочи о великим страдањима која су претрпеле жртве рата широм света, без обзира којој страни су припадале. Web сајт *Заробљеници у Првом светском рату, архива МКЦК* омогућава свим заинтересованим корисницима слободан и бесплатан приступ овој архиви, значајној са историјског и генеалогског аспекта.

Међународни комитет Црвеног крста је 21. августа 1914. године основао Међународну агенцију за ратне заробљенике са седиштем у Женеви. Задатак Агенције је био да успостави контакте између ратом раздвојених људи: војних и цивилних заробљеника, избеглица, цивила на окупираним територијама и др. и њихових породица. У циљу проналажења заробљених и несталих лица, зарађене стране су Комитету достављале пописе заробљеника, податке о заробљавању, пребацивању заробљеника из једног логора у други, смрти у заробљеништву и др. Ови подаци су комбиновани са упитима које је Комитет свакодневно примао од родбине несталих и заробљених лица и тако су настале индекс картице, за свако лице посебно. Током рата сачињено је пет милиона картица које садрже податке о два милиона заробљеника, првенствено са западног, румунског и српског фронта.

Грађа настала радом Међународног комитета Црвеног крста чува се у Међународном музеју Црвеног крста и Црвеног полумесеца у Женеви. У оквиру збирки Музеја чува се и 400 метара грађе настале радом Међународне агенције за ратне заробљенике у периоду 1914–1923. О томе колико је ова грађа значајна сведочи и чињеница да је 2007. године од стране UNESCO-а уврштена у листу *Меморија света*.

Грађа Агенције је од времена свог настанка до почетка XXI века претрпела знатна физичка оштећења. По окончању рестаурације, 2010. године је отпочео пројекат дигитализације грађе Агенције. Као резултат ових активности, 4. августа 2014. године на адреси <http://grandeguerre.icrc.org/> отпочео је са радом Web сајт *Заробљеници у Првом светском рату, архива МКЦК (Prisoners of the First World War, the ICRC archives)*.

Web сајт је израђен у две верзије, на енглеском и француском језику. Почетна страница сајта је подељена на неколико секција. Централно место на почетној старни заузима поље за претрагу базе података, док се у продужетку главне странице налазе секције: *Разгледнице, Живот у логорима за заробљенике и Сведочанства*. Главни мени је постављен вертикално у горњем делу екрана и обухвата следеће целине: *Тражи особу, Примери индекс картица, Живот у логорима и Дигитализација: иза сцене*.

На Web сајту је тренутно онлајн доступно 90% од пет милиона картица и 500.000 страница грађе која је повезана са њима. Основну структуру сајта чини претражива база дигитализоване грађе Међународне агенције за ратне заробљенике. Претраживање базе је омогућено на основу неколико комбинованих критеријума и тако је кориснику знатно олакшан приступ траженој архивској грађи.

Summary:

WAR PRISONERS OF WORLD WAR I - ONLINE DATABASE OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

During the First World War ten million people, and among them two million civilians, were interned in the internment camps all over the world. Millions of people were under the enemy occupation and often exposed to the invading crimes. Some of them were forced to leave their country and search for salvation in a safer place. The archives of the International Prisoners of War Agency testify about the great suffering of the victims worldwide, no matter on which side they were. Website *Prisoners of the First World War, the ICRC archives*, enables to all interested users free of charge access to this archives, significant for its historical and genealogic aspect.

The International Committee of the Red Cross founded on the 21st of August 1914 the International Prisoners of War Agency with the headquarters in Geneva. The mission of the Agency was to make contacts between people separated during the war: military and civil prisoners, refugees, civilians on the occupied territories, etc. and their families. In order to find captured and missing persons, confronted sides were delivering lists of captured, data about capturing, transferring prisoners from one camp to another, deaths in captivity, etc. These data were combined with inquiries which were delivered daily to the Committee from the families of missing or captured persons, and that is how the index cards for each person individually were created. During the war five million cards were created with the data about two million prisoners, primarily from West, Rumanian and Serbian front.

The archives created by work of the International Committee of the Red Cross are kept in the International Red Cross and Red Crescent Museum in

Geneva. Among the collections of the Museum there are also 400 meters of the records created by work of the International Prisoners of War Agency from period between 1914 and 1923. About how important that record is, testifies the fact that in 2007 it was included by UNESCO *Memory of the World Register*.

The Agency records were from the time of their creation until the beginning of the 21st century suffered substantial physical damage. After the restoration, in 2010 the project of digitations of these records was started. As a result of these activities, on the 4th of August 2014 the website *Prisoners of the First World War, the ICRC archives* began operating on the address <http://grandeguerre.icrc.org/>.

The website is created in two versions, in English and French. The main page is separated in several sections. The central place in the main page is the field for research the database, while in the extension of the main page are the sections: *Postcards, Life in prisoner-of-war and internment camps* and *Accounts*. The main menu is placed vertically in the top part of the screen and includes next unities: *Search for a person, Examples of index cards, Life in internment camps* and *Digitization: behind the scene*.

There are 90% of five million cards available online and 500.000 pages of the records connected to them. The basic structure of the website is the searchable database of digitized records of the International Prisoners of War Agency. The research of the database is enabled on the basis of several combined criteria which makes easier for users to access the archival records.

Мср Владимир М. Каљевић
ОШ “Братство јединство”, Врбас

ЈЕДНА СЕОСКА ОСНОВНА ШКОЛА У ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА (ШКОЛА У СТАРИМ ШОВАМА – РАВНО СЕЛО)

Апстракт: У раду се говори о Српској вероисповедној основној школи у некадашњим Старим Шовама, данас Равно Село, у време Великог рата 1914-1918. године. Срби са подручја данашње Војводине, као поданици Аустроугарске монархије пролази су кроз тежак период свог бивствовања на овим просторима. Ратна збивања, реквизиције, ратни зајмови и интернирања одражавали су се на све сегменте живота војвођанских Срба. Исту судбину делиле су српске основне школе са овог подручја. Школа у Старим Шовама иако је редовно радила за време Великог рата суочавала се са недостатком школског кадра, одласком управника школе свештеника Милана Стоје у интернацију, док су деца ретко похађала наставу, јер су у одсуству очева који су били на фронту, помагали у пољским радовима, приликом скупљања летине. Рад је написан на основу релевантне историјске литературе и писаних историјских извора архива Српске православне општине у Равном Селу из датог периода.

Кључне речи: Велики рат, школа, Срби, Старе Шове

Данашње Равно Село, некада Старе (српске) и Нове (немачке) Шове, типично су бачко, војвођанско село. Први, мада несигурни, трагови постојања овог села, потичу из XV века (1484-1502).¹ Сигурнији пода-

¹ Владимир М. Каљевић, *Храм преноса моштију Св. Оца Николаја у Равном Селу*, Нови Сад 2004.

ци су са почетка XVIII века, 1715. године када је одржан попис становништва Угарске. Шове су тада пописане као српско село са 10 домова.² Да је село напредовало и расло, сведоче нам пописи кроз XVIII век, али и да је било подељено на две парохије а у једном тренутку у сеоском храму Преноса моштију светог оца Николаја службовало је чак 5 свештеника истовремено.³ Негде у време завођења црквених матичних књига спомиње се и српска школа (1745).⁴ Први писани траг је из 1772. године, када је школски надзорник оставио опис Шовске школе.⁵ Крајем истог века у Шове се колонизују Немци, који ће 1818. године основати своје село-Нове Шове. Током XIX века, делећи судбину народа коме је припадала, и ова школа је пролазила кроз низ падова и успона. У другој половини овог века, притиснути законским актима Угарске краљевине, али и сопственом немарношћу, Шовљани и њихова школа пролазили су кроз веома велика искушења.⁶ Слична ситуација се наставила и на освитку XX века.

Догађаји у Сарајеву 1914. године и почетак ратних дејстава између Аустроугарске и Србије неумитно су се одразили и на Србе у Шовама. У ово време село је већ било подељено на Старе и Нове Шове. Немци из Нових Шова, као верни поданици своје монархије узели су учешће у овом ратном сукобу. И Срби из Нових Шова нашли су се у редовима Аустроугарске војске. О томе сведоче документи и спискови Шестог хонведског пука у Новом Саду у коме се налазе имена његових 57 припадника из Шова, од којих су њих 43 били Срби, као и надгробни споменици на сеоском гробљу.⁷

У време Првог светског рата (1914-1918)

У архиви ЦО Равно Село налази се сачувана књига *Записници управног одбора српске црквене општине у Стари Шова, за период 1913-1918. године*. С обзиром, да је у то време школа била у надлежности цркве, у овој књизи налази се обиље занимљивог материјала, на основу којег

² Исто, 20

³ Исто, 27

⁴ Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740-1780)*, Сремски Карловци 1929, 5

⁵ Света Пецињачки, *Православно-тривијалне школе на подручју Карловачке митрополије у 1772. години*, Настава и васпитање-посебни додаци, 1969, 1

⁶ *Застава*, бр. од 8/20. јануара 1885, 3

⁷ ИАНС, Ф.174, *Српско начелство Нови Сад 1924-1941, предмет 134/29*.

ћемо реконструисати период до краја Првог светског рата.

На седницама Црквено школског одбора расправљало се о свим оним важним питањима која су се тицала рада школе у Старим Шовама. На-лазимо белешке и извештаје о поравци школских зграда, о беривима (принадлежностима) и платама учитеља, о расписаним конкурсима на упражњена учитељска места, о процесу наставе, о ученицима. Нажалост, иако се поменути списи односе на период до краја Првог светског рата у њима не налазимо на било какве назнаке о положају школе и уопште Срба у то тешко ратно време. На основу неких узгред поменутих ‘‘цртица’’ о томе можемо само да наслутимо. Да ли су црквене власти и часници Црквеног одбора мудро ћутали, или се у званичним документи-ма, као што је овај, није смело или било препоручљиво помињати било шта што о томе говори, не знамо.

На основу дописа Епархијске конзисторије, наложено је да школска година мора да почиње 1. септембра. Такође се од Црквено школског одбора тражило да се сва деца која редовно не похађају наставу пријаве политичким властима у селу, и да се извештаји о томе подносе сваког 15. и 30. у месецу.⁸ Иако је Црквено школски одбор ову заповест узео на знање, касније ћемо видети, како су ученици, њихови родитељи и учитељи поступали по овој наредби.

Убрзо након почетка наставе, што је изгледа била пракса, родитељи су молили председника Школског одбора да се ‘‘деца школска распусте на две недеље ради кукурузне бербе, пошто су им врло нужна’’. Одбор је позитивно одговорио на молбе родитеља, и наложио је учитељу и учитељици да распусте децу на осам дана, од 9/22. до 16/29. септембра, јер Епархијски школски одбор не дозвољава дужи распуст.⁹

Дописом Епархијске конзисторије од 10/23. марта 1914. године решен је начин расподеле разреда међу учитељима, тако да ‘‘учитељ управитељ на многе агенде и потребу надзора може вршити за себе наставом у првом разреду’’.¹⁰

У VIII записнику од 6/19. јула 1914. године број 40. под насловом *Упутство за рад у школама*, Епархијске конзисторије дат је предлог за унапређење наставе. Уопште циљ овог Упутства био је побољшање

⁸ Архив СПЦОРС, *Записници управног одбора српске црквене општине у Стари Шова, за период 1913-1918. године. Зписник VI, од 1/14. септембра 1913. године, бр.32. Почетак школске године.*

⁹ Исто, *Зписник VII од 8/21. септембра 1913. године, бр.35. Распуст због кукурузне бербе.*

¹⁰ Исто, *Зписник II од 23. фебруара/8. марта 1914. године, бр.10. Расподела разреда.*

функционисања српских народних школа. У упутству стоји: ...Позивају се сви подручни месни школски одбори и учитељи и учитељица ради унапређења школа и имајући у виду:

Да најуредније подносе сваког месеца два пута пријаве о немарним родитељима и да настоје да сва школска деца школу најуредније походе; нека школски одбори воде надзор да општинска Поглаварства поступају према немарним родитељима, или нека иначе поднесу пријаву овој власти, па ће се учинити даљи кораци.

Наставна грађа има се по наставној основи из 1909. бр. Ш. С. 511/476 сва обрађивати.

О свима сликама у школи имају се код дотичног дела наставне грађе разговори водити, непотребне слике нека се уклоне.

Рачун у I и II разреду треба што више уз употребу рачуналке радити и обрађивати више практичне примене из живота, а у старијим разредима и интензивније.

Писмене радње имају се на наставној основи обрађивати.

Што више деце да прелази из млађих разреда у старије и да не понављају разред више од 10% деце, те да се што пре отворе пети и шести разред.

Све што се у школи обрађује а посебно штива из буквара и из читанки има се с разумевањем обрађивати.

Уз школе да се оснују школски вртови и школске књижнице где их већ нема и да се књиге и Књижнице што више дају омладини и деци на читање.

Учитељи(це) и Школски одбори да што више суделују око просвећивања народнога приређивањем родитељских вечери и оснивањем земљорадничких и свију других задруга.

Где нема учитељских зборова да управитељ школски најмање једанпут месечно сазове учитељски збор у седницу и да се у седницама што више претресају питања о све бољем, успешнијем и хармоничнијем раду у школи и о бољим методским поступцима.

Прозори и олуци имају се на шк. зградама имају се што чешће бојадисати, јер иначе пре времена пропадну.¹¹

Како се поступало на овај и многе друге дописе који су у старошовску школу стизали из Еперхијске конзисторије сазнајемо из извештаја писаних од стране Управитеља и црквено школског одбора. У Извештају под називом Извештај о раду ЦО у 1913. години, у поднаслову Школа стоји:

¹¹ Исто, *Зписник VI, од 1/14. јуна 1914. године, бр. 40. Упустава за рад у школама.*

Наша школска црквена општина има две школске зграде заједно са одговарајућим учитељским становима. Управни одбор је настојавао да се школска здања држе у потпуном реду. Више пута преко године дао је кречити и попрвљати обе школске зграде. Патос је у обема школама често пран и са зејтином мазан, о чему се и господин школски референт лично уверио. Школске књиге за децу и потребу школе, набавио је управни одбор у одређено време, да се у том погледу не би рамљало у настави, а учитељ и учитељица су издати новац за књиге прикупљали од деце и враћали су црквеној благајни.

...Често се ургирало подизање и отварање III школске зграде, па је и овај Управни одбор ургиран. Управни одбор је свестан значаја подизања те III школе, али врло важни разлози су били, а и сад су по среди, који поред најбоље воље не дадоше да се то важно питање реши онако, како би ми хтели и волели. Разлози су познати пречасној Конзисторији те и овом приликом молимо пречасну Конзисторију: да се ова ствар остави *in suspensio*, док ова црквена општина новокупљени плац сасвим не исплати и док се материјалне прилике ове општине не окрену на боље.

Управни одбор је учитељев стан сасвим изнова преправио. Пошто је стан био врло мрачан, дао је уметнути два нова прозора, тако да сад има учитељски стан четири прозора са истока, цео стан је изолован, офарбан, једном речи тако је преудешен да потпуно одговара захтевима како хигијенским тако практичним и удобним.¹²

У истом Извештају, управитељ школе се осврће и на завршне испите у школи, па наставља: Нека нам буде дозвољено да известимо пречасну Конзисторију, да наш свет овде врло незадовољан што се код нас годишњи испити свршавају тек 17/30. јуна. Незадовољство то нарочито потиче отуда што се у суседној политичкој општини Нове Шове а у свим околним не православним школама врло рано одржавају годишњи испити и што се после испита деца одма распуштају својим кућама. Па и ове године одржани су главни испити у Нови Шова 13/26. маја и деца су расуштена кућама својим. У државној школи одржаће се испит 10. јуна. Као што се из овога види: Немци из Нови Шова одржавају своје испите више него месец дана пре нас, а државна школа (17) 20 дана пре него ми.¹³

Посебна пажња посвећивана је учитељском особљу, њиховом раду,

.....
¹² Исто, *Зписник I*, од 15/28. маја 1914.. године, бр.24. *Извештај о раду црквеног одбора у 1913. години.*

¹³ Исто,

положају, платама и беривима (принадлежностима).

Од деведесетих година XIX века, међу шовским учитељством видимо име Косте Пешића. До краја своје службе он је поред учитељске вршио и улогу управитеља школе.

Коста Пешић, пензионисан је са 1. септембром 1913. године.¹⁴ За упражњено учитељско место расписан је стечај (конкурс), на који се пријавило шест кандидата: Јован Сланкаменац из Новог Сада, Павле Башић из Башаида, Сава Ружичић, Милан Стојић из манастира Св. Ђорђе, Миливоје Вучарић из Старог Бечеја и Бранко Чонкић из Жабља. Сви "оспособљени" учитељи.¹⁵

Услов за избор у звање учитеља, поред завршене учитељске школе, био је да се новоименовани учитељ поред рада у школи прихвати и "рачуновођства" и "перовођства" у Црквеној општини.

Након окончаног конкурсног рока, Црквено школски одбор донео је одлуку да се за сталног учитеља у старошовској школи изабере Јован Сланкаменац, у време ступања на дужност, учитељ Сланкаменац имао је деветнаест година, те због своје младости није, према важећим прописима могао одмах по завршетку школовања добити диплому, већ само потврду да је завршио школу.¹⁶ Пре него је новоименовани учитељ ступио у службу, Црквени одбор је морао осам дана раније да тај избор објави у цркви.¹⁷

Док је учитељ Сланкаменац радио у мушкој школи, учитељица у женској школи и даље је била Ирина Тешић. О њиховом раду, али и о стању у обема школама дознајемо у Извештају Државног школског повереништва у Сомбору од 23. фебруара 1914. године. Надзорник који је посетио школу оставио је следеће сведочење: Деца у обема школама, са малим изузетком су чиста. Пажња је доста добра. У I и II разреду могла би пажња бити боља, том недостатку није учитељица крива, већ множина деце, од уписаних 152 деце, полазе редовно школу од 127-140. Учитељица Ирина Тешић савесно држи наставу. Може се рећи да је добар резултат показан у (.....), а био би још бољи да није мађарско читање неједнако, узрок томе лежи у великом броју деце, те се учитељица мора .....

¹⁴ Исто, *Зписник V*, од 14/27. јула 1914. године, 3 бр. 23. Умировљење Косте Пешића и редуција плате.

¹⁵ Исто, *Зписник VIII*, од 15/28 септембра 1913. године, бр. 37. Избор Јована Сланкаменца за сталног учитеља.

¹⁶ Исто, *Зписник II*, од 23. фебруара/8. марта 1914. године, бр. 9. Избор Јована Сланкаменца потврђен.

¹⁷ Исто, *Објава избора учитеља у цркви*.

да забавља лошом децом. Чита, води мађарске разговоре и показује задовољавајући успех.

Јован Сланкаменац учитељ III и IV и V разреда, пошто му је ово прва година како је постао учитељ, не располаже са умешношћу у педагошкој настави. Те сам му у том погледу дао директиву. Учитељ са великом вољом и мером свршава свој посао. Успех наставе са обзиром на горње речено задовољава.

На крају с обзиром на то што је расподела деце у оба разреда не-сразмерна јер у I и II разреду у коме је учитељица Ирина Тешић има 152 док Јован Сланкаменац од III до V разреда има само 38 деце да учи, те позива управитеља школе да у 1914/15. Школској години изволи децу тако распоредити да један учитељ (ма који) узме само први разред а други учитељ све друге разреде од II до V.¹⁸

Међутим, са 1. фебруаром 1915. године, према одлуци Епархијске конзисторије, учитељ Јован Сланкаменац је добио премештај, а на његово место постављена је привремена учитељица из Новог Сада Олга Сајдл.¹⁹ Ни новопостављена учитељица се није дуго задржала у селу, јер већ 1917. године на њеном месту затичемо учитељицу Емилију Путник.²⁰

Одласком Косте Пешића у ‘‘мировину’’ 1913. године, Црквено школски одбор је донео одлуку о редукацији учитељске плате. Тако је, Пешић примао 400 круна у готовом, користио је 22 јутара земље, стан са две собе, предсобљем, кухињом, подрумом, оставом, шупом, таваном и школском баштом. Међутим, нови учитељ, је могао да рачуна на плату од 1000 круна у готовом, на коришћење учитељског стана, 100 круна за појање у цркви, 100 круна за перовођство и рачуновођство и 2 круне за учешће на сахрани или парастосу.²¹ Ова редукација је уследила јер се учитељска земља одузела учитељу и прикључила црквеној парохији, а на основу Угарског законског чланка XVI од 1913. године.

Читајући поменути књигу записника Црквено-школског одбора, као што смо истакли запажа се да се ни у једном од записника не може наћи неки конкретнији податак о рату и ратним дешавањима. Нигде .....

¹⁸ Исто, *Зписник II*, од 8/21 фебруара/8. марта 1914. године, бр. 2. Примедбе на школски рад Ирене Тешић и Јована Сланкаменца

¹⁹ Исто *Зписник II*, од 8/21. фебруара 1915. године, бр. 7. Премештај Јована Сланкаменца и постављење Сајдл Олге

²⁰ Исто *Зписник*, од 9/22. јуна 1917. године, бр. 12. Постављење учитељских заменика-ца

²¹ Исто *Зписник V*, од 14/27. јула 1913. године, бр. 23. Умировљење Косте Пешића и редукација плате

се не спомиње, чак ни реквирирање црквених звона са Храма преноса моштију Св. Оца Николаја, иако знамо да су Аустроугарске власти 1916. године скинуле велико и мало звоно и за њих платиле 1576 круна.²² Шта је разлог оваквом поступању у вођењу бележака са седница, можемо само да наслутимо. Наводимо неколико примера у којима се посредно спомињу ратна догађања везана за школу и учитеље и наставни процес.

Свега неколико дана након почетка рата, 21. јула/3. августа 1914. године, Епархијска конзисторија Бачка, упутила је Црквено-школским одборима допис у коме се од њих тражи да поступе по наредби Краљевског угарског министра благочасти јавне наставе “да се на територији бачбодршке жупаније и града Сегедина школске зграде одреде за “болнице у резерви”. Допис је прочитан на седници Црквено-школског одбора 26. октобра (8. новембра) 1914. године. У наставку, као белешка стоји да се допис “узима на знање и према наредби ће се поступити”. На основу даљих бележака, можемо претпоставити да школа у Шовама није током рата била претварана у болницу у “резерви”.

Дописи на које наилазимо, пословично је слала Епархијска конзисторија, а по којима је поступао Црквено-школски одбор, односе се на уплате ратног зајма, које је расписивала Аустро-Угарска, у коме су учешће морали да узму и учитељи. Према допису именоване конзисторије бр. 2144 од 1917. године и учитељи су били у обавези у да учествују у “реквирацијама”. Положај учитеља који су били војни обвезници, био је решен Уредбом о “Принадљностима када крену у војску”. Ако је међу учитељима било и оних који нису подлежали закону о регурацији, они су били ослобођени одласка у војску. По свим овим дописима, перовођа, тј. записничар је само прибележио “узима се на знање”.

Привремени управитељ школе свештеник Милан Стоја интерниран је у току рата.²³ На основу Записника од 2/15. октобра 1916. године. У

²² *Инвентаријум за 1893. годину*. Овај податак се налази на маргини рукописа из 1893. године и накнадно је уписан.

²³ Јереј Милан Стоја (1890-1920) рођен је у Новом Саду 7. августа 1866. године. Гимназију је завршио у родном граду, а Богословију у Сремским Карловцима. За пароха у Старим Шовама постављен је 1/13. новембра 1890. године. Говорио је српски, мађарски и немачки језик. Бавио се и књижевношћу. Одликован је црвеним појасом 1902. године. Од 1913. године постао је члан патроната за свештене удовице. Као млад свештеник, дошавши у старошовску парохију, својим животом и радом заорао је дубоку бразду. Његов рад на пољу вере, културе и здравства у селу значио је много. Дуго након његове смрти, (17. августа 1920. године) остао је у сећању Шовљана као свештеник и човек о коме се све најлепше говорило.

неколико уводних реченица каже се да је он ‘‘сретно приспео дома’’ након интернације која је трајала четрнаест месеци.²⁴ У даљем тексту стоји он се захваљује Црквеном одбору за редовно исплату плате његовој породици док је он био у интернацији. Међутим, нигде нема помена где је био интерниран нити разлог за такав поступак власти према њему. Једино можемо закључити да је у интернацију одведен негде у јулу или августу 1915. године.

На крају овог записа које говори о школи у време Првог светског рата, помислили смо да би одговарајуће завршно разматрање било управо оно које је настало из пера, Милана Стоје. Његов ‘‘сентиментални’’ извештај понајбоље сведочи, како о самој школи, тако и о лошим приликама у којима је живео српски живаљ у тадашњим Старим Шовама. Поменути извештај, јереја Стоје преносимо у готово неизмењеном облику, осим на оним местима где смо морали изоставити делове који се децидирано не баве нашом темом.

‘‘...Као што ће бити познато управном одбору школска настава почела је тек 15. септембра 1917. године. Управо се може рећи 1. октобра. Узрок што тако доцкан почиње код нас настава, лежи у првом реду од немарности родитеља који под разним изговорима задржавају децу код куће, у другом реду, у нехају самог наставничког особља а у трећем реду од политичке власти, која не гони строго родитеље и не кажњава их у довољној мери. Док се у Новим Шовама како у државној школи, тако исто и у општинским школама, почиње редовно настава са 1. септембром, када нас се пропусти тако рећи читав један месец узалуд, а колико се у том једном месецу може урадити то сваки који се и најкраће време бавио школом, зна добро. Може се рећи да код нас права настава почиње тек са првим новембром и то зато што се скоро цео један месец дана пропусти око скупљања новаца за књиге....

Тек што се некако школска настава отпочела настају реквизиције, које започети посао прекину, те по две три недеље нема наставе. Деца се за то време луњају по сокаци, проводећи у нераду толике дане, где ништа доброг ненауче. Пошто нема над њима надзора код куће, јер су им очеви на бојном пољу, а матере се не боје, то су се тако одуларила да нити се Бога боје нити се људи стиде. Зарад карактеристике каква су нам садашња деца, навешћу ово: једне вечери могло је бити осам сати

.....
²⁴ Архив СПЦОРС, *Записници управног одбора српске црквене општине у Стари Шова, за период 1913-1918. године. Записник, од 2/15. октобра 1916. године, бр. 1. Повратак Милана Стоје из интернације.*

увече, чујем певање праћено тамбуром, помилсих у први мах да су то момци, кад дођоше ближе имам што видети, њих петнајест до двадесет школске деце загрлише се те из свег гласа певају “тера Ленка вранца и зеленка”, а прати их једно циганче...

Кад се реквизиција сврши, долазе тада деца у школу и сада отпочиње настава изнова. Разуме се да под таким приликама не може бити разговора о каквој дисциплини и реду... Без претеривања се слободно може рећи да настава – кад се узму у обзир реквизиције, четвртци – не траје више него три месеца, а онда се по себи разуме, да раезултат рада мора бити никакав.

У почетку школске 1917/1918. године уписало се у I разред 20 дечака и 17 девојчица, у II разред 20 дечака и 25 девојчица, у III 19 дечака и 12 девојчица. У IV 14 дечака и 10 девојчица, у V 4 дечака и 11 девојчица. У VI разред није било уписано ни једно дете. Према томе било је уписано у III, IV и V разреду свега 70 деце, кад се томе дода I и II разред 82 деце, свега је било уписано 152 деце.

На испиту који је био 15. јуна било је у првом разреду 7 дечака и 10 девојчица, у II разреду 14 дечака и 13 девојчица, према овоме било је на испиту у I и II разреду свега дечака 21 и 23 девојчице. Кад се од 82 уписане деце одбије 44 који су били на испиту, број деце који није био на испиту износи 38. У процентима 53.65 % било је на испиту деце, а 46.35 % није било на испиту у I и II разреду.

На испиту који је био 15. јуна било је у III разреду 5 дечака и 4 девојчице, у IV разреду 5 дечака и 1 девојчица и у V разреду дечака није било а девојчица је изашло 7.

Дакле од уписане деце у III, IV, V разреду било је на полагању испита свега 22 деце. У процентима прорачунато било је од уписаних 70 деце само 22 или 31.44 % на испиту, а код куће остало 68.56 %.”²⁵ У даљем тексту јереј Стоја износи своје мишљење како и на који начин би “ваљало” поправити стање у школи. Закључујући излагање, он пита себе Ко је крив таквом стању у српској школи у Старим Шовама, али и уопште. На самом крају, обраћајући се Управном одбору, он каже: “Изнео сам тачно све, што сам држао да и Ви знате, оно сам коју и опорију рекао, рекао сам једино из добре намере, што ми основна школа, наш просветни Савез и добро нашег народа лежи на срцу и што би хтео да већ једном и код нас завладају боље прилике”.²⁶

²⁵ Исто, *Зписник V од 24. јуна /7. јула 1918. године, бр. 25. Извештај о школском раду.*

²⁶ Исто,

Закључак

Српска народна вероисповедна основна школа у Старим Шовама (Равно Село) спада у ред најстаријих српских основних школа на простору данашње Војводине. Основана је 1745. године. Током XIX века школа у Старим Шовама пролазила је кроз веома тежак период свог постојања. Државним законима Угарске стаје српских школа додатно је погоршавано. Таква ситуација наставила се и на почетку XX века. Школа у време рата радила је само уз мање тешкоће. Часови су редовно одржавани, а уколико је било прекида наставе, то је чињено због нередовног доласка ученика, јер су посебно у јесењим данима, приликом убирања летине, помагали својим родитељима у пољским пословима. Седнице ЦШО су такође редовно одржаване и на њима се расправљало о актуелним проблемима везаним за школски живот, о изостаницима и успеху ученика на крају школске године. Следећи препоруку Бачке конзисторије, на неколико седница расправљало се и о оснивању школског врта, поправци станова за учитеље и осталим текућим питањима. Занимљива је чињеница да се осим у питању Ратног зајма, реч рат нигде не спомиње. Ни у другим докумнетима поменуте архиве Црквене општине, нема помена ратних збивања. Једини траг је кратак запис из 1916. године у коме се каже да се православни свештеник и управитељ школе, Милан Стоја вратио из интернације. На основу записа не знамо ни када је отишао нити где је био интерниран, да ли у неко место међу цивиле или у неком заробљеничком логору. На основу овога записника не можемо да наслутимо ни разлог његове интернације, али биографија овог пароха, која нам је позната из других докумената, сведочи да је био борац за националну слободу у чему засигурно и лежи разлог његове интернације. Разлоге зашто су парох Стоја, као и учитељи који су у то време службовали у Шовској школи, прећутали било коју вест везану за рат, можемо тражити у страху од могућег прегледа књиге записника од цивилних или војних власти, што би довело до одређених консеквенци. Све наведено, одаје утисак, да је школа све време рата радила, углавном несметано. Иста пракса, што се тиче записника, настављена је и након ослобођења 1918. године.

Summary

A RURAL PRIMARY SCHOOL AT THE TIME OF THE GREAT WAR (RAVNO SELO)

Serbian folk confessional primary school in Stare Šove (Ravno Selo) is one of the oldest Serbian primary schools in the territory of Vojvodina. It was founded in 1745. During the nineteenth century the school in Stare Šove came through a very difficult period of its existence. Through the national laws of The Kingdom of Hungary, the state of schools had been further exacerbated. This situation continued into the beginning of XX century. During the war, school worked with only minor difficulties. Classes were regularly maintained, and if there were discontinuations of the lessons, it was done because of irregular arrivals of students because, especially in the autumn days, during the crop harvest, students were helping their parents with the work. Meetings were also held regularly and in them were discussed current issues related to school life, absence of the students and success of the students at the end of the school year. Following the recommendation of Backa consistory, several meetings also discussed the establishment of a school garden, repairs of housing for teachers and other current issues. An interesting fact is that, except in terms of the amount invested at the War, the word war is nowhere mentioned. In no other processing documents of the above mentioned archives of the Church community, there is no mentioning of the War events. The only clue is a brief memo in 1916 which said that the Orthodox priest and school administrator, Milan Stoja returned from internment. Based on the memo we do not know where he went or where he was interned, whether in a city or among civilians in a prison camp. Based on this memo we cannot even anticipate the reason for his internment, but the biography of this priest, who is known to us from other documents, testifies that he was a fighter for national freedom, which surely is the very reason for his internment. The reasons why the priest Stoja, as well as teachers who at the time served in the Šovska school, remained silent about any news related to the War, can be asked for in the fear of a possible examination of the minutes book of the civil or military authorities, which could lead to certain consequences. All of the above gives the impression that schools throughout the War worked, largely undisturbed. The same practice, as far as the minutes book is concerned, also continued after the liberation in 1918.

Извори и литература

1. Архив Српске православне црквене општине Равно Село, *Записник управног одбора српске црквене општине у Стари Шова, за период 1913-1918. године*.
2. Историјски архив Новог Сада, фонд 174, Среско начелство Нови Сад.
3. *Застава*, бр. од 8/20. јануара 1885.
4. Војиновић, Боро, *Крајишници у равници*, Нови Сад, 1998.
5. Каљевић, М. Владимир, *Храм преноса моштију Св. Оца Николаја у Равном Селу*, Нови Сад, 2004.
6. Каљевић, М. Владимир, *На темељима образовања, основна школа "Бранко Радичевић" Равно село*, Равно Село, 2013.
7. Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740-1780)*, Сремски Карловци 1929.
8. Пецињачки, Света, *Православно-тривијалне школе на подручју Карловачке митрополије у 1772. години*, Настава и васпитање-посебни додаци, 1969.

Илија Петровић
Нови Сад,

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: Велики рат (1914-1918), доцније назван *Први светски рат*, упамћен је у српској историји и по снажном добровољачком покрету изниклом из бића српског народа, његове неугасиве тежње за слободом, самосталношћу и сопственим избором како живети и на који начин одлучивати о својој судбини. Јер, нашавши се у српској или црногорској војсци по личном избору, из родољубних и националних побуда, добровољци су се одушевљено борили за коначно ослобођење свих јужнословенских покрајина, највећим делом српских, затечених тада под аустријском или угарском окупацијом и за њихово присаједињење Краљевини Србији или уједињење са њом. Највећим делом били су то Срби, да ли из односних српских крајева, да ли из српске Краљевине Црне Горе, да ли из Краљевине Србије, који, супротно поруци српске владе на самом почетку рата упућеној “грађанима који нису позвани под заставу... да остану код својих домова и мирно раде своје послове”, нису послушали савет да “гледају своја посла” већ су одабрали да ратују.

О српским добровољцима, тим *светим српским ратницима*, писало се у разним приликама и за различите потребе, али се, без обзира на бројност, обим и садржину таквих прилога и добронамерност њихових аутора, као и неспорну чињеницу да су добровољци представљали не само физичку, већ и моралну подршку двома српским краљевинама, читава тема и даље заснива на предрасудама, извргнута сумњама, потцењивању и, чак, презиру. Ипак, и из расположивих текстова, таквих какви су, долази се до податка да је у српској и црногорској војсци током Великог рата године учествовало не мање од 216.600 добровољаца (међу њима најмање 2.700 у медицинским мисијама), али и да

се, из много разлога, делом због немушних историјских извора а делом због неспремности „званичних“ историчара у Срба да се одупру наслеђу „југословенске“ историјске школе, никад неће сазнати колико их је било; још је мање могућности да се сазнају њихова имена.

Овај рад бави се бројем добровољаца у војскама двеју српских краљевина током Великог рата.

Кључне речи: Велики рат, српски добровољци, медицинске мисије, прекоморске земље, Српски добровољачки корпус, Солунски фронт.

Ограничења за расправу

Српски ослободилачки ратови 1912-1918. судбински су утицали на биолошки опстанак српског народа и његову будућу историју, а посебно су обележени српским добровољачким покретом у њима. О српским добровољцима у балканским ратовима (1912-1913) и у Великом рату (1914-1918) писало се у разним приликама и за различите потребе, али се, без обзира на бројност таквих прилога и добронамерност њихових аутора, читава тема и даље врти око претпоставки, извргнута сумњама, потцењивању и, чак, презиру.

Бројни историчари трудили су се током претходних сто година да из свега што је записано о добровољачком покрету дођу до података који би се могли сматрати тачним и несумњивим. Сви они сматрали су да се до коначног броја српских добровољаца може доћи сабирањем појединачних података расутих по разним документима из војних и других архива. Како је тих и таквих докумената мало, јер сви нису сачувани а сви добровољци у њих нису ни уписани, могло се десити да војна историја говори о свега тридесетак хиљада добровољаца у Великом рату. Владимир Дедијер пише “да је близу 100.000 Срба, Хрвата и Словенаца из југословенских земаља Аустро-Угарске узело учешћа у редовима српске и савезничке војске, као добровољци, против централних сила” (1, 392), а Никола Б. Поповић нуди, научнички непристојно, да се укупан број добровољаца у српској војсци током Великог рата изједначи са бројем чланова Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије и да износи “око 40.000” (2, 281).

Пре изношења цифарских података које српски добровољачки покрет одсликавају сасвим друкчије од онога како га види „званична“ историографија у Срба, указаћемо на неке појединости везане за мобилисани војнички састав:

а. У складу с војном доктрином, земља која креће у рат мобили-

ше тек десети део свога становништва. Тако су поступиле и Србија и Црна Гора уочи рата с Аустроугарском, јула 1914. године: Србија је, од укупно 4,190.000 становника (3, 323), мобилисала око 400.000 људи, од чега 250.000 бораца у оперативној војсци (којима се прикључило и око 25.000 добровољаца у шест прекобројних пукова), док је Црна Гора, од приближно 430.000 душа (3, 323), мобилисала око 35.000 бораца (4, књига 9, 277);

б. У операцијама током 1914. године Србија је изгубила око 132.000 људи из свог војничког састава: 22.000 погинулих, 91.000 рањених и 19.000 заробљених (4, књига 9, 280). Ако се има у виду општа санитарска статистика из Великог рата, може се рачунати да је од задобијених рана умрло око 5.000 српских војника, а могло би се претпоставити да је бар 15.000 рањеника онеспособљено за даље ратовање. Од децембра 1914. до маја 1915. године, “у Србији су харали трбушни и пегави тифус и друге заразне болести, од којих је страдало 500.000 становника, међу којима око 100.000 војних обвезника” (4, књига 9, 303). Биће да се овде ради о броју оболелих, јер на другом месту читамо да је од пегавог тифуса умрло до 150.000 цивила и 22.000 војника, а од повратне грознице 29.000 војника (4, књига 3, 349). То значи да је уочи аустро-немачко-бугарског напада на Србију, половином октобра 1915. године, српски војнички потенцијал био умањен за најмање 112.000 људи, не рачунајући ту лечене а још увек неопорављене војнике;

в. Из податка да је “пред саму Макензенову офанзиву, концем септембра 1915, наређена мобилизација и последње две класе регрута у Србији рођених 1895. и 1896”, у укупном броју од 30.000 (5, 282), или можда 40.000 младића (6, 352), проистиче да је неколико месеци раније, у релативно мирним условима, могло бити регрутовано и 1894. годиште са не више од 20.000 нових војника. Уз ово појачање и очувану снагу од око 288.000 војника, Србија се тада морала изузетно напрегнути да би до цифре од 420.000 војника, с колико је започела одбрану (7, 339), могла мобилисати још око 112.000 људи. С обзиром на опште здравствено стање нације и неприлике изазване епидемијом тифуса, Србија је за попуну свог армијског састава била принуђена да употреби добровољце, али и питомце подофицирске школе који, по годинама, нису били војни обвезници (8, књига XIII, 177);

г. Немогуће је “оправдати” цифру од 707.343 мобилисаних од јула 1914. до октобра 1915. године, коју је Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца приказала на Конференцији мира у Паризу (5,

242), исто као што не могу опстати подаци да је октобра 1915. године укупна јачина српске војске износила 563.235 војника (4, књига 7, 213), односно 563.181 (4, књига 7, 220). Јер, погледамо ли податке српске Врховне команде о губицима српске војске од 5. до 31. октобра 1915. године који су износили: 18.326 погинулих, 21.647 умрлих од рана и болести и заробљених 28.155 војника; у току повлачења до Пећи и Призрена погинуло, заробљено, умрло и нестало 138.600 војника; на Крф пребачено око 140.000 војника, сазнајемо за судбину 346.728 војника. Додамо ли томе да је у току повлачења преко Арбаније и Црне Горе погинуло, умрло од болести и глади 243.877 војника и цивила (4, књига 7, 220), од чега око 70.000 војника, потврђује се да је српски војнички потенцијал септембра 1915. године износио око 420.000 људи, односно тачно онолико колико нам казују извори под (7), (9). и (10). Уз 132.000 људи избачених из строја до децембра 1914. године (4, књига 9, 280), укупан број мобилисаних зауставља се испод цифре од 549.000. Због тога, пре ће бити да се податак српске Врховне команде о око 563.000 војника у српској војсци октобра 1915. године односи на укупан број мобилисаних од почетка рата до тада, укључујући ту и “прекобројне”, односно добровољце из Краљевине Србије;

д. По свој прилици, у повлачење преко Арбаније и Црне Горе кренуло је између 170.000 (11, 61) и 200.000 војника (12, 184), око 200.000 цивила (4, књига 7, 216), међу којима и оних 30.000 (или 40.000) регрута и око 30.000 заробљеника. На арбанашко приморје стигло је око 26.000 ратних заробљеника и свега око 30.000 цивила. Разумљив је тако велик цивилни губитак, за разлику од војничког и заробљеничког, јер се у овом другом случају радило о младим људима, извежбаним, издржљивијим, неупоредиво отпорнијим и, усто, како-тако организованим и међусобно храбреним у сапатничком кругу;

ђ. Чим је почела да се повлачи према Црној Гори и Арбанији, Србија је престала да води рачуна о својим дотадашњим добровољцима. Из једног саопштења српског Министарства иностраних дела, датог 22. децембра 1916. године Министарству војном, произилази да “нисмо водили рачуна о добровољцима, кад смо се преко Албаније повлачили, него смо их отпустили и оставили да иду куд који зна” (8, књига XXI, 636). Уистину, добровољцима није било ни на крај памети да се при повлачењу удаљују од својих јединица (што је учинио повелик број војника из Србије), да беже својим кућама (у Аустроугарску, у чељуст својим непријатељима), да се предају; сваки такав покушај био би корак у смрт. Отуд, губици међу

добровољцима били су током повлачења, процентуално, знатно мањи од оних који су снашли војнике из Србије. Због тога, цифра од једва 50.000 преживелих српских војника (8, књига XIII, 402), која је потекла из енглеског Генералштаба, приближно је одговарала стварној јачини српске војске на дан-два пред Нову 1916. годину (без “отпуштених” добровољаца и, можда, још око 30.000 војника који су се на арбанашкој обали прикупљали почетком јануара). Разлику до око 112.000 војника, коју је српска Врховна команда одмах саопштила српским војним изасланицима у Италији, Француској и Енглеској, или “око 120.000 људи” у наредби (од истога дана) команданту пристаништа у Медови, могли су чинити само добровољци, они који су непун месец и по дана раније били отпуштени и остављени “да иду куд који зна”, а који су ипак стигли на арбанашко приморје, јер другог излаза није за њих било;

е. У ратним операцијама до краја децембра 1914. године и у потоњој епидемији тифуса погинуло је, заробљено или умрло око 112.000 војника (приближно 28% од 400.000 мобилисаних), због чега би ваљало претпоставити да је међу њима било и око 7.000 прекобројних. Од око 420.000 војника, са колико је Србија располагала уочи аустро-немачко-бугарског напада, на Крф је стигао тек сваки трећи; од 18.000 прекобројних, мерено осталим војничким губицима у том периоду, број преживелих “прекобројних” износио је, дакле, не мање од 6.000;

ж. С обзиром на већу изложеност погибијама у скоро свакодневним непосредним контактима са непријатељем, може се узети да је до мора стигао тек сваки четврти добровољац. На њих се Србија морала ослонити приликом реорганизације своје војске, почетком 1916. године.

Српски добровољци у Великом рату

Број српских добровољаца у Великом рату износио је, на српским ратиштима, најмање 195.600, од чега око 56.600 из двеју српских краљевина (тачке 1, 2, 3. и 9) и око 139.000 са стране (тачке 4-8), како следи:

1. најмање 25.000 у шест прекобројних пукова српске војске;
2. 1.300 каплара из ђачке формације;
3. око 17.200 добровољаца у црногорској војсци;
4. око 50.000 пребега у Србију преко Дрине, Саве и Дунава, непосредно пред рат и на самом почетку рата (13, док. 215, 312);
5. око 10.000 добровољаца из реда аустроугарских војника заробљених у Србији;

6. око 41.500 добровољаца из иселјеништва (укључујући медицинско особље), највећим делом из прекоморских земаља;

7. око 3.500 (а можда и свих 4.000) добровољаца из руског заробљеништва, који су на српско ратиште стигли Дунавом, с јесени 1915. године;

8. око 30.800 добровољаца из руског заробљеништва, који су ратовали на Добруци и на Солунском фронту. Током бојева у Добруци, Прва добровољачка дивизија имала је 755 погинулих, 671 нестало и, по претпоставци, бар 1.200 трајно онеспособљених од укупно 6.463 рањеника (14, 121). Крајем 1915. године стигло је у Србију око 3.500 (13, прилог III, 365), а на Солунски фронт још око 24.760 добровољаца (14, 139, 186. и 195). Из свега тога произилази да се добровољачки статус не може порећи овим двома последњим групама (28.260), као ни погинулим, онеспособљеним и несталим - највероватније убијеним - (2.626), у укупном броју од око 30.880 добровољаца;

9. око 13.100 јабланичких добровољаца у Топличком устанку, од којих је 1.397 убијено, 2.500 интернирано (тамо је убијено још 369 лица), а око 300 је учествовало у завршним операцијама током постсолунске офанзиве (15, 247. и 258).

Мимо наведених цифара, у расположивој грађи о Великом рату срећемо се са још две велике групе српских добровољаца које “југословенска” историјска наука још није помињала:

а. после пробоја Солунског фронта, непосредно по уласку српске војске у Црну Гору, кад је крај рата био сасвим изванредан, и кад су се прикупљали црногорски обвезници (“њих 10.000 у прво време”, до 5/18. новембра 1918), министар војни поставио је председнику владе питање “како третирати ове људе, да ли као српске обвезнике или као добровољце”. Пашић је, белешком на полеђини министровог упита, одговорио: “Црногорце треба сматрати као добровољце!”;

б. око 11.000 добровољаца “заборављених” на Далеком истоку, у време док су се делови Српског добровољачког корпуса кретали Сибиром на путу према Солуну. Траг о томе оставио је ђенерал Михаило Рашић, током неколико ратних година српски министар војни: “Сви смо били изненађени кад нас је 1918., по уласку у нашу Србију, француска Влада известила, да на крајњем истоку Сибира, близу Владивостока, има на 11.000 наших војника са неколико официра добровољаца и молила нас да пошаљемо тамо неколико старијих српских официра” (16, 14), како би се то људство “преузело” и вратило у Србију. Радило се, заправо, о

припадницима Српског добровољачког корпуса из Одесе, који су, из ко зна ког разлога, *залутали* на путу кроз Сибир, те нису ни стигли да стигну на Солунски фронт и учествују у његовом пробоју.

С овим двама групама, укупан број српских добровољаца у Великом рату повећава се на најмање 216.600.

У овој само наизглед високој цифри не налази се онај “трећи контингент од 2.000 људи, који се (јануара 1916)... задржао због пада Црне Горе, који је тада наступио, у Сједињеним Државама и Канади, очекујући позив за даље кретање... Пошто се, због политичких и дипломатских мотива, није дошло до остварења логора у Фрежису (у Француској, за потребе црногорске војске - ИП), овај трећи контингент Црногораца из Северне Америке, српских добровољаца, ангажовао се у савезничким војскама” (17, 149-150; 18, 25). И нема у њој ратника из такозваног Мурманског одреда (28, 14), у коме се, “као што је познато, хиљаде југословенских заробљеника у Русији боре на страни Савезника... и уз бок њихове чехословачке браће у источној Русији и Сибирији” (34, 498). Нема ни оних 5.402 добровољаца из батаљона Руса и 306 Чеха које у Народној скупштини помиње министар војни Душан Трифуновић (19, број 261 од 14. новембра 1926). Нема ни оних Помораваца за које један француски официр пише да је “сваки... истовремено и недостижни и невидљиви војник”, те да се непријатељи “у паници једва спасавају... од устаника који су се угнездили на литицама и који су били немилосрдни”. И нема оних “око 25.000 заробљеника из Италије приправних да ступе у добровољце”, које енглески генерал Планкет помиње у разговору са генералом Франше д’Епереом, а које Италијани “у мањим скуповима употребљавају на разним одсецима фронта у италијанској униформи и под њиховим заповедништвом” или их размењују за своје сународнике у аустроугарском ропству и шаљу у чехословачку легију и у румунске “извидничке чете” (20, 78). И нема “стотинак француских авијатичара са осам ваздухоплова” који су 1915. године дошли да помогну Србији (35, 29). И нема чланова медицинске мисије (састављене од 394 особе) коју је на српско ратиште послао Универзитет из Торонта...

Српски добровољци из прекоморских земаља

Сваки покушај да се до укупног броја добровољаца из прекоморја дође листањем појединачних докумената и сабирањем цифара садржаних у њима, унапред је осуђен на неуспех. Због тога, до њиховог приближно

коначног броја може се доћи само коришћењем неколико глобалних цифара, како следи:

1. У јулу 1914. године, пре почетка ратних операција, стигла је из Северне Америке група од 150 добровољаца и одмах се прикључила српској војсци (4, књига 2 прво издање, 561; 21, 219);

2. Велики рат био је већ сасвим изванредан, кад је бродовима “Звезда” и “Европа” кренуло из Северне Америке 5.000 добровољаца, делом Црногораца а делом Срба из крајева под аустроугарском окупацијом (22, 27. јул/9. август 1914);

3. Од октобра 1914. до окупације Србије концем 1915. године Срби из Америке дали су око 14.000 добровољаца (23, 171; 24, 286);

4. На Бадњи дан 1916, лађом “Бриндизи” допловила су до Медове најмање 544 добровољца, од којих је експлозију и потапање лађе преживело 151 лице (25, 187);

5. Недуго после транспорта из тачке 4, кренула су из Америке још два транспорта од 2.000 Црногораца, Херцеговаца, Бокеља и Личана. Они су касније искрцани у Солуну и укључени у српске јединице (4, књига 2. прво издање, 561); биће да су то исти транспорти који се помињу у (4, књига 8. друго издање, 787);

6. Крајем 1916. године америчка влада одобрила је да се на територији Сједињених Држава прикупљају добровољци за српску војску, с тим да се из транзитног логора у Сен Лују савезничким бродовима пребацују у Европу. Према непотпуним подацима, кроз прихватни центар у Бизерти (Тунис) прошло је око 9.000 добровољаца (4, 2. књига, 496; 4, 8. књига, 787);

7. Око 155 добровољаца из Аустралије, у две групе, дошло је на Солунски фронт септембра/октобра 1917 (26, док. 197, 316; 21, 220);

8. Из Јужне Америке, у групама по тридесетак, пошто “капетани бродова нису смели примати више због евентуалног потапања”, стигло је не мање од 300 добровољаца, углавном Црногораца (27, 263);

9. Почетком септембра 1918. године у малом депоу у Тулону нашло се 763 добровољца “који су ових дана пристигли из Америке. Велики део ових служио је војску и моле упутити их директно у Солун”, куд су и послати, мимо Бизерте (26, док. 208, 331-332);

10. Из Италије стигло је на Солунски фронт, у неколико наврата, око 1.180 добровољаца (20, 71, 126. и 136; 26, док. 226, 363. и док. 221, 350-354; 21, 222);

11. Посебан Југословенски батаљон од око 1.000 људи, под коман-

дом Људевита Пивка из Марибора, образован је крајем 1917. године и у саставу италијанске војске, а не на Солунском фронту, борио се до краја рата (26, док. 223, 361; 21, 222; 4, књига 6, 697);

12. Из Француске и Египта стигло је до 13. марта 1918. године укупно 2.744 добровољца (26, док. 186, 303);

13. Ратне операције биле су завршене кад је у Солун стигла група од 2.000 добровољаца из Америке, “па су упућени већином” у Боку Которску (28, 16);

14. Досадашња истраживања показују да је у страним медицинским мисијама на ратиштима уз српску војску учествовало најмање 2.700 лица, од којих је поименично познато преко 2.300;

На основу података датих у претходним тачкама, недвосмислено се може закључити да се током Великог рата у српској и црногорској војсци нашло најмање 41.500 добровољаца из исељеништва у Америци, Аустралији, Новом Зеланду, Француској, Малој Азији, Цариграду, Јужној Африци и Египту, највећим делом, и у мањем броју из заробљеништва у Италији и Француској, од којих је у пробоју Солунског фронта учествовало око 30.200 њих.

Српски добровољци на Солунском фронту

Нешто више од половине укупног састава српске војске у завршним операцијама на Солунском фронту и у његовом пробоју чинили су добровољци:

1. око 30.200 српских добровољаца из прекоморских земаља, назначених у последњем пасусу претходног одељка;

2. најмање 25.700 добровољаца приспелих из Русије:

а. барем 1.000 преживелих добровољаца од оних који су у Србију стигли Дунавом с јесени 1915. године (28, 11);

б. 1.100 добровољаца послатих из Одесе 25. јануара 1917. године (14, 139);

в. најмање 23.600 добровољаца приспелих из Русије од краја 1917. до 1. маја 1918. године (14, 186. и 195). У овој другој великој групи налазило се 2.663 припадника Друге дивизије (приспеле у Солун 7. децембра 1917) и око 21.000 припадника Прве дивизије која је пристигла у Солун у три ешалона: око 17.000 крајем јануара и 3.934 из Друге бригаде приспеле у две групе: 29. марта и 1. маја 1918. године (29, 248. и 284);

3. бар 1.300 добровољаца-Херцеговаца из црногорске војске, од око

1. 700 колико их се нашло на Крфу 28. фебруара 1916. године, уочи реорганизације српске војске (8, књига XV-1916. година, 64);

4. нешто преко 300 добровољаца из црногорске војске (30, број 412, 31. август 1917) и око 800 Бокеља (31, 93);

5. око 2.500 добровољаца из масе од око 10.000 аустроугарских заробљеника у Србији прве ратне године (који су се добровољно укључили у српску војску, жандармерију, граничне јединице или неке цивилне службе);

6. око 6.000 преживелих бораца из најмање шест прекобројних пукова почетног формацијског састава од око 25.000 војника (8, књига XV, 7. и 17);

7. око 1.800 Арбанаса из Есад-пашиног одреда (32, 94); и

8. преживелих можда око 14.000 добровољаца од укупно око 50.000 пребега из суседних српских крајева на самом почетку рата (13, док. 215, 298).

То значи да је од укупно око 140.000 војника у саставу српске војске (4, књига 8, 787), а можда и свих 150.000 - према неким другим изворима -, у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење Србије и Црне Горе и прекодринских, прекосавских и прекодунавских српских крајева учествовало најмање 84.700 добровољаца, од тога око 78.400 изван Краљевине Србије, углавном из крајева који су пре рата били под аустројском и угарском окупацијом.

Још неколико података зарад поређења

Овде дописујемо, тек примера ради, да је само “из Кореничког и Удбинског среза било... око 3.000 солунских добровољаца” (33, 272).

И, због оних који “не умеју да верују” а знају за записе др Лазара Генчића, начелника санитета српске Врховне команде 1912-1916, да је “само на војишту радило, поред наших лекара, још 200 страних лекара и око 500 школованих сестара”, и др Хранислава Јоксимовића из Српског Црвеног крста, да су “у ратовима 1914-1915... све (стране медицинске) мисије имале 82 лекара и 429 болничара, сестара и других” (36, 785. и 836), понављамо да досадашња истраживања показују да је у страним медицинским мисијама на ратиштима уз српску војску учествовало најмање 2.700 лица, од којих је поименично познато преко 2.300, од чега преко 1.800 с енглеског говорног подручја.

Исти ти (и њима сродни) неверници неће да знају да се на самом

почетку Великог рата, доцније названог *Први светски рат*, српској и црногорској војсци ставио на располагање највећи број емиграната из Аустроугарске затечених у Србији и Црној Гори. Од тих добровољаца формирана су у Србији четири четничко-добровољачка одреда: Јадарски, Руднички, Златиборски и Горњачки. После неуспеле српске офанзиве у Срему и катастрофе Тимочке дивизије код Легета, 6. септембра 1914. године, велик број Сремаца прешао је Саву и пријавио се у српске добровољачке одреде. “Током времена је њихов број премашио цифру од 4.000 људи” (3, 75). Од пребега из Баната и Срема формирана су у Београду два одреда: Банатски и Сремски. Оба су учествовала у последњој одбрани Београда, а врло мало Сремаца преживело је ту битку. Касније, до краја 1915. године, поред неколико хиљада добровољаца укључених директно у српске јединице, било је формирано још десетак добровољачких одреда и самосталних батаљона; један од њих, одред Војводе Вука, бројао је око 4.000 бораца.

Подразумева се да ни у Великом рату (исто као и у балканским ратовима) нису успостављени квалитетни спискови српских добровољаца; један од понајважнијих разлога томе могао би бити страх од аустроугарске одмазде над породицама српских добровољаца. Дода ли се томе и “тихи” труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако очувају “одлучујућу” војничку улогу редовног армијског састава и, нарочито, сопствену командну улогу, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу. Због свега тога, да се број добровољаца не би ни приближно могао пратити, на самом почетку Великог рата српско Министарство војно наредило је “да се добровољци не формирају у засебне добровољачке команде, нити да се на започетој основи скупљају сами, у веће гомиле” (26, док. 1, 3). Таква наредба издата је јер је добровољаца у Србији тада већ било довољно за “засебне добровољачке команде”, а било је неупутно да се они самоиницијативно окупљају “у веће гомиле”. Из тог разлога добровољачки командант мајор Војин Поповић, Војвода Вук, предлагао је српској Врховној команди да “добровољачке јединице и добровољце (треба) третирати као регуларну војску” (26, док. 24, 37). Због свега тога, али и из многих других разлога, никад се са сигурношћу неће установити колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком.

Досадашња истраживања српског добровољачког покрета показују да је кроз све регуларне и добровољачке јединице у саставу српске војске прошло у том периоду више десетина хиљада српских добровољаца из српских крајева под влашћу Аустроугарске, углавном бивших аустроугарских војних обвезника, пребеглих или заробљених током ратних операција 1914. године. “Пошто се о добровољцима од почетка рата па све до јула 1916. није водила никака статистика (изим код официра)”, добар део касније коришћених података о њиховом броју и организовању потиче из реферата Добровољачког одељења Добровољачког Корпуса Срба, Хрвата и Словенаца у Одеси, написаног 1. септембра 1917. године (13, док. 215, 298-320). Нажалост, неколико уводних података из тог реферата увек је прећуткивано, због тога што су они на “истраживачки” дух “југословенских” историчара (историчара “југословенске” школе) деловали нестварно:

“У децембру 1914. г. слегао се у Нишу приличан број заробљеника (према званичним подацима, њихов укупан број у Србији тада је износио око 70.000 - ИП). Из освојених босанско-херцеговачких области прешло је на територију Србије до 50.000 Босанаца и Херцеговаца... И упутише се *готово сви заробљени и пребегли* (курзив ИП) Југословени у разне јединице у позадинску службу војске и у грађанске дужности. Чета мајора Танкосића, војводе Вука, Лићански и Ужички Одред махом су били оформирани од неослобођених Срба, Хрвата и Словенаца. Већином су били Босанци и Херцеговци па Личани”.

Поменути реферат потписао је Младен Лукићевић, коњички пуковник српске војске, који је у Одесу стигао са Крфа, заједно с осталим личностима из штаба; на Списку приспелих официра, чиновника, подофицира, каплара и редова Прве српске добровољачке дивизије он је био четврти по реду (13, док. 44, 38). С обзиром на Лукићевићев висок ранг у српској војсци, нарочито у почетној фази српског одбрамбеног рата, чињенице о преласку “готово свих заробљених и пребеглих” Срба из Босне и Херцеговине (ових других “до 50.000”) и о њиховом распоређивању у војне позадинске службе и у грађанске дужности (што подразумева и службу у жандармерији, Граничној трупи “и уопште за службу у Новој Области”), морале су му бити добро познате, те се, стога, не би смеле занемаривати нити оспоравати.

Са тим у вези ваља гледати и на питање српске Врховне команде

шта о распоређивању добровољаца у српској војсци мисле и команданти армија. Командант Друге армије, војвода Степа Степановић, није желео да се изјашњава на своју руку, па је питање проследио потчињеним командантима.

Из Тимочке дивизије одговорено је: “У прво време док се добровољци не навикну на дух наше војске, на нашу дисциплину, на наш начин опхођења са војницима, на наш командни елеменат и док се боље не упознају у опште са војничким животом - мишљења сам да остану формирану у својим четама које да се придају појединим батаљонима разних пукова. Ако се ово покаже неподесно, увек се доцније има времена да се добровољци појединци измешају по четама. Међутим, ако се одмах измешају па се то покаже да је незгодно, онда би било теже, кад су већ измешани, формирати их у засебне јединице”.

Командант Шумадијске дивизије бавио се у свом одговору и политичким аспектом читавог проблема: “Из формацијских и чисто војничких обзира боље би било да се добровољци уводе и мешају по четама са нашим војницима. Али из политичких разлога, да би добровољци у првом времену са нашим војницима имали само приватног а не само службеног додир и да се наглим уласком истих у недовољно познату средину не би проузроковале ситне размирице и неспоразуми, мишљења сам да за прво време добровољци остану по својим четама као највећим јединицама, које ће се придавати разним пешадијским пуковима. Кад протекне извесно време, моћи ће се добровољци и расформирати и измешати са нашим војницима, ако се то нађе за сходно”. Овај командант консултовао је и своје команданте пукова, а само један од њих мислио је да добровољце треба одмах распоредити по свим јединицама.

Најкраћи одговор дао је командант Вардарске дивизије: “Боље је да добровољци остану формирану у четама и да се целе чете или батаљони придају појединим пуковима”.

Деветнаестог септембра, све те одговоре војвода Степа сажео је у сопствено мишљење “да би добровољце одмах по доласку требало измешати са нашим војницима а никако их не раздвајати, јер ће им се на тај начин показати, да се сматрају као синови једне и исте отаџбине, па им се и исте дужности дају а тим ће се најлакше и зближити и збратимити са нашим војницима” (26, док. 235, 378-379).

И то је један од разлога што статистике српске Врховне команде не познају добровољце у српској војсци током Великог рата.

Литература

1. Иван Божић, Сима Ћирковић, Милорад Екмечић и Владимир Дедијер, *Историја Југославије* (лат), Београд 1972;
2. Никола Б. Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996;
3. Борислав Ратковић, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912-1913*, Београд 1972;
4. *Војна енциклопедија 1-10*, друго издање (лат), Београд 1970-1975;
5. Милан Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915-1916) према француским документима*, Историјске часопис XIV-XV, Београд 1966;
6. Саво Скоко, *Уз Успомене Војводе Мишића*, Београд 1969;
7. Ђорђе Јеленић, *Нова Србија и Југославија*, Београд 1923;
8. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1927;
9. Марко Божовић, *Повлачење српске војске на јадранско приморје 1915-1916*, Прилог за пригодни зборник “Трновит пут Србије 1914-1918”, Београд 1974;
10. Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954;
11. Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској Голготи*, Београд 1937;
12. Моника Крипнер, *Жене у рату : Србија у рату 1915-1918*, Београд 1986;
13. *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1977;
14. Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Велько Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији*, Београд 1954;
15. Добросав Ж. Туровић, *Јабланички добровољци у Топличком устанку*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996;
16. *Ратник*, Месечни војно-научни часопис, свеска I, година XXX-VII, Београд 1921;
17. Перо Ђ. Шоћ, *Црна Гора за пробој Солунског фронта*, Ратник, Свеска VIII-IX, Београд 1928;
18. Саво Вукмановић, *Споменица потопљених добровољаца под*

Медовом, Цетиње 1939;

19. Застава Нови Сад;

20. Богумил Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915-1918* (лат), Нови Сад 1980;

21. Михајло Стојаковић, *Број добровољаца из прекоморских земаља у ратовима 1912-1918*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996;

22. *Политика*, Београд;

23. Павле Хаџи-Павловић, *Михаило Пупин међу Србима у Америци*, Технички лист бр. 11. и 12, стр. 166-173, Загреб 1935;

24. Владимир Гречић, *Улога Михајла Пупина у организовању српског исељеништва у САД* (лат), Зборник радова са научног скупа “Живот и дело Михајла Идворског Пупина (Нови Сад - Идвор, 1979)”, Нови Сад 1985;

25. И. Петровић, *Бродоломници под Медово*, проширено и поправљено, пригодно издање, Подгорица 2015;

26. *Југословенски добровољци 1914-1918 - Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;

27. *Добровољци у ратовима 1912-1918*, књига I, Београд 1971;

28. Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у Светскоме рату* (лат), Загреб 1925;

29. И. Петровић, *Верници Отаџбине : Српски добровољци у ослободилачким ратовима 1912-1918*, Нови Сад 1998;

30. *Србобран*, Српски народни лист и орган Савеза Сједињених Срба Слога, Њујорк;

31. Васко Костић, *Српска народна гарда Котор*, Котор 1990;

32. Благоје Илић и Мики Стаменковић, *Југославија по вољи народа 1914-1918*, Нови Сад 1990;

33. Никола Плећаш Нитоња, *Пожар у Крајини*, Чикаго 1975.

34. Милада Паулова, *Југославенски одбор (Повијест југославенске емиграције за Свјетског рата од 1914.-1918.)* (лат), Загреб 1925;

35. Драган Вујичић, *Пилот Полан поново међу Србима*, “Вечерње новости” Београд, 13. септембар 2015;

36. Влад. Станојевић et all., *Наше ратно санитетско искуство*, Зборник радова, Београд 1925.

SERBIAN VOLUNTEERS IN THE GREAT WAR

Abstract: The Great War (1912-1918) is remembered in Serbian history after a strong volunteer movement sprout from the being of the Serbian people, its unquenchable desire for freedom, independence and their own choice of how to live and how to determine their own destiny. The volunteers, being in Serbian or Montenegrin army by their choice, because of the national and patriotic motives, enthusiastically fought for the final liberation of all Southern-Slavic provinces under the Austrian or Hungarian occupation and for their joining to the Kingdom of Serbia or unification with it. The most of them were Serbs, from the relevant Serbian regions, from within the Serbian Kingdom of Montenegro or from within the Kingdom of Serbia, which, contrary to the message of the Serbian government at the beginning of the war, addressed to “citizens who are not invited to the flag ... to remain in their homes and their peaceful work jobs”, did not listen to advice to “mind their own business”, but chose to fight.

About Serbian volunteers, these *holy Serbian warriors*, have been written in various occasions and for different purposes, but the whole topic is still based on prejudice, suspicion and subjected to an underestimation, regardless of the number, scope and content of such writings and the benevolence of their authors, as well as the undisputed fact that the volunteers represent not only physical, but also a moral support to the two Serbian kingdoms. However, from the available texts, whatever they are, the information can be obtained that in the Serbian and Montenegrin army, during the Great War, was at least 216,600 volunteers (including at least 2,700 in medical missions). Moreover, it will never be possible to determine exactly how many people were there, for many reasons, but mostly because of jumbled historical sources. Finding their names would be even less likely.

This paper deals with the number of volunteers in the armies of the two Serbian kingdoms during the Great War.

**Зборник радова са Међународне конференције
Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату
29–30. октобар 2015. године**

Издавач

Архив Војводине
Нови Сад, Дунавска 35
www.arhivvojvodine.org.rs

Штампа

Штампарија САЈНОС, Нови Сад

Тираж

200 примерака

2016. године

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(497.11) „1914/1918“ (082)

МЕЂУНАРОДНА конференција „Архив, медији и култура сећања у
Првом светском рату“ (2015; Нови Сад)

Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији
и култура сећања у Првом светском рату“, Нови Сад, 29–30. октобар
2015. / [уредници Драгана Катић, Мирослав Јаћимовић]. – Нови Сад :
Архив Војводине, 2016 (Нови Сад : Сајнос). – 370 стр. : илустр. ; 24 см. -
(Библиотека Посебна издања)

Тираж 200. – Уводна реч: стр. 9–10. – Напомене и библиографске
референце уз текст. – Резиме на енгл. језику уз већину радова.

ISBN 978-86-80017-40-2

а) Први светски рат 1914–1918 – Зборници
COBISS.SR-ID 305470983

ISBN 978-86-80017-40-2